॥ श्रीः ॥

चन्द्रकलायाः

अर्थात्

अगाधमेधश्रीभैरवमिश्रसंकलितायाः

शब्देन्दुशेखर व्याख्यायाः

द्वितीयः खण्डः ।

ग्रन्थकर्तुः प्रपौत्रेण श्रीपण्डितगणेशदत्त-
शर्ममिश्रेण ग्रन्थकर्तृहस्तलिखितपु-
स्तकमवेक्ष्य संशोध्य संस्कृत्य र-
सिकजनसौलभ्याय द्विवेदपं-
डितरामनाथशर्मद्वारा

काशिककाशिकायन्त्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

सं० १९४४ भा० शु० १४

Library IIAS, Shimla
S 491 25 M 687.I C-M 687.III C
00024978

S
491.25
M 687 II C

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Ac. No. 24978
Date 22.6.68
SIMLA.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमत्सीतारामचन्द्राभ्यां नमः ।

अथाव्ययीभावः

सीतया सहितं रामं वन्देऽहं रघुनन्दनम् ॥
महर्षिभिर्वसिष्ठाद्यैर्वीरैर्हनुमदादिभिः ॥ १ ॥
युतं सिंहासने रत्नमये संस्थितमव्ययम् ॥
यद्ध्यानादखिलां सिद्धिं लभन्ते परमां भुवि ॥ २ ॥
प्रणम्य पितरम्मिश्रभवदेवाभिधं गुरुम् ॥
सीताख्य जननीं कुर्वे समासादौ यथा मति ॥ ३ ॥
व्याख्यां शिशुहितामेतां पश्यन्तु कवयो मयि ॥
कृपया परया तेषु विहितोऽयम्मयाञ्जलिः ॥ ४ ॥
आसीदृषिवरः श्रीमानगस्त्यः कुम्भसम्भवः ॥
येनैकचुलुकेनैव पीतो जलनिधिर्महान् ॥ ५ ॥
चण्डरण्या दुराधर्षा आताप्यादिभिरन्विता ॥
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ६ ॥
स्फीते तस्य कुले जातो जगदीशस्तदात्मजः ॥
वह्निमिश्र इतिख्यातो यस्येयं कुलसन्ततिः ॥ ७ ॥
श्रीभवानीवरेणास्मिंल्लोके विख्यातिमागता ॥
तदात्मजो लक्ष्मणो भूद्द्वितीयस्तदात्मजः ॥ ८ ॥
भवदेवाभिधः श्रीमान् विद्वद्वर उदारधीः ॥
यत्कीर्त्तिचन्द्रज्योत्स्नाभिर्व्याप्तम्भूमण्डलम्महत् ॥ ९ ॥
तत्सूनुर्भैरवः काश्यां जातो मिश्रोपनामकः ॥
नत्वा सरस्वतीन्देवीं क्रियते तेन सङ्ग्रहः ॥ १० ॥

कारकान्तेन सुपां प्रोद्देश्यसम्बन्धिनीं संज्ञान्तप्रयुक्तकार्यञ्च निरूप्य तत्प्रसङ्गात्समासनिरूपणमारभते। समर्थः पद इति। कर्मसाधन इति। भावसाधनत्वे पदानामिति कर्मषष्ठ्यन्तेन वक्ष्यमाणविधानस्य पदकर्मकत्वाभावेन समासानुपपत्तिः समर्थपदसामानाधिकरण्यञ्च नोपपद्यत इति भावः। शेषषष्ठ्या समास इति। योग्यत्वात्। कर्मणि षष्ठी तु न विधीयमानस्य वक्ष्यमाणस्य पदकर्मकत्वविरहात्। ननु पदोद्देश्यकत्वम्पदसंज्ञायोग्यसमुदायस्य तादृशसमुदायाद्वा यत्क्रियते तस्य सम्भवति न तु सनन्तविषय इत्यत आह। पदविधिसहचरित इति। अत एव। पदविधिसहचरितस्य पदविधिशब्देन ग्रहणादेव। सनन्तादावेकेति। एतस्य पदविधिसहचरितत्वन्तु पदोद्देशेन विधीयमानस्य प्रत्ययविधायकशास्त्रे सन्निधायकसूत्रस्येच्छायामित्यस्यानुवृत्त्या पदोद्देश्यकविधिविधायकशास्त्रसम्पाद्यशाब्दबोधप्रयोजकपदघटितवाक्यविधेयत्वेन बोध्यम्। ननु सनन्तादावेकार्थीभावे किम्मानमिति चेत्। सन्सूत्रस्थभाष्यस्यैव मानत्वात्। तथाहि। धातोरिति किमर्थम्। प्राकर्त्तुमैच्छत्। प्राचिकीर्षत्। सोपसर्गान्मा भूत्। संघातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते इति ततः सन् प्राप्नोति ततश्च संघातादेर्द्विर्वचनादिप्रसङ्गः। यद्यपि लङन्तेऽपि दोषस्तथाप्युपसर्गात्पूर्वमडागमप्राप्तिम्प्रदर्शयितुमत्र लङन्तप्रयोगः। ततो वार्त्तिककार आह। कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम्। कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा सम्भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति यत्रोपसर्गसमभिव्याहाराद्विशिष्टा क्रिया प्रतीयते कर्मत्वन्तु विशेष्यमात्रस्येति भावः। ततो भाष्यकार आह। सोपसर्गं वै कर्म तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। सोपसर्गङ्कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गङ्कर्मेति। सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनो विधानमकर्मत्वात्। यदि संघातस्य कर्मत्वमर्थद्वारा स्वीक्रियते तदावयवस्याऽकर्मत्वात्तद्वाचकात्सन्प्रत्ययो न स्यात्। अतः केवलधात्वर्थस्य कर्मत्वं वाच्यमिति नेदन्धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्। इदन्तर्हि प्रयोजनम्। सुबन्तादुत्पत्तिर्मा भूत्। अत्र कैयटः। विकल्पितत्वात्सनः पक्षे सावकाशाः क्यजादय इति भावः। ततो भाष्यकार आह। सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात्। सुबन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः किङ्कारणम्। क्यजादीनामपवादत्वात्। सुबन्तात्क्यजादयो वि-

धीयन्ते तेऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति। तत्रोऽग्रे धातुग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। अङ्गपरिमाणार्थं धातुग्रहणं कर्त्तव्यम्। अन्यथा सोपसर्गात्स्यात्। अपि च धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञो भवतीति सन आर्द्धधातुकसंज्ञापि सिद्धा भवति। यच्चोक्तं सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनो विधानमकर्मत्वादिति। नैष दोषः। कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी किन्तर्हि अवयवयोगे एषा षष्ठी कर्मणो यो धातुरवयव इति। ततः केवलादुत्पत्तिश्चिकीर्षतीत्यत्र न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य व्यपदेशिवद्भावेन साधयित्वा काममत्त्वर्थं नेनैव हेतुना अयमपि कर्त्तव्यः। महान्तमपुत्रमिच्छतीति कर्मणो यत्सुबन्तमवयव इति। न कर्त्तव्यः असामर्थ्यान्न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। अत्र कैयटः सुबन्तात्क्यज्विधानात्पदविधित्वाद्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति भावः। अत्रैव यद्यप्येतद्भाष्यव्याख्यानावसरे कैयटेनोक्तम् सन्विधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिरिति। तथापि वावचनानर्थक्यश्चेत्युत्तरभाष्यपर्यालोचनया सन्विधावपि समर्थपरिभाषोपस्थितिरित्यभिप्रायेण स एवाह। अथ वा धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभाव इति। तथाहि। वावचनानर्थक्यन्तु नित्यत्वात्सनः। वावचनस्यानर्थकम्। किङ्कारणम्। तत्र नित्यत्वात्सनः। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यञ्च प्रत्ययश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुम्। अन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। तस्मादनार्थो वावचनेनेति। अत्र कैयटः वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाक्यस्य भिन्नार्थत्वाद्बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः। न च संज्ञाया इति। अनर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति। प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गादिति। अत्र यद्यपि सनः पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थितौ कथमस्यैकार्थीभावविषयत्वमिति शङ्का भवति। तथापि एतद्भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभावविषयत्वम्। अधिकमन्यत्र स्पष्टम्। ननु विधीयमानसमाससंज्ञाया न समर्थत्वमत आह। पदविधिश्चेत्यादि। सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः। व्याख्यानादिति। अत्रैव सूत्रे भाष्ये उ-

त्येकार्थीभावः सामर्थ्यपरिभाषा चेतितन्मूलकादित्यर्थः। तस्याः। अपेक्षायाः। अभावादिति। अस्याः स्वीकारे तु विशेषणान्वयादिदोषः स्यादिति भावः। अन्ये दस्योऽयम्। सनाद्यन्ते यद्यप्येकार्थीभावाद्विशेषणसापेक्षत्वे सनादयो न भवन्ति। अत एव महान्तम्पुत्रमिच्छतीत्यत्र क्यचमाशङ्क्य सापेक्षमसमर्थम्भवतीति सनसूत्रे उक्तम्। तत्तु न्यायेन समानाधिकरणविशेषणसापेक्षत्वे स्तोकम्पक्तुमिच्छतीत्यत्र वाक्यमेव न तु सन्। यत्र तु व्यधिकरणं विशेषणन्तत्र भवत्येव ओदनम्पक्तुमिच्छति। ओदनम्पिपचति। गमकत्वस्य सापेक्षस्थले वृत्तिप्रयोजकतया तस्यात्रापि सत्त्वात्। अत एव ललितन्निर्गते तीरे नेतुमेषा चिकीर्षतीति प्रयोगो दृश्यते। प्रधानस्य सापेक्षत्वे तु सामानाधिकरण्येऽपि वृत्तिर्भवत्येव। उपमितमितिसूत्रे सामान्याप्रयोगग्रहणात्। गमकत्वस्य तत्र सत्त्वाच्चेति। तत्रैकार्थीभावपदार्थन्निर्वक्ति। स च विशेषेति। यद्यपि वाक्यस्याप्यर्थो विशेष्यविशेषणभावोऽस्ति। अत एव कृत्तद्धितेतिसूत्रे समासग्रहणस्य वाक्यस्यार्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञावारकनियमपरतया वर्णनं सङ्गच्छते। तथापि तत्र वाक्यार्थानाम् पृथग्भूतत्वम्। वृत्तौ त्वपृथग्भूतत्वमिति विशेषः। एवञ्च विशिष्टेत्यस्यापृथग्भूतानामर्थानामित्यादिर्बोध्यः। यथा पङ्कपांसूदकयोः सङ्गावेऽपि तयोरन्यतरविषयकप्रतीतिर्नान्यतराविषयकत्वन्तथेहापि। पांसूदकमिलने पिण्डाख्यमतिरिक्तं वस्तु प्रतीयते तथेहापि संसृष्टमेव प्रतीयते। न चैवं वृत्तिविग्रहयोः समानार्थकत्वव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्यम्। रेखागवयन्यायमाश्रित्य शास्त्रनिष्पन्नेन वाक्येन यथा तस्मिन्मृत्पिण्डे पांसूदक इति व्यवहारस्तद्वदत्रापि पूर्वपदार्थत्वोत्तरपदार्थत्वव्यवहारेण समानार्थकत्वव्यवहारस्योपपत्तेः। अत एव। एकार्थीभावस्वीकारादेव। एकार्थीभावस्वीकारस्य प्रयोजनान्तरमाह। एवमिति। विशेषणपद इति तदर्थत्वेन कल्पितेऽर्थे इत्यर्थः। पृथगुपस्थितेः। इतरपदार्थनिरूपितविषयित्वानवच्छिन्नस्वार्थविषयिताशाल्युपस्थितेः। गमकत्वस्यैव वृत्तिप्रयोजकत्वे साधकान्तरमाह। गमकत्वादेवेति। गमकत्वञ्च वाक्यजन्यशाब्दबोधीयपरस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताविलक्षणविषयताकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्वे सतितादृशविषयशाब्दबोधजनकत्वम्। तत्र वृत्तिरेवेति। तादृशसमुदायस्य त-

त्सूत्रभाष्ये पाठात्। तथोपस्थितिरिति। विशिष्टार्थोपस्थितिरित्यर्थः। समुदायेनेति। वृत्त्यात्मकसमुदायेत्यर्थः। समुदायशक्तिग्रहश्च राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धविशिष्टपुरुषादौ शक्तमित्यादिरीत्या भवति सा यदा प्रत्येकपदशक्तिग्रहस्तदैव नान्यदेत्याशयेनाह। एवञ्चेति। प्राचाम्मतङ् खण्डयति। जहदिति। महावाहुरिति। आत्महतदृत्यात्वस्यार्थवन्महच्छब्दसम्बन्धितया जहत्स्वार्थत्वेऽन्वयानुपपत्तेः। ननु समानाधिकरणे उत्तरपदे परे तस्यात्त्वविधायकत्वात्स्वार्थस्य त्यागे पूर्वस्य पदस्य सर्वत्रैवानर्थकतया सूत्रमेव व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यादनर्थकत्वेऽपि भविष्यतीत्यत आह। सुपन्था इति। पथिमथ्यृभुक्षिस्त्वस्य केवले चरितार्थत्वादिति भावः। ननु भूतपूर्वगत्योक्तसूत्रद्वयस्यापि निर्वाह इत्यत आह। भूतेति। तत्रैव। रथन्तरशालिपर्णीगौरखरैन्द्रयवेन्द्रगोपादौ। एतेषु रूढेः प्रतिबन्धकत्वाज्जहत्स्वार्थतैव। रूढेः प्रतिबन्धकत्वञ्च समुदायशक्तिज्ञानेन विलक्षणार्थविषयकशाब्दबोधे जननीयेऽवयवशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वाकल्पनमेव। न तु मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वङ्गौरवात्। एतेषु समुदायावयवेषु आरोपितार्थवत्त्वमादाय साधुत्वम्। राजपुरुषाद्यवयवेषु त्वारोपो वक्तुमशक्यः। प्रसिद्धार्थवाधाभावात्। किञ्च जहत्स्वार्थत्वादिव्यवहारः पूर्वपदमादायैव। तत्रैकार्थीभावोपपत्तये शास्त्रकृत्कल्पितमेव। अत एव यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनम्प्राप्नोतीति भाष्येऽभिहितम्। परिभाषेयमिति। लाघवात्। न त्वधिकारः प्रतियोगमुपस्थितिकल्पने गौरवात्। पदविधिशब्दोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च। परिभाषात्वस्वीकारे तु पदविधिरितिलिङ्गमिति यस्तत्रोपतिष्ठत इत्यस्याध्याहारेण यः पदविधिस्तत्र समर्थ इत्युपतिष्ठत इत्यर्थकल्पनसम्भवादिति भावः। तत्र विशेषमाह। सा चेति। एकार्थीभावविषये विशेषमाह। एकार्थीभावश्चेति। कल्प्यत इति। अत एव द्वितीया श्रितेत्यादौ समर्थप्रकृतिकेन सुबन्तेनेत्यर्थकल्पना भवति। तत्र। अलौकिके कल्पिते विग्रहवाक्ये। अत्र। लटोऽप्रथमासमानाधिकरण्यानुमानस्थले। तर्क इति। व्यभिचारादिशङ्कानिवर्त्तकस्तर्क इत्यर्थः। लट्। अप्रथमासमानाधिकरणः। अप्रथमासमानाधिकरणादेशोद्देश्यत्वात्। यद्ययमप्रथमासमानाधिकरणो न स्यात्तदा ताद्दशानुवादविषयो न स्यादिति। असामर्थ्य-

मिति । यदर्थबोधकविग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधे परस्परमर्थानां सम्बन्धो भासते तत्र कल्पितेऽलौकिकविग्रहवाक्ये एकार्थीभावस्य कल्पनेति भावः । क्वचित्तु सामर्थ्याभावेऽपि समासो भवति "असूर्यंपश्यानि मुखानि किमोदनः शालीनाम् । सक्त्वाढकमापणीयानामित्यादौ शिष्टप्रयोगात् । समाससंज्ञकमिति । प्राक् समाससंज्ञकमित्यर्थः । प्राक्कडारादित्यत्र प्राग्ग्रहणात्प्राक्समास इत्यधिकारस्तेन वक्ष्यमाणसंज्ञाभिः समावेशः । समासशब्दस्य संज्ञात्वन्तु प्राक्कडारसूत्रे समाससंज्ञेतिभाष्यकारीयव्यवहारात्कल्प्यते । समास इत्यत्र कर्मणि घञ् । सम्पूर्वकास्यतेः संज्ञे घोऽर्थ इत्यन्वर्थेयं संज्ञा । ननु प्राग्ग्रहणस्यावधिनिर्देशार्थत्वात्समावेशो वक्ष्यमाणसंज्ञाभिर्न भविष्यति किन्तु पर्याय इत्यत आह । प्राक्कडारादित्यत्रेति । अत्र । विभक्ता सुपा इत्येतत्पदद्वयार्थेऽनुवर्त्तमानसुप्पदार्थे च । तत्फलमाह । तेन मद्विष्या इत्यादि । न चायं षष्ठीत्यस्य सूत्रस्य विषय इति षष्ठीत्येकत्वविवक्षायाः फलमिति वक्तव्यमतोऽत्रास्योपादानमफलमिति वाच्यम् । अस्योपलक्षणत्वात् । अत एव वार्त्तिककृता गतिमता तिङा गतेः समास उक्तो न तु गतिसमुदायस्य तिङेति। कैयटादय इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकाशयति । परे त्विति । अनुवाद्यत्वादिति । अनेनाविवक्षाया हेतुरुक्तः । ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्रेव । एवञ्च । जातिविवक्षायाञ्च । प्रत्येकसमासत्वं नेति । अत एव मतुप्सूत्रभाष्ये आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते आकृतिश्च प्रत्येकम्परिसमाप्यते । यावति चैतत्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति सुप्सुपेति च तावत उपपत्त्या भवितव्यम्द्वयोश्चैतत्समाप्यते न बहुष्वित्युक्तं सङ्गच्छते । सुबन्तत्वस्य जातित्वं पोदमेव भाष्यश्चामम् । सुबन्तादीत्यादिना प्रातिपदिकत्वपरिग्रहः । तेन मतुप्सूत्रस्थभाष्यस्य सङ्गतिः । तत्र हि अथेह कस्मान्न भवति चित्रा गावो यस्य सन्तीति । कुतः कस्मान्न भवति । किमवयवादाहोस्वित्समुदायात् । अवयवात्कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात्कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थम्भवति । समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्त्तन्ते । तद्यथा सुप्सुपेति वर्त्तमानेऽन्यस्यान्यस्य च समासो भवति । सत्यमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकम्परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत उत्पत्त्या भवितव्यम् । अ-

वयवे चैतत्परिसमाप्यते । व समुदाये इति । अस्मिन्मतुप्सूत्रस्थभाष्ये प्रातिपदिकशब्दस्य जातिशब्दत्वमित्यभिप्रायेणाकृतिस्तु प्रत्येकम्परिसमाप्यत इत्युक्तम्तेन त्रयी शब्दानाम्प्रवृत्तिरिति पच एव स्वीकृतः । अत एव । आकृतेः प्रत्येकपरिसमाप्तत्वादेव । विभक्तित्वमपि प्रत्येकसमाप्तमेव भविष्यतीति भावः । यद्यपि वैयाकरणसिद्धान्तेऽनुवाद्यविशेषणम् सर्वत्राविवक्षितम् । आर्द्धधातुकस्येडितिसूत्रे वलादित्वरूपस्यानुवाद्यविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । तथापि भाष्योक्तरीत्या दोषपरिहारे सिद्धे भाष्यानुक्तसङ्ख्याविवक्षया दोषपरिहारस्यायुक्तत्वमित्यभिप्रायः । युगपत्समास इति । न तु क्रमेणेति शेषः । साधकाभावात् । क्रमास्वीकारेपि व्यचलदित्यनेनानोः समाससंज्ञास्वीकारादुदात्तवतेतिवार्त्तिकस्योपपत्तिरिति भावः । इदमिति । सुपतिसूत्रमित्यर्थः । अन्त्ये । अधिकारत्वे । देवः करोतीति । अत्र प्रथमान्तार्थस्याख्यातार्थम्प्रति विशेषणत्वाद्दस्तिविशेषणसमासप्राप्तिः । अङ्गनिमित्तस्येति । धातुप्रातिपदिकयोर्भेदेनोपादानमकृत्वाऽङ्गस्य सुप इत्येव सूत्रमस्त्विति भावः । अङ्गनिमित्तस्येत्यस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः कार्यः । यत्रानेन लुगिष्यते तत्र प्रथमं सुपोऽनेन सूत्रेण लुकि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वप्रयुक्तकार्यमिति भावः । परन्त्विदं व्याख्यानमसङ्गतम् । राजानमित्यादौ सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन पदत्वान्न लोपादीनामापत्तेः । किञ्चामि पूर्वः टाङसीत्याद्यनेकसूत्रविषयेऽनुपपत्तिः । अत एवोक्तं भ्रमवारणायेति । न चाङ्गस्येति षष्ठी न निमित्तनिमित्तिभावात्मकसम्बन्धे किन्तु अवयवावयविभावात्मकसम्बन्धे । एवञ्चाङ्गावयवस्य सुप इत्यर्थो भविष्यतीति वाच्यम् ! परमदक्षस्यापत्यम्पारमदक्षिरितीष्यते तस्यासिद्ध्यापत्तेः । तथाहि । परम सु दक्ष सु इति स्थिते परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे परम ङस् दक्ष ङस इति वा स्थिते समुदायस्य समाससंज्ञायामपि सुपो लुगर्थं समुदायाद्विभक्त्युत्पत्तौ ततः समुदायस्याङ्गसंज्ञायां सुपो लुक्यपि श्रूयमाणषष्ठ्या अकारान्तप्रकृतिकसुप्तविरहेणेञ्प्रत्ययो नोपपद्यत इति । किञ्च वहुपटव इत्यत्र विभाषा सुप इति वहुचि जसोऽङ्गावयवत्वाभावेन जसो लुगभावापत्तौ चित इत्यन्तोदात्तत्वं जस एव स्यात् । ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बहुपटु जसित्यस्य प्रत्ययान्तत्वाभावेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां

समुदायात्वसि तस्मिन्पूर्वस्याद्गत्वे तदवयवस्य पूर्वजसो लुकि पटुशब्दोकारस्यो-दात्तत्वम्भविष्यतीति चेत्। तथापि सुगौरित्यत्र पूर्ववत्सु गो सु इतिसमु-दायात्सौ पूर्वकालस्थितयोः सुशब्दयोर्लुकि श्रूयमाणसोर्गोशब्दाद्विहितत्वा-भावेन णिद्वद्भावानापत्तेः। विहितविशेषणाश्रयणन्तु हे भानव इत्यत्र णि-द्वद्भाववारणायावश्यकम्। तस्मिन्सूत्रे गकारस्याविवक्षितत्वात्। न च हे भानव इत्यत्र पञ्चमीसमासेनाचः परस्मिन्निति सूत्रेण स्थानिवद्भावोऽभावाति-देशस्यापि सत्त्वाद्भविष्यतीति श्रोकारात्पर इत्यर्थेऽपि न दोष इति वाच्यम्। एवं सति हे भानो इत्यादावपि पञ्चमीसमासेन स्थानिवद्भावे सति सम्बुद्धि-लोपानापत्तेः। न च तत्र भावातिदेशस्यापि सत्वेन ह्रस्वान्तात्परत्वात्सम्बु-द्धिलोप इति वाच्यम्। तथा सति हे हरे इत्यादौ ह्रस्वान्तात्परत्वादेव लोपे सिद्धे एङ्ग्रहणवैयर्थ्यमिति भावातिदेशस्य तत्राप्रवृत्तिस्वीकारात्। यदि त्वेषु सम्बुद्धिलोपार्थं पूर्वस्मादव्यवहितात्परस्येत्यर्थ आश्रीयते तदा भानव इ-त्यत्र णिद्वद्भावोऽपि वारयितुमशक्य एवेति प्राचीनमते सुगौरित्यत्र णिद्वद्भाभा-वस्याभावापत्तिः सुपोऽङ्गस्येति न्यासे दुर्वारैव। परे त्वित्यादिना प्रागुक्त लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया हे भानव इत्यत्र णिद्वद्भावस्य वारणे यद्यपि वि-हितविशेषणानाश्रयणात्सुगौरित्यत्र न दोषस्तथापि परमसर्वस्मै इत्यत्र दोष एव। पूर्ववद्विभक्तेः सर्वनाम्नो विधानाभावेन सर्वनाम्नः स्मै इति शास्त्राप्रा-प्तेः। न च सुपोऽङ्गस्येति न्यासे वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सर्वनाम्न आमो वि-धानाभावेन सुडप्राप्तः द्वन्द्वे चेतिसूत्रवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। समुदायगतकुत्सा-विवक्षायामकज्व्यावृत्त्यर्थन्तस्यावश्यकत्वात्। न च सुड्विधौ विहितविशेषणा-श्रयणवैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्। द्वन्द्व इति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वसिद्धान्तात्समुदायस्य वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सर्वनामत्वनिषेधेऽप्यवयवस्य सर्वनामत्वात्सुडापत्तेः। न चेतरेतरयोगद्वन्द्वेऽप्युद्भूतावयवभेदस्य समूहस्य प्राधान्यमिति सिद्धान्ताद्द्वन्द्वा-वयवस्य वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र तरशब्दस्योपसर्जनत्वान्न सुट्प्राप्तिरिति विहित-विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। मासपूर्वाणां वर्षपराणामित्यत्र समुदायस्य तृ-तीयासमास इतिप्रतिषेधेऽप्यवयवस्य सर्वनामत्वात्सुडापत्तेर्दुर्वारत्वात्॥ यदि त्वङ्गस्येत्यनेनैकवाक्यतयाऽवर्णान्तसर्वनामसंज्ञकाङ्गात्परस्याम इत्यर्थेन प्रत्या-

सत्या चाम्निरूपिताङ्गस्याश्रयणाभ्यासपूर्वाणामित्यादौ न दोष इति विभाव्यते तदा सुड्विधायकसूत्रे विहितविशेषणाभावेन परमसर्वेषामित्यादौ सुपोऽङ्गस्येतिन्यासे दोषाभावेपि सुकुलमित्यादौ दोषः स्यादेव । अत्र हि सु सु कुल सु सु इति स्थिते प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्सुपोऽङ्गस्येतिसूत्रम्बाधित्वा पूर्वं स्वमोर्नपुंसकादिति द्वितीयस्य सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वाद्विशिष्टावयवयोर्द्वयोरपि सुपोरनेन लुकि स्थानिनोऽभावेनातोऽमित्यस्याप्रवृत्तौ रूपासिद्धिः स्फुटैव ॥ ननु समर्थस्य सुप इति न्यासोऽस्तु सामर्थ्यञ्चैकार्थीभाव एवाश्रीयते । तादृशसामर्थ्यविशिष्टावयवस्य सुप इत्यर्थो भविष्यतीति सुकुलमित्यत्रापि विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् सुपो लुकि ततः सुकुलशब्दात्सावतोमित्यमादेशे रूपसिद्धिर्भविष्यतीति चेन्न । त्वयकेत्याद्यवयवस्य लुगापत्तेः । कुत्सितइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या कुत्सादिभिः सुबन्तस्यैवैकार्थीभावात् । किमोदनः शालीनामसूर्यम्पश्यानि मुखानीत्यादावसमर्थसमासे लुगनापत्तेश्च । न चासूर्यम्पश्यानीत्यत्रालुगेवास्त्विति वाच्यम् । उत्तरपदे खिति मुम्विधानस्य परन्तप इत्यादौ चारितार्थ्येपि किमोदनः शालीनाम् । सक्त्वाढकमापणीयानामश्वभोजी ब्राह्मण इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । एतेन सुपो वृत्तेरित्येव न्यासोऽस्त्विति परास्तम् । त्वयकेत्यादेर्मूलकेनोपदंशमित्यादेश्चासिद्धापत्तेरिति दिक् ।

अन्यथेति ॥ भूतपूर्वं इतिनिर्देशस्याश्रयणाभाव इत्यर्थः । अनियमः स्यादिति । न चोभयोः प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि पूर्वशब्दस्य पूर्वकालावच्छिन्नपरतया तस्य भवनकर्तृविशेषणत्वेनोपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थतया पूर्वशब्दस्यैवनियमेन पूर्वनिपातः स्यादिति कथमनियमवर्णनमिति वाच्यम् । उपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या पूर्वकायादिसिद्धये समासशास्त्रस्थप्रथमानिर्दिष्टशब्दगतस्याप्राधान्यस्यैवाश्रयणमावश्यकमिति तादृशाप्राधान्यस्यप्रकृते न सत्त्व इत्यभिप्रायेणानियमकथनात् । न च तथापि पर्यायेणोभयोः पूर्वनिपातेऽपि भूतपूर्वे चरडिति निर्देशोपपत्तेः कथन्तेन निर्देशेन नियमसिद्धिरिति वाच्यम् ॥ उपसर्जनम्पूर्वमितिसूत्रस्य प्रतिलक्ष्यम्भेदेन प्रवृत्तौ उदाहरणविषयेऽपि तस्य पृथग्भूतस्य कल्पनया तस्मिन् वाक्ये यदुपसर्जनपदन्तस्य लौकिकोपसर्जनत्ववद्बोधकता भविष्यति तथा च पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादतस्त-

स्य निर्देशस्य नियामकत्वमावश्यकमित्यभिप्रायात्। ननु पूर्वशब्दस्य भूतशब्दार्थैकदेशभवनक्रियाविशेषणतया सुबन्तार्थविशेष्यानन्वयित्वेन कथमत्र समासप्राप्तिरत आह । अत एवेति । अस्मादेवेत्यर्थः । एवमेवान्यत्राप्याह । विस्पष्टेति । इवेनेतिवचनेन मातेवेत्यस्य साधुत्वमिति कस्य चिदुक्तिं खण्डयति। हरीतकीमित्यादिना। न चैवश्चैत्र इव मैत्रो गच्छतीत्यादावपि चैत्र इत्यादेरिवार्थेऽन्वयात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यम्। एतादृशे स्थले चैत्रादेर्मैत्रादावभेदान्वय एव। इवशब्दस्तात्पर्यग्राहक इति स्वीकारात्। हरीतकीमित्यत्र त्वेवं वक्तुमशक्यम्। साहृपदाद्द्वितीयापत्तेरिति दिक्। इदञ्च वार्त्तिकत्राप्राप्तसमाससंज्ञाविधायकञ्चिन्तु सुपेतियोगविभागसिद्धसमासानुवादेन विभक्त्यलोपविधायकम्। सहेतिसूत्रभाष्ये एव इवेन समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेत्यस्य पाठात्। अत एवाह कैयटः। सुपेत्यस्य लक्षणत्वात्समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनमिति। वाससी इव। कन्येइवेत्युदाहरणम्। वासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। समासादुत्पन्नस्य सुपः अव्ययादिति लुक्। कन्याशब्दस्तु। कन्याराजन्यमनुष्याणामन्त इतिफिट्सूत्रेणान्तस्वरितः। एतेन वार्त्तिकेन समासविधानमपूर्वमिति ध्वनयति। एतद्योगेति। नन्वत्र सुपेतिसूत्रसिद्धसमासस्य वैकल्पिकतया एतदभावे यथार्थत्वप्रयुक्तसमासो दुर्वार इतीवशब्दस्य पूर्वनिपातोऽपि स्यादत आह। अत्र यथार्थत्वादीति। ननु तत्र तस्येवेतिनिर्देशेनेवशब्देन यथार्थत्वप्रयुक्तस्य समासस्याभावकल्पनेऽपि मणीवोष्ट्रस्य लम्बन्त इत्यस्य भारतप्रयोगस्य कथमुपपत्तिः। वशब्दस्यापीवार्थकत्वादिष्टापत्तिस्तु कर्त्तुमशक्या। वशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गादिति चेन्न। तेन निर्देशेन यथार्थत्वप्रयुक्तसमासस्य क्वाचित्कत्वस्वीकारात्। साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया क्वाचित्कत्वरूपधर्मकल्पनाया अगुरुत्वात्। अत्र विभक्त्यलोपश्चेत्यनेन यद्विभक्त्यन्तस्य इवेन समासः प्रत्यासत्त्या तस्या एवालुग्विधानमिति बोध्यम्। निर्दिष्टपदस्य व्यर्थमिति। समासे प्रथमेत्येव वाच्यम्। प्रथमापदस्य प्रथमान्तपरतया समासघटकस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यतीति भावः। समासपदस्य समासत्वावच्छिन्नत्वयावत्समासबोधकत्वाभिप्रायेण शङ्कते। न चेति। तदर्थकतया। अप्रधानार्थकतया। अप्रधानत्वसामानाधिकरण्य

वाच्यतासंबन्धेन । यत्प्रति । यदर्थम्प्रति । यदप्रधानम् । यदप्रधानीभूतार्थस्य प्रतिपादकम् । तं प्रति तं शब्दम्प्रति । तदुपसर्जनम् । तच्छब्दस्वरूपमुपसर्जनसंज्ञम् । एवञ्चोपसर्जनम्पूर्वमित्यस्य यदर्थोपसर्जनीभूतार्थप्रतिपादकं यत्तत्तदपेक्षया पूर्वम्प्रयोज्यमित्यर्थेन न कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपात इति भावः । एवम् । अर्थगताप्राधान्यघटितार्थकरणे । समाधत्ते । समासेत्यादि । यत्प्रतीत्यस्य यं शब्दम्प्रतीत्येवार्थो न तु यदर्थम्प्रतीत्यर्थः कार्यः । इदं शब्दगतमप्राधान्यमपि लौकिकमेव तदुपपादयति । भवतीत्यादिना । एवमन्यत्र । पूर्वापराधरोत्तरमितिसूत्रे । न चैवम्भूतपूर्वे चरडितिनिर्देशादितिपूर्वग्रन्थासङ्गतिरेवेति वाच्यम् । तत्र लक्ष्यानुरोधेन लौकिकस्य द्विविधस्याप्राधान्यस्याश्रयणात् । अत एव । शब्दगतस्यैतादृशप्राधान्यस्याभिप्रेतत्वादेव । ननु बहुव्रीहिसंज्ञाविधायकशास्त्रे तृतीयान्तपदोपादानाभावान्निरुक्तमप्राधान्यन्तत्र नोपपद्यत इत्यत आह । बहुव्रीहौ त्वेकेति । अर्थगतलौकिकाप्राधान्याभिप्रायेण व्यवस्थामुपपादयताम्मतमाह । यत्तु अर्थगताप्राधान्य इति । तत्सामर्थ्येति । प्रथमानिर्देशसामर्थ्येत्यर्थः । नन्वन्यविभक्त्युच्चारणमेव तत्र्त्वस्त्वित्यत आह । प्राथम्यादिति । किञ्च पूर्वोक्तरीत्या सकलव्यवस्थासिद्धौ सामर्थ्यपर्यन्तानुसरणक्लेशो वृथा तदाह । अलमिति । सप्तम्या विपरिणम्यत इति । वृत्ते शाखितिवदत्र सप्तमी एवञ्च सप्तम्यर्थोत्र घटकत्वम् । प्रथमानिर्दिष्टपदबोध्यत्वेपि प्रत्यासत्त्यैवैतादृशदोषोपि वारयितुं शक्य इत्याशयेनाह । षष्ठ्यन्तयोरिति । अर्थस्य प्रधानस्य । पष्ठ्यानिष्ठत्वमर्थः । सम्बन्धाभावे चास्यान्वयः । सम्बन्धाभावश्च प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । एवञ्च येन सुबन्तेन षष्ठ्यन्तं संश्लिष्टम्भवति तत्सुबन्तार्थानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिवाचकमेव षष्ठ्यन्तं गृह्यत इतीह कुमार्या इति षष्ठ्यन्तं कुमार्या इत्यनेन सुबन्तेन समासविधौ षष्ठीपदेन न गृह्यते किन्तु राज्ञ इत्येवेति तस्यैव पूर्वनिपात इति भावः । सम्बन्धाद्यर्थकम् तदर्थनिरूपितसम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकम् ॥ न भिद्यते । अप्रधानत्वरूपभेदवान्न भवति । एतदेव स्पष्टप्रतीत्यर्थं विवृणोति । राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इति ॥ व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकसम्बन्धः । एवञ्च पुरुषः प्रधानभूतो राजपदार्थनिरूपितभेदनिबन्धनसम्बन्धवान्न भवति । विशेष्यवाचकपदाप्रयोगेपि राज्ञ

इत्युक्ते राज्ञि विशेषणत्वावगतौ विशेषणतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा भवति पुरुष इत्युक्ते पुरुषे स्वार्थनिरूपितप्राधान्यस्य भानेऽपि न संबन्धाकाङ्क्षेति विशेषणताया एव सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियम इति विशेषणनिष्ठ एव सम्बन्धः । सम्बन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वञ्च प्रतियोगितासम्बन्धेन । पुरुषे तदभावश्च प्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । इत्युक्तमेवेति । अर्थगतस्याप्रधानत्वरूपोपसर्जनत्वस्याश्रयणे पूर्वकायाद्यसिद्धिरित्यनेनोक्तमित्यर्थः ॥ यत्तु, प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति संज्ञासूत्रं न कार्यम् । किन्तु प्रथमानिर्दिष्टं समासे पूर्वमिति पूर्वनिपातप्रकरणे पठनीयम् । न चोपसर्जनसंज्ञसूत्राभावे गोस्त्रियोरित्यस्य ह्रस्वविधायकसूत्रस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्यम् । लौकिकस्याप्रधानार्थकत्वस्य तत्र ग्रहणात् । न चैवं कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् ब्राह्मणः कुमारीत्यत्र ह्रस्वापत्तिरिति वाच्यम् । ह्रस्वविधायकसूत्रे समासस्येत्यस्यापि पाठात् । तेन समास एव ह्रस्वो भविष्यतीति ॥ तन्न । राज्ञः कुमार्या इत्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे षष्ठीतिपदेन कुमार्या इत्यस्यापि ग्रहणसम्भवेन तस्य पूर्वनिपातापत्तेः । उपसर्जनसंज्ञासूत्रसत्त्वे तूक्तरीत्या प्रत्यासत्तिलाभेन दोषस्य परिहारः सम्भवति । किञ्च ह्रस्वविधायकसूत्रे लौकिकोपसर्जनत्वस्याश्रयणे ब्राह्मणी चासौ धूर्ता च ब्राह्मणधूर्ता । गार्गी चासौ वृन्दारिका चेत्यर्थे गार्गीवृन्दारिका इतीष्यते तत्रोत्तरपदस्य ह्रस्वत्वापत्तिः । समासस्य लौकिकोपसर्जनान्तत्वात् । शास्त्रीयस्य तस्य भवन्मतेऽभाव एव । न चास्तु परपदस्यापि ह्रस्वस्तथापि समुदायाट्टापि कृते रूपसिद्धिर्भविष्यतीति वाच्यम् । गौवष्कयणी । कठप्रवक्त्री इत्यादावुत्तरपदे ह्रस्वत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । उपसर्जनसंज्ञासूत्रसत्त्वे तु प्रकृते तादृशोपसर्जनत्वाभावेन न दोषः । एतेन प्रथमानिर्दिष्टं समासे पूर्वमितिन्यासेऽपि येन सुबन्तेन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टन्तत्समासे पूर्वम्प्रयोक्तव्यमित्यर्थेन षष्ठीति समासविधौ षष्ठ्यन्तस्य येन सुबन्तेन समासस्तदर्थानुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगिवाचकमेव षष्ठीति पदेन गृह्यते तथा च राज्ञः कुमार्या इत्यत्र समासे न कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपात इत्यपास्तम् ॥

एकग्रहणादिति । असाधारणधर्मेण समानानाश्रयणे एकत्र विभक्तिरिक्तत्वात्प्रा-

तिपदिकादित्येकशब्दोपादानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । एकपदस्यैकजातीयपरम् । तेनैकवचनद्विवचनादिभेदेननानाविभक्तिसम्भवेऽपि न क्षतिः । इदमेव । एकविभक्तीतिसूत्रमेव । तुल्यार्थैतिसूत्रे भाष्य इति । तत्र हि परमेण कारकेणेत्यर्थे परमकारकेणेतिसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिमाशङ्क्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वारणङ्कृतम् । अनेकमितिसूत्रभाष्य इति । तत्र हि शेषपदसम्बन्धेन प्रथमान्तानामेव समास उक्तः ॥ अत्र विग्रहे यन्नियतविभक्तिकमित्युक्त्या विग्रहघटकपदान्तरापेक्षया नियतविभक्तिकमित्यर्थो लभ्यते स न युक्त इत्यभिप्रायेण सिद्धान्तार्थमाह । परे त्विति । प्रत्यासत्त्येति । विग्रहे नियतविभक्तिकमित्युक्तौ समासस्य नियमेनोपस्थितेः । अनेन । एकविभक्तीत्यनेन । नन्वनेकग्रहणाभावे कथम्बहूनाम्बहुव्रीहिसमास इत्यत आह । बहूनामिति । ननूत्तरपदनिमित्तकद्विगुविधानमुत्तरपदेन परिमाणिनेतिवचनविषये चरितार्थमत आह । एवञ्चेति । ननु ज्ञापकेन बहूनां समासश्चेद्राज्ञः कुमार्याश्च धनमित्यर्थे राजकुमारीधनमितिप्रयोगापत्तिरत आह । अतिप्रसङ्ग इति । उपसर्जनार्थमिति । प्रथमानिर्दिष्टमित्युपसर्जनसंज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थः । न वेति । इदं खण्डनमपि वार्तिककारकृतम् । भाष्यकारस्तु तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमितिशब्देन प्रत्याचष्टे ॥ एकविभक्तित्वादिति । चित्रा यस्य गावः सन्ति स चित्रगुः सन्तिष्ठतितम्प्रपश्यतेन कृतमितिरीत्या प्रथमान्तेन विग्रहम्प्रदर्श्य एकविभक्तीतिसूत्रेणोपसर्जनसंज्ञा भविष्यतीति प्रथमसूत्रेण संज्ञासिद्ध्यर्थमनेकग्रहणं न कार्यमित्यर्थः ॥ अन्वर्थत्वानुक्तेरिति । यं शब्दम्प्रतीत्यादिरीत्योक्तान्वर्थत्वानुक्तेरित्यर्थः । ततखण्डनम् । प्रथमवार्तिकखण्डनम् । भाष्यरीत्येति । कुतश्चिदेव किञ्चित्पदमध्याहृत्य समासस्यानेकविभक्तिकत्वेऽपि प्रथमान्तेन विग्रहे राज्ञः कुमारी राजकुमारीत्यादावपि तथात्वापत्तिरितिसमासापेक्षया नियतविभक्तिकत्वमिति सिद्धान्तितन्तद्रीत्येत्यर्थः ॥ एतदिति । एकविभक्तीतिसूत्रस्य । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञाविषये । अन्यथा समासापेक्षया नियतविभक्तिकत्वाभावाश्रयणे । तत्त्वम् । नियतविभक्तिकत्वम् । अनुत्पत्तेरिति । न तु जातस्य निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ स्वर्येत इति । अत एव गोटाङ्ग्रहणा-

करणशक्तिप्रधानत्वेऽपीति । अनेन विभक्त्यर्थवृत्तित्वमुपरीत्यस्याव्ययस्यास्तीति सूचितम् । गृहस्योपरीत्यत्र तु षष्ठ्यन्तेन समासप्रसङ्गस्तद्विभक्त्यर्थवृत्तित्वमुपरीत्यस्य नास्तीति भावः । अधिहरीत्यत्र तत्पुरुषसंज्ञयाऽव्ययीभावसंज्ञाया बाधमाशङ्कते । न चेति । अस्य । अव्ययीभावस्या आधेयप्रधानस्येति । एवञ्च सप्तम्यर्थवृत्त्यधिशब्दयोगे तस्याप्राप्तिरेवेति भावः । एतच्चेति । विधानसामर्थ्योपपादनञ्च । यद्यत्राव्ययीभावः स्यात्तदा समयानिकषाशब्दयोगे द्वितीयाया आराच्छब्दयोगे पञ्चम्या विधानाभावेऽपि तत्तद्योगे षष्ठीङ् कृत्वाऽव्ययीभावसंज्ञा कार्या तावतापि रूपसिद्धिर्भविष्यतीति भावः । मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे सामीप्यन्न प्रतीयत इति तत्र द्वितीयाविधानञ्चरितार्थमित्यन्वयः । यदि द्वितीयापञ्चमीविधानञ्चरितार्थन्तदा समया ग्राममित्यादौ कुतो नाव्ययीभाव इत्याशङ्कायामाह । समयेत्यादि । अधिकरणशक्तिप्रधाना इतीति । समया ग्राममित्यादेर्ग्रामस्य समीपे इत्यादिरीत्या बोधः । उपकृष्णमितिशब्दात्तु कृष्णसामीप्यवानित्याकारक एव बोधः । अबूभन्तेति । एवम्प्रयोगो योऽप एव भञ्चयति तस्मिन्नेव जायत इति तत्र यथाऽवधारणगर्भः समासो भवति तथाऽत्रापि विभक्त्यर्थादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैवानेन सूत्रेणाव्ययीभावस्य विधानमिति भावः । अत्र विभक्त्यर्थमात्रेत्युपादानाद् गृहस्योच्चैरित्यत्र नाव्ययीभावः । समृद्ध्यादिवाचकत्व इति । अत एव सुमद्रमित्यस्य मद्राणां समृद्धिरित्येवं विवरणङ्कृतमव्ययार्थस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थम् । द्योतक इति । द्योत्यार्थस्य विशेषणत्वमसिद्धमत एवाह । संमृद्धा मद्रा इतीति । समस्यमानपदार्थाभावस्य । समस्यमानोत्तरपदार्थप्रतियोगिताकस्याभावस्य । तदेव दर्शयति । अर्थाभावेति । एवञ्च दुर्यवनमित्यादौ यवनपदार्थाभावो न प्रतीयते किन्तु तदीयऋद्ध्यभाव इति नात्रार्थाभावग्रहणात्समाससिद्धिरतो व्यृद्धिग्रहणमावश्यकम् । अत एवार्थाभाव इत्यस्योदाहरणमक्षिकाणामित्यादि नोपात्तम् । व्याख्यानात् । व्यृद्धिशब्दोपादानमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । ननु घटो न पट इत्यत्र नञा पटपदस्य समासापत्तिः पटप्रतियोगिताकाभावस्यैव प्रतीतेरत आह । नञा त्विति । नायम् । अव्ययीभावः । सूत्रगृहीतेति । अस्य तत्तदर्थबोधकपदघटकनयेत्यादिः । सूत्रगृहीतेत्यस्य सूत्रोपात्तेत्यर्थः । अभावस्य स-

प्रतियोगिकत्वनियमाभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । प्रतियोगिभूतेति । प्रतियोगिभूतो यो बहिर्विद्यमानोऽर्थस्तत्समानाधिकरणो योऽभावस्तद्वाचकेनेत्यर्थः । प्रतियोगिसामानाधिकरण्यञ्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन यः प्रतियोगिसम्बन्धी तन्निरूपिताभावीयविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वरूपम् । एवञ्च पटभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तादात्म्यन्तेन सम्बन्धेन प्रतियोगिसम्बन्धिनि पटे न पटभेदस्तेन सम्बन्धेन वर्त्तत इति न निष्पट इत्यत्र समासः । मक्षिकाणामभाव इत्यत्र तु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभावः प्रतीयते स चाव्याप्यवृत्तिरतस्तस्य तादृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्यमस्त्येव । तेन । प्रतियोगिनि बहिर्विद्यमानत्वनिवेशेन । अयम् । अव्ययीभावः । एवञ्च निर्घटो निष्पट इत्यादौ घटादेरत्यन्ताभावस्य तात्पर्यविषयत्वे भवत्येव । भेदस्य तथात्वे तु न भवतीति सिद्धम् । शशशृङ्गशब्दार्थस्तु न बहिर्विद्यमानः । प्रागभावार्थेन तेन । निरा । न च पटप्रागभावस्य प्रतियोगी पटस्तदधिकरणेषु तन्तुषु पटप्रागभावो वर्त्तत एव पटोत्पत्तिप्राक्क्षणावच्छेदेनेति समासापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । एकक्षणावच्छेद्यैकाधिकरणवृत्तित्वस्यैवात्र सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात् । अत एव । ध्वंसस्यापि तादृशप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वविरहादेव ॥ मूलोक्तमत्ययोदाहरणन्दूषयति । तदुदाहरणमिति । तदतिशयस्य । हिमाधिक्यस्य । युक्त्यन्तरमप्याह । अत्ययशब्दे ऽतेरिति । अतिनिद्रमित्यत्र तु नास्य निषेधस्य विषयता । युजिक्रियान्तर्भावेण समासाभ्युपगमेन निद्राया अत्ययो ध्वंसो न प्रतीयते किन्तु युजिक्रियायामप्राशस्त्यम् । एवं सत्यतिनिद्रमितिशब्दान्निद्राकर्तृकवर्त्तमानकालिकयुजिक्रियाऽप्रशस्तेति बोधः । वर्त्तमानकालिकत्वस्याप्राशस्त्येऽन्वयः । नन्वेवं वर्त्तमानत्वभूतत्वयोर्विरोधादतिनिद्रमासीदित्यत्राव्ययीभावसमासानुपपत्तिरत आह । अतिनिद्रमित्यादाविति । लक्षणेतीति । एवञ्चैतादृशव्यवहारविषयकर्तृकसत्त्वक्रियायाम्भूतत्वम्प्रतीयते तस्य च तादृशाभावनिष्ठवर्त्तमानत्वेन न विरोध इति भावः । सूत्रघटकशब्दप्रादुर्भावशब्दार्थमाह । शब्दप्रादुर्भाव इति । इतिहरीत्युदाहरणे हरिशब्दः स्वस्वरूपपरस्तेन षष्ठ्यन्तेन शब्दप्रकाशार्थकेतिशब्दस्य समासः । भाष्यप्रयोगादिति यन्मूले उपात्तन्तस्याप्रसिद्धत्वशङ्कां वारयति । अचः परस्मिन्नितीति । इदमुपलक्षणम् । अ-

नेकमन्यपदार्थ इतिसूत्रभाष्ये सर्वपश्चादितिप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् । सति च समासे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । तत्तदर्थबोधकेति । यस्मिन्यस्मिन्नर्थे विद्यमानस्याव्ययस्य समास इष्यते तत्तदर्थबोधाभिप्रायेण सूत्रे उपात्तो यः शब्दस्तद्घटकतया गृहीतेन तत्तदर्थकेनाव्ययेन नायं समासः । अत्र तत्तदर्थकेनेत्युपादानादसम्प्रत्यर्थबोधाभिप्रायेण कृतस्य वृत्तिकाराद्यभिप्रेतस्यातिहिममित्यादिप्रयोगस्योपपत्तिः । एवमत्ययरूप एवार्थे वैशाखे विहिममित्यस्याप्युपपत्तिः । तत्तदर्थबोधकपदघटकत्वञ्च स्वाविषयकप्रतीत्यविषयतत्तदर्थबोधकपदकत्वम् । इदञ्च यथार्थाभावपदघटके नञि वर्त्तते तथा स्वस्मिन्नपीति पश्चाच्छब्दस्य पश्चादर्थघटकत्वम् । अत एव । तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीतेनेत्यादिकल्पनादेव । भाष्यप्रयोगादेव पश्चाच्छब्दस्य न समास इति तु न युक्तम् । उक्तसूत्रद्वयभाष्यप्रयोगस्थले तदभावकल्पना यथासादृश्य इतिसूत्रव्याख्यानस्थले लशोकवनिकान्यायेन यथार्थ इत्यनुक्त्वा सादृश्यसम्पत्तीत्युक्तमित्यस्य च कल्पनापेक्षया एककल्पनायामेव लाघवमिति भावः यथाशब्दस्य तु समासस्यापपत्तिमाह । यथाशब्देन त्विति । इदम् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यकथनम् । तस्याः । वीप्सायाः । एवञ्च न वीप्साद्योतनाय द्विर्वचनम् । बोध्यम् । यथाऽतिक्रम्य पर्वतन्नदीत्यत्र पर्वतनद्या योगो गम्यते तथा यथाशक्त्युत्तरत्र गच्छतीत्यत्र शक्तिसद्भावकालोत्तरदेशगमनकालयोरपि योगोबुद्धि कृतो द्रष्टव्यः । वैचित्र्यार्थ इति । तदाह । यथासूत्रे ष्विति । करणत्वेनान्वयात् । क्रमस्य करणत्वेनान्वयात् । युगपच्छब्देनेति । अत एव तत्र सचक्रमित्युक्तम् । एतेन युगपच्चक्र इत्यत्राव्ययीभाव इति कस्य चिदुक्तिः प्रत्युक्ता । व्याख्यानात् । सादृश्यशब्दोपादानमूलकात् । गुणभूते सादृश्य इत्यस्य सादृश्य इत्यनेन कथं लाभ इत्यत आह । स्वार्थ इति । अन्यथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इति भाष्यादत्र सादृश्यस्य गुणत्वान्न स्यात् । चात्रम् । युध गूतकर्तृत्वम् तद्योगश्चेति । अदनक्रियाया अपरित्यागेन सह योग इत्यर्थः । पर्यन्तशब्दोऽन्त्यार्थः । अग्निग्रन्थः पर्यन्तो यस्येत्यर्थस्तदाह । बहुव्रीहाविति । तस्मिन् कालेऽध्येयत्वेन परिगृहीतो यावान् ग्रन्थस्तस्याग्निग्रन्थेऽन्त्यः । न तु ततः परेणाध्ययनन्नास्तीति । अत एव सादृश्यात्पृथगुक्तिः । त्रिग्रहमयेऽधीत इत्यस्य काथ-

नादध्ययनक्रियायाः समासार्थेऽन्तर्भावात्साग्नग्रधीत इति वाक्यानुपपत्तिरिति शङ्कावारणायाह। अधीत इत्यस्येति। नन्वध्ययनक्रियाया अनन्तर्भावे तदधीत इत्यणप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेण शङ्कते। न चेति। तथाशब्दस्यापि सादृश्ये वृत्त्या तेन सह समासापत्तिं वारयति। तथाशब्दस्येति। प्रतियोगिवाचकेनेति। प्रतियोगितासम्बन्धेन सादृश्यान्वयिवाचकेनेत्यर्थः। तथाशब्दार्थसादृश्यस्य तु तथा हर इत्यत्रानुयोगितासम्बन्धेन हरेऽन्वयः। एतादृशकल्पनायां हेतुमाह। सादृश्य इत्युक्त इति। मूले द्योतयतीत्युपात्तन्न तु शक्त्या प्रतिपादयतीत्युक्तं तद्बीजमाह। सामान्यस्येति। यद्यपि भाष्ये यथाशब्दः सादृश्ये वर्त्तत इत्युक्तन्तथापि तत्र द्योतनयेति शेषो बोध्यः। सामान्यस्येत्यस्यैकबुद्धिविषयत्वेन गृहीतस्येत्यर्थः। भेदकः। सादृश्यस्य प्रायेण भेदनियतत्वाद्भेदबुद्धिसम्पादक इत्यर्थः। तदभिन्न इति। उपमानोपमेययोरभेदान्वयबोधो व्युत्पत्तिसिद्ध एव। अत एव मृगचपलेत्यत्र पुंवद्भावसिद्धिः। ननूभयत्रैकस्य विशेषधर्मस्याधिकरणत्वप्रतीतावपि नोपमानोपमेयभावप्रतीतिरत आह। यत्तच्छब्दाभ्यामिति। ननु असादृश्य इतिपदस्य सादृश्येनेत्यर्थः अतः। एवञ्च यथा हरिस्तथा हर इत्यत्र हरेः सादृश्यन्द्योतयतीति वाच्ये उपमानत्वन्द्योतयतीत्यनुपपन्नमत आह। सूत्रेऽपीति। वार्त्तिकसूत्रे सामान्यस्य भेदको यो धर्मस्तद्रूप इत्युक्तन्न तु शाब्दार्थः सादृश्यं प्रकृतबोधे प्रकार इत्युक्तमत्र किम्बीजमित्यत्र नियामकमाह। वार्त्तिकसूत्र इत्यादि। सिद्धान्तमाह। भाष्यानुसारिणस्त्विति। यथाशक्ति यथाबलमित्यस्य शक्तिमनतिक्रम्य इत्याद्यर्थः। अत एव। उक्तार्थस्याभिप्रेतत्वादेव। पदार्थानतिवृत्तौ समासार्थं यथाशब्दस्यावश्यकत्वेन सम्पूर्णसूत्रस्य वैयर्थ्यशङ्का न भवतीत्यभिप्रायः। ननु पूर्वसूत्रेणैव समासे सिद्धेऽस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह। यथार्थत्वेनेति। सूत्रगृहीतत्वात्। यथार्थशब्दघटकत्वात्। इदमपि। एतत्सूत्रकरणमपि। उक्तार्थानभिज्ञः शङ्कते। न चेति। उक्ताशयम्प्रकटयति। अत्र सूत्र इत्यादि। तदर्थक एव स इति। पदार्थानतिवृत्तिबोधको यथाशब्दः परिशेषादित्यर्थः। असादृश्यग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कापरिहारायाह। यद्यपीत्यादि। द्योतयतीत्यस्य द्योतनया प्रतिपादयतीत्यर्थः। द्योतना च व्यञ्जनैव तयोपस्थापितार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वं भवत्येव तदाह। उपमानदेवद-

त्ताभिन्न इति। लक्षणामूलव्यञ्जनास्थल इवेति। यथा। साधयन्ती सखि सुभगं क्षणेक्षणे दूनासि मम कृते। सद्भावस्नेहकरणीयसदृशन्तावद्विरचितन्त्वया। अत्रोपनायकसमीपे प्रेषिता या दूती सा तन्नायकमुपभोगेन निवृत्तेच्छाङ्कृत्वा पुनर्नायिकाया निकटे समागत्य स नायातीत्युक्त्वा विरता तत उपभोगचिन्हेन तं वृत्तान्तं ज्ञात्वा तां दूतीम्प्रति नायिकाया उक्तिरियम् मम प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यते। तेन कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम्। उभयोः शक्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः। तत्र यथा व्यञ्जना न लक्षणया गतार्था तथात्रापि व्यञ्जना न गतार्थेत्याशयः। अत एव। उपमानोपमेययोरभेदान्वयादेव। पूर्वपदार्थप्राधान्याभाव इति। पूर्वपदार्थत्वेनाभिप्रेतो यो यथाशब्दार्थस्तत्प्राधान्याभाव इत्यर्थः। प्रसिद्धत्वात्। सादृश्ये प्रसिद्धत्वात्। तत्सामर्थ्यात्। समासविधानसामर्थ्यात्। तदभावेपि। पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि। अत्र प्रकारवचने थालन्तस्य साधुत्वान्वाख्यानेऽपि कुशलशब्दस्य प्रवीण इव पदार्थानतिवृत्त्यादिष्वपि प्रयोगो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाशङ्कते न चेति। सादृश्यसम्पत्तीत्यनेन चेति। तस्य सादृश्येपि वृत्तेर्दर्शनादिति भावः। तत्र। सादृश्ये। तदप्रयोगात्। पदार्थानतिवृत्तिबोधकस्याप्रयोगात्। तत्रार्थे। प्रकाररूपेऽर्थे। साधोः।यथाशब्दस्य। एवञ्चाव्युत्पन्नयथाशब्दस्यैव समासबोधकमिदं सूत्रमिति भावः अत्र मानमाह। इदमेवेति। अतदर्थकस्य। असादृश्यार्थकस्य। इत्यर्थकोऽस्येति। एवं हि तत्र भाष्यमसादृश्य इति किमर्थम्। यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः। असादृश्य इत्युच्यते तत्रे दत्त सिध्यति। यथाशक्ति यथाबलमिति। किङ्कारणम्। यथेत्ययम्प्रकारवचने थाल्स च सादृश्ये वर्त्तते। नैष दोषः। अयं यथाशब्दोऽस्त्येवाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाची अस्ति प्रकारवचने थाल्। तत्र यदव्युत्पन्नं वीप्सावाचि तस्येदङ् ग्रहणम्। अत्र वीप्साग्रहणमुपलक्षणम्। तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ इति कैयटः। अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणङ्कस्मान्न भवति पूर्वेण प्राप्नोति। प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यतीति। एतद्भाष्येऽसादृश्ये वर्त्तत इत्यस्योपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः। इदङ् ग्रहणमित्यस्यैतत्सूत्रीयमित्यर्थः। तद्विस्मरणेन। असादृश्य इत्यस्य विस्मरणेन। असङ्गतिरिति। तद्विस्मरणे पूर्वेण प्राप्तिशङ्काया एवाभावः स्या-

दिति भावः। तद्वाक्ययोजनायाह। तस्मादिति। कैयट इति। सूत्रगृहीतेत्यादे-स्तेनानङ्गीकारात्। परन्तु पूर्वोक्तरीत्या तथा कल्पनमावश्यकमित्याशयेना-ह। सूत्रगृहीतेति। अन्यकृतं व्याख्यानं यथाकथंचित्सम्भवदुक्तिकमप्यसङ्गतमि-त्याशयेनाह। नियमत्वापेक्षयेति। विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्॥ विशेषमाह। तत्र सूत्र इति। अत एव। सादृश्याग्रहणादेव। अत एव। पूर्वो-क्तोर्थः। इत्युक्तमिति। न तु यथार्थमिति शेषः। मूलोक्तमनूद्य दूषयति। न चेति। अन्याव्ययग्रहणार्थमिति। तेन रूपस्य योग्यमनुरूपमित्यस्य सिद्धिः। वीप्सादावपीति। अत्रादिना योग्यतापरिग्रहः। वीप्साया मुदाहरणं यथास्व-मिति प्रसिद्धमेव। योग्यतायामुदाहरणन्तु यथास्वरूपन्दीक्षणादानमित्यत्र ज्ञेयम्। नन्वस्मिन्नपि सूत्रे यथार्थे विद्यमानं यदव्ययमितिव्याख्यानङ् कुतो नेत्याशङ्क्याह। अत्र सूत्र इति। अव्ययमिति। अनव्ययथावच्छब्दव्यावृत्तये अव्ययग्रहणानुवृत्तेः। अव्ययस्य समासः। यावन्तः श्लोका इति वतुब-न्तेनानव्ययेनास्वपदविग्रहः। अन्यथाप्ययमव्ययसंज्ञको दृष्टः। यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्यत्र यथा। अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति। पूर्वसूत्रे तु त-दनुवृत्तिरस्त्येव। तादृशाव्ययेनेति। तद्गतात्यत्वतात्पर्येण यत्र प्रयोगस्तत्रेति शेषः॥ ननु वृक्षम्प्रतीत्यत्र समासे कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानं व्यर्थमत आह। कर्मप्रेति॥ तदर्थ इति। विपरीतवर्त्तनमर्थः। मूलोक्तोदाहर-ण इति शेषः। लौकिकविग्रहे वृत्तमितिक्रियावाचकशब्दसत्त्वात्तृतीयान्त-मुक्तम्। समासे तदभावादाह। अक्ष ङसिति। एवास्य साधुत्वमिति। अक्षादयस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत्। कितवव्यवहारे च एकत्वेऽ-क्षशलाकयोरितिवार्त्तिकसंवादात्। पूर्वोक्तस्य पूर्ववृत्तस्य। धातूनामने-कार्थत्वादर्चिरिह वर्त्तने। यथा न तत्। तद्वर्त्तनं यथा पूर्वं वृत्तन्न त-था चेदित्यर्थः। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमितस्यैव विवरणभाष्ये कृतमयथाद्योतन इति। अयथाशब्दो वैपरीत्ये विपरीतत्वद्योतने। पराजयद्योतन इति यावत्। वृत्तौ नास्त्येवेति। अस्य द्योतकाभाव इति शेषः। तेन कुमा-र्यगारम्। वध्वगारम्। यौष्माकीनस्तावकीन इत्यादौ संख्यावगमस-त्त्वेऽपि न क्षतिः। नेष्यत इति। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते इ-

तिभाष्यविरोधात् । न ह्येकार्थीभावे संज्ञाया अभाव इत्यर्थः । ध्वनित-
ञ्चेदमिति । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । तत्र स्वभावतश्चैतद्भ-
वति वाक्यञ्च वृत्तिश्चेत्यनेनोक्तसूत्रस्यभाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । तत्प्रत्याख्या-
नम् । विभाषाऽधिकारस्य प्रत्याख्यानम् ॥ अत एव । एकार्थीभाववि-
कल्पबोधकत्वादेव । एतत्करणात् । विभाषेतिसूत्रकरणात् । सुप् पेत्यस्य
नित्यत्वाङ्गीकारे दोषमाह । एवञ्चेति । तस्य नित्यताङ्गीकारे चेत्यर्थः ।
ननु अव्ययमित्यादिसूत्रैः समाससंज्ञाविधानन्नैवास्तीत्यत आह । उपपदे-
ति । उद्देश्याप्रसिद्धेरिति । क्वचित्सुबुत्पत्तेः प्राक् समासस्येष्टत्वात् । क्व चि-
त्सु बन्तत्वासम्भवादिति भावः । बहुव्रीहिसंज्ञाविषयेऽपि क्व चिदप्रसिद्धि-
माह । अनेकेति । नन्वव्ययमित्यादिसूत्रैः समाससंज्ञाविधानाभावे कथ-
मुपसर्जनसंज्ञेत्यत आह । प्रथमानिर्दिष्टमितीति । उक्तभाष्यादपीति । वि-
स्पष्टं पटुरितिभाष्यादपीत्यर्थः । मानसबोधविषयस्य न शाब्दबोधविषय-
त्वमित्यभिप्रायेणाह । अग्निज्ञाप्यमित्यादि ॥ द्योत्यस्याप्यर्थस्य शाब्दबोध-
विषयत्वं बहुषु दृष्टमिति तद्वदत्राप्युचितमित्याशयेनाह । अग्निज्ञाप्यमि-
ति । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेन । लक्ष्यलक्षणभावेन । द्योतनाभाव इ-
ति । लक्ष्यलक्षणभावस्तु तत्रापीष्यत एव । नन्वेवङ्कर्मप्रवचनीयसंज्ञावि-
धानवैयर्थ्यमत आह । अस्य समासस्येति । अशनिदेश इति । अशनिग-
मनदेश इत्यर्थः । तेन सम्बन्धेन । लक्ष्यणलक्षणभावसम्बन्धेन । एवञ्चा-
नुगङ्गं वाराणसीत्यत्रानुशब्दद्योत्योर्था दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यत्तदेकदेशे प्रथमतो
भासमाने दैर्घ्ये गङ्गापदार्थस्याधेयतासम्बन्धेनान्वयो न त्वनेन गङ्गापदा-
र्थस्य वाराणस्यामन्वयस्तदभिप्रायेणाह । तद्द्योत्यसम्बन्धेनान्वयाभावादि-
ति । एवञ्च गङ्गापदार्थस्य कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वाभावान्न
द्वितीयेत्यर्थः । यस्य चायाम इतिसूत्रविषये आह । तथा बोध इति । पू-
र्वसूत्रविषये आह । वनस्य समीपङ्गत इतीति । तेन सम्बन्धेनान्वये त्वि-
ति ॥ अनुद्योत्यसम्बन्धेनान्वये त्वित्यर्थः । तत्र प्रमाणमाह । निर्देशेति ।
ननु ज्ञाप्यत्वं ज्ञापकत्वाभिमतविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमेव तच्चाज्ञातस्य
सम्भवति प्रकृते च वाराणस्यास्तत्त्वन्तदा भवेद्यदि वाराणपूर्वमज्ञातास

स्यात्तु नित्याग्रयेनाह । वाराणस्या इति । वृत्त्यन्तरे प्रवेशो नेति । समु-च्चेतव्यस्याभावादेतदर्थमेव चकारः । तदुक्तम्भाष्ये । किमर्थश्चकारः । एव-कारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीत्येव । क्व मा भूत् । परमन्तिष्ठद्गु । अत्रैवका-रार्थ इत्यनेनैतत्सूचितन्तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि न त्वेतेषां शब्दान्तरेणैकार्थीभावः । नन्वातिष्ठद्गु इत्यादौ समासान्तरे प्रवेशदर्श-नादिदमयुक्तमत आह । आतिष्ठद्गु जपेदिति । अन्यपदार्थेऽव्ययीभाव इ-ति । तिष्ठद्गु कालविशेषे । तिष्ठद्गु कालविशेष इति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काल इतिभाष्यात् । इदम् । निपातनरूपम् । अन्त्ये । आयतीगव-मित्यत्र । अव्ययीभावविषये अव्ययीभावाभावे तत्पुरुषप्रवृत्त्युपायमाह । अयम्भाव इति । एकस्वभावः । समानस्वभावः । स्वभावशब्दोऽत्र धर्मवा-ची । नन्वेवमिति । स्वपदार्थप्राधान्यस्वीकारे इत्यर्थः । मूले विद्यातद्दतामि-ति । तद्दत्त्वञ्चात्र तत्प्रणेतृत्वसम्बन्धेन । एवञ्च विद्यावत्त्वात्मकधर्मसम्बन्धात्त्रि-मुनिशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तन्तदारोपेण व्याकरणे त्रिमुनिशब्दस्य प्रवृत्तिरिति भावः । इमं क्लेशम्परिहर्त्तुमुपायान्तरमाह । अन्ये त्विति । नन्वेवम्बहुव्रीहौ पू-र्वपदप्रकृतिस्वरोऽव्ययीभावे त्वन्तोदात्तत्वमिति स्वरभेदापत्तिरत आह । स्व-रभेदश्चेति । इष्ट एवेति । समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः सर्वसम्मतत्वादिति भावः । लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणाह । परे त्विति । नन्वेवं त्रिमुनि व्याकरणस्येत्य-स्य कथमुपपत्तिरत आह । यदीष्यत इति ॥ ननु गर्गस्य गोत्रापत्यानाङ्कुलमि-त्यर्थे गर्गकुलमित्यत्र यथा यञञोश्चेतिसूत्रेण यञो लुग्भवति तथा एकविंशति-भारद्वाजमित्यत्राञो लुक् स्यादित्येतादृशप्रयोगानुपपत्तिरत आह । वृत्ताविति । अनयोरिति । अनयोः । एकविंशतिभारद्वाजम् । त्रिपञ्चाशद्गौतममित्यनयोः ॥ ननु नदीभिश्चेतिसूत्रं समानाधिकरणसमासमात्रबाधकमथ वा पुरस्तादपवाद-न्यायेन पूर्वकालैकेत्यस्य बाधकमुभयथा एकनदीतरतिप्रयोगानुपपत्तिरव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वापत्तेरत आह । तत्रैवेत्यर्थ इति । तदविवक्षायाम् । समाहारा-विवक्षायाम् । एतेनैकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदितर इति भवत्येव । स-मासान्तापत्तिं वारयति । अच्प्रत्ययेति । वाक्याभावेन । लौकिकविग्रहवाक्यस-म्बन्धित्वाभावेन । एवञ्च नित्यसमासस्थले विशेषणाभावाद्विशिष्टाभावः प्रकृते

तु लौकिकविग्रहवाक्यसत्त्वेऽपि तस्य संज्ञाबोधकतया विशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽत एवेति भावः। न चैतावता लौकिकत्वसमानार्थकत्वाभ्यां विशिष्टस्य वाक्यस्याभावेनेति सिद्धम् ॥ एवं सति प्रतियोग्यप्रसिद्धाऽभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। लौकिकत्वसमानार्थकत्वोभयाभाववद्वाक्यकत्वेनेत्यर्थात् तदेतदाह। समासघटकेति ॥ अत एव। विग्रहसत्त्वादेव। अथ वा। अत एव। एतस्य नित्यसमाससदृशत्वञ्च तु नित्यसमासत्वमेवेति स्वीकारादेव ॥ अत एव। समासपदस्य समाससम्बन्ध्यलौकिकविग्रहवाक्ये लक्षणास्वीकारादेव। अन्यथा समाससामान्यापेक्षत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य ह्रस्वत्वे सत्त्वेन तत्प्रवृत्त्यापत्तिः स्यात्। समासार्थालौकिकविग्रहे लक्षणायान्त्वन्तरङ्गतरः कबिति न दोषः। गोस्त्रियोरित्यत्र भाष्य इति। तत्र हि कपि ह्रस्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। बहुकुमारीकः। न वक्तव्यः। कपि कृतेऽनन्त्यत्वाद्ध्रस्वत्वञ्च भविष्यति। इदमिह सम्प्रधार्यम्। कप् क्रियताम्। ह्रस्वत्वमिति। परत्वात्कप्। समाससामान्यापेक्षत्वादन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गतरः कप्। ननु चायं कप्समासान्त इत्युच्यते। तादर्थ्यान्ताच्छब्द्यं भविष्यतीत्युक्तम्। न कपीतिनिषेधस्त्वनन्तरस्येतिन्यायेन केऽण इत्यस्यैव बाधक इति भावः। अन्त इतिसूत्रे भाष्ये चेति। तत्र हि, किं समासस्यान्त उदात्त आहो स्विदुत्तरपदस्य। आद्ये इदम्प्रथमका इत्यादौ कपि पूर्वस्योपसंख्यानङ्कर्तव्यम्। अन्त्येऽन्त्च इत्यादौ नञ्सुभ्यामित्यनेनाऽन्त्याकारस्योदात्तत्वानापत्तिरित्युक्तम्। यदि समासे कृते समासान्तः प्रवर्त्तेत तदा इदम्प्रथमका इत्यत्र समासे कृते समासान्तापेक्षया परत्वादिदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणन इत्यनेन स्वरे कृते ततः कपि दोषाभावसिद्धौ भाष्यासङ्गतिः स्फुटैव। पूर्वोक्तव्याख्यानेन यत्सिद्धन्तदाह ॥ एवञ्चेति। समाससंज्ञासमकालमेवेत्यत्र समासपदमव्ययीभावादीनामप्युपलक्षणम् ॥ समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यस्यान्ताः समासान्ता इति सिद्धान्ते शङ्कते। न च पूर्वं समासान्त इति ॥ अत्र पूर्वमित्यस्य समाससंज्ञाप्रयोज्यकार्यान्तरप्रवृत्तेः पूर्वमित्यर्थः एतेन पूर्वोक्तसमकालत्वोक्तिविरोध इत्यपास्तम् चित्त्वं व्यर्थमितीति। प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैवान्तोदात्तत्वसिद्धेः। न च यस्य मते समास-

संज्ञोत्तरं समासान्तस्तस्मिन्नतेऽपि सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बलवत्त्वादन्तोदात्तत्वं सिद्धमेवेति डचश्चित्त्वं व्यर्थमेव। बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वरो न भविष्यतीति वक्तुमशक्यम् कप्विषये चारितार्थ्यादिति वाच्यम् । अनुदात्तम्पदमितिसूत्रे पदग्रहणस्य परिमाणार्थतया समासान्तस्य समासावयवत्वबोधनेन च पूर्वपदम्बहुव्रीहौ प्रकृत्या तच्च वर्जयित्वा यावान्बहुव्रीह्यवयवः सन्निहितो भावी वा सोऽनुदात्त इत्यर्थेन डप्रत्ययस्यानुदात्तत्वं स्यादतश्चित्त्वं सफलमित्याशयात् । तत्सामर्थ्येनेति । डचश्चित्त्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । तेन । आद्युदात्तश्चेत्यस्यासंबन्धेन । पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिरिति । यदि समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्य सम्बन्धः स्यात्तदा तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन पूर्वपदस्यानुदात्ततयोदात्तस्वरितयोगित्वाभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यादिति भावः। तेन समृद्धशब्दस्वरस्यैव श्रवणं परिनिष्ठितं भवति । ननु समाससंज्ञासमकालमेव समासान्तप्रवृत्तिस्वीकारे द्वित्रिभ्यामितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः प्राप्नोति । तत्र हि कृतसमासान्तपाद्त्वात्षचर्याऽकृतसमासान्ते मूर्द्धन्शब्देऽस्य प्रवृत्तिस्तदा समासान्ते कृते एव द्विमूर्द्धानमित्यादौ प्रवृत्तौ नान्तत्वं वक्तव्यम् । यदि तु मूर्द्धस्वितिनिर्द्देशात्साहचर्यमनादृत्याकृतसमासान्ते प्रवृत्तिस्तदा कृते समासान्ते द्विमूर्द्ध इत्यत्र स्वरो न प्राप्नोति। एवं वितर्क्याकृतसमासान्तस्यैव मूर्द्धस्वितिनिर्द्देशाद् ग्रहणम् । समासान्तविषये तु समासान्तापेक्षया परत्वात्स्वरे कृते ततः समासान्ते टिलोपे च कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धिरित्युक्तम् । यदि समाससंज्ञासमकालमेव समासान्तप्रवृत्तिस्तदा समासान्तात्परत्वात्स्वरप्रवृत्तिः स्यादित्येतदसङ्गतं स्यादत आह। द्वित्रिभ्यामिति सूत्रेति । उक्तभाष्यद्वयेति । गोस्त्रियोरितिसूत्रान्तइतिसूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । समाससंज्ञासमकालं समासान्तानाम्प्रवृत्तिपक्षे तु द्वित्रिभ्यामित्यत्र मूर्द्धस्विति निर्द्देशदर्शनादकृतसमासान्तेऽस्य प्रवृत्तिः। समासान्तविधिश्चानित्यः। यत्र तु समासान्तस्तत्रापि समासस्य कार्यित्वेनाश्रयणात्समासान्तसङ्घातस्यापि ग्रहणेनानेनैव स्वरस्य सिद्धिरिति कल्पनया निर्वाहो बोध्यस्तदाह। अन्यत्रेति। अत एव। समुदायावयवत्वादेव। टिलोपाभाव इति। अव्ययग्रहणेन समासान्तस्य ग्रहणात् ।

कैयटोक्तोत्तरपदावयवत्वपक्षस्यसंगत इत्याह। यत्त्विति। फलाभावादिति। समासपदस्य समासार्थालौकिकविग्रहवाक्यात्मकसमुदायपरत्वम्भाष्यकारोक्तं यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति तदनुगृहीतम्भवति। उत्तरपदावयवत्वे तु न तादृग्भाष्योपलम्भ इत्यपि बोध्यम्। ननु यदि समासान्तो नोत्तरपदावयवस्तदा द्विधुरीत्यत्राकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्ट इत्यस्य कथम्प्रवृत्तिरत आह। द्विधुरीत्यादाविति। अत एव। लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वादेव। नपुंसकत्वसिद्धिरिति। उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि प्राप्तस्त्रीत्वस्य लोकाश्रयत्वेन वारणं कार्यमिति भावः। उत्तरपदावयवत्वस्वीकारे भाष्यविरोधमपि दर्शयति। अन्त इत्यादिसूत्रेति। अन्तोदात्तत्वासिद्धिरिति। यद्ययमुत्तरपदावयवः स्यात्तदा नञ्सुभ्यामितिसूत्रेणान्तोदात्तत्वमच्चकारस्य स्यादेवेति भावः। विग्रहवाक्ये समुदायावयवत्वे सरूपसूत्रस्थभाष्यविरोधं वारयति। सरूपेति। तस्यानर्थकत्वेन। समासान्तरहितस्य ऋच् इत्यस्यार्थवत्त्वाभावेन। मानाभावादिति। न च द्वन्द्वापवादत्वव्यवहार एव मानम् द्वन्द्वसमासस्यार्थवत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाम्प्रत्येकं सुबुत्पत्तावेव प्राप्तेः। कृतद्वन्द्वानामितिपक्षे तु सुतरान्तथेत्यत आह। विशिष्टरूप इति। अर्थबोधकतावच्छेदकानुपूर्वी विशिष्टरूपेत्यर्थः। तद् विशिष्टमेव। सुपूविशिष्टमेव। तन्मूलभूतेति। सुबन्तात्तद्धित इतिसिद्धान्तमूलभूतेत्यर्थः। अत एव। परिपूर्णमिति युक्तेः सार्थकविषयत्वादेव। तस्यामवस्थायाम्। वाक्यावस्थायाम्। सामान्यत उक्तमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये विशेषत आह। तत्रेति। तद्ग्रहणेन। समासग्रहणेन। न च समासान्तस्य भवदुक्तरीत्या वाक्यावयवत्वेन वाक्यग्रहणेन ग्रहणम्भवतु न तु समासग्रहणेन ग्रहणम्भविष्यतीति वाच्यम्। वाक्यस्यैव समाससंज्ञाविधानेन समासशब्दाभिन्नतया समासशब्देन विशिष्टस्य ग्रहणम्भविष्यतीत्याशयात्। अन्यथा। मदुक्तरीत्या तावदित्यस्य व्याख्यानाभावे। तदनपेक्षत्वेन। कबनपेक्षत्वेन। अत एव। सुपः परस्तादित्यस्याश्रयणादेव। दिगिति। दिगर्थस्तु यदन्यत्रोक्तमलौकिकविग्रहवाक्ये समासान्ते कृते तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्येकं सुबन्तत्वेन समाससंज्ञेति तन्न युक्तमुक्तभाष्यस्वारस्येन समासान्तस्य समाससंज्ञायामेककालप्रवृत्तिकत्वस्यैव लाभ इत्यादिः। सूत्रा-

र्थमाह। अव्ययीभाव इति। नन्वेवमनस्त्वेत्यस्यापि अन्नन्तं यत्प्रातिपदिकन्त-त्प्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकाव्ययीभावार्थवाक्यादित्येवार्थ उचित इत्यन्नन्तादि-त्यनुपपन्नमत आह। अन्नन्तेति। केचिदिति। झय इति सूत्रस्य वैकल्पिकत्व-वादिन इत्यर्थः। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या झय इति नित्यमेव। लक्षणेने-ति। अक्ष्णः सम्मुखमिति विग्रहः। अव्ययीभावाप्राप्तिः। परमित्यर्थे वि-धायकाभावादव्ययाघटितत्वाच्चेति भावः। वस्तुतस्त्वस्मिन् गणसूत्रे परशब्द-पाठ आकरविरुद्ध इत्याह। अत्रेति। ननु पूजार्थमितिमूलग्रन्थाल्लिङ्गेश्चेति सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्ध इति प्रतीयते तन्न युक्तम्। वक्ष्यमाणयुक्तेरि-त्याशयेनाह। वेति वक्तव्य इति। अत एव। अन्यतरस्यामित्यस्य स्वरितत्वा-भावादेव। भाष्य इति। तत्र हि कृत्रिमाकृत्रिमन्यायं व्युत्पाद्योक्तम्। यदि त-र्हि कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहाय-णीभ्य इत्यत्रापि प्रसज्येत। पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति तद्विशेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति। गङ्गायमुने इति। एवन्तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्विशेषेभ्यो भवतीति। यदयं विपाशृशब्दं शरत्प्रभृतिषु पठतीति। अत्र पौर्ण-मास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यादिति। यदि नदीसंज्ञकस्य ग्रहणन्तदाऽनयो-रुपादानं व्यर्थं स्यात्। नन्वनयोरुपादानं नियमार्थम्भविष्यति ईकारान्तस्य चे-दनयोरेवेति चेत्। एवन्तर्हि पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इत्येव वदेदिति नदीश-ब्दोपादानं ज्ञापकमेव। साहचर्याच्च ऊपदेन नदीसंज्ञकोकारान्तस्य ग्रहणं भविष्यतीत्यभिप्रायः। ये तु नदीपौर्णमासीतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्य सम्बन्धं वदन्ति अस्य च सूत्रस्य व्यवस्थितविभाषात्वं स्वीकुर्वन्ति तेषां देवत्रात इत्या-द्युक्तव्यवस्थितविभाषात्वपरिगणनविरोधः स्पष्ट एव। तस्माच्चेति। अशब्दसं-ज्ञेतिनिषेधस्येत्यर्थः। अत एव। लक्ष्यानुसरणस्य सूत्रसत्त्वेऽप्यावश्यकत्वादेव॥ लन्सूत्रम्। स्वंरूपमितिसूत्रम्।

इत्यव्ययीभावविवरणम्॥

द्विगुश्चेतिपाठेऽपि द्वयोः संज्ञयोः पर्यायेण प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि चकारस्वरि-तार्थ इत्यत आह। संख्यापूर्व इति। इत्यर्थलाभ इति। तत्प्रकृतिके लक्षणया

तल्लाभ इत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येनेति । समासप्रत्ययविधावित्यस्योदाहरणसमये कष्टं श्रितः कष्टश्रित इत्यत्र यथा स्यात्कष्टम्परमश्रित इत्यत्र माभूदित्युक्तत्प्रामाण्येनेत्यर्थः । अत एव निर्देशात् । पतित इति निर्देशात् । यद्वा सेऽसिचीतिवेट्कत्त्वात्क्तान्ततेरिडभावे सिद्धेऽस्य ईदित्वमिडभावार्थं यत्तेन यस्य विभाषेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनादिटः सिद्धिः । कर्तृ शक्तिप्रधानम् । कर्तृत्वविशिष्टैकबोधजनकम् । समाससंज्ञायाः प्रवृत्तेः फलस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह । असमास इति । जाल्म इतीति । असमीक्ष्यकारीत्यर्थः । तेन । जाल्मइतिकथनेन । केवलरूढत्वादेव न हि वाक्येन निन्दा गम्यत इत्यस्योपपत्तिरित्याह । एतेनेति । खट्वामारोहतु मा वा योयोऽसमीक्ष्य कारी स एवमभिधीयते । वाक्येन तु योगार्थस्यैव प्रतीतिः । काला इत्यनेन स्वरूपस्य ग्रहणन्निरस्यति । कालवाचिन इति । अत्र मानमाह बहुवचनादिति । उत्तरसूत्रेण सिद्ध इति । कालवाचकन्द्वितीयान्तं समर्थप्रकृतिकसुबन्तेन सहितं समाससंज्ञकमिति तदर्थात् । तुमुनिति । भाव इति शेषः । आरब्धवानित्याङः प्रयोगात्प्रमितेत्यत्र माङ्धातोरादिकर्मणि कर्तरि क्त इति सूचयति । तुमुनन्तस्याव्ययत्वात्ततो जातायाः शेषषष्ठ्या लुक् । मासपरिच्छेदारम्भकर्त्तेति बोधः । प्रतिपच्चन्द्रेण हि मासपरिच्छेदः क्रियते । प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य प्रथमा कलेत्यभियुक्तोक्तेः । कृतद्वारकसामर्थ्यं इति । तदुक्तम्भाष्ये । तत्कृतार्थेनेति किम् । दध्ना पटुः । घृतेन पटुः । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थम्भवति । न हि दध्नः पटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि भुजिना । दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति इहापि तर्हि न प्राप्नोति । शङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यं केन तर्हि करोतिना । शङ्कुलया कृतः खण्ड इति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्व त्साचात्सम्बन्धाभावादवश्यङ्क्रियापेक्षिता व्यापारमन्तरा कारकत्वायोगात् । वचनाद्भविष्यति । करोतिद्वारकसम्बन्धाश्रयेणेति भावः । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणङ्कर्त्तव्यम् इति । निपुणश्लक्ष्णाभ्यां समासविधानादिति । न च सदृशशब्दस्यापि ज्ञापकत्वसम्भवादुभयोरेवोपादानमफलमिति वाच्यम् ।

परतः सदृशग्रहणस्यानावश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । गुणवचनेत्यत्र समासानुपपत्तिं वारयति । गुणेत्यस्येति । ननु गुणेनेत्येव सिद्धे वचनग्रहणं किमर्थमत आह । वचनग्रहणन्त्विति । हृतेन पाटवमित्यादाविति । एतेषां केवलगुणवाचकत्वन्तु गुणोपसर्जनद्रव्यवचनत्वमिति भावः । व्याख्यानादिति । गुणेनेतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणङ्करोति तस्यैतत्प्रयोजनमेवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति भाष्याच्छङ्कुलाखण्ड इत्युदाहरणदर्शनमूलकादित्यर्थः । अन्यथा खडि भेदने इतिधातोर्घञि निष्पन्नखण्डशब्देन न स्यात्कृदन्तत्वादिति भावः । पूर्वसदृश । नन्वनेन सदृशशब्देन समासे तृतीयान्तम्पूर्वपदम्प्रकृतिस्वरमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सिद्धौ सदृशशब्दो नोपादेय इत्यत आह । तत्र हीति । षष्ठ्या अलुकि । षष्ठ्या आक्रोश इत्यनेन । ननु मनसा सदृश इत्यर्थमिदमप्यावश्यकमित्यत आह । मनसा सदृश इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धिरिति । विधायकाभावादिति शेषः । उपमानबोधकपूर्वपदक एवेति । अत एव तत्सूत्रस्थसादृश्यग्रहणस्य तत्सूत्रभाष्ये परमसदृश इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । कैयटेन ध्वनितमिति । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेन पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतस्वारसिद्धत्वादिति ग्रन्थेन । एकदेशयुक्तिरिति । तत्र हि सदृशवचनमनर्थकन्तृतीयासमासवचनात् । सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते तत्र तृतीयापूर्वपदम्प्रकृतिस्वरम्भवतीत्येव सिद्धम् । षष्ठ्यर्थन्तर्हीदं वक्तव्यम् पितुः सदृशः पितृसदृश इति । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । पित्रा सदृशः । पितुः सदृशः । पितृसदृश इति । तत्र पितुः सदृश इतिविग्रहे पितृसदृश इति भविष्यति । पित्रा सदृश इतिविग्रहे वाक्यमेव । अविरविकन्यायेन । अवश्यन्तृतीयासमासो वक्तव्यः । यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति । भोजनसदृश इति । यदि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यम इदन्नवक्तव्यम् । इदमप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थम् । दास्याः सदृशः । वृषल्याः सदृश इति । एतेन प्रघट्टकेन पूर्वसदृशेतिसूत्रस्थसदृशग्रहणस्य सदृशप्रतिरूपयोरितिसूत्रस्थसदृशग्रहणस्य चावश्यकर्त्तव्यता लभ्यते सा चोक्तरीत्या न सम्भवतीति । ऐकार्थ्यमिति । एकः समानोऽर्थो यस्य तस्य भाव इत्यर्थः । अर्थशब्दः सम्पादनीयवाची ।

ऊनार्थोऽपीति । तथा च पूर्वसदृशेत्येव सिद्धे इदन्न कर्त्तव्यमिति भावः । व्यवस्थाविषयेति । सर्वनामसंज्ञकार्थमित्यर्थः ॥ प्रत्याख्यानादिति । तृतीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगति श्चवचनात् । अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति । तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । नायमर्थनिर्देशः । किन्तर्हि योगाङ्गमिदन्निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । ततः अर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः । वसनार्थः । हिरण्यार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणन्न कर्त्तव्यम् । अत्र भाष्ये योगविभागशब्दो योगविभागसमानफलकवाक्यभेदपरः । अर्थशब्दोत्र धनपर्यायः । इत्युदाहरणाच्चेति । तत्र हि पूर्वसदृशेतिसूत्रमनुपन्यस्य तृतीया तत्कृतेतिसूत्रोपन्यासेन ध्वनितमित्यर्थः । अस्य । अवरशब्दस्य । परिभाषार्थमाह । यत्र गतिकारकेति । केवलस्यापीति । एतेन नखभिन्न इत्युदाहरणमपि युक्तमेव । कर्त्तृत्वकर्मत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन तद्वाचकं सुबन्तन्तद्भिन्नान्तघटितमपीत्यभिप्रायेण मूलेऽतिप्रसङ्ग उक्त इत्याह । काष्ठैरितीति । मतान्तरमाह । अन्ये त्विति । इत्यर्थन्तदिति । एतेनैतत्सूत्रे सुपेति न सम्बध्यत इत्यत्र तात्पर्यग्राहकं कृद्ग्रहणम् । ननु काष्ठैः पचतितरामित्येतद्वारकतया कृद्ग्रहणस्य चारितार्थ्यात्कथङ्कृदन्तेनैवेत्यस्य लाभ इत्यत आह । उक्त इति । शानजन्तादिभिरिति । आदिना शतृक्तवतुप्रभृतिपरिग्रहः । हस्तेन भुञ्जानः हस्तेन कुर्वन् । दात्रेण लूनवान् । परशुना छिन्नवान् । बहुलग्रहणेनेति । इदमुपलक्षणम् । बहुलग्रहणेन क्वचित्तृतीयातिरिक्तकारकविभक्त्यन्तस्यापि समासः । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपक इति । उभयत्रापि बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । उत्तरत्रामूर्द्धमस्तकादित्यलुक् । शानजन्तादिभिः समासाभावे किम्प्रमाणमिति चेत् । कर्त्तृकरणे कृता बहुलमिति वक्तव्यम् । अहिहतः । नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनः । परशुच्छिन्नः । कृता बहुलमिति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् । परशुना च्छिन्नवान् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धमिति भाष्यमेव । पादहारकादिषु तु साधनङ्कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमितिभाष्यमेव समासप्रवृत्तौ मानम् ॥ अधिकार्थवचन इत्यस्याधिकस्य स्वाभाविकापेक्षया अधिकस्य वचनम्प्रतिपाद-

नमित्यर्थः । तत्र स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा तदाह । स्तुतिनिन्दाफलकमित्यादि । पूर्वाभ्यस्त्वे नेत्यादौ यथायोगमन्वयः उत्तरसूत्रे ऽपि बहुलग्रहणमनुवर्त्तते । तेन यत्कृत्प्रत्ययान्तयोगे समासो भवति काकैः पातव्यइत्यादौ न । क्वचित्तु साधनवैकल्यप्रतिपादनाय यत्र वाक्यप्रयोगस्तत्रापि भवति । यथा वुसोपेन्धम् । तृणोपेन्धम् । घनघात्यमिति । अग्नेरल्पत्वात्काष्टमेतद्वुसेन वा तृणेन वा प्रज्वालनीयम् । यत्र वा शर्करानिर्मितमोदके दन्तैर्हस्ताभ्यां वा चोदस्यासम्भवप्रतिपादनाय घनेनायःप्रभृतिनेदं घात्यमित्युच्यते तत्रापि भवति । अत एव भाष्यकृतोक्तं साधनकृतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति । तदर्थान्तर्भाव इति । उपसेकाद्यर्थान्तर्भाव इत्यर्थः । तृतीयान्तस्य क्रियावाचकेनैव सामर्थ्यं न त्वन्येनेति सामर्थ्याभावात्समासाप्राप्तिपरिहारायेदं वाक्यम्प्रयुज्यते तत्रोपसेकादिक्रियाया एवान्तर्भावो न तु युक्तक्रियाया इत्यत्र मानमाह । सर्वलोकप्रसिद्धेति । प्रविश्य पिण्डीमित्यत्रेवात्रापि वाक्यैकदेशप्रयोगेण दध्नेत्यादेरोदनादिना सामर्थ्यम् । योगाद्रूढिर्बलीयसीति । योगमर्यादया यत्रार्थप्रतीतिस्तत्रावयवशक्तिज्ञानस्याप्यपेक्षा यत्र तु रूढ्या तत्र न तस्यापेक्षा अत एव रूढेर्बलीयस्त्वम् ॥ तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव समासे इत्यत्र बलिरक्षितग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुक्तन्तदुपपादयति । तद्योगे हीति । एतत्सर्वमिति । चतुर्थी तदर्थार्थ इतिसूत्रविषयता यत्र प्रकृतिविकृतिभावस्तत्रैवेत्यत्र बलिरक्षितग्रहणस्य ज्ञापकत्वमश्वघासादौ षष्ठीसमास इत्यादि चेत्यर्थः । ननु बलिरक्षितग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वमुक्तन्न तु हितसुखग्रहणस्येत्यत्र किम्बीजमत आह । हितसुखयोग इति । हितसुखयोगे तादर्थ्ये चतुर्थ्यसम्भव उपपादितः हितसुखाभ्यामित्यादिना ॥ ननु रन्धनाय स्थालीत्यत्रापि षष्ठीकृत्वाऽश्वघासादिवत्समासः कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाह । रन्धनायेत्यादि । अभिधानस्वाभाव्यात् । शब्दशक्तिस्वभावात् । न तत्र षष्ठीसमास इति । तदुक्तं कैयटेन । रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात्षष्ठीसमासा न भवन्तीति । किमत्र प्रमाणमिति चेदुपक्रमस्थभाष्यमेवेति गृहाण । तथाहि । चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह प्रसङ्गो भवति । अनेनापि प्राप्नोति । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलमिति । अथानेनापि प्राप्नोतीत्युक्ता समासः कथमप्येषु न भवति ॥ एतेन । पूर्वो-

त्तिव्याख्यानेन। ननु यदि प्रकृतिविकृतिभाव एवेति नियमाभावस्तदा चतुर्थीसमासे चतुर्थी तदर्थ इतिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरापत्तिरत आह॥ चतुर्थी समासेऽपीति। अनेन। चतुर्थी तदर्थ इत्यनेन। अत एव। क्ते चेतिसूत्रेऽपि तदर्थ इत्यनुवृत्तेरेव। उक्तार्थेति। चतुर्थी तदर्थ इतिसूत्रस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव प्रवृत्तिरित्यनेनाभिहितो योऽर्थस्तज्ज्ञापकतेत्यर्थः। पञ्चमी भयेनेतिसूत्रे भयशब्दस्यैवोपादानाद्भीतिभीशब्दाभ्यां समाससंज्ञासिद्ध्यर्थमेकेन वार्त्तिककृतोक्तंभय भीतिभीभिरिति। अपर आह। भयनिर्गतजुगुप्साभिरिति तदनुसारेणाह। निर्गतेति। नन्वेवमपि उपरतादिशब्दैः समासो न प्राप्नोतीत्यत आह। भोगोपरतेत्यादि। न च भयार्थैरित्येव सिद्धे भीत्यादीनाम्पृथगुपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्। वृकात्त्रास इत्यत्रापि समासापत्तेः। कानि चिदेवेति। एवञ्चाभिधानस्वाभाव्यात्समाससंज्ञाप्रवृत्तिरिति प्रासादात्पतित इत्यत्र न भवतीत्युक्तम् तेन स्वर्गपतितः प्रासादात्पतित इत्येव भवति न तु स्वर्गात्पतितः प्रासादपतित इति कुत इति नाशङ्कनीयम्। मंगलसम्बन्धाभाव इति। अमङ्गलसम्बन्धाभावस्याप्युपलक्षणम्। वह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनमिति हि वार्त्तिककृता शस्विधायकसूत्र उक्तम्। लेशादय इति। अत्रादिशब्देन लवादयो गृह्यन्ते। व्याख्यानादिति। व्याख्यानमेव स्पष्टयति। स्तोकाल्पाभ्यामित्यादिना। गुणान्तरेणेतिवचनस्याप्रसिद्धत्वशङ्कां वारयति। इदञ्चेति। यद्यपीदं वचनं सर्वङ्गुणकार्त्स्न्ये इतिसूत्रे भाष्ये पठितन्तथापि समाससंज्ञासम्बन्धादत्रोक्तम्मूलकृता तत्र हि कार्त्स्न्यग्रहणन्निमर्थम्। सर्वङ्गुण इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत। सर्वेषा श्वेतः। सर्वश्वेतः! कथञ्चात्र समासः। षष्ठी सुबन्तेन समस्यत इति। गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवन्तर्हि गुणान्तरेण समासस्तरलोपश्चसर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति। अत्र भाष्ये गुणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्युक्त्याषष्ठीसमास एवानेन न कर्मधारयादिः। तरलोपोऽपि समाससन्नियोगात्षष्ठीसमास एव न तु कर्मधारयादौ। स च षष्ठीसमासः सर्वशब्दस्य। अस्मिन्वचने सर्वं गुणेतिसूत्रात्सर्वमित्यनुवृत्तेः। एतदर्थमेव सर्वङ्गुणेतिसूत्रे पठितन्न तु समासप्रकरणे। एवं सति यादृशो वाक्यार्थः सम्पन्नस्तमाह। गुणत्वोधकादिति। एवञ्चानेन षष्ठीसमासे तरप्प्रत्ययस्य लोपे सर्वश्वेत इत्यत्र समासान्तोदात्तत्व

षाधित्वा पूर्वपदस्य सर्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम्भवति । सर्वेषाम्पटानामयं श्वेतो गुणोऽधिक इत्यर्थः । न निर्धारणे इत्यस्यापवाद इत्युक्तत्वाशङ्कतन्निर्धारण-षष्ठ्या एवाप्राप्तिरित्याशङ्कते । नन्विति । त्रितयसन्निधाने निर्धारणस्य स्पष्टप्रतीतेः । तमबापत्तिश्चेति । बहूनामध्ये प्रकर्षसत्त्वात् । एवञ्च तरबप्युपपन्न इति द्रव्यान्तराधेयापेक्षया पटेषु श्वेताधिक्यप्रतिपादनेऽस्य वाक्यस्य तात्पर्यान्न तमपः प्राप्तिः ॥ इत्यस्यापवाद इति । एतेन शेषलक्षणषष्ठीभिन्ना सर्वाऽपि प्रतिपदाविधानेति सूचितम् ॥ द्विजादिशब्दैरिति ॥ नृणामित्यस्य द्विजशब्देन समभिव्याहारे एव निर्धारणषष्ठीत्वमिति भावः । अत एव । त्रितयसन्निधान इति-नियमस्वीकारादेव । भाष्ये उक्तमिति ! तत्र त्रितयसन्निधानाभावान्न निर्धारणे षष्ठी । एतेन त्रितयसन्निधान इत्यस्याकल्पनायाम्भाष्यमपि प्रमाणम् । ननु पूरणगुणेतिसूत्रेण निषेधात्कथं षष्ठीसमास इत्युक्तत्वादाह । गुणवचनेनेति ॥ अनित्य इति । संज्ञाप्रमाणत्वादितिनिर्देशादिति मूले एवोक्तम् ॥ वस्तुतः पुरुषोत्तम इत्यत्र कर्मधारय इत्याह । उत्तम इति॥ प्रतिपदविधानेत्यस्य धातुकारक-विशेषोपादानेन विहिता षष्ठीत्यर्थस्तदाह । ज्ञोऽविदर्थस्येति । प्रतिपदविधानेत्यस्य युक्तिसिद्धत्ववादिमतन्निरस्यति । यत्त्विति । शेषत्वविवक्षाभाव इति एवञ्चौषधं शरीरे तैलेनोपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थे तैलस्य प्रतिजानीते शरीरे औषधमित्यादौ शरीरौषधशब्दाच्छेषत्वविवक्षया षष्ठी न । तवेति । कर्माश्रयषष्ठी-विषये सूत्रोपात्तसकर्मकाणामकर्मकवद्वचनमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानाय शेष इति वर्त्तत इति भाष्यकृतोक्ते परेण शेषश्च क इति पृष्टे षष्ठी शेष इतिसूत्रोक्तं कर्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धान्तिना चारितार्थं तावता कृत्वोर्थ इत्यत्र तत्सम्बन्ध इति भाष्यव्याख्यायाः प्रामाण्यस्वीकर्तुस्तवेत्यर्थः।ननु न मम कृत्वोर्थ इत्यत्र शेषपदासम्बन्धोऽनुमतः । किन्तु शेष इत्यस्यादावपि सम्बन्धः । अत एव द्विरह्न्यध्ययनमिति प्राक् प्रत्युदाहृतम् । अत एव च कर्मादीनामविवक्षा शेष इत्यत्रादिपदोपादानमित्यत आह । कृत्वोऽर्थ इति । भाष्यानुग्रहाभावादिति ॥ दृढतरभाष्यानुग्रहाभावादित्यर्थः । बहुवचनदर्शनमात्रेण तत्र तत्सम्बन्धकल्पनं तस्य तु षष्ठी शेष इतिसूत्रोक्तानुवादकतयापि चारितार्थ्यमिति भावः । नाल्पत्वमिति । यदा कर्म विवक्षितम्भवति तदा षष्ठी न भवति स्मराम्यहम्मातरमि-

तिभाष्यीयव्याख्यानवाक्ये आदिपदानुच्चारणात् कर्मपदोच्चारणाच्च। अन्यथा कर्मपदघटिताधीगर्थेतिसूत्रापेक्षया ज्ञोविदर्थस्येत्यस्य पुरस्फूर्त्तिकतया करणादीनामविवक्षेत्येवोक्तं स्यादिति भावः। नन्वेवं ज्ञोऽविदर्थस्येत्यनेन विच्छेदादधीगर्थेतिसूत्रे कथं शेषपदसम्बन्ध इत्यत आह। अधीगर्थेत्यादाविति। दिव इतिसूत्र इति ।।दिवस्तदर्थस्येतिसूत्रेऽपि शेष इति वर्त्तते अन्यथा कर्माश्रयषष्ठीविषय इतिवार्त्तिकबलाच्छतस्य दीव्यत इति भाव इष्टस्यासिद्धिरित्युक्ता कृत्वोर्थ इतिसूत्रव्याख्यानसमये विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः। दिवस्तदर्थस्येतिसूत्रेऽपि शेषपदसम्बन्धादेवाह। शतस्य देवितेत्यादाविति। अनेनैव। दिव इति सूत्रेणैव। अत एव। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे कृत्वोर्थप्रयोग इतिसूत्रविहितषष्ठी यत्र तत्र समासनिषेधस्येष्टत्वादेव। इदम्। प्रतिपदविधानमितिवचनम्। अत एव। अस्यापूर्वत्वादेव। सर्वा प्रतिपदविधानेति। पदम्पदम्प्रतिपदम्प्रतिपदं विधानं यस्याः सा प्रतिपदविधानेत्यर्थः। एवञ्च कारकविशेषोपादानेन विहिता इति फलितम् तदाह शेषलक्षणां वर्जयित्वेति। एवं सति कर्त्तृकर्मणोरिति सूत्रविहितषष्ठ्यन्तस्य समासाभावः स्यादत आह। कृद्योगेतीति। तथा च कृद्योगेतिवचनमस्य बाधकमिति भावः। तत्र। शेषलक्षणां वर्जयित्वेति वाक्ये। शेषमात्रेति। अत्र मात्रपदेन कर्मपदोपादानेऽपि शेषपदानुवृत्त्या या विहिता तद्व्यावृत्तिः। तेन। कारकविशेषोपादानेनेतिव्याख्यानेनैव। न तत्त्वम्। न प्रतिपदविधानत्वम्॥ अमन्तस्यापीति। तस्यापि पूरणार्थत्वात्। न तु पूरणार्थकप्रत्ययान्तत्वादित्यर्थः। व्याख्यानादिति। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यार्थशब्दस्य त्रिषु सम्बन्धमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। व्याख्यानात्। गुणार्थैरित्यस्य गुणनिष्ठा या विषयता तच्छालिशाब्दबोधजनकैरित्यर्थमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। शुक्लपदेनासामर्थ्यादिति। ब्राह्मणपदार्थस्य दन्तपदार्थेनैवान्वयादिति भावः। स्वसिद्धान्तमाह।।परे त्विति।। सामर्थ्यम्। शुक्लपदेन सामर्थ्यम्। अदोषादिति। समासप्राप्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः। तदेवोपपादयति। अत्र हीति। सुबन्तस्येति।। किन्तु। समर्थत्वमेवेति शेषः। समर्थप्रकृतिकेतिव्याख्यानस्वाद्भ्यकमन्यथा राजपुरुषस्य धनमित्यत्र परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे षष्ठीश्रवणमुक्तार्थत्वान्न स्यात्। अत एव। समर्थप्रकृतिकसुबन्तत्वा-

भावादेव। भाष्यकैयटयोरिति। तत्र हि कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते इति वा कर्मणि यः क्त इति वा सूत्रार्थ इति सन्दिह्य कर्मणि या षष्ठीतिव्याख्याने इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातन इत्यत्र समासनिषेधप्राप्तिमभिधाय कर्मणि यः क्त इतिव्याख्याने किमुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य भुक्तः। वृषलस्य पीतः। क्तनिर्देशेऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः। समासः कस्मान्न भवति। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थम्भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्षते इत्युक्तम्। तत्र कैयटः। ब्राह्मणस्येति षष्ठी न भुक्तापेक्षया। न लोकेतिनिषेधात्। किन्तु ब्राह्मणस्य य ओदनादिस्सोऽन्येन भुक्त इति प्रतीयते इत्युक्तन्तेन न्यायेन ब्राह्मणस्य गत इत इत्यत्रापि समासाप्राप्तिरुक्तैवेत्यर्थः। कार्ष्ण्यादय एवात्रेति। केवलगुणवाचका एवेत्यर्थः। ननु शुक्लादीनाङ्केवलगुणपरतायान्तेषामप्युदाहरणत्वसम्भव इत्यत आह। गुणिपरतापीति। एवञ्च विशेष्यबोधकशब्दविशेषोपादाने प्रकरणादिना तद्बोधरीत्याऽसामर्थ्यम्। नान्यत्र। विशेष्याश्राने। एवञ्च यदा शुक्ला इत्यादीनाम्प्रयोगस्तदापि विशेष्ये दन्ते हस्तिरस्त्येव। गुणे शुक्लादयः पुंसीतिकोशस्य गुणात्मकविशेष्ये वृत्तावित्यर्थः। शुक्लो वर्ण इति यथा। एवञ्च ब्राह्मणस्य शुक्लो वर्ण इति यत्र प्रयोगस्तत्राप्युक्तरीत्या शुक्ला इत्यनेनासामर्थ्यमस्त्येव। अत एवोक्तङ्कार्ष्ण्यादय एवात्रोदाहरणमिति। तदुक्तमप्रकृतसूत्रे भाष्ये षष्ठीतिसूत्रे। किम्पुनः कारणं गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्युच्येत। नैवं शक्यमिह न स्यात्। काकस्य कार्ष्ण्यम्। बलाकायाः शौक्ल्यमिति। एतदेव खल्वपि तस्मिन्योगे उदाहरणम्। तद्वीदम्ब्राह्मणशुक्ला वृषलस्य कृष्णा इति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थम्भवतीति। द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति। तस्माद् गुणेन नेति वक्तव्यमिति। एतेन ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र शुक्ला इत्यस्य वाक्यैकदेशन्यायेन शुक्ला दन्ता इत्यर्थे प्रयोगात्समर्थप्रकृतिकत्वाभावः स्फुट एव। पूरणार्थेन चेतीति। अनित्य इति शेषः। तत्र प्रमाणप्रदर्शनायाह। लोपे चेत्यादपूरणमित्यादीति। मध्यमलोपी समासः। कर्मधारयः। नन्वेवं काककार्ष्ण्यमित्याद्यपि स्यादत आह। अन्यत्रेति। अत एव। अस्य निषेधस्यानित्यत्वाभावादेव। नन्वस्यानित्यत्वाभावे यौऽंशतिरित्यादिभिः कथमत आह। सङ्ख्याशब्दा इति। भावशब्दा इतीति। भावप्रह-

त्तिनिमित्तका इत्यर्थः । अत्र भावशब्दो धर्ममात्रपरस्तस्य भाव इत्यत्र यथा । पङ्क्तिविंशतीतिसूत्रे भाष्यमिति । तत्र कैयटोऽपि । भाव इव भावः । यथा शुक्लादिभावः पराश्रय एवमन्योऽपि धर्म इति । तत्रैषामिति । विंशत्यादीनामित्यर्थः । तत्साद्दृश्यात् । गुणसादृश्यात् । अन्यथा । गुणबोधकत्वस्यैव स्वीकारे । न चैवं रीत्या कार्ष्ण्यस्यापि भावत्वात्तद्वाचकेन कथञ्चिषेध इति वाच्यम् । यन्धर्मम्बुद्धिस्थीकृत्य यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य शब्दस्य गुणे प्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्य गुणिसमानाधिकरणतादृशपूर्व्यवच्छिन्नशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे भावशब्दत्वेन प्रकृते व्यवहारः । विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोरिति कोशेन विंशतिरित्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यैवोभयत्र प्रवृत्तिबोधनेन गवां विंशतिरित्यादौ विंशतिशब्दस्य यन्धर्मम्बुद्धिस्थीकृत्य प्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्य विंशतिर्गाव इत्यत्र यो विंशतिशब्दस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वमस्त्येव । कार्ष्ण्यशब्दस्य तु यद्धर्मे प्रवृत्तिस्तस्य कार्ष्ण्यत्वस्य न कदापि गुणिसमानाधिकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति भावः । इत्यादि न स्यादिति । अत्र हि यथा गुणत्वं पराश्रितत्वमात्रं सम्बन्ध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षत्वरूपत्वया धनापत्यशब्दयोरप्यस्त्येवेति समासनिषेधादिति शेषः । गुणवचनानामितिवार्त्तिके तु गुणवचनशब्देन गुणिसामानाधिकरण्येन गुणप्रतिपादकानामेव ग्रहणम् । ननु सुहितेत्यत्र कर्त्तरि क्तस्य सत्त्वेन फलानान्तृप्तिरित्यत्र कथन्निषेध इत्यत आह । भावे क्त इति । फलानामिति करणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी । तत्र । फलसुहित इत्यत्र । सम्बन्धत्वेनेति । अवयवशक्तिज्ञानसहकारेण समुदायस्य बोधकतया वाक्यार्थबोधकत्वस्य सत्त्वात् । कर्मणि क्त इति । यत्तु भावे क्त इत्युक्तम्पूर्वत्र तत्, सुहितार्थेत्यत्र सूत्रे द्रष्टव्यम् । सकर्मकत्वादेव पितॄनतार्प्सीदितिभट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते । तत्र भावे क्तस्तु क्तोऽधिकरणे चेति सूत्रेण बोध्यः । अत एव । कृदव्ययस्यैव ग्रहणादेव । असामर्थ्येनेति । सुबन्तार्थविशेष्यानन्वयित्वात् । प्राचीनोक्तं कटाक्षयन्नाह । परे त्विति । तादर्थ्यस्येति । तेनाम्बाय घास इत्येव तथा च ब्राह्मणस्य कृत्वेति मूलोक्तमनुक्तमिति भावः । परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति । प्राप्त इति शेषः । न च षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थभेदात्प्रधानस्यापूर्वनिपात इष्टे तन्निरूपणावसरे

येन सुबन्तेन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थकमेव षष्ठ्यन्तं गृह्यत इत्युक्तमित्यत्र ताद्दृशषष्ठ्यभावात्कथं समासप्राप्तिरितिनिषेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । यत्र व्यधिकरणषष्ठ्यन्तयोः समासस्तत्र ताद्दृश्येव षष्ठी गृह्यते पूर्वोक्तभाष्यप्रामाण्यात् यत्र तु सामानाधिकरण्यन्तत्र नायन्नियमः । अत्र प्रकृतसूत्रस्थसमानाधिकरणग्रहणमेव मानमिति सूत्रकाराभिप्रायः । तत्पत्तेऽपीति । पाष्ठिकसामानाधिकरण्येन तत्पत्तेऽपि समासनिषेध इति प्राचीनाः । वस्तुतस्त्वनेन सूत्रेण निषेधकरणसामर्थ्यात्तत्पत्तेऽपि परस्परान्वय एव । तदेवोपपादयति । क्रियान्वेति । अस्यावश्यकत्वात् । समानाधिकरणग्रहणस्येत्यर्थः । ननु समानाधिकरणमसमर्थवदित्यस्य तत्तकस्य सर्पस्येत्यत्र चारितार्थ्यात्प्रकरणान्तरस्थे इत्सुसोः सामर्थ्य इति सूत्रे कथम्प्रवृत्तिरत आह । समर्थसूत्रेति । तत्तकस्य सर्पस्येत्यत्र विशेषणतावच्छेदकस्य तत्तकत्वस्य सर्पत्वात्मकविशेष्यतावच्छेदकव्यभिचारित्वाभावेन न विशेषणसमासप्राप्तिरितिवादिमतन्निरस्यति । विशेषणमित्यादिना । विशेषाभावादिति । उभयथाऽप्यन्तोदात्तत्वात् । नन्वेवमपि प्रथमान्तयोः समासं कृत्वा ततः षष्ठ्यन्तत्तकसर्पस्येति स्यादेवेत्यत आह । एवमिति ॥ अन्यत्राप्यनभिधानशङ्कानिरासायाह । एतच्चेति । एवं च । भाष्यवृत्त्याद्युदाहृतेति स्वीकारे च । ननु प्रकृतसूत्रे समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादित्येव वक्तव्ये बहुलग्रहणपर्यन्तानुधावनमफलमत आह । निषेधसामर्थ्येति । तत्सार्थक्यादिति । समानाधिकरणग्रहणसार्थक्यादित्यर्थः । तथा चान्तोदात्तस्य गमनश्रेयस इत्यस्य वारणाय समानाधिकरणग्रहणमिति भावः । गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेति । एतेन प्राचीनसम्मतमुपसर्जनसंज्ञाबोध्यमुपसर्जनत्वमप्यस्येवेति सूचितम् । गोरितीति । पोटायुवतीतिसूत्रेण समासविधानादिति भावः । कस्यचिन्मतं स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति रीत्याऽसङ्गतमिति सूचयन्नाह । ये त्विति । षष्ठ्यन्तयोरितिप्रागुक्तभाष्याभिप्रायेणाह । परे त्विति । इदम् । समानाधिकरणग्रहणाकरणम् । उक्त आशयः । येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितषष्ठ्यन्तेनासामर्थ्यं सद्भावरूपः । कथमिति । परस्परान्वयात्कर्मधारयस्थल इवास्येव सामर्थ्यमिति भावः । व्याख्यानात् । कर्मणि चेतिसूत्रभाष्ये कर्मणि यः क्त इत्यर्थे पूजायाम्प्रतिषेधोऽनर्थकः राज्ञाम्पूजितः । राज्ञामर्चितः । कर्मणी-

त्येव सिद्धमिति प्रतिपादितन्तद्दर्शनमूलकात् । यदि सूत्रोपशब्दणम्पूजायद्ग्रहणं स्यात्तदा प्रकृतोदाहरणस्य क्तेन च पूजायामित्येतदुदाहरणत्वसम्भव इति भावः । न च पूजारूपेऽर्थे क्तस्य विधानाभावेन पूजायां यो धातुरित्यर्थकल्पनयाप्येतद्भाष्यं योजयितुं शक्यमिति वाच्यम् । तथा सति पूजार्थेभ्य इत्येव सिद्धे पूजायामित्युपादानानर्थक्यापत्तेः । तद्बुनयन्निति । भूते यः क्तस्तदन्तेन योगे कारकषष्ठ्या असम्भवेन शेषषष्ठ्येव स्यात् यद्ययं शेषषष्ठ्यन्तस्य समासनिषेधो न स्यात्तदा षष्ठ्यन्तेनैव समासे सिद्धे तृतीयान्तेन समासकथनमफलं स्यादित्येवं कथयता ध्वनितमित्यर्थः ॥ एतेन कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयन्तेन कालहंसमासमहितः कृतवानितिभट्टिप्रयोगोपपत्तिरिति वदन्तः प्रत्युक्ताः । भट्टिप्रयोगस्य तु राजपूजितवदुपपत्तिः सम्भवति तक्रकौण्डिन्यन्यायादितीति । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति विशिष्य विधानादस्य शङ्कासम्भवः । असम्भवादिति । एवञ्च विषयभेदान्न बाध्यबाधकभावसम्भव इति भावः । एतेन वर्त्तमानकाले प्रत्ययविधानेन वर्त्तमानकालो भूतकालताम्बाधेतेत्याशङ्क्य तेनैकदिगित्यतस्तेनेत्यनुवर्त्तमाने उपज्ञात इत्यर्थप्रत्ययविधानेनाबाधः कल्प्यत इति मनोरमायामुक्तम् । दण्डिनापि तथैवानुगदितन्तन्निष्फलमिति ध्वनितम् ॥ कर्मणीति येति । कर्मणीत्यानुपूर्वीकशब्दघटितसूत्रेणेत्यर्थः । एवञ्च । उक्तव्याख्याने च । नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिरितिसिद्धान्तानुरोधेन तादृशसूत्रेणेति व्याख्यातम् । तृजका । न च तृच्साहचर्यात्कर्त्रर्थकस्यैवाकस्य ग्रहणम्भविष्यति किन्तृग्रहणेनेति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे भावार्थकस्यैवाकः सम्भवेनार्थाधिकारानुरोधात्प्रकृतसूत्रेपि भावार्थकस्य ग्रहणमितिशङ्कावारणाय तत् ॥ ननु वज्रस्य भर्त्तेतिमूलोक्तोदाहरणासङ्गतिः । भर्तृशब्दस्य याजकादिगणे पाठेन समासस्येष्टत्वादत आह । मूले पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति । तत्र । याजकादिगणे । त्रिभुवनविधातुरित्यसङ्गतन्तृजकाभ्यामित्यस्याजागरूकत्वादित्याशङ्कानिवारणाय शेषषष्ठ्येत्युक्तम्मूले तत्रापि तृजकाभ्यामित्यस्य कुतो न प्राप्तिरिति चेत्तत्राह । प्रत्यासत्त्येति । सूत्रे कर्तरीत्यस्योपादानेन कर्तृकर्मणोरित्यस्योपस्थित्या कारकषष्ठ्या उपस्थितत्वात् । तन्निषेधः । समासनिषेधः । कैयटोक्तं रप्रसिद्धत्वशङ्कावारणायाह ।गुणिविशेषक इतीति । वस्तुतस्तु जनिकर्त्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजक्र-

तिनिर्द्दिष्टात्तृजकाभ्यामित्यस्यानित्यत्वकल्पनेन सर्वेष्टसिद्धिः। स्मर्थ्यादिति। कर्त्तरीति न पूर्वोपस्थितयोस्तृजकयोर्विशेषणन्तृजकाभ्यामित्येव सिद्धेरत-स्तदुपादानसामर्थ्यादित्यर्थः। निषेधस्य सिद्धेरिति। यदीदन्निषेधसूत्रं स्या-त्तदा जीविकायामन्तानां लेखक इत्येवोदाहरणं स्यात्तत्र तु तृजकाभ्या-मित्येव सिद्धमिति भावः। नित्यग्रहणाच्चेति। यदीदन्निषेधसूत्रं स्यात्त-दा विकल्पेन निषेधाप्राप्तेर्नित्यग्रहणंव्यर्थं स्यादिति भावः। तृचोनभि-धानादिति। अकान्तान्तशब्दे एव वाक्यरूपेउच्चारिते जीविकाप्रतीतेरन-भिधानादित्युक्तम्। क्रीडायान्तृचोऽसम्भवादिति। संज्ञासब्दानान्नियता-नुपूर्वीकत्वात्। ण्वुल्तृचाविविति सामान्यसूत्रस्य तत्रापि प्राप्तिसम्भावनाया-माह। विच्छिन्नत्वादिति। कर्त्तरि चेतिसूत्रस्य कर्तृषष्ठ्यन्तस्थल एव प्र-वृत्तेः सा च तृजन्तेन योगे न सम्भवति। कर्त्तुरभिहितत्वादिति भावः॥ नन्वेवम्पूर्वपदाद्युदात्तत्वविधायकेऽके जीविकार्थे इति सूत्रेऽकशब्दोपादानवै-यर्थ्यम्पूर्वोक्तरीत्या तस्यैव सम्भवादत आह॥ अके जीविकार्थे इतीति। अ-धिकरणार्थमिति। अधिकरणस्य प्राधान्यविवक्षायान्धात्वर्थस्य विशेषणत्वाद्धा-त्वर्थनिर्द्देश इत्यस्याप्राप्तेरिति भावः। उद्दालकः श्लेष्मातकः॥ अवयविवाच-केनेतीति। अत्र सूत्र एकदेशिनेत्यत्र कर्मधारयादपि मत्वर्थीयः। बहुव्रीहिस-मासस्य रूढार्थानभिधायकत्वात्। कृष्णसर्पवान्वल्मीक इति यथा। न चैक-गोपूर्वादिति ठञ्प्रत्यय एवोचित इति वाच्यम्। अवयविने निर्द्देशस्यैवेन्प्रत्यय-प्रवृत्तौ मानत्वात्॥ लिङ्गाविवक्षेति। तेन तस्येदमितिसूत्रस्येदमर्थस्य पुंस्त्वा-दिविशिष्टत्वेपि प्रवृत्तिः। नित्यनपुंसकत्वाभावादिति। एवञ्च भित्तं शकलख-ण्डे वा पुंस्यर्द्धोर्द्धं समेंऽशके इत्यस्य प्रायेणेति शेषो बोध्यः। एवं सति प्रकृतसूत्रे नपुंसकशब्दो नपुंसके यो वर्त्तते तस्य ग्रहणार्थन्न तु पुंवाचक एव यस्तस्य ग्रह-णार्थमित्याशयेनाह। अवयववाची त्विति। तदुक्तम्भाष्ये। इह कस्मान्न भवति। ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति। अर्द्धशब्दस्येदन्नपुंसकस्य ग्रहणं पुल्लिङ्गश्चार्द्धशब्दः। क्व पुनरयन्नपुंसकलिङ्गः क्व पुंल्लिङ्गः। समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः। अवयववाची पुंल्लिङ्ग इति॥ ननु ग्रामोर्द्धन्नगरार्द्धमित्यत्रावयववाचिनो नपुंसकत्वन्दृश्यत ए-वेत्यत आह। अपूपार्द्धमित्यादि। भाष्यतत्त्वमत्रैव। यत्तत्र कैयटः अवयववाची

पुंलिङ्ग इति। नियमेन नपुंसकलिङ्गो न भवतीत्येवम्परमेतत् ॥ अवयववाची त्वभिधेयवशात्सर्वलिङ्गः। तथा च प्रयोगो दृश्यते। अपूपार्द्धमया भक्षितमर्द्धमस्या-र्द्धमास्यात्पतितमिति। तत्र। एओङेच इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन समप्रवि-भागेऽपि पुंस्त्वदर्शनात्। समप्रविभागे नपुंसकलिङ्ग इति भाष्ये नपुंसकलि-ङ्गोऽपीति शेषो बोध्यः। तदुक्तं समप्रविभाग एवेति। अत्राप्यवयवमात्रविवक्षा-यान्तु ग्रामार्द्धः पिप्पल्यर्द्ध इत्येव ॥ आहुरिति। भाष्यतत्त्वविदः। अर्द्धाहारः। अर्द्धजरतीयमित्यादिप्रयोगे तु कर्मधारय एव। पिप्पल्या एकविभक्तित्वादिति। नियमेन षष्ठ्यन्तत्वादित्यर्थः। एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमित्यस्यैकविभक्तीति-पदघटितसूत्रे यदेकविभक्तिपदन्तदषष्ठ्यन्तस्य बोधकमित्यर्थः। तथा च पञ्चानाङ् खट्वानामित्यत्र खट्वाशब्दात्षष्ठीदर्शनेनोपसर्जनत्वस्य प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्याशयेन शङ्कते। नन्वेवमिति। अस्य निषेधस्यैकदेशिस-मासविषयकत्वे मानमाह। इदश्चेति। ननु पूरणगुणेतिनिषेधस्या-धित्वेतिमूलोक्तन्नोपपद्यते द्वितीयशब्दस्य भागार्थकान्प्रत्ययान्ततया पूर-णार्थकप्रत्ययान्तभिन्नत्वादत आह। भागार्थकेति। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र ह्यन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासफलकत्वमभिधाय क्रियमाणेऽपि वै अन्यतरस्याङ्ग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति। किङ्कारणम् पूरणेनेति प्रतिषे-धात्। नैतत्पूरणान्तम्। अना एतत्पर्यवपन्नम्। व्यवहितम् स्वरभेदम्भाम इति यावत्। एतदपि पूरणान्तमेव। पूरणाद्भागार्थस्तमाह तीयशब्दः। अतः पूरणं योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोऽपि पूरणमेवेति। पूरणाद्भागार्थे इत्यस्य पूरणाभिन्नो योऽर्थस्तस्य प्रतिपादनमनः स्वार्थिकत्वात्तदन्तो नाप्यस्त्येवेत्यर्थः। पूरणशब्दे बाहु-लकात्कर्त्तरि ल्युट्। पूरयति स्वघटितसमुदायविशेषे विवक्षितसङ्ख्याप्रकारक-प्रतीतिमुत्पादयतीति व्युत्पत्तेः। भाष्योक्तैकदेशिसमासप्रत्याख्यानप्रकारमाह। पू-र्वत्यादीति ॥ समानाधिकरणसमासः। अर्द्धा चासौ पिप्पली चेत्यादिविग्रहः। भाष्यस्वरस इति। तत्र हि किमर्थश्चकारः अनुकर्षणार्थः। अन्यतरस्यामित्येत-दनुकृष्यते। किम्प्रयोजनमन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्समासेन मुक्ते वाक्य-मपि यथा स्यात्। जीविकाम्भास इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महा-विभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदन्तर्हि प्रयोजनन्द्वितीयासमासोऽपि

यथा स्यात् । अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोऽपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति । एवन्तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः । किन्तर्ह्यत्वमनेन विधीयते । ग्रामापन्न द्वितीयान्तेन सह समस्यते । अत्वञ्च भवति ग्रामापन्नयोरिति । ग्रामा जीविकाम्ग्रामजीविका । आपन्ना जीविकामापन्नजीविका इत्युक्तम् । अत्र कैयटः । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति ॥ एवम्भाष्यकाराभिधानेन ग्रामापन्नयोर्ह्रस्वत्वाभिधानेन च ग्रामापन्न इत्यत्रैवाकारप्रश्लेषोऽनुमीयते ॥ अनिष्टव्याहृत्तय इति । यदा जातशब्दात् षष्ठीङ् कृत्वा समाससंज्ञा क्रियते तदा अनिष्टम्प्रोप्नोति । इष्टं सिद्धमिति । मासजात इति रूपमित्यर्थः । जातवच्छब्देन । क्तवतुप्रत्ययान्तेन । एतेन तत्र पूर्वोक्तस्वरविधायकस्याप्राप्तिर्लभ्यते । केचिदित्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति । परे त्विति । यदुक्तमुपक्रमे षष्ठीसमासेन सिद्ध इति तदसङ्गतमित्याशयेनाह । परिच्छेद्येत्यादि । अत एव । एतादृशनियमस्वीकारादेव । अन्यथा । परिच्छेदकादपि षष्ठीस्वीकारे । तत्प्राधान्यम् । जातशब्दार्थप्राधान्यम् । तवैव समापीति । त्वयापि जातशब्दाद्यदा षष्ठी तदैव वैपरीत्यापत्तिः स्वीकृता यद्यपीत्यादिनोक्तमप्यसङ्गतमित्याशयेनाह । किञ्चेति । गमनादिकर्तुरपीति । भवदुक्तविग्रहवाक्याज्जननकर्तृत्वम्मासस्यैव प्रतीयते । मासस्यान्यपदार्थे सम्बन्धश्च बहुव्रीहिणा चित्रगुरित्यत्र स्वस्वामिभाव इव प्रकृतेऽपि कश्चन कल्पनीयः । स च स्वपरिच्छेद्यजननाश्रयत्ववत्स्वपरिच्छेद्यगमनशयनकर्तृत्वमपि सम्भवतीति भावः ॥ वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनियमाभिप्रायेणाह । अत्रेति । पूर्वजातसंस्कारेति । पूर्वोक्तनियमेन परिच्छेद्यवाचकात्षष्ठी जातापि वृत्त्यर्थबोधकतायास्तदन्तघटिते विवक्षायां न निवर्तत इत्यर्थः । अन्यथा । वृत्त्यर्थबोधकविग्रहवाक्ये मासशब्दात्षष्ठीस्वीकारे । प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमस्य प्रकृते त्यागे बीजमाह । शब्दस्वभाव एवेति । अस्यैव हेतुत्वमाह कैयटोऽपि । वृत्तिवाक्ययोः परिभागिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वभावाद्भवत इति । अन्यमतं खण्डयति । यत्त्विति । समानार्थत्वेति । समानविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं हि समानार्थत्वमिति भावः ॥ ननु किम्प्रधानोऽयमित्यादिभाष्येण समासस्यैव प्राधान्यन्दर्शितन्न तु विग्रहस्येति कथमेतदित्यत आह । किम्प-

धानोऽयमित्यादि । अन्यथा । उभयपरत्वाभावे ॥ एतद्विषये विशेषमाह । यत्रे-ति । अनभिधानादिति । गमकाभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतेरिति भावः । एतद्विषय-मेव । तत्रत्यतत्पुरुष पदस्यैतद्विहिततत्पुरुषपरत्वादेव ॥ समस्यन्तस्य शौण्डादि-भिः सामर्थ्यमुपपादयति । अधिकरणेति ॥ मनोरमोक्तन्दण्डं क्तञ्च दूषयति । आसक्त्यादीति ॥ तदप्रतीतेः । आसक्त्यादिक्रियाया अप्रतीतेः । अत एव भाष्य-कृता एवञ्चाभिहितम् । तपसा सिद्ध इति । प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समासः । स्नात इत्यर्थ इति ॥ अस्मिन्नर्थे न सापेक्षत्वमपीति भावः । व्याख्यानादिति । ध्वा-ङ्क्षेण क्षेपेऽर्थग्रहणम् । इहापि यथा स्यात् । तीर्थकाक इतीतिभाष्यमूलकादित्यर्थः । एवं हि निन्देति । तदुक्तभाष्ये । यथा तीर्थे काकाश्चिरं स्थातारो न भवन्ति । एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरन्तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति ॥ उपलक्षणमि-ति । तदुक्तभाष्ये । कृत्यैर्नियोगे यत्प्रत्ययेनेति वक्तव्यम् । पूर्वाह्णेगेयं साम । प्रातरध्येयोऽनुवाक इति । तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम् । ऋण इत्येव सिद्धम् । इ-ह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणन्तस्य तद्भवति । तत्र ऋण इत्येव सिद्धम् । यद्य-प्येति । अवश्यकर्त्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्रापि ऋणशब्दस्य प्रयोगदर्शना-द्गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्वचिद्ग्रहणमित्यर्थ इति कैयटः ॥ अभिधान-स्वाभाव्यादिति । तदुक्तभाष्ये । यद्ग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । पूर्वाह्णेदात-व्या भिक्षेति ॥ नन्वनभिहितत्वात्तत्र तिशब्दात्सप्तमी दुर्लभेत्यत आह । अधिका-रेति । तेन । सप्तमीग्रहणानुवर्त्तनेन । तृतीयापदेन परमेण कारकेण परमका-रकेणेत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरवारणाय प्रतिपदोक्तस्य तृतीयासमासस्य ग्रहणात्त-त्साहचर्यात्सप्तमीपदेन प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणादिति भावः । ननु पूर्वप-दप्रकृतिस्वरोऽव्ययत्वे न सिद्ध इत्यत आह । अव्ययत्वेनेति ॥ नकुलस्थितशब्दस्य क्तान्तत्वमुपपादयति । कृद्ग्रहणेति ॥ चकारबलाद्धस्यन्स्वर इति नोक्तन्तत्र बीज-माह । समासेति । तदुक्तभाष्ये । किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । पात्रेसमि-तादय एव । परमं पात्रेसमिता इति ॥ अत्र कैयटः । वैयधिकरण्येऽपि विस्पष्ट-पटुवत्समासः प्राप्नोति । परममिति क्रियाविशेषणमिति । परमाः पात्रेसमिता इति पाठो ज्यायान् ॥ पूर्वकालेतिशब्दस्य समासप्रदर्शनादाह । अत्र पूर्वकालश-ब्द इति । स्नातानुलिप्तादिसमासदर्शनमत्र व्याख्याने शरणम् ॥ एनैयत्येपीति ।

गुणक्रियाशब्दत्वात् ॥ अप्रसिद्धत्वादिति । तेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्संख्यावाचकत्वस्यैव ग्रहणम् । विशेषणमित्यस्यैवेति । तस्य स्वविषयताव्यापकविषयताकत्वात् । तत्फलमाह । तेनेति ॥ कालवाचकत्वादिति । दिग्ग्रहणेन दिग्वाचकस्य ग्रहणमिति भावः । अत एव पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । देशवाचकेनापीति । समासो भवतीति शेषः ॥ तद्धितार्थे वाच्ये इति । यस्मिन्नर्थे तद्धितो विधीयते तस्मिन्वाच्य इत्यर्थः । अत एव । पूर्वोक्तकल्पनया तद्धितोत्पत्तिस्वीकारादेव । अनभिधानादिति । अत्र प्रमाणन्तु मत्वर्थे प्रतिषेध इति वार्त्तिकमेव । युक्त्यन्तरमाह । तदर्थे इति । तेन पञ्चखट्वा दशखट्वा । अत्र द्विगुसमासो न भवति । सति च तस्मिन् द्विगोरिति ङीप् स्यात् तथा च बहुव्रीहिष्टाप् तथा पञ्चगुर्दशगुः । अत्र द्विगौ गोरतद्धितलुकीति टच् मा भूदिति । अत एव । भावघञन्तत्वादेव । यदि समाहारपदे कर्मणि घञ् स्यात्तदा पञ्चखट्वाः समाहृता इत्येवार्थः स्यात्तदा नियतविभक्तिकत्वन्न स्यात् । एवञ्च समाहरणमेकस्याङ् क्रियायां गुणे वा समीपीकरणमिहार्थो विवक्षितः । बुद्धिपरिकल्पितभेदवान् । अत एव पञ्चानामिति षष्ठी ॥ समूहसमाहारशब्दयोः पर्यायत्वाभिप्रायेण शङ्कते । समूहस्येति । तत्सामर्थ्यात् । समाहारग्रहणसामर्थ्यात् एवञ्च समाहारे यत्र समासस्तत्रोक्तार्थत्वात्तद्धितस्योत्पत्तिरेव नेति न तद्धितलुग्विषयनिषेधस्य प्रवृत्तिः । सति शिष्टत्वात् । तत्पुरुषसंज्ञाया उत्तरकालिकत्वात् ॥ पाणमातुरेऽनपत्य इत्युक्ते न लुक् । ततश्च । विकल्पे सति च । एतेन कर्मधारयपूर्वपदकबहुव्रीह्याश्रयणेन पूर्वशालाप्रियशब्दे पूर्वशालाशब्दान्त्यस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रकृतसूत्रे उत्तरपदग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । कर्मधारयसंज्ञाया वैकल्पिकत्वात्पक्षे पञ्चगोधनस्यापत्तेः । स्पष्टश्चेदमिति । तत्पुरुषसंज्ञाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नित्यत्वं स्पष्टमित्यर्थः । अत एव । वार्त्तिकस्य नित्यत्वमात्रफलकत्वादेव । तत्र विशेषमाह । तत्र तत्पुरुष इति । अत एव । तत्पुरुषसंज्ञाया उभयत्र प्रवृत्तेरिष्टत्वादेव । द्वन्द्वविषये विशेषमाह । द्वन्द्वस्त्विति । ननु पदार्थभेदे द्वन्द्वस्य प्रवृत्तिदर्शनाद्बहुव्रीह्यवयवस्य चैकार्थत्वात्कथम्बहुव्रीह्यवयवानां द्वन्द्वः वार्त्तिकबलादभेदेपि द्वन्द्व इति चेदुभयत्रापि नित्यत्वमात्रबोधकं वार्त्तिकमिति पूर्वग्रन्थविरोध इत्यत आह । वागृषदप्रिय इत्यादाविति । यद्

तत्र बहुव्रीह्यवयवोत्तरपद एवेति तत्फलमाह। न द्वन्द्वावयव इति। भाष्यप्रयोगेणेति। एतेन चतुर्णां द्वन्द्वे एकार्थीभावबलाद्वाग्दृषच्छत्रोपानहमित्यत्रापि द्वन्द्वसंज्ञाऽवयवोः स्यादित्यपास्तम्। ननु बहूनामेकार्थीभावेऽपि पृथग् द्वयोरेकार्थीभावाभावात्कथं संज्ञान्तरमत आह। पदयोरिति। निष्कृष्यैकार्थीभावाभावेऽपि वृत्तिः परमगार्ग्यायण इति भाष्यप्रामाण्यादस्तु निष्कृष्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिरित्यत्र तु न मानमत आह। एवन्तयोरिति। अत एव। निष्कृष्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिस्वीकारादेव। अत्र त्रयाणाम्बहुव्रीहिसंज्ञायामपि द्वयोस्तद्धितार्थेतिसूत्रेण द्विगुसंज्ञायां पञ्चमशालाशब्दान्त्यस्योदात्तत्वम्पञ्चिमाशब्दस्य पुंवद्भावश्च सिध्यति। न विनिगमकमिति समुदायवृत्तावयवानाम्मा कदा चिदप्यवृत्तिर्भूदितिवार्तिकाशयवर्णनपरभाष्यप्रामाण्येन निष्कृष्य सामानाधिकरण्याभावेऽपि बहुव्रीहिसंज्ञा भवति। वाग्दृषदप्रियः छत्रोपानहप्रिय इति भाष्यप्रामाण्यादिति भावः। अस्य प्रत्याख्यानपक्ष इति। वार्त्तिकप्रत्याख्यानपक्ष इत्यर्थः। एवं हि भाष्ये वार्त्तिकाशयवर्णनोत्तरमुक्तम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्न वक्तव्यम्। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च यदा वृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामेव वृत्तिः। यदा अवृत्तिपक्षस्तदा सर्वेषामवृत्तिरिति। समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावोऽवयवयोर्न युक्तो विरोधात्। तेन नित्यत्वमपि सिद्धमिति भावः। इत्यादिबहुव्रीहावित्यत्रादिना द्वौ मुनी वंश्यौ प्रियौ यस्येति बहुव्रीहिर्द्विमुनिप्रिया अस्येति बहुव्रीहिश्च सङ्ग्रहः। आद्ये स्वरे दोषः। अन्त्ये बहुव्रीहौ संख्येय इति समासान्तापत्तिश्च। अव्ययीभावादिष्वित्यादिना तत्पुरुषसंग्रहः। अत एव चित्राजरद्गुरिति प्रयोगसङ्गतिरन्यथा पूर्वकालैकेत्यवयवयोस्तत्पुरुषे जरतीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः। तेन। अतद्धितलुकीत्युपादानेन। ननु समाहारो बहूनां सम्भवति न त्वेकस्येति कथमेकापूपीति प्रयोगोऽत आह। एकापूपीति। अनभिधानादिति। अस्येतिकैयट इति शेषः। तथाहि। संख्यापूर्व इतिसूत्रे किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञ आहोस्वित्पूर्वमात्रे। किञ्चातः। यद्यनन्तरयोगे एकशाटी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति। अस्तु पूर्वमात्रे एकभिक्षा अत्रापि प्राप्नोति। अस्त्वनन्तरे। कथमेकशाटीति। ईकारान्तेन समासो भविष्यति। एका शाटी एकशाटी।

इह तर्ह्येकापूपी । द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकभिक्षा । टावन्तेन सह समासो भविष्यति । एतेन यदा भिक्षशब्देन गुरोश्च हल इत्यकारान्तेन समासस्तदा एकभिक्षीतीष्यत एवेत्यस्मिन् प्रकरणे नोक्तमित्यनभिधानाद्भिक्षशब्देन समासोऽनभिधानान्न भवतीति सूचितम् । इदन्तर्हि सम्प्रयः, इगन्ते द्विगावित्येष स्वरः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे । कथमेकापूपी । समाहार इत्येव सिद्धमिति । भाष्ये उक्तम् । अस्मिन् प्रकरणे एकभिक्षी इति भाष्ये नाभिहितमित्यनभिधानं कैयटेनोक्तम् । परन्तु प्रयोगाप्रदर्शनमात्रेणानभिधानन्न युक्तमित्यनभिधाने मानान्तरमन्वेषणीयम् । लाघवादिति । अन्यद्विगावपि प्रवृत्तिस्वीकारे विधायकत्वापत्त्या गौरवापत्तेः । अत एव । अनुवादकत्वादेव । एकशेषे नेति । तत्रैकस्य पञ्चपूलीशब्दस्य बह्वर्थाभिधायकतया बहुवचनमेव भवति । न केवलमनुवादत्वे एकशेषेऽप्रवृत्तिरेव फलं किन्तु फलान्तरमप्यस्तीत्याह । अनुवादफलन्त्विति । तथा विवक्षायाः । उद्भूतावयवभेदत्वविवक्षायाः । अनुवादत्वकल्पनायांप्रकृतसूत्रस्थं समाहारग्रहणञ्च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थमिति वार्त्तिकमपि साधकमिति बोध्यम् । स नपुंसकमितिसूत्रघटकस्य तच्छब्दस्य द्विगुरेकवचनमित्यारभ्य यस्तिरोहितावयवभेदः समूहः प्रतिपादितस्तत्प्रतिपादकतया यच्छब्धन्तदाह । स नपुंसकमित्यत्रे त्यादिना । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रभाष्ये किमुदाहरणम् । वैयाकरणखसूचिः । किं व्याकरणङ्कुत्सितमाहो स्विद्वैयाकरणः । वैयाकरणः कुत्सितस्तस्मिन् कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितम्भवतीति भाष्ये उक्तम् । एतेन प्रवृत्तिनिमित्तस्याश्रयकुत्सया यत्र कुत्सा गम्यते तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति लभ्यते । आश्रयकुत्सा च शब्दप्रयोगसमानकालिकी तत्र प्रयोजिकेतिव्याख्यानमूलकादित्यर्थः । अत एव । पूर्वपदस्य लाक्षणिकत्वादेव । उपमानानीत्युपादानात्तत्प्रतिसम्बन्धिवाचकोऽत्र सामान्यवचनशब्द इत्याशयेन सामान्यवचनशब्दार्थन्निर्वक्ति । सामान्येति । स्वसिद्धान्तमाह । परे त्विति । उभयत्र । उपमानोपमेययोः । अत एव । उपमानोपमेययोरभेदान्वयादेव । अन्यथा । उपमानत्वेनोपमानबोधकेत्यर्थास्वीकारे । तेन समासलाभ इति । उपमानेन समासलाभ इत्यर्थः । न चैतदनुपादाने पूर्वनिपातव्यवस्था कथमिति वाच्यम् । प्रथमान्तसूत्रग्रहणानुवृत्त्या तस्या लाभात् ।

भाष्यस्वरस इति। तत्र हि यत्र किञ्चित्समोपमेयविशिष्टमुपमानोपमेयौ भवत इत्युक्त्वा उपमानं हि नामानिर्ज्ञातस्यानार्थमुपादीयते तत्समीपे यस्मात्थ्याय मिमीते तदुपमानमेवमुक्त्वा शस्त्रीश्यामेति सूत्रोदाहरणमित्युक्तम्। समानाधिकरणेनेति वर्त्तत इति चोक्तम्। तेनोपमानोपमेययोरभेदान्वय इति स्पष्टमेव लभ्यते। यद्यपि वैयधिकरण्येऽप्युपमानोपमेयभावो गौरिव गवय इत्यत्र दृश्यते। प्रस्थादिमानं यथा धान्यपरिच्छेदङ्करोति यद्यपि धान्यं स्वरूपतो निर्ज्ञातमेव तथापि विशेषधर्मवत्त्वेन न निर्ज्ञातमस्थादिसम्बन्धेन तु विशिष्य ज्ञायते एतावतैव तस्य परिच्छेदकता गवयस्यापि गवयशब्दवाच्यत्वेन रूपेण ज्ञानेऽपि ईदृशाकारो गवय इति ज्ञानञ्च ग्रामीणस्य पूर्वन्नास्ति गौरिव गवय इत्यारण्यकवाक्यात्तु तादृशशाब्दबोधो भवतीति तस्यापि परिच्छेदकत्वम्। परिच्छेदकत्वसाधर्म्यादुपमाने मानसामीप्यव्यवहारः। न चैवं व्याख्यानेऽव्ययीभावसमासे उपमानानीति न स्यादिति वाच्यम्। उपमानानीत्यनेन निर्देशेन तत्पुरुषस्य निपातनात्। किञ्च प्रस्थादिमानस्थलेऽन्येनापरिच्छिन्नस्यान्यनानिर्ज्ञातस्य प्रस्थस्य परिच्छेदकमिह तु कदाचिद्गवय इव गौरित्यपि भवतीति मानसामीप्यव्यवहारः। तथापि प्रकृते सामान्यवचनैरित्यस्योपादानात्समानाधिकरणाधिकाराच्च तादृशे विषये समासाभावः। उपमानस्य विशेषणतैवेति। विशेषणस्य विशेष्यपरिच्छेदकताया लोकप्रसिद्धत्वात्। उपमितमित्ये तत्स्वारस्यादिति। उपमेयत्वेनोपमेयबोधकमित्ये तदर्थबोधकत्वात्तस्येति भावः। अत एव। समानलिङ्गकस्थल एवैतस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव। अन्यथा। असमानलिङ्गकस्थलेऽप्यस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिस्वीकारे। भाष्याब्धिरित्यादि सिद्धुपायमाह। भाष्याब्धिरिति। लिङ्गभेदेऽपीति। एतेन यत्र सामान्याप्रयोगस्तत्राप्युपमितिसूत्राप्रवृत्तिरिति ध्वनितम्। मयूरव्यंसकादिसमासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यन्दर्शयति। स चेति। भाष्याब्धिरित्यादाविति। प्रसक्तेन दृगब्जेनेत्यादीनामादिपदेन सङ्ग्रहः। रूपकमेव। अभेदरूपकमेव। भाष्याब्धिरित्यत्र पूर्वपदार्थप्रधानसमासनिर्देशः पूर्वपदार्थेतिगम्भीरत्वादिविशेषणान्वयाय स्वीक्रियते। दृगब्जेनेत्यत्र वीक्षणान्वयाय यथा। प्राचीनोक्तमिरस्यति। यत्त्विति। क्वचिदनुपात्तधर्मेण सादृश्याभावविवक्षायाः व्यक्तमाह। सकलकल इति। दिगिति। रूपकत्व

स्वीकारेणैवोपपत्तौ परिणामस्य पृथगलङ्कारता न स्वीकार्या। एवं सामान्यधर्मप्रयोगे मयूरव्यंसकादिसमासे रूपकमेव। विभिन्नलिङ्गकस्थलेऽप्येवमेवेत्यादि द्रष्टव्यम्। स्वमतसिद्धप्रक्रियया शाब्दबोधाकारमाह। उपमानशूरेत्यादि। तत्त्वमिति। उपमानत्वमित्यर्थः। ननु विशेषणस्योपमानस्य नित्यसापेक्षत्ववदुपमेयस्यापि नित्यसापेक्षत्वे नैव समाससंज्ञा सिद्धावत्र चेदमेव ज्ञापकमिति वर्णनमयुक्तमत आह। यद्यप्युपमेयत्वमिति। तद्वत्त्वेन। साधारणधर्मवत्त्वेन। तत्त्वम्। साधारणधर्मवत्त्वम्। व्याख्यानात्। वक्ष्यमाणयुक्तिमूलकात्। तामेवाह। व्यावर्त्तकत्वरूपमिति। विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकत्वादन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानेन यत्सिद्धन्तदाह। अत्रेति। जातिशब्दस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यबोधकता नीलोत्पलम्। विकसितमालतीत्यादौ। संज्ञाशब्दस्य तत्त्वम्पण्डितचैत्रः पाचकचैत्र इत्यादौ। अनियम एव। कुब्जखञ्जः। खञ्जकुब्जः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः। इत्यादौ यथा। व्याप्यव्यापकेति। परस्परव्याप्यव्यापकभावानापन्नयोरित्यर्थः। अत्र च तयोः साङ्कर्येऽपि साङ्कर्यस्य दूषकताबीजानिरुक्तेस्तादृशधर्मयोर्जातित्वं न किञ्चिद्बाधकमिति बोध्यम्। भूतमूर्तयोरिति। भूतत्वञ्जन्यविशेषगुणत्वावच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वञ्च क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धम्। तद्भावापन्नयोः। व्याप्यव्यापकभावापन्नयोः। अवयवशब्द इति। व्याप्यधर्मविशिष्टवाचकः शब्द इत्यर्थः। न त्वत्र मुख्योऽवयवावयविभावः। अत एव। अवयवशब्दस्य विशेषणत्वादेव। अन्यथा। पूर्वोक्तनियमास्वीकारे। कर्मधारये। वर्णो वर्णेनेतिसूत्रसाध्य इत्यादिः। तादृशनियमस्वीकारे तु प्रकृते कृष्णशब्दस्य कृष्णार्यत्किञ्चिदवयवकपरतया सारङ्गशब्दस्य च नानाजातीयरूपवद्भिरवयवैरारब्धपरतया च कृष्णशब्दस्यावयवशब्दत्वेन कर्मधारयेऽपि पूर्वनिपातनियमः स्पष्ट इति तद्भाष्यसङ्गतिरिति भावः। द्वयोरवयवशब्दत्व इति। कृष्णपीतः पीतकृष्ण इति यथा। न च विषयतासम्बन्धेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नम्प्रति समवायसम्बन्धेन रूपस्य कारणत्वमिति कार्यकारणभावानुरोधेन चित्राख्यरूपान्तरस्वीकारात्कथङ्कृष्णसारङ्ग इत्यादावयवशब्दत्वमिति वाच्यम्। समवायानङ्गीकारेणावयवावयविनोर्गुणगुणिनोस्तादात्म्याङ्गीकारादवयवरूपेणैव प्रत्यक्षस्वीकारादिति सङ्-

पः। एवञ्च। पूर्वोक्तनियमसिद्धौ च। असाध्वेवेति। डित्थशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वा-
दिति भावः। शाब्दबोधे भानादिति। वाक्यार्थत्वादित्यादिः। एतेन विशेषण-
विशेष्यभावव्यवहारस्योपपत्तिः सूचिता। समर्थसूत्रे भाष्य इति। तत्र हि सर्पिः
कालकम्। यजुः पीतकमित्यादाविसुसोः सामर्थ्य इतिसूत्रप्राप्तषत्वनिवारणा-
य समानाधिकरणमसमर्थवदितिवचनारम्भे सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियत इति प्र-
योगे षत्वाभावशङ्कायां मधात्वभिहितमिति समानाधिकरणांशे विशेषणदाने-
न वारणे कृतेऽपि वीरः पुरुषो वीरपुरुष इत्यत्र सामर्थ्यात्समासाभावशङ्काया-
मुक्तं समानाधिकरणेषूपसङ्ख्यानमिति। ततो न वा वचनप्रामाण्यात्। न वा
कर्त्तव्यं किङ्कारणं वचनप्रामाण्यात्। वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति
समानमध्यममध्यमवीरार्थेति। अत्र वचनारम्भसामर्थ्यादत्र समासो भविष्यति
इति भाष्यकृतोक्तम्। अत्र कैयटः वचनप्रामाण्याद्वाचनिकसामर्थ्यं व्याख्यते।
वीरः पचतीत्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाभाव-
मन्यत इति। यदि क्रियाशब्दैः पाचकादिभिः समासः स्यात्तदा वचनप्रामा-
ण्याभिधानमसङ्गतमेव स्यादित्याशयः। यत्तु भृत्यभरणीय इत्यादौ विशेषण-
मिति समासोऽनुपपन्नः समानार्थत्वादत्र किञ्चित्समानङ्किञ्चिद्विशेषस्तत्रैव
विशेषणसमास इति कश्चिदाह तन्न त्याशयेनाह। भृत्यभरणीयादाविति। त-
त्रैवेति। समर्थसूत्र इत्यर्थः। भृत्यभरणीय इत्यत्र नैतौ समानार्थौ। अत्र श्लो-
कत्र शक्यार्थे अपरत्रार्हार्थे कृत्यः। तेन। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनमित्यस्य कथ-
नेन। अत्र वार्तिके च्व्यर्थत्युपादानादत्र च्विप्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्नोत्पन्नस्तद-
र्थस्याभूततद्भावस्य च विवक्षा तत्रानेन सूत्रेण समासः यत्र तु च्विप्रत्यय एव
तत्र तु परत्वादुत्तरसूत्रप्रवृत्तिरित्याशयेनाह। च्व्यन्तानान्त्विति। कृतादिराकृ-
तिगण इति। एतेन श्रेण्यादिपदेन तु पठितानामेव ग्रहणम्। श्रेण्यादयः प-
ठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति भाष्यात्। एकप्रकृतिकत्व एवेति। प्रत्यासत्ते-
र्बलीयस्त्वात्। तेन मिष्टञ्च तदभुक्तञ्च कर्तव्यञ्च तदकृतञ्चेत्यत्र न समासः। न-
ञ्विशिष्टञ्च स्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन। एवञ्च विशिष्टपदोपादानमत्र स्प-
ष्टार्थम् सनञा इत्येव सिद्धः। एकप्रकृतिकत्व इत्यत्र प्रमाणन्तु प्रकृतसूत्रस्यान-
ञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणङ्कर्तव्यमितिवार्त्तिकमेव। यत्तु सनञेत्येव सिद्धे

विशिष्टपदोपादानेन विशिष्टपदस्य विलक्षणार्थकत्वकल्पनयाऽवधारणार्थस्या-न्तर्भावश्च कृतः। नञ्मात्रकृतवैलक्षण्यविशिष्टेनेत्यर्थकत्वन्नञ्विशिष्टपदस्य कल्पनीयमिति समानप्रकृतिकत्वलाभ इति। तन्न। तथार्थकल्पने नुडिडधिकेना-शितानशितेन जीवति क्लिष्टाक्लिशितेन जीवतीत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः। अपादिश-ब्दसंग्रहायाह। नञ्ग्रहणञ्चेति। कृतापकृतादीत्यत्रादिना भुक्तविभुक्तं पीत-विपीतमित्यनयोः संग्रहः। अत्र प्रमाणन्तु कृतापकृतादीनाञ्चोपसङ्ख्यानमिति वार्तिकमेव। वार्त्तिकारम्भफलं वक्तुमाह। यद्यपीति। ननु महापापम्भवति ब्राह्मणहननादित्यत्र पूजाभावात्कथं समाससिद्धिरत आह। महापापमित्या-दाविति। स्वगुणांशे। अधिकदुःखजनकत्वरूपे। ननु डतमच्प्रत्ययस्य जातिप-रिप्रश्न एव विधानेन सिद्धे कतरकतमाविति सूत्रे जातिपरिप्रश्नग्रहणं व्यर्थमत आह। द्वयोरेकस्येति। व्याख्यानादिति। कतरकतमौ कर्मधारय इति सूत्रे विकल्पेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायके कर्मधारयग्रहणकरणसामर्थ्यमूलकादि-त्यर्थः। तत्र तत्सूत्रे यद्यपि प्रतिपदोक्तपरिभाषया निष्फलन्तथाप्यार्यौ ब्राह्म-णकुमारयोरित्युत्तरसूत्रस्य कुमारस्य ब्राह्मणः कुमारब्राह्मण इत्यत्र षष्ठीतत्पु-रुषे अप्रवृत्त्यर्थं क्रियते। यदि प्रकृतसूत्रे समानाधिकरणपदावयवक इत्यर्थो न स्यात्तदा षष्ठीतत्पुरुषस्यापि शोभनादिपदसमानाधिकरणत्वात्तस्य तत्रानु-वृत्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः। एवं सति प्रकृते समानाधिकरणपदमर्थाज्ज-न्तस्त्वष्टव्यम्। पुंवत्कर्मधारयेति सूत्रे स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रघटकपदेषु केषाञ्चि-दनुवृत्तिर्भवति केषाञ्चिन्नेत्यत्र निमित्तमाह। व्याख्यानादिति। पृथक्सर्वनिषे-धप्रकरणं समाप्येदं सूत्रं कृतम् यद्यपूरणीप्रियादिष्वित्यस्याप्यनुवृत्तिः स्यात्तदा कर्मधारयांशे स्त्रिया इतिसूत्रस्य प्रकृतसूत्रस्य च समानविषयत्वमेव स्यात्तथा सति प्रकृतसूत्रं निषेधप्रकरणस्य न कोपधाया इत्यारभ्य कृतस्य बाधकमेवेति मध्येऽपवादन्यायाविषयतया स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रानन्तरमेवेदं सूत्रं पठितं स्यात् पुंवदिति च न कृतं स्यादिति पुनः पुंवद्ग्रहणकरणमूलकव्याख्यानादि-त्यर्थः। एतेन। पूरणीप्रियादिष्वप्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारेण। एतेनेति। कोपधादि-विषयेऽपि पुंवद्भावस्य इष्टत्वेनेत्यर्थः। कोपधादेरित्यत्रादिपदमुपात्तन्तद्ग्राह्या-णि सूत्राणि स्पष्टप्रतिपत्तये प्रदर्शयति। न कोपधाया इत्यादि। एतेन पुंवत्त्व-

दघटितस्य प्रकृतसूत्रस्य निषेधप्रकरणानन्तरम्पाठेन सर्वनिषेधबाध इति सूचितम्। यत्तु प्रकृतसूत्रव्याख्यानोपक्रमे स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङित्यनुवर्त्तत इत्यत्र पुंवद्ग्रहणन्तदनुवर्त्तमानपदद्वयसन्दंशपतितमिति सह पाठादुक्तम्न तु सम्प्रति तस्य प्रयोजनमस्तीति बोध्यम्। ननु निषेधास्तु बलीयांस इतिन्याये न निषेधप्रकरणस्यैव तद्बाधकतोचितेत्यत आह। विध्युन्मूलकत्वेति। विधेरचारितार्थ्यादिति। पुंवत्पदघटितविधेरचारितार्थ्यादित्यर्थः। पुरस्तादपवादन्यायस्य लक्ष्यानुरोधेन प्रवृत्तेऽनाश्रयणादाह। बाध्यसामान्यचिन्तेति। इभपोटेत्यत्रेभशब्दस्य जातिवाचकत्वप्रदर्शनादाह। जातिः पूर्वनिपातार्थमिति। प्रशस्त इत्यर्थ इति। एतेन मूले एवमेव पाठ इति सूचयति। प्रशस्तशब्दस्य विशेष्यनिघ्नत्वात्सर्वत्र लिङ्गविपरिणामेनान्वयः। जरतीग्रहणेति। इदं हि जरतीशब्दस्य परप्रयोगार्थमत्र सूत्रे पठितम्। यदि जरत्यां युवतीधर्मारोपेणारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकोऽत्र युवतीशब्दः स्यात्तदा युवतीशब्दस्यैव विशेषणबोधकतया विशेषणसमासेनैव सिद्धमिति भावः। तुल्यमहानित्यत्र सन्महदितिसूत्रेण समासे महच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादत आह। तुल्येति। ननु परत्वेन सन्महदितिसूत्रस्य यदीदम्बाधकन्तदा सत्कृत्यमित्यादिप्रयोगाणाङ्का गतिरत आह। सत्कृत्यमित्यादि। ननु भोज्य ओदन इत्यादावस्य सूत्रस्याजात्येत्येतदुपादानादप्रवृत्तावपि विशेषणसमासः स्यादेवेत्यत आह। सामर्थ्यादितीति। पूर्वनीति। अस्य जातिवाचकं न समास इत्यादिः। उभयत्रापीति। सूत्रद्वयप्रवृत्तावपीत्यर्थः। सामर्थ्याद्विशेषणसमासाप्रवृत्तिकल्पनमुपपादयति। जातीति। पूर्वनिपातानियम इति। गुणक्रियाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावस्यानियतत्वादिति भावः। इदम्। प्रकृतसूत्रम्। अत्राजात्येत्येतदभावेपि जातिवाचकेनानेन सूत्रेण समासे फलतो न विशेष इति जातिभिन्नवाचकेन शब्देन सह समासविधायकमिदं सूत्रम्भविष्यतीति प्राचीनोक्तम्न युक्तमित्याह। परे त्विति। उक्तार्थस्य। कृत्यतुल्याख्याः जातिभिन्नवाचकेनैव प्रायेण समस्यन्ते क्वचित्तु कृत्येतिसूत्रस्य बहुलग्रहणानुवृत्त्याऽप्रवृत्तिरित्यस्य स्पष्टप्रतिपत्तेर्लाभायेत्यर्थः। तादृशेनेति। समानाधिकरणेनेत्यर्थः। इत्येव सिद्ध इति। यत्रैकोऽवयवशब्द इत्यादिना तस्य विशेषणतया बोधनादिति भावः। इतिस्वरविधायक इति। एतभिन्नवर्णवा-

चके उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायक इत्यर्थः । अत एव । प्रतिपदोक्तस्यै-तत्सूत्रविहितसमासस्य ग्रहणादेव । कर्मधारयप्रकरण इति । इदं स्वरविधायकं सूत्रं ग्रज्यावमेति सूत्रानन्तरम्पठनीयमिति भावः । वार्त्ति कलभ्यमिति । पोटायुवतीतिसूत्रस्थं जातिग्रहणान्तु कृत्यतुल्याख्या इति सूत्रेण विच्छिन्नम्मण्डूकप्लुतौ च न मानमिति भावः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेति । अस्य तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रविहित इत्यादिः । एतदन्तर्गण इति । मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गण इत्यर्थः । क्रियाप्रधानमिति । अत्र तिङन्तमिति पाठः । कर्त्तारमित्यत्र कर्तृग्रहणस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वादाकाङ्क्षापूरणायाह । उक्तेरित्यादिरिति । तदेतदुपपादयति । जहीत्यादि । प्रत्यये भाषायामित्यस्यापवादमाह । अत्रेति । अयम्मयूरव्यंसकादिराकृतिगणः । तेन कां दिशं गच्छामीत्यर्थे कान्दिशीकस्य अहो पुरुषोऽहमिति यो मन्यते स: अहोपुरुषस्तस्याहं शक्तोऽहंशक्त इति यस्यामित्यर्थेऽहमहमिकेत्यस्य या इच्छा इत्यर्थे यदृच्छा इत्यस्य साधुत्वं बोध्यम् । अकृतेत्यस्य स्थान इति । अत एवैषहाम्यं इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नेति । इदं चात्र सुप्सुपेति समासो भवति । अकारानुच्चारणे त्वनेन समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिरव्यये नञ्कुनिपातानामिति परिगणनसूचकवाक्ये अकाररहितनञ्कुनिपातानामिति पाठाभिप्रायेण । अव्यये परिगणने च अकारसहितपाठे तु न राजेत्यादौ टजभावः फलम्बोध्यम् । अत्रैव । नैकधेत्यादावेव । अत एव । अकाररहितस्याभावादेव । अस्य इतिभाष्योक्तमित्यनेनान्वयः । इत्याशय इति । पूर्वपक्षिण इति शेषः । अव्ययेषु पठितस्यैवेहानुकरणादिति भावः । पामनपुत्र इति । अत्र अकारोच्चारणेऽपि नलोपापत्तिः । भाष्योक्तं सङ्गच्छत इति । यद्यव्ययेषु अकाररहितमप्यव्ययं स्यात्तदा नैकधेत्यादावेव नलोपं व्यावर्त्तयितुं अकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन पामनपुत्र इत्येतत्पर्यन्तानुधावनं व्यर्थं स्यादिति भावः । उभयत्र । नञ इति सूत्रे नलोपो नञ इति सूत्रे चेत्यर्थः । न च पामनपुत्रे दोषाभावाय अकारस्यावश्यकत्वेन स्पष्टार्थ इत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । नलोपविधायकसूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वेन तेन पूर्वपदाक्षेपेण पूर्वपदभूतस्य नस्य नलोप इत्यर्थेनादोष इत्याशयात् । नन्वेवमैकधेत्यत्र नलोपापत्तिरत आह । नैकधेत्यादीति । माध्विति । नलोपाभावकल्पनयेत्यादिः ।

रूढेरिति । अत्र मानन्तु तदधिकारीयकार्याणाम् व्यसमासावयव एव प्रदर्श-नम् । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इतिसूत्रे तादृशस्य क्त्वाप्रत्यये नार्थाधिकारात्प्रकृतेपि तादृशस्यैव ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम् । नुड्भावायेति । नलोपविधानन्तु हलादौ चरितार्थम् । व्याख्यानादिति । अनचीत्यादिनिर्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । नुक् तु न कृत इति । तस्य नुगिति न्यासेनेत्यादिः । ङमुट्प्रसङ्गादिति । न च मम्व्‌ह्वाविति सूत्रे ऽनार्ष इत्यत्र ङमुटोऽकरणेन लुप्तनकारादनः परस्य ङमुण्नेति कल्पनान्नायन्दोष इति वाच्यम् । अचीतिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थकत्वकल्पनभिया न्यासभेदेन नुक्करणे ङमुट्व्यावृत्तये ज्ञापकस्याश्रयणे गौरवात् । न च न मया तादृशनिर्देशानां ङमुड्भावे ज्ञापकत्वमाश्रीयते । किन्तु नुगागमस्याजादिप-दसन्निपातनिमित्तकत्वे न तद्विघातकङमुडागमस्यत्यनिमित्तत्वमिति सन्निपा-तपरिभाषया ङमुड्वार्यत इति वाच्यम् । न अः अनः अनश्चासावजश्चानाज इ-त्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्यानपक्षेऽन् अअजइत्यवस्थायां वर्णमात्रापेक्षत्वेनान्त-रङ्गत्वद्वयोरकारयोरिकादेशे नुगागमनिमित्तसन्निपातस्य सवर्णदीर्घेण विनाशा-त्पराद्विवद्भावेनाजादिपदत्वान् ङमुडापत्तेर्दुर्वारत्वात् । नञोऽर्काच कृते चि-त्स्वादन्तोदात्तत्वे च कृते नञ्शब्दार्मशब्दयोस्तत्पुरुषे नकारलोपेऽनर्मेत्य च नुडागमपक्षे जायमानस्यार्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यजितिपूर्वपदाद्युदात्तत्वस्य नुगा-गमपक्षेऽवर्णान्तत्वाभावेनाभावापत्तेश्चेति दिक् । नञ्समासस्थले बोधप्रक्रि-यान्दर्शयति । आरोपित इत्यादिना । तादात्म्यारोपस्य । तादात्म्यं नारोपस्य । एवं संसर्गारोपस्येत्यत्रापि बोध्यम् ! लोष्टादिप्रतीतिरिति । एतेषां विजातीय-तया सादृश्याप्रतीतेरिति भावः । भेदेन तदारोपबोध इति । भेदसम्बन्धेनोत्तर-पदार्थारोपबोध इत्यर्थः । इदम्प्रसशायामिति । रत्नोद्गमेतिवाक्यस्थमित्यर्थः । असंहितमिति । अस्याद्रुतायामित्यादिः । वार्त्तिकार्थमाह । द्रुतभिन्नायामि-त्यादिना । स्वसिद्धान्तमाह । परे त्विति । तत्रादौ जघन्यम्पक्षमाह । अन्यपदा-र्थप्रधान इति । तस्य । उत्तरपदस्य । अत एव । धर्मिपरत्वे बहुव्रीहिसमासा-श्रयणादेव । नञस्यान्यपदार्थप्रधानत्वेऽम इत्यादौ सर्वनामकार्यानुपपत्तिरत आह । अस इत्यादाविति । ज्ञापकादिति । यद्यत्र सर्वनामकार्यन्न स्यात्तदा अम इत्यत्र हल्ङ्यादिलोपेन सुलोपस्य दुर्वारतयाऽनञ्समासग्रहणं व्यर्थमिति भा-

वः । अत्र पक्षे । अन्यपदार्थप्रधानत्वपक्षे । प्राग्वदेव । अनञ्समासग्रहणस्य ज्ञापकत्वादेव । सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेन ।पूर्वपदस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेनेत्यर्थः । स्थलान्तरदृष्टप्रकारेण समाधानमाह । यद्वेति । गुणवचनानामितिवचनप्रवृत्तिप्रकारन्दर्शयति । अभावेनेति । अन्यथा । प्रतियोगिन आश्रयत्वाकल्पने । गुणवचनानामित्यत्र गुणपदमन्याश्रितपरमिति भावः । तद्दोषेति । अवर्षा हिमन्त इत्यादौ लिङ्गवचनासिद्धिरूपदोषेत्यर्थः । एतत्समकक्षतया । निर्दोषत्वेन-समकक्षतया । तत्प्रधानत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । अन्यथा । नञोऽव्ययीभावस्वीकारे । अव्ययीभावासिद्धिरिति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्ष इत्यादिः । क्रियादिप्रतियोगिकेति । आदिना गुणस्य सङ्ग्रहः । नञोऽव्ययीभावाभावे पूर्वोक्तां युक्तिं स्मारयति । किञ्चेति । इदम्भाष्यमिति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षेऽव्ययीभावासिद्धिरूपदूषणामभिधानपरम्भाष्यमित्यर्थः । न तदसङ्गतिः । नासंहितमितिशब्दानुपपत्तिः । अत एव । संहितापरपर्यायसंहितशब्दस्वीकारादेव । पद्यादींस्तु इरदात्तानामसंहितवदुत्तरानिति प्रातिशाख्ये तद्भाष्ये च जात्यवद्वा तथा वान्तौ तनूशचीतिपूर्वयोरित्यस्य व्याख्यावसरे तथा वा संहितवद्वा असंहितवदित्युक्तमित्यर्थः । परः सन्निकर्ष इतिसूत्रस्थभाष्यीयव्याख्यानेनार्थाभावेऽव्ययीभाव इति भ्रमः स्यादतस्तद्भाष्यविरोधमपि परिहरति । अत एवेति । नञोऽव्ययीभावाभावादेव । प्रसङ्गादिति । नलोपप्रसङ्गादित्यर्थः । अप्राप्तस्येऽव नञ् । अत एव । नञो नलोप इतिवचनारम्भादेव । मूलोक्तरीत्याह । नञा समास इति । एवमेव । नशब्देन सह समासादेव । येतु मतरीत्या त्वेतेषु पृषोदरादित्वमेव कल्प्यम् । पादित्यस्य शत्रन्तत्वेन व्याख्याने प्रमाणमाह । पातेः क्विपीति । वैचित्र्यार्थमिति । सूत्रे उपात्तस्यापि वचनस्याविवक्षारूपवैचित्र्यस्य बोधनायेत्यर्थः । न विद्यते सत्यं येषान्तेऽसत्याः । न असत्याः नासत्या इत्यर्थः । अयञ्च रूढ इत्याह । अश्विनोरेवार्थमिति । हरदत्त इति । परेण नमुचिशब्देन रूढेन साहचर्याद्रूढस्यैवेदन्निपातनमिति तद्भावः ॥ तेन । अव्ययसंज्ञकस्यैव कुशब्दस्य ग्रहणेन । तदनुवर्त्तत इति । क्रियायोगग्रहणमनुवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव । एतदनुवर्त्तनादेव च्विडाच्प्रत्ययमात्रस्य क्रियायोगाभावादिति भावः प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यधिकारादाह । ऊर्यादय इति ॥

निपाताः सन्त इति । एवं व्याख्यानेन गतिनिपातसंज्ञयोः समावेशसिद्धि-र्यत्र तु व्यवधानेन प्रयोगस्तत्र ते प्राग्धातोरिति सूत्रस्य संज्ञानियमत्वपक्षे गतिसंज्ञाऽभावेऽपि निपातसंज्ञा भवत्येव तेनाव्ययसंज्ञायां सुपो लुक्सिद्धिः ॥ क्रियाशब्दार्थं व्याचष्टे । मर्यादेति ॥ खलिति । भाव इति शेषः । यस्तु कर्त्तृल्युडन्तो दासीवाची यश्च कर्मल्युडन्तः श्लोकवाचकस्तं व्युदस्यति । दासीत्यादि । व्याख्यानादिति । गतिश्चेतिसूत्रभाष्ये कारिकाशब्दस्योपसंख्यानमितिवार्त्तिकव्याख्यानावसरे कारिकाकृत्येत्युदाहृतन्तत्र कैयटेनोक्तं क्रियायोगग्रहणेन कारिकाशब्दस्य विशेषणात् क्रियावृत्ते ग्रहणादिति तन्मूलकादित्यर्थः । अयम्भावः क्रियायोगश्च नान्वयरूप एव विवक्षितः । किन्तु वाच्यवाचकभावोऽपि गृह्यते विनिगमनाविरहात् । एवञ्च प्रकृते तु द्वितीये एव प्रयोगदर्शनादवसीयत इति ॥ संज्ञानियमार्थत्व इति । धातोः प्राक्प्रयुज्यमानानामेव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्येवंरूप इत्यर्थः । प्रयोगनियमार्थ इति । अयमेव पक्षः सूत्रकारसम्मतः । अत एव छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेतिसूत्रे प्रणीतवान् ॥ इदमिति । अनितिपरग्रहणमित्यर्थः । अत एव । संज्ञानियमस्याभिप्रेतत्वादेव । ननु संज्ञानियमपक्षेऽपि कटं सुकराणीति प्राप्नोत्यत आह । कटं सुकराणीति ॥ अनभिधाने मानन्तु सूत्रद्वयारम्भपक्षे सु कटं कराणि वीराणीत्यत्र गतेः प्राक्प्रयोगः प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत इष्टापत्तिनिवारणार्थम्मुमर्थं कृतस्य कर्त्तृकर्मणोश्च भूकृञोरितिसूत्रविहितखल खित्वस्य ज्ञापकत्वोपपादनसमर्थे यदि चात्र गतेः प्रयोगः स्यात्खित्करणमनर्थकं स्याद्गतेरव्ययत्वादित्युक्तम् । अत्र प्राप्नोति स्यादितिशब्दोच्चारणेनाभिधानमेव । अत्र पक्षे । खलः खित्वेन ज्ञापकेन संज्ञानियमार्थत्वसमर्थनपक्षे । एतद्विशेषणाभाव इति । अनितिपरमितिविशेषणाभाव इत्यर्थः ॥ एतद्बलादेव । पर ग्रहणबलादेवेत्यर्थः । तस्य । परग्रहणस्य ॥ अनादरपदे तत्पुरुषभ्रमन्निरस्यति । अनादर इतीति ॥ अस्मिन्सूत्रेऽसद्ग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातम् । गोष्पदं सेवितासेवितेतिसूत्रेऽसेवितपदे नञुपादानादगोष्पदस्यं वासःकृत्ये त्यस्यापि प्रकृतेऽनादरग्रहणेन सिद्धेः ॥ नपुंसकत्वोपपत्तये आह । शब्दस्वरूपे इतीति ॥ ननु पयःपानक्रियाया एव पूर्वकालिकत्वे न कृञ्धातोः क्त्वाप्रत्ययोऽनुपपन्न इत्यत आह । परावरयोगे चेतीति ॥

तथा चाप्राप्य नदीम्पर्वत इत्यत्र यथा पर्वतप्राप्तिक्रियाया नदीकर्मकप्राप्तिक्रिया-प्रागभावसमानकालिकत्वलाभेऽपि क्त्वा भवति तथाऽत्रापि पयःपानक्रियायाः अवहातिशयहननप्रागभावसमानकालिकत्वे विवक्षितेपि क्त्वा भवतीति भावः । मूले पुरोऽव्ययमितिसूत्रे पुरस्कृत्येत्येवोपात्तन्तद्दर्शनेनान्यस्यापि क्त्वायोग एव प्रवृत्तिरिति भ्रमस्यात्तन्निवारणायाह । पुरोभूयेत्यादि । अत एव पुरोहितमित्यत्र गतिरनन्तर इतिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धः । न चैवमसुम्पु-रः पश्यसि देवदारुमित्यत्र नमस्पुरसोरिति सत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्थित्वे-त्यस्याध्याहारेण इत्यम्मत्यगतित्वात् । अव्ययपदमनुवर्तत इति । उत्तरसूत्र इव तस्यावश्यकतया प्रकृतेऽपि सम्बन्धो भवति । क्रियायोगइत्यनुवृत्तेरिति । तथा च गत्यर्थवद्धात्वर्थक्रियायोगेऽच्छेत्यव्यं गतिसंज्ञमिति सूत्रार्थः । अनुस्वा-रव्यवधानादिति । अच्छेतिशब्दस्येत्यादिः । इदमार्षायिकमिति । स्वार्थवृत्तित्व-मार्षायिकमित्यर्थः । ऊर्यादिषु स्वरादिषु चेति । पठनीय इति शेषः ! फलसि-द्धमिति । ऊर्यादिपठितस्य गतित्वं स्वरादिपठितस्य तदभाव इति विकल्पफ-लसिद्धिमित्यर्थः ॥ ननु मध्यादीनां सप्तम्यन्तानां गतिसंज्ञासन्नियोगेन सप्तम्य-लुङ्निपातनेन सिद्धे एदन्तत्वनिपातनं व्यर्थमत आह । सप्तमी त्विति । मध्यम् । पिदमिति । व्यधिकरणे एते पदे । प्रत्ययेन । स्थानेन । व्यवस्थार्थानीति । एतेनैते-षां यत्र विषयता तत्र समासः कुगतीतिसूत्रेणैव । वार्त्तिकानामस्वर्थव्यवस्थार्थ-कत्वमिति सूचितम् । ननु द्वितीयायाः श्रवणसिद्धिफलककर्मप्रवचनीयसंज्ञा-विधानसामर्थ्यादेव समासाभावे सिद्धे कर्मप्रवचनीयानामिति व्यर्थमता आह । सा संज्ञात्विति । अयञ्च निषेधोऽनित्यः । सुराजाऽतिखट्वः अतिराज इत्यादि-भाष्यप्रयोगात् । कर्मप्रवचनीयानामितिवचनस्यानावश्यकत्वमाह । भाष्ये त्वि-ति । एतदेवेति । क्त्वाङ्स्वितिवचनमित्यर्थः । एषामावश्यकत्वं नेति । अर्थव्य-वस्थार्थमावश्यकत्वं नेत्यर्थः । अत एव । अधिकारत्वादेव । इत्यादि सङ्गच्छते । इत्यादि प्राचांव्यवहारः सङ्गच्छते इत्यर्थः । येन । सूत्रेणेति शेषः । नन्वेकस्य-सूत्रस्योभयविधायकत्वं कथमत आह । कर्मणीत्यादाविति । तत्स्थम् । स्वनि-ष्ठवाच्यतानिरूपितवाचकतासम्बन्धेन तस्मिन्पदे विद्यमानम् । एवं सति यत्फ-लितन्तदाह । । तद्वाच्यमिति । महासंज्ञयेति । सा चान्वर्थत्वाय कृता समीपो-

च्चारितम्पदमिति। एतेन तद्वाचकपदलाभः। तत्प्रकृतिके। स्तम्बकर्णप्रकृतिके। अन्यथा। लक्षणाया अनाश्रयणे। स्तम्बकर्णयोरिति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वेन रमिजपोरनन्तरमच्प्रत्ययो भवति स्तम्बकर्णौ चोपपदसंज्ञकौ भवत इत्यर्थापत्त्या यत्र सुबन्तत्वसप्तम्यन्तपदस्थं यच्च सप्तम्यन्तपदस्थं तत्र सुबन्तमिति सूत्रार्थानुपपत्तिः। ननु स्तम्बकर्णयोरित्युपादानसामर्थ्यात्तयोः सुबन्तत्वाभावेप्युपपदपदसंज्ञा भविष्यतीति चेदेवमपि समाससंज्ञाविधायके उपपदमितिसूत्रे प्रथमान्तसुब्ग्रहणानुवृत्त्योपपदसंज्ञकसुबन्तस्य तेन समासविधानादनुपपत्तिरेव तदाह। समासानापत्तिरिति। सुबन्तमेवोपपदमिति सुपीतिसप्तम्याः प्रथमार्थत्वादिति भावः। समाससंज्ञाविधायकसूत्रस्यावृत्त्याऽर्थद्वयपरत्वं भविष्यतीति चेत्तत्राह। आवृत्त्येति। महासंज्ञाविरोधश्चेति। स्तम्बकर्णेतिप्रातिपदिकयोरुपपदसंज्ञास्वीकारे महासंज्ञाविरोधस्तयोः पदत्वाभावात्। एतेन प्रघट्टकेन पदस्यैवोपपदसंज्ञेत्युक्तम्भवति। स्तम्बकर्णयोरित्यत्र लक्षणेत्युक्तमेव। सुप्यजातावित्यादावाह सुप्यजातावित्यादीति। अत्रादिना सुपि स्थ इत्यादिसङ्ग्रहः। तेषाम्। अग्रशब्दादीनाम्। अत एव। महासंज्ञाकरणेन विभक्त्यन्तस्यैवोपपदसंज्ञास्वीकारादेव। यद्युपपदमिति सूत्रे सुप्सुपेत्यस्य सम्बन्धः स्यात्तदा सुप्यजातावित्यादिना सुबन्तस्यैवोपपदसंज्ञाविधानेनोपपदप्रकृतिकसुबन्ताभावात्तत्रानुपपत्तिः स्यात्। नन्वानुपूर्व्यं व्यवधानानाश्रयणे गुरुन्नमस्करोतीत्यादावण् स्यादत आह। गुरुमित्यादि। नन्वेवमिति। अस्याधिकारत्व इत्यर्थः। सन्नियोगशिष्टत्वमिति। यस्य प्रत्ययविधायकसूत्रस्य सप्तम्यन्तपदघटितत्वमनुषङ्गेण सप्तम्यन्तपदैकवाक्यता वा भवति तेन सूत्रेण प्रत्ययविशेषस्य सप्तम्यन्तपदस्थस्योपपदसंज्ञायाश्च विधानं युगपद्भवति यस्य तु प्रत्ययविधायकस्य न तथात्वन्तस्य केवलप्रत्ययविधायकत्वम्। यथा तव्यत्तव्यानीयर इत्यादीनाम्। अन्यथा। उपपदसंज्ञासन्नियोगशिष्टत्वानङ्गीकारे। अन्वाचयशिष्टत्वं सम्भाव्येतेति। तथाहि। कर्मण्यणित्यादौ कर्मणो यस्मिन् प्रयोगे विधीयमानाणप्रत्ययप्रकृत्यर्थान्वयित्वन्तत्र तस्योपपदसंज्ञापि भवति। धातोरणप्रत्ययस्तु तदभावेऽपि भवतीति सम्भाव्येत कर्मणीतिसप्तम्यन्तपदोच्चारणन्तु यत्र तादृशस्य पदस्योच्चारितत्वन्तत्रोपपदसं-

ज्ञाविधायकत्वेन चरितार्थम् । न प्रवृत्तिरिति । तत्र हि भाव इति सप्तम्य-धिकरण एव भावेऽर्थे क्यब् भवतीति तदर्थात् तस्मिन् सूत्रेऽनुवर्त्तमानं यत्सु-पीति तत्र या सुपीति सप्तमी सा प्रथमार्थे सौत्री । एवन्तद्विशेषणबोध-केऽनुपसर्ग इतिपदेऽपि प्रथमार्थं एव । तदाऽवस्थेति । का चित्सप्तमी प्रथमार्थे का चित् स्वार्थेऽधिकरण एवेति व्यवस्थेत्यर्थः । अनुनासिकत्वादिवदिति । उ-पदेशेऽजनुनासिक इदितिसूत्रप्रवृत्त्युपयोग्यनुनासिकत्वादिवदित्यर्थः । लक्ष्यानु-रोधात् । ब्रह्मभूयमितिशब्दजन्यशाब्दबोधे धात्वर्थस्य भवनस्यैव विशेष्यतया भानमनुभवसिद्धमिति भाव इति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वम् । भव्यमभव्यमित्या-दौ क्यपोऽदर्शनेनानुपसर्गे सुपीत्यनयोस्तु प्रथमार्थत्वमेवेति कल्पनमेवं लक्ष्या-नुरोधात्कल्पनीयमिति भावः । अत एव । सुबन्तस्योपपदसंज्ञास्वीकारादेव । नलोप इति । राजनि युधि कृञ इति सूत्रे राजनीति सप्तम्याः प्रथमार्थत्व-कल्पनया सुबन्तस्यैव क्वनिप्प्रत्ययविधानसमकालिकोपपदसंज्ञास्वीकारा-दिति भावः । प्रकृतसूत्रघटकस्यातिङितिपदस्य प्रयोजनमाह । एधानाहारक इति । अत्र हि ण्वुल्विधायकसूत्रस्थायाः क्रियायाङ् क्रियार्थायामिति सप्त-म्याः प्रथमार्थत्वेन व्रजतीत्यस्य विभक्त्यन्तस्योपपदत्वेऽपि समाससंज्ञाविधाय-कसूत्रेऽतिङित्यस्योपादानान्न समासः । उपपदसंज्ञाफलं तु तदुच्चारण एव प्रत्य-यस्य भवनमिति । तिङन्ताघटित इति । समासस्य तिङन्तत्वमप्रत्ययग्रहणपरि-भाषया न सम्भवतीत्यतिङ्पदं तत्र तिङन्ताघटिते लाक्षणिकमिति भावः । इद-मत्र बोध्यम् । उपपदमतिङितिसूत्रेणोपपदेन नित्यैकार्थीभावो बोध्यते समर्थ-परिभाषाया उपस्थापनात् । अत एव मद्यान्तङ् कुम्भकारोनीति वाक्यमिव न तु तवाण्प्रत्ययः । एधानाहारको व्रजतीत्यत्र ण्वुल् तु भवत्येव । क्रियापदस्य का-रकपदेन नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । इदमिति । कुम्भ अमित्यत्र ङकारानुच्चारणमित्य-र्थः । अप्रवृत्तेरिति । शास्त्रप्रवृत्तेः सफलकत्वस्वभावादिति शेषः । अस्य । उपप-दसमासस्य । सिद्धान्तरीत्याह । कारकषष्ठीत्वेनेति । अत्र भाष्य इति । तत्र ग्रन्थ-सङ्गत्याभिप्रायेण वार्तिककारोक्तषष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेत्यनेन विप्रतिषेधस्य खण्डनङ्कृत्वा षष्ठीसमासस्यापि कारकषष्ठीविषये सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्त्यभिप्रायेणाथ वा विभाषा षष्ठीसमासः यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदस-

मास इत्यनेन तत्र नित्यं कार्यीभावस्यैव बोधनादिति । एवञ्च । गतिकारकेति- परिभाषायाङ्कारकशब्दमात्रस्योपादानेन कारकविभक्त्यन्तस्य छन्ः समास-विधायकं यद्यच्छास्त्रन्तं पाक्षुदन्तात्स् वुत्पत्तेः प्राक् प्रवृत्तिरित्यस्य सिद्धौ चेत्य-र्थः । अत एव । कारकसामान्यविषयकत्वादेव । तदंशे । कारकांशे । प्रमाण-मोपन्यस्तमिति । एवं चायमंशो वार्त्तिक इति लभ्यम् । ननु भाष्योक्तपरिभा-षाप्रत्याख्यानविरोध इत्यत आह । परिभाषा नेत्यादि । विशिष्टायाः । गति-कारकोपपदेतिसंज्ञाविशिष्टायाः । अकर्त्तव्यत्वपरमिति । अंशत्रयोपेताऽपूर्वा न कर्त्तव्या किं तु कारकेत्यंशविशिष्टा अपूर्वा कर्त्तव्या इति भावः । तादृशक-ल्पनायामानमाह । अत एवेति । तदंशेऽपूर्वत्वादेव । दिगिति । अयम्भावः । अत्र भाष्येऽतिङिति किमर्थम् । कारको व्रजति । हारको व्रजति । अतिङिति शक्य-मवक्तुम् । इह कस्मान्न भवति कारको व्रजति । सुप्सुपेति वर्तते । अत उत्तरं पठति अतिङिति तदर्थस्यायम्प्रतिषेधः । कस्य । तिङर्थस्य । कः पुनस्तिङर्थः क्रिया । अत्र क्रियायास्तिङर्थत्वकथनन्तस्याः प्राधान्याभिप्रायेण । यदि क्रिया-वाचकस्य प्रतिषेधस्तर्हि लाघवादक्रियेत्येवास्त्वित्याशयेन तदुक्तङ्क्रियाप्रति-षेधो वा । अथ वा व्यक्तमेवेदम्पठितव्यमुपपदमक्रियेति । अथाक्रियेति किम्प्र-त्युदाह्रियते कारको गतः । अत्र कैयटः । गतशब्दः क्रियावाच्युपपदन्तत्र तुमु-ण्ण्वुलाविति ण्वुल् । कर्तृकृत इत्यर्थः । अत्र प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो यदि ण्वुल् तदा तदाश्रयः समासनिषेधोऽपि स्यात् । ततो भाष्यकृतोक्तं तत्क्रियावाची-ति । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात्र प्राधान्येन क्रियावाचीत्यर्थः । अत एव भा-ष्ये किं तर्हि द्रव्यवाचीति । नन्वेवमत्र समासः स्यादिति चेन्न । तस्यानुपपद-त्वात् । यद्यपि धातोः क्रियावाचकत्वन्तदाश्रयो ण्वुल् स्वीक्रियते तथापि त-स्योपपदसंज्ञाऽन्वर्थाभावान्न प्राप्नोतीति भावः । वस्तुतो नैतत्क्रियावाचीति भाष्यस्वारस्यादत्र ण्वुलपि न । प्राधान्येन क्रियावाचकस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिनिमि-त्तत्वादिति भावः इह तर्हि कारकस्य गतिः । कारकस्य व्रज्येति । भावेऽत्र प्रत्ययसद्भावेन क्रियावाचित्वमस्तीति पूर्वपक्ष्याशयः । एतदपि द्रव्यवाचि । क-थम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । लिङ्गसङ्ख्यासम्बन्धाद् द्रव्यवाचित्व-मिति भावः । अत्र कैयटः । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियाम्प्रतिपादयति प्रत्ययस्तु

तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमभूतां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थस्य प्रधानमिति यत्सुबन्तन्न तत्क्रियावाचि यत् क्रियावाचि तन्न सुबन्तम्। एतेनात्रापि ण्वुल् न सम्भवति। तुमुन्ण्वुलाविति सूत्रे क्रियार्थायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन क्रियार्थायाः क्रियाया एव लाभे पुनः क्रियाग्रहणेन साध्यमानावस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रहणात्। न च कारको व्रजतितरामित्यत्र समासाभावार्थं तदर्थंप्रतिषेध आवश्यक इति वाच्यम्। तादृशप्रयोगाणामभिधानाभाव इत्याशयात्। कैयटोक्तोपसंहृतक्रमभूतामित्यस्योपसंहृतक्रमत्वसमानाधिकरणवैजात्यरूपामित्यर्थः। ततः सिद्धान्तिना एवमर्थे सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवति प्राक् सुबुत्पत्तेरिति परिभाषा न कर्त्तव्या भवति। अत्रानयोर्योगयोरित्युपादानेनातिङ्ग्रहणस्यैव पूर्वयोगनियामकत्वमपि कल्प्यते। अतिङन्तः समास इतिसूत्रद्वयविहितः समासो विशेष्यत इति भावः। एतदर्थस्तूक्त एव। न च प्रपचतितराम्प्रजल्पतितरामितिप्रयोगस्तिङि चोदात्तवतीतिसूत्रभाष्ये दृश्यते। तत्र हि तिङ्ग्रहणस्यामन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहीत्यत्र प्रयोजनमभिधाय यत्क्रियायुक्ता इतिन्यायेन मन्द्रशब्दस्यागतित्वात्तन्निवर्त्यं यदि यन्निरूपितङ्गतित्वन्तस्यैवोदात्तवती ग्रहणं तदा यत्प्रकरोतीत्यत्र प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति गतिनिघातो न स्यात्तस्यागतित्वादिति तिङ्ग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति रीत्या तत्प्रयोजनमभिधाय यदि तिङ्ग्रहणङ्क्रियते आमन्ते न प्राप्नोति। प्रपचतितरां प्रजल्पतितरामित्युक्तं तत्र नित्यसमासवारणायातिङ्ग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। तिङि चोदात्तवतीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तत्र नित्यसमासस्येष्टत्वादिति केचित्। वस्तुतोऽत्रातिङ्ग्रहणेन गतिसमासनिषेधात्सुप्सुपेत्यस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावेऽपि तिङि चोदात्तवतीतिसूत्रस्थभाष्यं सुयोजमिति प्रकृतसूत्रस्थमतिङ्ग्रहणस्य सुप्सुपेत्यं तन्निवृत्तिज्ञापकतापरभाष्यं सम्यगेव। माङ उपपदत्वमङ्गीकृत्य मूले मा भवान्भूदिति प्रत्युदाहृतम् वस्तुतस्तु तस्योपपदत्वमेव नेत्याशयेनाह। किञ्चेत्यादि। समीपोच्चारितत्वं यस्य तस्यैवोपपदत्वमिति भावः। ननु पूर्वोक्तमत्र सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थान्वयित्वरूपम्पारिभाषिकमुपपदत्वमुद्दिश्यागाय।

इत्यत्रे वास्त्येवेत्यत आह। किञ्च माङो नोपपदत्वमिति। मानाभावादिति। नन्वस्योपपदसंज्ञाभिन्नार्थमेव प्रथमार्थत्वमस्त्वित्यत आह। तस्योपपदसंज्ञेति। उपपदसंज्ञां स्वीकृत्य प्रकृतसूत्रेण समासं वारयितुमतिङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति तदपेक्षया माङीति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वाभावकल्पनमेव वरमिति भावः। ननु तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति सूत्रे क्रियायामित्यस्याः सप्तम्या अधिकरणार्थत्वाभावकल्पने किम्मानमत आह। तुमुन्विधाविति। तिङन्तार्थेति। तिङन्तशब्दजन्यशाब्दबोधविषयेत्यर्थः। अस्ति च कारको गत इत्यत्र गतशब्दस्य तथात्वङ्गच्छतीतिशब्दजन्यशाब्दबोधविषयभूता या गमनानुकूलव्यापाररूपा क्रिया सा गतशब्दजन्यशाब्दबोधेऽपि प्रकारतयाभासते इति भावः। तिङन्तार्थत्वाभावेनेति। तिङन्तशब्दजन्यबोधे या प्राधान्येन भासमाना क्रिया साऽत्र नास्ति कर्तुः प्राधान्यादिति भावः। गत इत्यस्योपपदत्वमेव नास्तीत्याशयेनाह। किञ्चेति। यदि गतशब्दे सति ण्वुल् स्यात्तदा गतशब्दस्योपपदत्वं स्यात्तदेव तु नात्र। ण्वुलस्तत्राप्राप्तेरिति भावः। भाष्ये ध्वनितत्वादिति। नैतत् क्रियावाचीति भाष्येण ध्वनितत्वादित्यर्थः। पदत्वपर्यन्तमिति। क्रियाफलकक्रियावाचकप्रकृतिके पदे सति तुमुन्ण्वुलोर्विधानादिति। मूले सुपेत्येवोक्तत्वेन प्रथमान्तसुब्ग्रहणस्यावश्यकत्वमिति प्रतीयते तत्सम्बन्धाद्राजदर्शीत्यत्र पूर्वपदस्य पदत्वान्नलोपसिद्धिरिति फलमप्युपलभ्यते परन्त्वेतन्न युक्तमनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति भाष्यविरोधादित्याशयेनाह। सुबित्यस्येति। राजदर्शीत्यस्य सिद्धिस्तु महासंज्ञायास्तत्र सुबन्तसम्बन्धितया सुबन्तस्येव तत्रोपपदत्वमिति नलोपसिद्धा भविष्यति। यद्यन्यतरानुवृत्तिखण्डनपरन्तद्भाष्यमितिकल्पनया तृतीयान्तनिवृत्तिरेवोक्तेति सुपेत्य तावन्मात्राभिधानस्य भावकल्पना तदा तथाभावकल्पनाप्युक्तेत्याशयेनाह। किञ्चेति। स्वमते उभयनिवृत्त्युपपादनभावमाह। परिभाषेति। तृतीयान्तस्यापि निवृत्त्या सुबुत्पत्तेः प्राक् समासप्रवृत्तिलाभादिति भावः। फलाभावेनेति। गतेस्तिङन्तभिन्नत्वस्य स्वत एव सत्त्वादिति भावः। अत एव। समासविशेषणत्वादेव। न गतिसमास इति। न गतेर्नित्यसमास इत्यर्थः। तदाह। किन्त्विति। इदमपचतितरामित्यस्य समस्तत्वमभ्युपेत्य। वस्तुतोऽत्र समाससंज्ञाया अभावेऽपि सत्यभाव इति प्रागुक्तम्। तत्रेति। पूर्वसू-

च ताद्दृशव्यवस्थासिद्धौ। अत्रापि। प्रकृतसूत्रेऽपि। सङ्गच्छत इति। समासस्य तिङन्तघटितत्वं शास्त्रेण निषिद्धमित्यकिंवृत्तस्योपपदत्वे फलाभाव इति भावः। स्पष्टं चेति। सूत्रेऽकिंवृत्तस्ये त्यस्याभावेऽकिंवृत्तस्योपपदत्वलाभो न स्यादित्यन्यथानुपपत्त्याऽकिंवृत्तग्रहणस्यावश्यकत्वादिति भावः। अतिङिति सौत्रत्वान्न सप्तमीयान्तमित्याशयेन यत्केन चिद्व्याख्यातन्तद्दूषयति। उपपदमतिङन्तेनेति नार्थ इति। भाष्यासङ्गतेरिति। शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानाभिप्रायेण केनेदानीमिति तत्र प्रश्नः। समर्थपरिभाषोपस्थित्यभिप्रायेण च समर्थेनेत्युत्तरन्तच्चातिङन्तेनेति व्याख्याने विरुध्यतेऽतिङन्तरूपोत्तरपदस्य तेन बोधनादसङ्गतं स्यादिति भावः। तत्र। पूर्वसूत्रे। प्रपचतितरामित्यत्र नित्यसमासव्यावृत्तेस्तत्फलत्वसम्भवादिति भावः। अनेन। अतिङ्ग्रहणेन। यदि सुप्सुपेत्यस्य सम्बन्धः प्रकृतसूत्रे स्यात्तदा कारकोव्रजति हारको व्रजतीत्यत्र समासव्यावृत्तिः सिद्धैवेति तिङन्तव्यावर्त्तकमतिङ्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। भाष्याच्चेति! परिभाषास्वरूपप्रदर्शनपरगतिकारकोपपदानामिति भाष्याच्चेत्यर्थः। ननु कारकस्यापि सुबुत्पत्तेः प्राक् समासस्वीकारे धनक्रीतेत्यादौ क्रीतशब्दादुत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे क्रीतात्करणपूर्वादितिसूत्रेणादन्ताद्विधीयमानो ङीप् स्यादत आह। कर्तृकरणेति। अत्रेदमवधेयम्! प्रकृतसूत्रभाष्येऽनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेत्युक्त्वा लवनिवृत्तमित्युक्तन्तत्रोपाध्यायैरतिङित्यस्योभययोगशेषत्वं योगविभागेन प्रदर्शितमतिङन्तश्च समास इति च व्याख्यातन्तत्र समासस्य तिङन्तत्वङ्कथमपि न सम्भवतीति तिङन्तशब्दस्य तिङन्तघटिते लक्षणोपाध्यायाभिप्रेतैव। कारकांशे चोपायाप्रदर्शनपरभाष्याच्च तदंशे प्राचीनपठितपरिभाषाघटकत्वमाश्रितन्न तु बहुलग्रहणस्य तदंशसाधकत्वमभिहितम्। यदि तु बहुलग्रहणमेव तदंशसाधकं बहुलग्रहणमेव तदंशस्याप्रवृत्तिसाधकञ्चेति व्याख्यायते तदैकस्य भावाभावसाधकत्वं विरुद्धमिवाभातीत्येवमेवोक्तम्। तत्र योगविभागेनोभयशेषत्वं स्वरितत्वं विना न सम्भवति शेषत्वस्य तदेकवाक्यतारूपत्वादित्यत्रोपपदमतिसूत्रसम्बन्धेनैवाननेत्युक्तम्। न तु योगविभागः स्वरितञ्चोक्तम्। गौरवप्रसङ्गात्। तत्र गतिकारकोपपदानां समासस्तु सिद्ध एवेति तदंशस्यान्यत्र क्लृप्तरीत्या सुबुत्पत्तिरुत्तरपदाद्यदा स्यात्तदैव स्यादिति तत्सङ्कोचकत्वैलक्षण्यसूचकं

प्राक्सुबुत्पत्तेरितीति गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासः स प्राक्सुबुत्पत्ते रेवेत्येव वचनव्यक्तिरभिप्रेता । यत्तु गत्यादीनां यः समासः स कृद्भिरेव भवति स च सुबुत्पत्तेः प्रागेवेति नार्थः । तथा सति प्रपचतितरामित्यादावामन्ते न समासः कुगतीत्यनेन न प्राप्नोति तत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधेनोत्तरपदप्रकृतिस्वर इष्यमाणो गतिकारकोपपदात् कृदिति सूत्रे कृद्ग्रहणादप्रसक्तस्तत्प्रत्याख्यानेन भाष्यकैयटयोः सङ्गच्छेतो विरुध्येत । यच्च तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते तदा प्रपचतितरामित्यामन्ते न समासे निघातो न प्राप्नोत्यतिङ्ग्रहणस्याव्याप्तिमुपन्यस्य तत्प्रत्याख्यानात्तिनिघातेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनादिष्टसिद्धिरिति भाष्यकृतोक्तन्तच्च यदोत्तरपदप्रकृतिस्वरविधायके कृद्ग्रहणाच्च प्रत्याख्यातन्तदेति वेदितव्यम् । सति त्विह कृद्ग्रहणे तावतैव शेषनिघातेनेष्टसिद्धेस्तिङ्ग्रहणे सत्यपि नास्ति दोष इति तिङि चोदात्तवतीति सूत्रे कैयटोपाध्यायैरुक्तत्वादिति । तन्न । सुप्सुपेत्यस्यानुवृत्तौ प्रकृतसूत्रस्यातिङ्ग्रहणवैयर्थ्यप्रदर्शनपरभाष्येण सुप्सुपेत्यस्य निवृत्तौ बोधितायाङ्गतिकारकोपपदानां यः समासः प्राप्तः स सुबुत्पत्तेः प्रागिति विज्ञाते सति कारकं व्रजतीत्यत्र पुनः समासे प्राप्ते सत्यतिङ्ग्रहणेन समाससंज्ञायास्तिङन्ताविषयकत्वे लब्धे सति गत्यादीनां कृद्भिः समास इत्येवमुद्देश्यपर्यवसाने तत्रैव सुबुत्पत्तिप्राक्कालिकत्वं विधातुमुचितमिति गत्यादीनां यः कृद्भिः सह समासः स प्राक् सुबुत्पत्तेरेवेत्येव वचनव्यक्तिर्भविष्यतीति गत्यादीनां यः समासः स कृद्भिरेवेति नियमसम्भावनाकरणस्यानौचित्यात् । किञ्च प्रपचतितरामित्यत्र चेत्समास इष्टः स्यात्तदोपपदस्य गतेश्च यः समासः स तिङन्ताघटित इत्यर्थेऽतिङ्ग्रहणस्योभयशेषत्वलाभे सति स सुप्सुपेत्यनेनोपपाद्यो न तु तत्र गतिसमासः स्वीकार्यः । यच्च प्रपचतितरामित्यत्र गतिसमासमभ्युपेत्य गतिकारकोपपदादितिसूत्रस्थभाष्यकैयटविरोधोद्भावनन्तन्न युक्तम् । वैकल्पिकसुप्सुपेतिसमाससत्त्वेऽपि तस्य भाष्यस्य सुयोजत्वात् । तस्मिन्प्रयोगे गतिसमासे कृद्ग्रहणसत्त्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरो न प्राप्नोतीत्येवन्तु नोक्तम् । यच्च तिङि चोदात्तवतीति सूत्रस्थभाष्यविरोधोद्भावनन्तस्य त्ववसर एव नास्ति । न हि तत्र प्रपचतितरामित्यामन्ते न समासे निघातो न प्राप्नोतीत्येवम्पाठो भाष्येऽस्ति किं तु

यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्त्ये न प्राप्नोति प्रपचतितरामजल्पतितरामित्येव पाठस्तस्य तु वैकल्पिकसमासस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ चोपपत्तिर्भवति । वैकल्पिकसमासप्रवृत्तिपक्षेप्येवं क्रमः । भिन्नपदसापेक्षत्वात्समासो बहिरङ्गः । आम् तु स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः समासात्प्राक् प्रवर्त्तते । आम्विहितस्य तरबन्तस्य च क्वाप्यप्रयोगेण तन्मात्रे णैकार्थीभावासम्भवादामन्तेनैव समास इति । यच्च वैकल्पिकसमासस्य नित्येन गतिसमासेन बाध इति । तदपि न । नित्यसमासविधायकस्य तिङन्ताघटित इत्यर्थः कैयटादिसम्मत इत्यतो नित्यसमासप्राप्तेरेवाभावात् । यच्चप्यतिङीति न बहुव्रीहिः । किन्तु तत्पुरुषो लाघवादिति । तन्न । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रेऽतिङीति प्रतिषेध इति प्रतीकमुपादाय न विद्यते तिङस्मिन्समासे सोऽतिङिति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति व्याख्यानपरकैयटग्रन्थविरोधात् । यदपि मा भूत्तरामित्यत्रोपपदमितिसूत्रेण समासवारणायातिङ्ग्रहणस्य चारितार्थ्यसम्भवेनातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वासम्भव इतिदूषणाभिधानं तत्तु माङ उपपदत्वाभावेनैवालब्धावसरम् । व्याङीतिसप्तम्याः प्रथमार्थकत्वङ्कल्पयित्वा माङ उपपदत्वं स्वीकृत्य प्रकृतसूत्रस्थपरिभाषाज्ञापकपरभाष्यासङ्गतिकल्पनापेक्षया सप्तम्याः प्रथमार्थत्वाभावकल्पनमेव वरमिति दिक् । ननु सुबुत्पत्तेः प्राक्समासस्वीकारेऽपि लिङ्गापेक्षस्य प्रत्ययस्य समासात्प्राक् प्रवृत्तौ व्याघ्री इत्यादिप्रयोगाणामगतिरेवेत्यत आह । स्त्रीप्रत्यय इति । ननूपपदसंज्ञाया अमा तुल्यविधानत्वेऽपि संज्ञिनः कथन्तुल्यविधानत्वमत आह । संज्ञाया इति । अत एव । समर्थपरिभाषाया उपस्थितेरेव । अपवादत्वादिति । महासंज्ञाबोध्यार्थाभावेन नोपपदशब्देन समुदायग्रहणमिति भावः । वाग्रहणादिति । वार्थस्य शब्दस्य ग्रहणादित्यर्थः । एकार्थीभाव एव संज्ञाभावकल्पने भाष्यविरोधशङ्कां वारयति । न चेति । आहुः । सिद्धान्तानुसारिणः । उभयत्र विभाषेयम् । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा मूलकेनोपदंशमित्यपि भवति । अन्येनापि तुल्यविधानस्याप्राप्ते यथा उच्चैः कारमाचष्ट इति । अत्राव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इतिसूत्रेण णमुलौ भवतः । समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदादुदात्तत्वम्भवति । लितीतिसूत्रविषयतायास्तत्र सत्वात् । एवञ्चोच्चैरित्यनुदात्तम् । असमासे तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त-

मुर्खैरिति भवतीति विशेषः। अमुग्रहणन्तु पूर्वसूत्रादनुवृत्त्या भवति। तेन पर्याप्तो भोक्तुमित्यत्र न। ननु मूलकेनोपदंशमित्यत्र मूलकेनेति तृतीयान्तस्य भुजिक्रियाम्प्रति करणत्वेनान्वयादुपदंशमित्यनेनानन्वयादसामर्थ्येन कथं समासप्राप्तिरत आह। उपदंश इति। प्रधानक्रियानुरोधित्वादिति। प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यत इत्युक्तेः। क्त्वा चेत्यत्र क्त्वेत्यस्य प्रथमान्तत्वेऽर्थासङ्गतिरत आह। तृतीयान्तमिति। तृतीयाप्रभृतीनीत्यनेनान्यथासिद्धिम्परिहरति। अलंखल्वोरितीति। तद्धितार्थेति समास इति। द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येत्यर्थः। द्वन्द्वार्थमितीति। अत एव हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसीतिनिर्देशसङ्गतिः। अनभिधानमिति। द्वन्द्वार्थत्ववर्णनपरभाष्यप्रामाण्यात्। इति वेति। इष्टः प्राबल्यात्। समासान्तस्य समुदायावयवत्वं सिद्धान्ते तस्य फलमाह। उत्तरपदेत्यादि। ननु द्व्यह्नीन इत्यत्र तद्धितार्थे द्विगौ टचि सति टग्रहणादेव टिलोपे सिद्धे खग्रहणवैयर्थ्यमत आह। समासान्तविधेरिति। अत एवेति। समासान्तास्वीकारादेव। न च खे टिलोपवचनसामर्थ्यादेव समासान्ताभावे सिद्धेऽनित्यत्वपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यम्। अह्नीन इत्यत्र तस्य सावकाशत्वात्। अत एव। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादेव। स्पष्टार्थमिति। वर्णग्रहणञ्च सर्वत्रेति तदन्तविधिरत्र प्रकरणे नेत्यर्थस्य प्रतिपत्त्यर्थः। अत एव रपाभ्यामित्यत्र न तदन्तविधिः। वस्तुतोऽत्र तदन्तविध्यभावः सरूपाणामितिनिर्देशेनैव सिद्ध इति बोध्यम्। वादिनाम्नत इति। यथाश्रुतकोशार्थग्राहिणाम्। तदेतत्स्पष्टयति। वस्तुत इति। प्रत्यासत्त्याश्रयणेन शङ्कते। न चेति। तथैव समाधत्ते। सूत्रोपस्थितेति। अन्यथेति। व्याकरणैकवाक्यताया अनङ्गीकार इत्यर्थः। तत्पुरुषातिरिक्त इति। अत एव पूर्वोक्तस्य पराङ्गस्योपपत्तिः। ननु दीर्घाङ्क्रोशब्दे क्षुभ्नादित्वाणत्वाभावकल्पनं क्षुभ्नादिषु पाठमनुक्त्वा युवादिषु पाठः करिष्यत इत्युक्तभाष्य तद्विरोध इत्यत आह। युवादिरपीति। तत्पक्षे। अदन्तानुकरणपक्षे। अन्यस्य। संख्यादिभिन्नस्य। उपानसमिति। उपगतमनः उपानसम्। रूढानां शब्दानां यथाकथञ्चिद्व्युत्पादनं कर्त्तव्यमित्ययमेवमेवार्थकः स्वीकार्यः। ततः। शुनः। ननु फलकमिव सक्थि इति विग्रहेऽप्युपमानसमासो न प्राप्नोति। सक्थिशब्दस्या-

पमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वाभावादत आह । मयूरेति । द्विगोरन्यतरस्यां खार्या इत्यर्थे द्विगोः परो यः खारीशब्द इति भ्रमः स्यात्तन्निवारणायाह । खारीशब्दान्तादिति । प्राग्वत् । लोकात् । परिमाणत्वाट्ठञ इति । असंख्यापरिमाणाश्वादेरिति पर्युदासाट्ठकोऽप्राप्तेरिति भावः । एतदिति । समासेनेत्येतदित्यर्थः । मूलोक्तविग्रहे सुराष्ट्रब्रह्मा इत्यत्र समासानुपपत्तिपरिहारायाह । अधिकरणस्येति । नन्वेकादशेत्यत्र संख्यावाचके उत्तरपदे आत्वमनुपपन्नं विधायकाभावादित्याशङ्कते । नन्विति । अन्वाचय इति । महच्छब्दस्य घासादिष्वात्वम् । यत्र तु स्त्रीत्वन्तत्र पुंवद्भावोऽपीत्यर्थात् । मतान्तरमिति । पूर्वमते तु भाष्योक्तमुदाहरणमुपलक्षणम् । नन्वच्प्रत्ययस्तत्पुरुष एवेत्यत्र नियामकाभावाद्बहुव्रीहावपीत्यनुपपन्नमत आह । तत्पुरुष एवेति । ध्वनितानभिधानादिति । तत्र हि एकादश द्वादशेति कोऽयं समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वसमासः । एकादीनान्दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनम्प्राप्नोति । वचनम् । द्विवचनम् । बहुवचनञ्चेत्यर्थः । एकविंशतिर्द्वाविंशतिः । एवम्पूर्वपक्षिणोक्ते सिद्धान्तिनोक्तम् । सिद्धं तु अधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यया समानाधिकरणाधिकारेऽधिकलोपश्चेति वक्तव्यत् । एकाधिका विंशतिः । एकविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिरिति । यदि समानाधिकरणः स्वरो न सिध्यति । यदि तत्संख्यापूर्वपदम्प्रकृतिस्वरम्भवतीति द्वन्द्व इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं द्वन्द्व इत्येवं तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति । षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु विंशत्यादिषु वचनं न सिध्यति । नैष दोषः । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति इत्युक्तम् । अत्रैकादशद्वादशविषय एव शङ्कासमाधानयोः करणादेकादिनवान्तानान्द्वन्द्वतत्पुरुषयोरनभिधानमिति सूचितम् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवदित्यनेन समाहारद्वन्द्वाभिधानेनैकवचनस्योपपत्तिकरणेनैकवचनमेवेष्यत इति कल्प्यते । यदीतरेतरयोगोऽपि भवेत्तर्हि तत्पक्षेऽन्यवचनापत्तेर्दुर्वारतया न्यायसिद्धेन वचनेन समाधानस्य निर्दलतापत्तिस्तदेतद्ध्वनयति । इतरेतरयोगस्त्विति । समाहारद्वन्द्वपक्षे लिङ्गदोषं परिहरति । स्त्रीत्वं लोकादिति । वृत्तिविषय इति । द्व्येकयोरित्यादौ यथा । विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येया-

संख्ययोरिति कोशात्। भाष्यविरोधशङ्कां वारयति । भाष्य इत्यादि । एकदेशिन इति । एकदेशित्वं स्पष्टयति । सा चेति । इदमपीति । अस्तु तर्हि इत्यं तत्कथनमपि । व्याख्यानादिति । मन्विवेलादिगणे त्रयोदशशब्दस्य पाठदर्शनमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। सुजर्थ इति । त्रिरावृत्ता दश त्रिदशाः । एकादिश्चैकस्य चादुक् । अत्रादुगागमेऽकारोच्चारणसामर्थ्यान्न पररूपम् । प्रसिद्धत्वादिति । प्रकृतसूत्रे द्व्यष्टन इति सूत्रात्सङ्ख्यायामित्यस्यानुवृत्त्या संख्यायामेवास्य प्रवृत्त्या तद्घटितसमासघटकतया शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यपि बोध्यम् । योगविभागस्यादर्शनादाह । मयूरेति । व्याख्यानादिति । धे चेत्येवं वक्तव्ये धास्विति बहुवचनोपादानेन नानाधिकरणवाचिनः संख्याशब्दाद्बहुत्ववदर्थे वर्त्तमानाद् यो धाप्रत्ययो विधीयते तस्येदं ग्रहणमत एवोत्तरपदाधिकारबाधस्तदंशे कल्प्यते इत्येवमाचार्यां व्याख्यानादित्यर्थः । धास्वितिसप्तमीनिर्देशात्तन्निमित्तककार्यस्यैव विकल्पस्तदाह । उत्वस्यैवेति । उत्तरपदादेरित्यत्रोत्तरपदशब्दः प्रत्यासत्त्या प्रकृतवाक्यघटकनिमित्त परः । तेन धाप्रत्ययस्योत्तरपदत्वाभावेऽपि न क्षतिः । वाक्यभेदेन च ष्टुत्वविधानम् । विधेयभेदस्य न्याय्यत्वात् । विभिन्नवाक्ये च वाशब्दो न सम्बध्यते । तेन तस्योत्त्वाभावेऽपि प्रवृत्तिस्तदाह । नित्यमेवेति । अत एव भाष्ये षष उत्वन्दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्।धासु वेति वक्तव्यम् । उत्तरपदादेः ष्टुत्वं वक्तव्यमिति पृथग्वचनानि पठितानि । हरदत्तमतमाह । उत्वपक्षे नित्यमिति । तेनोत्वाभावे ष्टुत्वस्याप्यभाव इति । अत्र । मतद्वयमध्ये । परवल्लिङ्गमितिसूत्रे द्वन्द्वपदमितरेतरयोगपरमित्याशयेनाह । समाहार इति । तत्र । इतरेतरयोगद्वन्द्वे । तेन । अर्थपरत्वेन । प्रकृतसूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठी न तु सप्तमी । तेन द्वन्द्वे तत्पुरुषे च परपदस्येव लिङ्गं पूर्वपदस्येति नार्थः । न चेष्टापत्तिः । मयूरीकुक्कुटाविति वाक्ये पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यापत्तेः । परवदित्यत्र षष्ठ्यन्ताद्वतिः । द्विगुप्राप्तेति समुदितं वार्त्तिकमितिभ्रमनिवारणायाह । द्विगुग्रहणमिति । कैयटानुरोधेनेति । द्विगुरेकवचनमितिसूत्रे समाहाराविवक्षायां पञ्चकपाली पञ्चकपाला इतिभाष्यप्रयोगादेकविभक्तीतिसूत्रभाष्यव्याख्यावसरे तेन परवल्लिङ्गत्वबाधप्रदर्शनाच्चेति भावः । द्विगुग्रहणाभावेपि न क्षतिरित्याशयेनाह । वस्तुत इति । द्विगुपदसत्त्वे

द्विगुपदं समाहारद्विगुपरन्न भवति किं तु तद्धितार्थे यो द्विगुस्तत्परं वाच्यम्। तत्र च तद्धितार्थस्य प्राधान्यात्परवल्लिङ्गमितिसूत्रे परपदोपादानेन यत्र पूर्वपदप्रयुक्तलिङ्गप्राप्तिस्तत्रैव तस्य सूत्रस्य प्राप्त्या तद्धितार्थद्विगौ तस्याप्राप्तेरिति भावः। अत एव। द्विगुग्रहणस्य व्यर्थत्वादेव। अत एव। अलंशब्देन नित्यसमासाभावादेव। इदञ्च प्रतिप्रसववचनमनावश्यकमित्याशयेनाह। द्वन्द्वेकेति। इतिन्यासेनेति। यदा तादृशन्यासेन परवल्लिङ्गमितिसूत्रस्थन्तत्पुरुषग्रहणमेकदेशिसमासप्रत्याख्यानेन प्रत्याख्यातन्तदास्य प्रतिषेधवचनस्य प्रयोजनन्नास्तीति भावः। अत एव। अतन्त्रत्वादेव। ननु समुदायस्य पूर्ववल्लिङ्गत्वेपि वडवाशब्दे टापः सत्त्वात्स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावादश्ववडवे इति स्यात्। सूत्रे टापो निवृत्तावपि लौकिकेऽनुप्रयोगे टापः सत्त्वादत आह। अश्ववडवाविवतीति। समुदायस्याबन्तत्वाभावादिति। उद्भूतावयवभेदसमाहारस्य विशेष्यत्वे नोपसर्जनत्वात्। वस्तुतस्तु गोवडवे इतिप्रयोगसिद्धये आबन्तात्तं यदङ्गमितिरीत्या तदन्तविधिद्वयमवश्यं स्वीकार्यन्तथा चाश्ववडवाविन्त्यस्यासिद्धिर्वारिवेति पूर्ववदश्ववडवेतिसूत्रनिर्देश एव टान्निवृत्तिसाधक इति बोध्यम्। नन्वेवमतिदेशवैयर्थ्यमत आह। अतिदेशेति। शोभनावश्ववडवाविति यथा। ननु पूर्ववदश्ववडवावित्यानुपूर्वीकसूत्रेण कथमनुप्रयोगे पूर्ववल्लिङ्गत्वप्रतिपादनमत आह। अश्ववडवशब्दार्थ इति। अत एव। रात्राह्नेतिसूत्रस्य द्विगुप्राप्तेत्यादिनिषेधविषयेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारादेव। प्रत्याख्यातमिति। यदि रात्राह्नेति सूत्रस्य द्विग्वादिविषयेऽप्रवृत्तिः स्यात्तदा परवदिति सूत्रे तत्पुरुषपदसत्त्वे तन्निषेधार्थमारब्धेन प्राप्तेत्यादिवार्त्तिकेन रात्रेत्यादिसूत्रस्यापि बाधः स्यात् यदि तु तस्मिन्सूत्रे तत्पुरुषग्रहणन्न क्रियते एकदेशिग्रहणङ्कृत्वा वार्त्तिकमप्रत्याख्यायते तदा रात्राह्नेतिसूत्रस्य वार्त्तिकविषये प्रवृत्तिरितिफलभेदस्य स्पष्टतया वार्त्तिकप्रत्याख्यानविरोधः स्पष्ट एव। ननु परवदितिसूत्रस्थतत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्याने प्रकृतसूत्रे तत्पुरुष इत्यस्य कथं लाभ इत्यत आह। अत्रैवेति। तत्पुरुषे चेतिप्रकृतसूत्रे पठनीयमिति भावः। अत एव। वार्त्तिकविषयेऽपि रात्रेतिसूत्रस्य तत्पुरुषग्रहणकरणेन प्रवृत्तेरेव। प्राह्णः पराह्णः मध्याह्न इति च प्रादिसमासः। चरितार्थमिति।

पुण्याहं सुदिनाहमित्यत्र रात्रे त्यनेन पुंस्त्वे प्राप्ते पुण्ये त्यनेन नपुंसकत्वं विधेयम् । यदि तु अस्य वचनस्याप्येकदेशिसमासविषयकत्वमेकदेशिग्रहणानुवृत्त्या सम्पाद्यते तदाऽस्य सूत्रस्य पूर्वाह्णः पूर्वरात्र इत्यादिरेवोदाहरणम् भविष्यतीति प्राह्णः सर्वाह्ण इत्याद्यसिद्धिः पुण्ये ति च व्यर्थम् । पुण्याहमित्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तल्लिङ्गत्वमनायासेनैव सिद्धमिति भावः । अभावादिति । टचः समुदायावयवत्वात् । प्रतिप्रसवेति । तत्पुरुषसमासे प्राप्तस्य रात्राह्नाहा इत्यस्य संख्यापूर्वमितिवचनेन नपुंसकत्वस्वीकारे प्राप्तस्यैव परवल्लिङ्गत्वस्यार्थाद्विधानं सम्भवतीति लाघवम्भवतीति भावः । ननु संख्यापूर्वमितिवचनस्वीकारे चिंशद्रात्रः पञ्चदशरात्र इतिप्रयोगविरोध इत्यत आह । भविष्यतीति । यदि त्वे तयोर्बहुव्रीहित्वमच्प्रत्यन्ववेत्यचाजितियोगविभागेनाच्प्रत्ययश्च स्वीक्रियते तदा पुंस्त्वमनायासेन सिध्यत्येव परन्त्वर्थभेदः स्पष्टः । तादृशेति । अपथमित्यतदित्यर्थः । ननु समासनिरूपणप्रस्तावे जात्याख्यायामित्यादिसूत्रविवरणमप्रस्तुतमत आह । नन्विति । एवं चानावश्यकत्वसाजात्याल्लिङ्गानुशासनप्रस्तावे जात्याख्यायामित्यादिनिरूपणं सङ्गतमेवेति भावः । यवादिशब्दानामिति । सम्पन्नो यव इत्यादौ । बहुवचनविधानस्य फलमाह । तत्रे ति । एकत्वमिति । जातिगतमेकत्वमित्यर्थः । एतच्चेति । जात्याख्यायामितिसूत्रमित्यर्थः । सूत्रोक्तार्थं इति । सूत्रारम्भे जातावेव बहुवचनार्थैकत्वस्यान्वयस्वीकारः सम्प्रति तु बहुवचनार्थस्य बहुत्वस्य व्यक्तावन्वय इति मतभेदः स्पष्ट एवेति भावः । एतेन । पूर्वोक्तव्याख्यानेन । मुख्यार्थ इति । स्वतन्त्रोच्चारयितृमात्रबोधकत्वं यदाऽस्मच्छब्दस्य तदित्यर्थः । उपासितेति । उपासिताद् गुरोर्या प्रज्ञा तस्या योऽभिमानस्तेनोन्नता इत्यर्थः । ननु गार्ग्योऽहमित्यादौ गार्ग्यशब्दस्य प्राथम्ये नोद्देश्यबोधकत्वमतत्त्वमित्यतदर्थस्य तु विधेयत्वमिति नास्मदर्थस्य सविशेषणत्वमत आह । गार्ग्योऽहमित्यादि । द्वयोरित्यनुकर्ष इति । तत्र द्विपदभावप्रधाननिर्देशेन द्विपरत्त्। अत एव । प्रकृतसूत्रे बहुवचनग्रहणादेव । तद्वैकल्पिकत्वस्य । जातिप्राणिनामितिसूत्रवैकल्पिकत्वस्य । स्पष्टञ्चेदमिति । तत्र हि बहुवचनस्येति तमयम् ! उदितन्तिष्यपुनर्वसु । कथञ्चात्रैकवचनम् । जातिद्वन्द्व एकवद्भवतीति । अप्राणिनामिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवन्तर्हि सिद्धे सति यद्बहुवचनग्रह-

णङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वाभ्रवशालङ्कायनम् । वाभ्रवशालङ्कायना इत्येतत्सिद्धं भवति। अथ वा नात्र भवन्तः प्राणिनः प्राणा एवात्र भवन्तः' इत्युक्तम् । कथं चार्थैकवचनमितिपूर्वपक्षिणो द्वन्द्वश्च त्यादिप्रकरणस्य प्राण्यङ्गादीनामिव समाहार इत्यर्थकत्वमनुमतम् । जातिद्वन्द्वेत्युत्तरवादिनस्तु प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्यर्थोऽत्रेति निश्चयः । नक्षत्रवाचकानाञ्जातिवाचकत्वन्तु प्रतिमन्वन्तरेऽन्यानि नक्षत्राणि भवन्तीतिदर्शनेन कैयटेनोपपादितम् । एवञ्च प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेतिनियमे कृते तद्व्यतिरिक्तद्वन्द्वस्योभयरूपत्वम्बोध्यत इति फलितम् । नक्षत्रवाचकानाञ्जातिवाचकत्वेऽपि प्राणित्वमेषामितिन्यायप्राप्तस्योभयरूपद्वन्द्वस्य नक्षत्रवाचकशब्दावयवकस्यैव : अत इति तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रे बहुवचनग्रहणं सार्थकमिति भावः । सर्वो द्वन्द्व इत्यस्य द्वन्द्वश्च त्यादिप्रकरणाविषयः सर्व इत्यर्थः । स च न्यायसिद्ध एव । अथ वेति । न ह्येतेषु प्राणित्वेन व्यवहारो लोके किं तु प्राणिनान्तदधीनस्थितिकत्वात्प्राणिनामिति प्राणा एव । अद्भिर्विना येषाम्प्राणा ग्लायमाना भवन्ति ते प्राणिन इत्युच्यन्ते । नक्षत्रत्वेन ये प्रसिद्धास्तेषाम्प्राणा अद्भिर्विना न ग्लायमाना इत्येते न प्राणिनः । इदमेव पूज्यत्वभात्रे भवच्छब्देनोच्यते । एवं सति यदि जातीतिसूत्रस्य नित्यैकवद्भावविधायकत्वमेव स्यात्तदा नक्षत्रवाचकानान्द्वन्द्वस्य नित्यैकवचनान्ततया बहुवचनाभावात्तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रमसङ्गतार्थकं स्यादतस्तद्वैकल्पिकत्वमप्यनेन बोध्यते इतिभाष्यकृता ध्वनितम् । नन्वेवं सर्वो द्वन्द्व इत्यनेनैतत्प्रकरणाविषयस्यैव ग्रहणे जातिद्वन्द्वस्यैतत्प्रकरणस्थत्वात्तस्यापि नित्यत्वमेवायातमिति कथम्बहुवचनग्रहणचारितार्थ्यमिति वाच्यम् । यावता विनाऽनुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञाप्यत्वादितिन्यायेन सर्वो द्वन्द्व इत्यस्यैकवद्भावविषयो जातिद्वन्द्वः सर्व इत्यर्थात् । अत एव विभाषा वृक्षेतिसूत्रेऽपि समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे एकवद्भावविधानमनर्थकमित्याशङ्क्य पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति भाष्यकृतोक्तम्। तत्र कैयटः। पूर्वत्रेति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्र क्व चिज्जातिरप्राणिनामितिनित्ये प्राप्ते विभाषा इत्याह । क्व चिदित्यनेन भाष्योक्तव्यभिचारो दर्शितः । व्यभिचारार्थमित्यस्य व्यभिचारार्थमि-

त्यर्थः । स च क्व चिदेकवद्भावात्क्वचिन्नित्यत्वाभावाद्बोध्यः । न केवलमप्रकृतसूत्र-स्य बहुवचनस्य स्थाने द्विवचनादेशविधायकत्वोपपत्तिरेवैतादृशकल्पनायाः प्र-योजनम् । किं तु मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदीति भाष्योक्तप्रयोगस्या-प्युपपत्तिरिति । प्रकृतसूत्रे समासग्रहणमकृत्वा द्वन्द्वग्रहणमेव कृतन्तत्प्रयोजन-माह । नत्रत्रेति । विपर्यासबुद्धिविषया इत्यस्य विशेष्यावृत्तिधर्मप्रकारकबुद्धि-विषया इत्यर्थः । सा च तिष्यविशेष्यिका पुनर्वसुत्वप्रकारिका पुनर्वसुविशेष्यि-का तिष्यत्वप्रकारिका ज्ञेया । पूर्वं यद्यपि जात्याख्यायामितिसूत्रसमूहवदि-त्यनेनास्मदो द्वयोश्चेत्यस्यानावश्यकत्वं सूचितमेव तथापि तत्र युक्त्यनभिधा-नात्तां वक्तुम्पुनराह । अस्मद इत्यादीति । तथेति । अनावश्यकत्वमित्यर्थः । इति भाव इति । लिङ्गविशेषबोधकसूत्रव्याख्यानानन्तरञ्जात्याख्यायामित्यादि-सूत्रव्याख्यानकर्तुर्भाव इत्यर्थः । उच्छृङ्खलास्त्विति । एवमभिधानम्भाष्यकृता तु-ल्यपदानुवृत्त्याऽनावश्यकत्वन्नाभिहितमिति सूचनाय । अत एव भाष्यकृता जा-त्याख्यायामितिसूत्रव्याख्यावसरे आदौ सूत्रस्य प्रयोजनमुक्त्वा अशिष्यं वा बहु-वत्पृथक्त्वाभिधानादितिवार्त्तिकं व्याख्यातम् । अशिष्यो वा बहुद्भाव इत्यादिना । अस्मदो द्वयोश्चेतिसूत्रे फल्गुनीतिसूत्रे च अयमपि योगः शक्योऽवक्तुमित्यभि-हितम् । तेन तुल्यपदे स्वरितत्वन्नास्तीति गम्यत इति । व्याख्यानादिति । द्वि-गुरेकवचनमितिसूत्रस्य समाहारस्यैकत्वेनैव द्विगोरेकवचनम्भविष्यतीत्यभि-प्रायेण न वा समाहारैकत्वात्समाहारस्यैकत्वादेकवचनम्भविष्यतीत्यनेन प्रत्या-ख्यानङ्कृतमिति तत्सूत्रस्थन्द्विगुपदं समाहारद्विगुपरमेव । तथा विभाषासमीप इतिसूत्रे उपदशम्पाणिपादमितिसमाहारद्वन्द्वस्य नपुंसकस्याभिधानङ्कृतमि-त्यत्रत्यनच्छब्दस्य पूर्वोक्तोभयपरत्वमित्यभिप्रायकव्याख्यानादित्यर्थः । यदि द्व-न्द्वग्रहणमात्रानुवृत्तिरभिप्रेता स्यात्तदा द्वन्द्वग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे तच्छब्दोपा-दानं व्यर्थं स्यादिति भावः । सूत्रशब्दस्य पात्राद्यन्ते पाठाभावेऽपि बहुसूत्रमि-तिभाष्यीयप्रयोगस्योपपत्तिमाह । बहुसूत्रमितीति । प्रथमान्तमिति । एतेन षष्ठ्यन्तत्वशङ्कां वारयति । रात्राह्नाहा इतिसूत्रे अर्धर्चा इतिसूत्रे च प्रथमा-न्तयोरेव सत्त्वेन प्रकृतेऽपि तथैव कल्पनादिति भावः । ननु पथः सङ्ख्येतिसूत्रे सङ्ख्याशब्दोपादानेन सङ्ख्याशब्दोच्चारणेन यः समासस्तद्धितार्थेत्यनेन विधीयते

तस्यैव प्रतिपदोक्तत्वाद्ग्रहणं स्यादत आह। प्रतिपदोक्तेति। व्याख्यानादिति। अव्ययसाहचर्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। ननु विपथेत्यत्रापि कृतसमासान्तपथशब्दसत्त्वान्नपुंसकत्वापत्तिरत आह। विपथेति। अनेनैव। पथ इतिसूत्रेणैव। अनियतलिङ्गेति। सामान्ये इत्युपादानाद्यत्र नियतलिङ्गत्वन्तत्र तु तच्छब्दस्वभावात्तल्लिङ्गत्वमेव। लिङ्गसर्वनामेति। सर्वनामशब्दोऽत्र सर्वनामसदृशपरः। लिङ्गानां सर्वनामेति समासः। यथा सर्वनाम्नः सर्वद्रव्यपरामर्षकत्वं तथा नपुंसकत्वमनियतलिङ्गेषु सर्वत्र प्रवर्त्तत इति भावः। अनेनैव। सामान्ये नपुंसकमित्यनेनैव। फलांशस्येति। व्यपदेशिवद्भावेनेति शेषः। फलस्य कारकत्वमुपपादयति। तस्येति। न च फलस्य कर्मत्वास्वीकारे का क्षतिरिति वाच्यम्। एवं सति तद्विशेषणशोभनादेर्द्वितीयान्तत्वन्न स्यात्। इष्टापत्तिरिति चेत्। निपुणस्त्वम्पचसि मृदु त्वा राजा द्रविणेन योजयतीत्यत्र सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेतिविकल्पापत्तेः। करणत्वेनान्वय इति। तत्र फलांशस्य करणत्वविवक्षास्वीकारात्। विक्लित्तिकरण इति। अत्र करणत्वनिष्ठा विषयता संसर्गरूपा। न तु प्रकारतारूपा। अपदार्थत्वात्। तस्याः। विक्लित्तेः। केषाञ्चिदिति। एतेन तादृशव्यवहारो न युक्तः फलानाश्रयत्वादिति सूचयति। ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेत्यत्रापि ज्योतिष्टोमेनेतितृतीयोपपत्तये फलांशस्य करणत्वेनान्वयाद्भक्तिपूर्वमिति द्वितीया कथमिति न शङ्क्यम्। तत्र भक्तिपूर्वमित्यस्य भावनाविशेषणत्वेन प्रथमान्तत्वान्नपुंसकत्वाच्च। स्वर्गकाम इत्यादिपदसमभिव्याहारे तु स्वर्गकामतावत्कर्तृकत्वमाख्यातार्थभावनायाम्भासते। एवञ्च तादृशपुरुषप्रवृत्तीच्छायामर्थात्तदात्वर्थप्रयोज्यत्वलाभ इति दिक्। अधिकारोऽयमिति। तेन वक्ष्यमाणसूत्राणान्नञ्समासकर्मधारयभिन्नसमासे प्रवृत्तिः। आरोपितस्य नञर्थत्वेन नञ्समासस्यापि कर्मधारयत्वान्नञ्ग्रहणवैयर्थ्यं शङ्कायामाह। अनञीति। नास्तीतीति। तदुक्तम्भाष्ये। न हि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्तीति। त्वदुपक्रमं सौजन्यमित्यादिष्वादित्वाभावात्कथमुपक्रम इतिसूत्रप्रवृत्तिरत आह। इह स नेति। नाथा। प्रायोक्ती। इह षष्ठीतत्पुरुषं विनेति। तदुक्तं भाष्ये। न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तोऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ती-

ति। तद्वाहुल्य इति। आवरकबाहुल्य इत्यर्थ। नाप्यधिकारेति। न हि छायायां बाहुल्ये ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वाऽस्तीतिभाष्यकाराशयः। पर्यायस्येतीति। जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्। जिन्निर्देशः कर्त्तव्यः। ततो वक्तव्यपर्यायवचस्यैव ग्रहणम्भवति। किम्प्रयोजनम्। राजाद्यर्थम्। सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा। इनसभमीश्वरसभम्। तस्यैव न भवति। राजसभा। तद्विशेषाणाञ्च न भवति। पुष्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभेतिभाष्यकारोक्तिरित्र प्रमाणम्। नाधिकारोपयोग इति। एतदपि भाष्ये स्पष्टम्। विभाषा सेनेतिसूत्र एवाधिकारस्य प्रयोजनम्भाष्ये दर्शितमन्यत्र तु स्पष्टार्थमेव तत्सम्बन्धः॥

इति तत्पुरुषविवरणम्॥

व्याख्यानादिति। शेषो बहुव्रीहिरितिसूत्रघटकशेषपदस्योपयुक्तादन्यपरतया यस्य पदस्यार्थस्य वा पूर्वत्रोपयोगस्तस्यादावप्रसिद्धिमुक्त्वा त्रिकतः शेष इतिभाष्यकृता सिद्धान्तितस्तन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। अयं भावः। पदतः शेषस्य ग्रहणे यस्य पदस्य सामान्यतो विशेषतो वा उपयोगस्तदन्याप्रसिद्धिः सामान्यतः सुप्सुपेत्यत्रोपयोगः विशेषतो द्वितीयाश्रितेत्यादौ सः। अर्थोऽपि पूर्वपदार्थप्रधानत्वे ऽन्यपदार्थप्रधानत्वे ऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानत्वे तत्पुरुषः प्रसिद्ध एवातो यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेष इति विवक्षितम्। युक्त्यन्तरमाह। प्रथमान्तत्वादिति। शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वादित्यर्थः। अन्यपदार्थ इत्यत्रान्यपदस्य भेदविशिष्टार्थकतया भेदस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां शेषपदोपस्थितस्य प्रतियोगित्वे नान्वयाद्द्वितीयाद्यर्थ इत्यस्य लाभः। व्याख्यानादिति। प्रकृतसूत्रभाष्ये पदार्थाभिधानेऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वात्। चित्रगुर्देवदत्त इति। चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इतिकृत्वाऽनुप्रयोगानुपपत्तिरित्यं शङ्कां कृत्वा सामान्याभिधाने विशेषानभिधानम्। सामान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषोऽनभिहितो भवति। तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः।

चित्रगुः कः देवदत्त इति । एवं रीत्या प्रथमान्तपदार्थेन सामानाधिकरण्यप्रदर्शनपरतया समाधानङ्कृतन्तन्मूलकादित्यर्थः । तत्रान्यसंबन्धिकल्पनापेक्षया यद्विभक्त्यर्थे समासविधानं तद्विभक्तिप्रकृत्यर्थ एव संबन्धित्वेन कल्प्यते । तत्र । अप्रथमाविभक्त्यर्थे समासाश्रयमध्ये । कर्तृकर्मवचनेति । कर्तृवचनस्य यथा । प्रासीदको ग्राम इति । यथा चात्र वृत्तिविग्रहवाक्यार्थयोः कल्पना तथान्यत्र प्रपञ्चितम् । कर्मवचनस्य यथा । उद्धृतौदना स्थालीत्यादौ । ननु तः परो यस्मादित्यादौ मत्वर्थाभावेऽपि बहुव्रीहिदर्शनान्मत्वर्थे बहुव्रीहिरित्याद्यनुपपन्नमत आह । तः पर इति । अन्यार्थ इत्येव सिद्धे पदग्रहणं किमर्थमित्याकाङ्क्षायामाह । ग्राहवती नदीति । बहुव्रीहिव्याप्त्यर्थम् । बहुव्रीहिसंज्ञाव्याप्त्यर्थमित्यर्थः । बहुपदो बहुव्रीहिरिति । तथा च जरती चित्रा गौरित्यत्रापि बहुव्रीहेः साधुत्वापत्तिः । अत्र बहुपद इत्यभिधानेन राजपुरुष इत्यादौ यद्यप्येकसंज्ञाधिकारात्तत्पुरुषो बहुव्रीहिम्बाधते तथापि तस्य नावसर इति सूचयति । तदेवोपपादयति । द्वयोरिति । अनेकं किमिति । सुपुपेत्यस्य संबन्धादेकस्य पदस्य सर्पिषोऽपि स्यात् गोमूत्रस्यापि स्यादित्यत्राप्रयुज्यमानविग्रहे विद्यमानस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञा न भविष्यतीति प्रश्नः । बहूनामपीति । अन्यथा तत्पुरुषवद्द्वयोरेव सा स्यादिति भावः । पुंवत्त्वञ्चेति । उत्तरपदपरत्वाभावात् । कपिञ्जलाधिकरणेति । तत्र यथा कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र प्रथमोपस्थितत्वात्त्रयाणामेव ग्रहणन्तथा प्रकृते न निजान्त्रयाणामिति सूत्रे त्रयाणां ग्रहणात्सूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा इति बहूनामपि बहुव्रीहिप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्याच्च । तदाह । चतुरादीति । उत्तरपदे परतः समासविधानाज्ज्ञापकादिति । यद्यपि तद्धितार्थेतिसूत्रेण विधीयमानद्विगोर्द्व्यङ्गजातादौ चारितार्थ्यन्तथापि दिग्वाचकस्योत्तरपदे समासविधानं ज्ञापकमिति भावः । उपसर्जनसंज्ञासिद्धिरपि न प्रयोजनमित्याह । चित्रगुरित्यादाविति । स्पष्टार्थमिति । चार्थे द्वन्द्व इत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यर्थत्वमपि न । पूर्वोक्तज्ञापकस्य वृत्तिघटकपदान्यपदार्थे विद्यमानानां बहूनामपि समास इत्यर्थे सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेन द्वन्द्वस्य बहुपदसंबन्धिनः संभवात् । एवं ज्ञापकेन बहूनां समासकल्पनापेक्षया स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमत्रानेकग्रहणमिति भावः ।

द्वतीयान्त्वन्विति। यदाऽनेकग्रहणं स्पष्टार्थं कृतस्तदाऽनेकं सुबन्तं सुपा स-मस्यत इत्युक्तौ त्रिप्रभृतीनामेव स्यादिति भावः। अत एव। सर्वपदप्रकृत्वा-देव। वा लोप इति। अस्यैवापूर्वविधेयत्वम्। समासस्तु अनेकमितिसूत्रेणा-पि सिद्धः। अधिकरणशक्तिप्रधानत्वेऽपीति। ऊर्ध्वदेशनिष्ठाऽधिकरणतेत्यर्था-त्। आधेयप्रधानत्वादिति। शब्दशक्तिस्वभावादूर्ध्वदेशवृत्तिबोधकत्वात्। आ-धारत्वविवक्षयेति। भाषितः पुमान्पुंस्त्वविशिष्टोऽर्थो यस्येति वक्तव्ये आधेय-स्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षया समस्यर्थे बहुव्रीहिप्रदर्शनं स्वार्थकृतवै-लक्षण्यभिन्नवैलक्षण्याभाववतः समानानुपूर्वीकस्य यदा स्त्रियाम्प्रवृत्तिस्तदापि त-देव प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यमिति बोधयितुम्। येनेति। शब्देनेत्यर्थः। नोक्तमिति। पुंवद्भावयोग्येन स्त्रियां वर्त्तमानेन शब्देन कदापि पुंसः प्रतिपादनस्याभावा-दिति शेषः। ननु भाषितः पुमान्येनेत्यत्रान्यपदार्थःप्रवृत्तिनिमित्तमेव विवक्षि-तः। ततोऽशंशाव्यचा सङ्ग्रहङ्कृत्वा स्वार्थकृतवैलक्षण्यभिन्नवैलक्षण्याभाववत-स्तादृशस्य स्त्रियां वर्त्तमानस्य पुंवद्भाव इत्यर्थोऽस्त्वित आह। कुटीजोविक इति। आदिना पात्रीभार्यो द्रोणीभार्य इत्यस्य सङ्ग्रहः। कुटशब्दस्य येन प्रवृत्तिनिमित्तेन पुमान्भाषितो भवति तत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमस्तीति सूचय-ति। कुटशब्द इति। एवं परिमाणवाची पात्रशब्दोऽर्द्धर्चादिः। भाजने तु स्त्रीलिङ्गः। द्रोणशब्दोऽपि परिमाणेऽर्द्धर्चादिः। सदृशपरत्वे तु भार्यासामा-नाधिकरण्यम्। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये विवक्षितेऽव्याप्तिशङ्कां वारयति। प्रसूतभा-र्य इति। कैयटादय इत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकटयति। अन्ये त्विति। तथेति प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। अभाव एवेति। नन्वेवम्पुंवद्भावः प्रसूतभार्य इत्यत्र स्यादत आह। पुंवद्भावार्थन्त्विति। आदौ। भाषितपुंस्कादित्यस्यादौ। अत एव। योगविभागस्येष्टत्वादेव। ननु कर्त्तव्य इत्यनेन प्रसूतशब्दे समानप्रवृ-त्तिनिमित्तकत्वसाधनाय यत्नः कार्य इत्येव बोध्यते इत्यत आह। न हीति। एवञ्च। गर्भिणीशब्दस्यानवयवगर्भसम्बन्धप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धौ च। ननु दारशब्दस्य पुल्लिङ्गतया तत्समानाधिकरणगुणवाचकस्यापि पुंस्त्वमेव युक्त-मितिगर्भिण्यो दारा इत्यनुपपन्नमत आह। स्त्रीदाराद्यैरिति। अस्यार्थः। स्त्रीदाराद्यैर्योऽद्वयोगविशिष्टसंख्याप्रतिपादकैः पदैर्विशेष्यमस्तुतमप्राक्तान्तसुगद-

व्यक्रियाशब्दास्तथा स्युः तल्लिङ्गसङ्ख्यास्स्युः । तस्य भेदका विशेषणभूतार्थप्रतिपादका इत्यर्थः । गुणशब्दाः । गुणप्रवृत्तिनिमित्तकाः । एवन्द्रव्यशब्दा इत्यस्य द्रव्यप्रवृत्तिनिमित्तकाः द्रव्यप्रकारप्रतीतिजनका इति यावत् । तेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेनेत्यर्थः । ऐडविड्भार्य इति । इडविड् भार्या यस्येत्यर्थः । अत्र डविड्शब्दाज्जनपदशब्दात् क्षत्रियादञिति सूत्रेणाञि कृते तस्यातस्येति लुकि इडविडशब्दादूङोऽभावसत्त्वात्पुंवत्त्वम्भवतीति भावः । ननु एवञ्चावस्य सूत्रेण विधाने वरटा भार्यायस्येत्यर्थविवक्षायां हंसभार्य इति स्यादत आह । प्रत्या सत्त्येति । दृढगुरिति नेति । ननु दृढगुरितिरूपे इष्टापत्तिः । दृढा गुरितिविग्रहे तस्येष्टत्वात्समानार्थत्वाचेत्यत आह । वरटेति । अस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्य पुमांसमित्यंशाभावेन न पुंवत्त्वम् । एवमेव लक्ष्मणाभार्य इत्यत्रापि बोध्यम् । अत्र च । एतत्सूत्रोदाहरणे । अर्थातिदेशे दोषमाह । न त्विति । अर्थातिदेशे तद्वाची शब्दः प्रवर्त्तत इत्यर्थे दोषः स्यादिति भावः । रूपातिदेशे प्रसक्तान्दोषं वारयितुमाह । यद्यपीति । अर्थस्यापि निवृत्तिरिति । एवञ्च न वतण्डाचेत्यस्य प्राप्तिः । ध्वनितञ्चेदमिति । अर्थातिदेशे एवंविधे प्रदेशे फलतो रूपातिदेशे पर्यवसानम्भवतीत्येतद् ध्वनितमित्यर्थः । तत्र हि तृतीयादिषु पुंवदित्यनेन भवतीति वाक्यशेषेण पुंसि यथा नुम्न भवति तथा भाषितपुंस्कस्यापि तृतीयादिषु न भवतीत्यर्थे ग्रामणीशब्दस्य नपुंसकह्रस्वत्वे कृते गुणाभावनुडीत्वानाम्प्रतिषेधो ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलायेत्यादौ वक्तव्य इत्युक्ता अर्थातिदेशात्सिद्धम् । भाषितः पुमानस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्तरूपे तद्युक्तस्यार्थस्य पुमर्थो भवतीत्युक्ता पीलुने इत्यत्र फलत्वव्याप्यपीलुत्वरूपे पुमर्थातिदेशमाशङ्का समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कन्तस्य पुमर्थो भवतीति समाहितम् । अत्र च यथा स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रे भाष्ये न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीत्यभिहितन्तथा नाभिहितन्तेनैतद् ध्वनितमर्थातिदेशेऽर्थविशिष्टशब्दरूपस्यातिदेश इति । तेन क्लीबत्वविशिष्टार्थवाचकस्य शब्दस्य पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकत्वरूपातिदेशात्क्लीबत्वस्य निवृत्त्या तत्प्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तिरिति । अत एव । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्यानिवेशादेव । इत्युत्तरितमिति । वृत्तौ यद्यपि युगपदधिकरणवचनत्वे नैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वं तथापि वृत्तेः प्राक्तथा नै-

ति भावः । ननु वृत्तौ सङ्ख्याविशेषानवगमेन चित्रा गावोऽस्येतिविग्रहे संख्याविशेषभानेन वृत्तिसमानार्थकत्वं नैतादृशविग्रहस्येत्यत आह । वृत्ताविति । अत एव । पूर्वपदाक्षेपाभावादेव । अत एव । समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वाभावादेव । परमतङ्कटाक्षयन्नाह । परे त्विति । पूर्वपदस्य विशेषणमिति । अत्र कैवल्यं स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वघटितसमासघटकनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववत्त्वम् । तत्र विशेषणं यदि पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढिः स्यात्तदाऽथावर्त्तकत्वेन व्यर्थं स्यादिति भावः । ननु चित्राजरद्गुरितिभाष्यमितिमूलोक्तमसङ्गतम् । संप्रत्युपलभ्यमानभाष्यग्रन्थे तादृशप्रयोगानुपलम्भादतो व्याचष्टे । चित्राजरद्गुरितीत्यस्येति । पट्वीमृदुभार्य इति । द्वन्द्वपूर्वपदकोऽत्र बहुव्रीहिः । यदुक्तं रात्रिः पूरणीवाच्या चेति तदुपपादयति । अङ्गुतावयवेति । निघ्नतयेति । अत्र हनधातुर्गत्यर्थः । वार्त्तिकादिति । अप्पूरणीतिसूत्रे एवं हि वार्त्तिककृतोक्तम् । अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् । अपि; प्रधानपूरणीग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति । कल्याणी पञ्चमी यस्य पक्षस्य स कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इत्यत्र मा भूदिति भाष्यकृतोक्तम् । स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रे च पूरण्याम्प्रधानपूरणीग्रहणम् पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति । प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कल्याणी पञ्चमी यस्य स कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अत्राप्प्रत्ययस्य पुंवद्भावनिषेधस्य चाकरणाद्यत्र पूरण्याः प्रधान्यं तत्रोभयोः प्रवृत्तिः । पक्षस्य प्राधान्ये च पूरण्या न प्राधान्यं तिरोहितावयवभेदसमुदायस्य पक्षत्वादिति भावः । नद्यन्तादिति तु नोक्तमिति । नद्यन्तो यो बहुव्रीहिर्लोके प्रयुज्यते तदीयालौकिकविग्रहवाक्य इति तु नोक्तमित्यर्थः । ध्वनितमिति । तत्र हि कुमारीभार्येत्यत्र कबापादनपरभाष्येणेदन्ध्वनितमित्यर्थः । तत्राप्येतादृशार्थ एव कबापत्तिः कृता । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरितिसूत्रार्थमाश्रित्य परिहारः कृत इति त्वन्यत् । व्याख्यानात् । कौतिस्वरूपग्रहणं शतम्पाक इति निर्देशासङ्गतिः । प्रत्ययमात्रग्रहणं तु राका धार्कत्यत्रातिव्याप्तिरितिलक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । सामान्यविवक्षामुपपादयति । अदार्व्येति । ननु पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य निषेधापवादत्वेन परत्वादित्यसङ्गतमित्यत आह । कर्मधारयाश्रितेति । दर्शनीयजाती-

या दर्शनीयदेश्योयेत्यत्र चारितार्थ्यं इति भावः । अस्यामिति । निषेधाप्रवृत्तिपरिभाषायामित्यर्थः । अत्र । तसिलादिषु । तसिलादिषु कप्रत्ययपाठे प्रमाणमुपन्यस्यति । पुंवत्त्वाद्ह्रस्वत्वमिति । दारदिकेति । दरदोऽपत्यं स्त्री दरत् द्व्यञ्मगधेत्यणोऽतश्चेति लुकि ततः कप्रत्यये पुंवद्भावे सति दारदिकेत्यस्य सिद्धिस्तसिलादिषु कप्रत्ययपाठे भवतीति भावः । ननु दारदिकेत्यत्र जातेश्चेतिनिषेधः कुतो नेत्यत आह । दारद इति । अगोत्रत्वेनेति । अनन्तरापत्ये प्रत्यये सतीत्यर्थः । जातिवाचकं यत्स्त्रीप्रत्ययान्तमित्यर्थेऽत्र निषेधप्राप्तिः । गोत्रापत्ये प्रत्ययसत्त्वे त्वाह । किञ्चेति । व्याख्यानेनेति । जातेरितिपञ्चमीनिर्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । परिगणने सत्यव्याप्तिशङ्कायामाह । तस्यामिति । सर्वनाम्न इत्यस्य समास एव प्रवृत्तिभ्रमं निराकरोति । अतसुच इति । त्वतलोरितिसूत्रे गुणवचनेतिसंज्ञास्वरूपोच्चारणादाह । अत्रेति । अत एव । गुणवचनसंज्ञकस्य ग्रहणादेव । हास्तिकमित्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धिमाशङ्क्याह । यस्येतीति । तस्य । यस्येतिलोपस्य । सिद्धत्वेति । दरदि भवो दारदीय इत्यादि सिद्धार्थमुक्तया इत्यादिः । व्याख्यानमिति । आग्नेय इत्यत्र पुंवद्भावस्य भाष्येकरणदर्शनमूलव्याख्यानमित्यर्थः । तत्सम्बन्धस्य । भाषितपुंस्कादित्येतत्सम्बन्धस्य । एतत्फलन्तु लक्ष्मी च युवतिश्च लक्ष्मीयुवती तयोः साधुर्लक्ष्मीयुवत्य इत्यत्र पुंवत्त्वाभाव इति । समाधत्ते । आरोपितेति । एवञ्च प्रवृत्तिनिमित्तैक्यमस्त्येवेति भावः । तटमपीति । आरोपितगङ्गात्वेन प्रतीतिकाल इत्यादिः । गङ्गाभार्य इत्यत्र भार्याशब्दोऽत्र भर्त्तव्यपरः । भाषितपुंस्क इति । शत्रुत्वस्योभयत्र समानत्वादिति भावः । षयमिति । विवाहनिबन्धनपतिशब्दमाश्रित्य साधित इत्यर्थः । स्वमतमाह । परे त्विति । अयम् । द्वितीयः । सापत्नेः पुंवत्त्वमप्राप्नोतीति । इयं शङ्का तृतीयादर्शि तादृशरूपप्राप्तिरित्यभिप्रायेण । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । एतेन शत्रुपर्यायसपत्नीशब्दात्तस्य सिद्धिः सूचिता । द्वितीयस्य सिद्धिमाह । किञ्चेत्यादिना । तच्च भाष्यमिति । सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वादितिभाष्यमित्यर्थः । सपत्नीशब्दाभावमन्यमानस्य । प्रथमत उक्तस्य सपत्नीशब्दस्याभावमन्यमानस्येत्यर्थः । उत्तराशयस्तु सोऽपि वर्त्तत एवेति । कैयटोक्तञ्च कटाक्षयन्नाह । परे त्विति । दुर्वार इति । यदि प्रथमस्याभाव एव पूर्वपक्षिणोऽ-

भिन्ने तस्तदार्थात्तृतीयसत्ता तत्करनसि वर्त्तते इति कल्पनीयमेव । तथा सति तृतीयादपि सापतो दुर्वार इत्यर्थः । कैयटाशय इति । सापत इतीष्यते तच्च न सिध्यति शिवादिगणे प्रथमस्यैव पाठेन सापत्न इति स्यादित्याशयकल्पने-नोपपादनीयः सः । अस्मानेति । तत्र शिवादौ तृतीयस्यापि पाठ इति यदि न कल्प्यते किं तु प्रथमस्यैव पाठ इति कल्प्यते तदोपपन्नम्भवतीति भावः । इत्य-स्यापीति । उभयोरपि शिवादौ पाठः । एवं सति सापत्न इति यथा भवति तथा सापत इत्यपि प्राप्नोतीति तदाशयकल्पनयोपपाद्यः । तस्याः । इष्टापत्तेः । प्रकृत्यन्तरत्वमेवेति । सापत्ने पुंवत्त्वम्प्राप्नोतीत्युक्त्याऽऽग्निरूपितम्प्रकृत्यन्तरत्वं स्पष्टमेव लभ्यत इत्यर्थः । उपसंहरति । तस्मादिति । एवञ्च । सपत्नशब्दस्यैव तत्र पाठ इति व्यवस्थासिद्धौ च । ततः । तृतीयात् । ठकोऽप्यपवाद इति । यथा शैव इत्यत्रात इञिति सूत्रेण प्राप्तस्येञोपवादत्वाद्बाधकस्तथा ठकोऽपीति भावः । तद् ध्वनयन् । सपत्नशब्दस्य पाठन्ध्वनयन् । नन्वेवन्द्वितीयस्य पाठाभावेनाद्या-योरित्यसङ्गतमत आह । सपत्नशब्देत्यादि । ननु तृतीयाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाष-या स्य एवेत्यसङ्गतम् । परत्वाड्ठकः प्राप्तेरत आह । एवञ्च ण्यादय इति । दैते-यादितेययोः सिद्धय इति । क्तिजन्तदित्यदितिशब्दाभ्याङ्कृदिकारादिति ङीषि निष्पन्नदित्यदितीतिशब्दप्रकृतिकाठगन्तयोरित्यर्थः । आकरे । कैयटे । तदा सा-पत्नेय इति । सपत्नीशब्दस्य शिवादौ पाठाभावेन ततश्चगेवेति भावः । अन्यथे-ति । भाष्यकृत्कृताऽनित्यत्वपरिगणनेष्वे तयोरगणनादप्रवृत्त्यनङ्गीकारे । रूढ-योरित्यंतत्स्वोक्तरीत्या व्याचष्टे । सपत्नशब्दे ति । उक्तत्वादिति । एवञ्च रूढयो-रित्युक्त्यसङ्गतिरिति भावः । रूढिः समुदायशक्तिः सा यद्यप्येकार्थीभावस्वीकर्तृ-मते सर्वत्राऽस्ति । तथापि यत्रावयवार्थाभिन्नसमुदायार्थोपस्थितौ समुदायश-क्तिप्रहस्यावयवशक्तिग्रहसहकारित्वेन जनकत्वन्तत्र रूढिरिति व्यवहारस्तथात्वञ्च यत्रातिप्रसङ्गसम्भवस्तत्र स्वीकर्तुमुचितमिति भावः । ठक्कृतोरित्यत्र ठग्ग्रहण-स्य प्रयोजनमाह । ठावस्थायामिति । ननु ठस्येकादेशे भत्वेन भस्याढ इति पुंवत्त्वं सिद्धमेवेत्यत आह । इकादेशे त्विति । सन्निपातपरिभाषयेति । अजादिप्रत्ययसन्निपातेन पुंवत्त्वे सति प्रकृते तान्तत्वं तदनन्तरं यदि तान्ता-श्रयत्वमाश्रित्य कादेशः स्यात्तदोपजीव्यविरोधः स्पष्ट एव । नन्वत्र सन्निपातम्-

ऽणविधेः पुंवद्भावस्य न हि तत्सन्निपातविघातकत्वमस्ति साक्षान्निमित्तत्वम्। पुंवद्भावे सति कादेशो भवतीत्येवं रीत्या शास्त्रेणाबोधनात् किन्तु तान्तत्वसम्पादनद्वारैवेति सोऽसन्निपातविघातकत्वन्न पुंवद्भावस्येति यदि ब्रूयात्तदाप्याह। ठादिति। उच्चारणार्थत्वेनेति। अत एव माथितिकस्य सिद्धिः। भाष्यकारेष्यैतत्साधयति। अन्यवार्त्तिकानामिवेत्यर्थः। इदञ्च। भाष्यकारीयत्वञ्च। अत्यन्तस्वार्थिको वेति। मयडित्यर्थः। अत एव। मात्रग्रहणकल्पस्य तादृशार्थस्य स्वीकारादेव। अतिप्रसङ्गन्निराचष्टे। तृतीयेत्यादि। तदितरेति। तस्या इतरा इत्यर्थः। अत्र यथा पूर्वपदे भवति तथोत्तरपदे नोपलभ्यत इति भावः। प्रत्याख्यानप्रकारमाह। जातिमात्रेति। नोदनायामिति। कुक्कुटाण्डमपश्येत्यादौ। इदमुपलक्षणम्। कुक्कुटाण्डमस्तीत्यत्रापि तथाभावात्। कुक्कुटस्याण्डमित्येव विग्रहः। पूर्वः। क्यङपेक्षया पूर्वः। सः। क्यङ्। तादृशसमुदाय एवेति भावः। वैलेपिकमिति। अण्महिष्यादिभ्य इत्यण्। उत्तरनिषेधाः। संज्ञापूरण्योश्चेत्यादयः। तादृशार्थे मानमाह। तदुक्तमिति। एवमाद्येति। संज्ञापूरण्योश्चेत्येवमादीत्यर्थः। एतद्भाष्येति। तत्र हि किमिदमेवमाद्यनुक्रमाद्यस्य योगस्य विषये आहोस्वित्पुंवद्भावमात्रस्य। किञ्चातः। यद्याद्यस्य योगस्य विषये माध्यमिकयोः शालूकिकीयः अत्र न प्राप्नोति। माध्यमिकायां भवः वेणुकादिभ्यश्छण् वक्तव्य इति छण्। शालूकिकायाम्भव इत्यर्थे वृद्धाट्ठकेकान्तेति छः। उभयत्र नगरीवाचका इवार्थे तद्धिते भस्याढ इति वार्त्तिकेन पुंवद्भावे न कोपधाया इति निषेध इष्यते स न प्राप्नोतीत्यर्थः। वार्तिकेनापि भाषितपुंस्कस्यैव पुंवद्भावो विधीयते नगरीवाचकस्य तु न भाषितपुंस्कत्वमित्यभिप्रायेण तदनन्तरम्। विधिरप्यत्र न सिध्यति। किं कारणम्भाषितपुंस्कादनूङित्युच्यते न ह्यत्र भाषितपुंस्कादनूङ्। इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम्। अत्र विलेपिकाशब्दो ण्वुलन्तस्तस्मादण्महिष्यादिभ्य इत्यण्। विधिश्च सिद्धो भवति। प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति। अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। एवन्तर्हि न कोपधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषये। तत उत्तरमेव माद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये इत्युक्तम्। सूत्रसम्मतत्वं सूत्रकारस-

म्मतत्वम्। न च सूत्रकारसम्मतत्वे स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रस्यसमानाधिकरणपद-स्य ढभिन्नतद्धितबोधकतापि लक्षणया स्वीकार्या एवं सति विलेपिकायां भव इत्यर्थे यो वैलेपिकशब्दस्तत्र स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रस्यैव प्राप्तिरिति आद्यस्य योगस्य विषये इतिपक्षे प्रतिषेधो न प्राप्नोतीति भाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम्। सूत्रकारसम्मतत्वमित्यनेन सूत्रघटकपदस्य लक्षणया वार्त्तिकोक्तार्थसङ्ग्राहक-त्वमिति नोच्यते किं तु सूत्रप्रणयनान्तरं वार्त्तिकोक्तार्थस्य स्फूर्त्तावपि तदंशस्य वार्त्तिकारेण पूरयिष्यमाणत्वज्ञानेऽप्युपेक्षया तदकरणेन सूत्रशेषत्वं वार्त्ति-कस्येति बोधनेन सूत्रकाराभिप्रायविषयत्वमित्येवोच्यत इति । न विरोध इ-त्याशयात्। एवं तृतीया च होरितिसूत्रस्यभाष्यविरोधे प्राप्ते तत्परिहरति। यत्त्विति। गाचिकाभार्य इत्यत्र ककारो गवुलसम्बन्धीत्येतद्दर्शयति। गवुलका-देशेति। ठनिति। रमशब्दादिति शेषः। पाका बालेति। अत्र हि इणभीका-पाशल्यतिमर्चिभ्यः कनिति सूत्रेण पाधातोः कन्। आवर्त्त इति। अत्र वृद्धि-रादैच्सूत्रस्थं भाष्यमेव मानम्। तत्र हि आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञेतिसिद्धान्ते तावद्भार्यो यावद्भार्य इत्यत्र पुंवद्भावः स्वीकृत इति। व्याख्यानादिति। प्रवाह-णस्य ढे इतिसूत्रस्थभाष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। तदेवाहात एवेति। अत एव। वृद्धिशब्दावृत्तिमत्त्वादेव। इति भाष्ये उक्तमिति। यद्यत्र वृद्धिशब्दावृ-त्तिर्न स्यात्तदोत्तरपदस्यादेर्वृद्धिनिषेधे पूर्वपदस्य वैकल्पिकत्वाद्वृद्ध्यभावेपि तद्धि-तस्य स्वरूपयोग्यतालक्षणं वृद्धिनिमित्तत्वमस्त्येवेति पुंवत्वनिषेधस्य प्राप्तिर-स्त्येवेतिनिषेधो न प्राप्नोतीति ग्रन्थासङ्गतिः स्यादिति वृद्धिनिमित्तस्येति सूत्रे वृद्धिशब्दावृत्तिर्ध्वनितेति भावः। तत्फलमाह। अर्धप्रस्थिकभार्य इति। प्रस्थ-स्यार्धमर्धप्रस्थं। सोऽस्मिन्नस्तीत्यर्धप्रस्थी। अर्धप्रस्थपरिमितधान्यघटितः समुदा-यस्तं कायत्यभिधत्ते इत्यर्धप्रस्थिकस्तद्वाचकोऽत्रार्धप्रस्थिकशब्दस्तमधीतेऽर्धप्र-स्थिकी सा भार्या यस्येत्यर्थः। अत्रार्धप्रस्थिकशब्दादध्येतर्य्यण् अर्धात्परिमा-णस्येतिप्राप्तवृद्धेर्नात इतिनिषेधे पूर्वपदस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावो बोध्यः। एतेन न कोपधाया इतिनिषेधोऽत्र दुर्वार इत्यपास्तम्। फलोपधानेपि विशेषमाह। फलोपधानस्येति। सिद्धान्तार्थमाह। परे त्विति। भाष्य इति। वृद्धिर्निमित्तक्ष-णा यस्मिन्नित्यर्थः। नन्वेवमपि चतुष्पात् सर्वनाम्न इत्यनेन वृद्धिनि-

धानात्तस्य वृद्धिनिमित्तत्वेन व्यपदेशिवद्भावेन तस्य तस्मिन् स्थित्या दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह । निमित्तग्रहणेति । यदि वृद्धेर्निमित्तमिति व्याख्यायते तदा व्याकरणशब्दाद्विहितेऽणि णकारसद्भावात्तस्मिन्नपि निषेधप्राप्त्या वैयाकरणीभार्य इति प्राप्नोतीति चेदिष्टापत्तिरित्याशयेनाह । ऐचौ प्रति चेति । निमित्तत्वमस्त्येवेति । अत्र निमित्तशब्दोऽर्श आद्यचा निमित्तवत्परः । निमित्तवत्त्वमस्त्येवेत्यर्थः । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिरितिव्याख्यानेऽपि वैयाकरणीभार्य इत्येव प्राप्नोतीत्याह । किं चैजिति । वृद्धाभिन्न ऐजितिसूत्रार्थाश्रवणादिति भावः । अत एव । तत्रापि वृद्धिपदसम्बन्धादेव । अत एव । वृद्धिशब्दाभेदे न यूभ्यामितिसूत्रे णैचो विधानस्येष्टत्वादेव । न यूभ्यामितिसूत्रस्य निषेधविधायकत्वपक्षे शङ्कते । यद्यप्यपवाद इति । एवमुक्तमिति । दाध्व्यिरित्यादौ विषयार्थमित्युक्तमित्यर्थः । सिंहावलोकनन्यायेनाह । क्रियात्रेति । वैयाकरणभार्य इत्यत्रेत्यर्थः । एतेन । उक्तव्याख्यानेन । अर्थस्य तदन्तत्वासम्भवादाह । तदन्तस्येति । एवमेव । तदन्तस्येतिव्याख्यानमेव । ननु मानिन्शब्दे यो निषेधः स मानिनीशब्दे न स्यादत आह । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । एवञ्च स्त्रीप्रत्ययरहिते दृष्टस्योत्तरपदत्वस्य मानिनीशब्दे पर्याप्तिसम्बन्धेनातिदेशान्मानिनीशब्दस्योत्तरपदत्वम् । यद्यप्ययं स्त्रीप्रत्ययो दीर्घमुखमानिन्शब्दाद्विहितस्तथाप्यनुपसर्जनत्वान्मानिनीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वम् । ननु स्त्रीप्रत्ययस्ततो न विहित इत्यत आह । यत इति । ननु सूत्रे जातेरित्युपादानात्प्रतिपदोक्तपरिभाषया जातेरस्त्रीविषयादितिसूत्रविहितस्त्रीप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति शूद्राभार्य इति मूलोक्तोदाहरणासङ्गतिरत आह ।स्वाङ्गादित्येतदिति। व्याख्यानादिति। न कोपधाया इतिसूत्रभाष्ये हास्तिकामित्युदाहरणेऽनेन सूत्रेण निषेधमाशङ्क्योपसङ्ख्यानिकस्य नायन्निषेध इति प्रतिपादितन्तन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । तत्फलमाह । अत एवेति । अत एव । जातेः पर इतिव्याख्यानादेव । दारदिकेति। दरदोऽपत्यं स्त्री दरत् । दृञ्मगधेत्यण् । अतश्चेति लुक् । तत अज्ञाताद्यर्थे प्रागिवात्कः । तसिलादिषु कपत्ययस्यापि पाठानुमानात्पुंवद्भावः । स च सौत्र इति जातेः स्त्रिया इति व्याख्याने निषेधः स्यादिति भावः । यदि तु पूर्वोक्तभाष्यमसम्मतं यदेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य विषय इति तदाद्रियते तदा दारदभार्य

इत्यस्योपलक्षणमिदम्। इदं यथाश्रुतभाष्यरीत्या । यदि तु आद्यस्येत्यस्य पाणिनीयस्येत्यर्थः क्रियते तदा तसिलादिष्वित्येतस्यापि विषये जातेश्चेत्यस्य प्रवृत्तिः स्यादेवेति दारदिकेत्यप्युदाहरणम्। ननु स्त्रियाः पुंवदितिसूत्रेऽनूङित्यस्य पर्युदासत्वपक्षे ऐड़विड़भार्य इत्यत्र पुंवत्त्वम् प्राप्नोतीति नोक्तन्ते नात्र जातेरिति निषेध इष्ट इत्यनुमीयते स च भवदुक्तार्थे न प्राप्नोतीत्यत आह। स्त्रियाः पुंवदिति सूत्र इति। एतच्चानन्तरापत्यप्रत्ययान्तस्यापि जातित्वमतेन। वस्तुतस्तु तन्न युक्तमित्याह। यत्त्वित्यादिना। सर्वोऽपि निषेध इति। न च न कोपधाया इत्ययन्निषेधः पुंवद्भावमात्रस्य विषये तत उत्तरमेवमाद्यमुक्तमणमाद्यस्य योगस्य विषय इति प्रागभिहितमिह तु सर्वोऽपि निषेधः सौत्रस्येत्यनेनाद्यसूत्रातिरिक्तस्य तसिलादिष्वितिसूत्रस्यापि निषेध इति लभ्यते तेनैतद्विरुध्यत इति वाच्यम्। आद्यस्येत्यस्य पाणिनीयस्येत्यर्थप्रदर्शनेन सर्वस्य सूत्रीयपुंवद्भावनिषेधस्य प्रागप्यभिधानात्। न च केशानामप्याकृतिग्रहणेति जातित्वसम्भव इत्यनेन सूत्रेणैव सुकेशीभार्यस्य सिद्धौ स्वाङ्गादितिव्यर्थमिति वाच्यम्। जातिवाचकान्वितं यत्स्त्रीत्वन्तदर्थको यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तस्य प्रकृतसूत्रे ग्रहणात्। अत एव बहवो ब्राह्मणा यस्याः सा बहुब्राह्मणा। बहुब्राह्मणा भार्या यस्य स बहुब्राह्मणभार्य इत्यत्र निषेधो न। अभिधानस्वाभाव्यात्। अभिधानं शब्दस्तत्स्वाभाव्यात् तच्छक्तिस्वभावादित्यर्थः। अत एव। उत्तरपदभूतसंज्ञा यद्वृत्तिसङ्ख्यानिरूपितसामीप्यवती या सङ्ख्या तत्प्रकारकोपस्थितिसत्त्वादेव। पदभिन्नस्यान्त इति। न च शकन्धुः कर्कन्धुरित्यत्रापि पदभिन्नकशब्दान्त्यावयवाकारात्परत्वे नानेनैव तत्रापि पररूपे सिद्धे शकन्ध्वादिषु तादृशानाम्पाठो व्यर्थ इति वाच्यम्। पदस्यार्थवत्तया पदभिन्नस्याप्यर्थवत एवान्त्याकारो ग्राह्य इत्यर्थेन तादृशपाठस्य सार्थकत्वादत एव ब्राह्मणागच्छेत्यत्र न पररूपम्। परस्परप्रतिषेधकः। परस्परविरुद्धः। तत्र। संशयविषये। बलवत्तरप्रमाणेनेति। यथा इण्प्रत्याहारः पूर्वेण णकारेण परेण वेतिसन्देहे अचिश्नुधात्विति सूत्रे गुरुनिर्देशेनेण्प्रत्याहारः परणेनेतिनिश्चयः। यत्र तु न तथा बाधकमिति। यथाऽचि विभाषेति सूत्रे विभाषापदोपादानेन सत्वतदभावयोरुपस्थितौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन व्यवस्था। ऐच्छिकस्तु यथा विभाषा दिक्समा-

स इतिसूत्रेण विकल्पेन संज्ञाविधानात्सर्वनामसंज्ञाकार्यघटितस्य तदभावघटितस्य वा प्रयोगेपि मासाधुत्वम् व्यवस्थितं यथा। एवञ्च। संशयविषयप्रतिक्षेपकत्वे च। अस्मात्। द्वित्रा इतिशब्दात्। तदुक्तंभाष्ये । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते। त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति। तत्र कैयटः। विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसङ्कलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यत इति। घटे पटे वा चैत्रस्य स्वत्वमित्यर्थे घटपटयोरन्यतरस्मिन्नस्य चैत्रस्य स्वत्वमिति प्रयोगो यथा भवति तथा प्रकृतेप्यन्यतररूपवार्थे बहुव्रीहिः स्वीक्रियते तदा पूर्वसूत्रेणैव प्रकृते समास इत्याशयेनाह। वस्तुत इति। अत एव। द्वितीयरीत्या बोधस्वीकारादेव। द्वित्वसंख्योत्पत्तिका दशेति। द्वित्वसंख्याया उत्पत्तिर्येषु तादृशा दशेत्यर्थः। अत्र दशशब्द उद्भूतावयवभेदसमुदायपरः। अधिकदशा इत्यर्थमिति। अधिका दश यासान्ता अधिकदशा गाव इत्यर्थे यदासङ्ख्येयेबहुव्रीहिः क्रियते तदा यद्यपि पूर्वसूत्रेण सिद्धिर्भवति तथापि यदा दशभ्योऽधिका इत्यर्थे समासः क्रियते तदा संख्येयस्य दशशब्दार्थत्वादन्यपदार्थाभावात्पूर्वेणाप्राप्तः समास इत्येतदर्थमिदं सूत्रमित्याशयः। फलान्तरमप्याह। कबभावार्थमिति। नन्वत्रापि बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणादिति डचो विधानासानुक्तसमासान्तत्वमिति कबभावः। सिद्ध एवेत्यत आह। शेषादितीति। भाष्ये स्पष्टमिति। इदमग्रे स्फुटीभविष्यति। संख्येयस्यान्यपदार्थत्वमाश्रित्य यदि पूर्वसूत्रेण समासः क्रियते तदा कप् न वर्त्यवेति भावस्तदाह। एवं चेति। विंशतेर्गवां सङ्ख्येति। अत्र विंशतिशब्दः सङ्ख्याने वर्त्तते। विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरितिकोशात्। अत एव। दिङ्मूपस्यान्तरालस्य ग्रहणादेव। तत्र। युद्धे। अत एव। युद्धस्य विशेष्यत्वादेव। न तदुपादानमिति। युद्धमित्यादेरनुपादानमित्यर्थः। इदम्। युद्धमित्येतत्। अत एव। उपलक्षणत्वादेव। कर्णाकर्णीति। कर्णेषु कर्णेष्वित्यर्थः। हस्ताहस्तीति। हस्तेनहस्तेनेत्यर्थः। इतिशब्दाद्विषयविशेषस्य यथा लाभस्तत्प्रकारमाह। इतिशब्दश्चात्रेति। तत्त्वञ्च। प्रकाशत्वञ्च। तत्रास्येति। कर्मव्यतिहारेऽस्य समासस्येत्यर्थः। इति कर्मव्यतिहार इतिमूलोक्तस्यास्मिन्कर्मव्यतिहारेऽनेन वचनेन दीर्घ इत्यर्थः। अन्यार्थमपीदं वचनमित्याह। तुराषाडीति। एतच्च कर्मव्यतिहारबहु-

श्रौढ्वावित्यपि प्रस्तुताभिप्रायमेव । न त्वन्येषामपीतिवचनार्थे प्रवेशः । अत्र च वृत्त्यादीति । कृत्प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठ इत्यर्थः । पराङ्गवत्त्वायाव्ययत्वमिति । तत्र हि षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमित्युक्तत्वादस्य कारकविभक्त्यन्तत्वे सति पराङ्गवद्भावः स्यादेवञ्च दण्ड कुर्वन्नित्येतदपेक्षया द्वितीयान्तन्द्वितीयाया-श्चाव्ययत्वाल्लुगिति भावः । अव्ययीभावेऽभावादिति । लुङ्मुखस्वरोपचारा इ-तिपरिगणनादिति भावः । वृत्त्यादीत्यनेन सूचितामरुचिम्प्रकाशयति । के चि-त्त्विति । तत्प्रयोग इति । केशाकेशि कुर्वन्नितिप्रयोग इत्यर्थः । इच्प्रत्ययस्य य-दि स्वरादौ पाठस्तदाऽव्ययत्वादव्ययानान्नेतिनिषेधात्पराङ्गवद्भावो न स्यादि-तिशङ्कानुत्थानायेत्थमभिहितम् । स्थित्यादिक्रियेति । केशेषुकेशेषु गृहीत्वा स्थि-तयोरित्यर्थ इत्यनेन ग्रहणस्थितिक्रिययोः समानकर्तृकत्वन्दर्शितन्न तु युद्धकर्तृ-कप्रवृत्तिक्रियामादाय क्त्वाप्रत्ययस्योपपत्तिरसमानकर्तृकत्वात् । पुरुषाणामिति । एवञ्च स्थितयोरितिद्विवचनमविवक्षितमिति भावः । अनेकमितिसूत्रेणास्य स-मासस्यागतार्थतामाह।इदं सूत्रमिति ।प्रक्रियालाघवार्थमप्याह। श्वोरविति। ननु संज्ञापूर्वकेतिपरिभाषाभावे वृद्धिसंज्ञापूर्वत्वेन न य्वाभ्यामितिनिषेधस्यानित्यत्वा-दप्रवृत्तौ वृद्धिप्रवृत्तौ द्वारादित्वादैचि शौवादंष्ट्रो मणिरित्यस्य सिद्धिर्भवति परिभा-षाया अभावे तु न स्यादत आह।शौवेति।यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति प-रिभाषासत्त्वे शौवादंष्ट्रस्य सिद्धिर्भवति परिभाषाया अभावे तु शुनो दन्तदंष्ट्रेत्य-नेन दीर्घं श्वादंष्ट्राशब्दाद्वृद्धाच्छेऽस्य सिद्धिर्न स्यादत आह । शौवेति । भाष्यप्र-योगादिति । एतेनात्रान्येषामपीत्येव दीर्घविधायकं शुनो दन्तेति त्वस्यैव दृ-ष्टिग्रहणस्य प्रपञ्च इति ध्वनितम् । स च दीर्घः प्रयोगदर्शनेन कल्प्यः प्रकृते च तद्धितोत्पत्तेः प्रागप्रवृत्तिः कल्पनीया । एवं सति वृद्धत्वाभावाच्छस्याप्राप्तेरण् । ततो द्वारादित्वादैच् । अन्येषामपीति दीर्घ । दृष्टिग्रहणादेवाप्रवृत्तिकल्पना-यान्दृष्टान्तः श्वपुच्छवदिति । एवमेव । यथा संज्ञापूर्वक इतिवचनमप्रामाणिक-न्तद्वत् । तत्तद्वचनबलात्साधयितुमिष्टाः प्रयोगाश्छान्दसातिरिक्ता अप्रामाणिका एवेति बोध्यम् । तद्द्योतकमिति । तुल्ययोग इति सप्तम्या द्योतनासम्बन्धाव-च्छिन्नाधारत्वमर्थ इति भावः । समासविशेषणत्वमुपसर्जनसञ्ज्ञस्य न तु सहश-ब्दविशेषणत्वमव्यभिचारात्समासविशेषणत्वेऽप्युपसर्जनशब्दस्यात्यन्तत्वम-

त्र साधकमाह। लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादिति। तत्फलमाह । सहक्तत्वेति। सहशब्दविशेषणत्वेऽच स्यात्। साक्षात्समासविशेषणत्वे फलमाह। सहक्तत्वप्रिय इति। व्याख्यानादेव। लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव। सपुत्रादेरिति। एतेषु सहशब्दस्य लौकिकोपसर्जनत्वाभावेऽपि शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमस्त्येव। तेन सहेतिसूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह। व्यधिकरणत्वादिति। तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति । सपूर्वायाः प्रथमाया इति निर्देशात्। इतिशब्दादिति। अस्योपादानादस्य सूत्रस्य प्रयोगदर्शनात्प्रवृत्तिरिति भावः । ननु कबभावार्थमितिपूर्वत्रोक्तत्वात्सकर्मक इत्यत्र कप्रत्ययानुपपत्तिरत आह। स्वार्थे क इति । अत एव। स्वार्थकप्रत्ययस्वीकारादेव। असम्भवादिति। व्यधिकरणत्वादेरभावादिति भावः। नन्वेवं सहैव दशभिः पुत्रैरित्यत्र तृतीया कथमत आह। सहैवेत्यादि । विद्यमानतावाचीति। एतेन व्यधिकरणत्वं स्पष्टमेव। एवञ्च। सहशब्दस्य विद्यमानवचनत्वे च। प्रकृत्याऽऽशिषि। अत्र नेति वक्तव्ये प्रकृत्या इत्युपादानमदृष्टार्थम्। नन्वेवमाशीर्वचने सपुत्रस्येत्यस्य प्रयुज्यमानस्य का गतिरत आह। सपुत्रस्येतिरूपे विशेषाभावादिति । एवञ्चाबहुगणादिति प्रतिषेधवैयर्थ्यमिति शेषः। प्रत्याख्याने त्विति। प्रत्याख्यानपूर्वपक्ष इत्यर्थः। सूचितमिदमिति। प्रत्याख्यानं सूचितम्। अत्र पक्षे। प्रत्याख्यानपक्षे। कबपीति। सङ्ख्येयेऽन्यपदार्थे यदाऽनेकमितिसूत्रेण समासः क्रियते तदा कब्भवत्येव। यदा तु विंशत्यादीनां सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरतयाऽधिकविंशा इत्यादौ अधिका विंशतिर्यासामित्यर्थकल्पने किञ्चिदधिका विंशतिः सङ्ख्या यासामित्यर्थसम्भवेऽपि दशादीनां सङ्ख्येयमात्रपरतयाऽधिकदशा इत्यादिसिद्ध्यर्थं सूत्रमारभ्यते तदा पूर्वोक्त एवार्थः। एतच्चारुचिबोधकेन तुना सूचितम्। तथा चोक्तं भाष्ये इदन्तु न सिध्यति। अधिकदशा इति। वार्त्तिककारस्त्वाह। मत्वर्थे पूर्वो योगः। असत्यर्थोऽयमारम्भः । अनेन सूत्रस्यावश्यकत्वं वार्त्तिककारसम्मतमिति स्पष्टमेव। द्वित्रा इत्याद्यर्थम्मत्वर्थग्रहणकर्त्तव्यत्वेऽपि स एवाह। कब्भावार्थं वेति। एतत्सूत्रविहितसमासस्य शेषाधिकारस्थत्वाभावेन कपोऽप्राप्तेरिति भावः । न च द्व्येकयोरित्यादिसिद्ध्यर्थमेकादिनवान्तानां सङ्ख्यापरत्वस्यापि स्वीकारादिदन्त्वित्याद्युक्तमसङ्गतमिति वाच्यम् । सौत्रप्रयोगविषय एव तथा स्वीकारेऽप्यन्यत्र ने-

त्याश्रयात्। भाष्ये ऽनन्तरबहुव्रीह्यपेक्षयेति। शेषाद्विभाषेतिसूत्रे भाष्ये उक्तम्। कः शेषः याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो न विधीयते स शेष इति। सामान्येनोक्ते ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीति पूर्वपक्षिणोक्ते कपो वैकल्पिकत्वात्तदभावे सावकाशत्वेनापवादत्वाभावात्परत्वात्प्रतिपदविहितसमासान्तविषये कप् प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम्। ततः किमपेक्षं शेषत्वमिति प्रश्ने यस्माद्विहितेभ्य समासान्तो न विहितस्तदपेक्षं शेषत्वमित्यर्थे कथितेऽनुक्तमिति न सिध्यतीति परेणोक्ते अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारस्तदपेक्षं शेषत्वमित्युक्तम्। स चाधिकारो बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति। स च बहुव्रीहिः प्रायमकल्पिकः। एवञ्च तदधिकारीयसमासान्तस्याचाविधानेन कबपि भवतीति भावः इदमत्र कृतमिति! बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणादिदं सूत्रमत्र कृतमित्यर्थः। सङ्ख्याया इतीति। सङ्ख्यान्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तो डजित्यर्थः। अव्ययादेरितीति। अव्ययादेरिति च वक्तव्यमिति पूर्ववार्त्तिकशेषात्। ननु यद्यव्ययादेरित्युच्यते तदान्यत्राधिकलोपादित्यपि वार्त्तिकमतोक्तम्। द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिका रेधिका विंशतिरेकविंशतिरिति च फलमुक्तन्तत्रोपपद्यतेऽव्ययादित्वाभावादत आह। अन्यत्रेत्यादि। स्वरीत्येति। तेनाव्ययादेरित्यस्यानुपादानाच्छेषपूरणस्य भाष्यकृता कृतत्वादिति भावः। किं चैकविंशतिरित्यादौ भाष्यरीत्या तत्पुरुषाभावान्न डचः प्राप्तिरित्याह। भाष्यकृता त्विति। इन्द्व एवेति! एवञ्च संख्येतिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। एवमेव। व्यत्ययेन। ऊर्ध्वमार्गविवक्षायामाह। इयसचो वेति। तदन्तग्रहणन्नास्तीति। एवञ्च रमाभ्यामित्यनेनान्वयाय पूर्वपदशब्दोऽत्र लाक्षणिको बोध्यः। अनभिधानमिति। संज्ञात्वात्क्रान्तानामित्यादिः। रघुनाथादिशब्देऽतिप्रसङ्गं वारयति। रघुनाथेति। पक्षेऽजेति। णसादेशस्य वैकल्पिकत्वेनैतदभावे पूर्वसूत्रप्रवर्त्तत इति भावः। भाष्य इति। एतद्वार्त्तिके वामङ्गमित्यर्थः। खुरखराभ्यामस् वक्तव्य इत्येव पाठात्। एवञ्च खुरणस इत्याद्यसाध्वेव। उपसर्गसंज्ञायाः क्रियायोग एव प्रवृत्तेर्नासिकाशब्दार्थेन योगे उपसर्गत्वासम्भवादुपसर्गग्रहणम्प्रादुपलक्षणमित्याशयेन मूले व्याख्यातम् प्रादिति। अन्यथा। अनोत्पर इत्यस्यैवोपादाने। प्राग्वदंवेति। प्रादुपलक्षणमेव। नसादेश इति। एवञ्च नैतन्नथमास्त्र। किन्तु

तृतीयान्तम्। सुप्रात इत्यादाविति। अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य स्वसम्बन्धिकर्मविशेषलक्षणया शोभनपदेन सामानाधिकरण्यम्। यद्यपि प्रातःकल्पमित्यादाविव वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वे नापि निर्वाहो भवति। तथापि कालस्य स्वतः शोभनत्वम् दुष्टत्वं वा न सम्भवतीत्युपाधिसंसर्गेणैव तद्वाच्यत्वसदपेक्षया लक्षणया कर्मविशेषपरत्वमुचितमेव। निपातनादिति। पाच्छब्दस्य कृतसमासान्तत्वाभावेनाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन च पादः पदित्यस्याप्राप्तिरिति भावः। अस्य। नञ्दुःसुभ्य इत्यस्य। न च प्रकृतसूत्रे हलिग्रहणं व्यर्थम्। हलशब्देन समासेऽहल इत्यस्य सिद्धिर्भविष्यति महत्त्वप्रतीतिरपि प्रकरणादिना भविष्यतीति वाच्यम्। असिच्प्रत्यये सति दुर्हल इत्यत्र चित्त्वादन्तोदात्तत्वं भवति। प्रकृतसूत्रे हलिग्रहणाभावे हलशब्देन समासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वापत्तिः। हलिशब्देन समासेऽनुक्तसमासान्तत्वेन कबापत्तिश्च स्यात्। हलिग्रहणसत्त्वे तु प्रकृतसूत्रेण समासान्ते कृते कब् भवतीत्याशयात्। ननु प्रजामेधाशब्दान्तबहुव्रीहेः सिच्प्रत्यय एव विधातव्यो यस्येतिलोपाभावेऽपि अप्रजा इत्यादि भविष्यतीत्यत आह। अकारोच्चारणमिति। अस्वरितत्वेनान्यतरस्याङ्ग्रहणस्यासम्बन्धेन नित्यत्वे लब्धे नित्यग्रहणकिमर्थमत आह। नित्यग्रहणमिति। भाष्यस्वरस इति। भाष्यकृता प्रकृतसूत्रस्थनित्यग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमोक्तम्। एतेन यत्प्रकृतसूत्रस्थनित्यग्रहणमन्यतोऽप्ययमस्ति नाल्पमेधस इति सिध्यतीति वृत्तिकृदादुक्तम्तन्निरस्तम्। रूढौ न मानमिति। रूढावेव न मानमित्यर्थः। तेन पादस्य पदाज्यातिसूत्रे बहुव्रीहौ प्रकृत्येतिसूत्रे च रूढिसत्त्वेऽपि न क्षतिः। सजातीयेति। अत्र साजात्यं स्वघटितसमासघटकत्वेन। अभावश्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः। अदृष्टार्थ इति। अत्रानुकरणभूतेनाकारेणादृष्टशब्दस्य समासः। अः अदृष्टो यस्य सः। अदृष्टाः अदृष्टाः प्रयोजनं यस्य सोऽदृष्टार्थः। तादृशश्च णिजन्तो धर्मशब्द इति भावः। साहचर्यादिति। पूर्वोत्तरसूत्रसाहचर्यादप्रत्ययचकारसाहचर्याच्चेत्यर्थः। परमतङ् खण्डयति। वलादाविति। युवजानिरित्यत्रोपस्थानिकत्वेन दोषाभावेऽप्याह। गौधेर इति। सगुर्गभिश्च इति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादितिपरिभाषाप्रवृत्तावप्याह। समासान्ता इति। गन्धशब्दो द्रव्यवाची गुणवाची च। अत्र-

ति जलमियम्पिनष्टि गन्धानित्यादौ द्रव्यवाची। गुणवाची तु चन्दनस्य गन्ध इत्यादौ दृष्टः। प्रकृतसूत्रे तु द्रव्यवाचिनो न ग्रहणमिति बोधनाय वार्त्तिककृतोऽगन्धस्य त्वे तदेकान्तग्रहणमिति तत्रैकान्तशब्दस्यावयववाचकतया गुणस्यावयवत्वाभावादाह। मूले एकान्त इवेति। पातञ्जलमतेनाह। गुणसमुदाय इति। अन्ये। मुख्याः। यद्यपि गन्धशब्दो नानार्थः तथाप्यल्पाख्यायामित्युपादानाल्लेशवाचकस्यात्र ग्रहणमित्याह। तथा चेति। ननु मूलोक्तं स्त्रियामित्यप्रकृतमत आह। स्त्रीलिङ्गानामेवेति। कुम्भपदीषु चेतिसूत्रारम्भप्रयोजनमाह। यदिहोपेति। शिशुत्वावस्थेति। पशुविषये तादृशी प्रसिद्धिर्लौकिेऽस्ति। उपचयादय इत्यादिनाऽपचयग्रहणम्। एकवचनान्तपाठे न यथाऽर्थविशेषलाभस्तत्प्रकारमाह। सर्वत्र गण इति। समासान्तसामान्यस्य तदभिप्रायविषयत्वमित्यत्र तदुक्तिरेव प्रमाणमित्याह। तद्दर्शयतीति। समासान्तापेक्षया शेषग्रहणे शेषग्रहणं व्यर्थं स्यादिति कस्य चिदुक्तिं खण्डयति। समासान्तायेति। समासान्तसामान्यापेक्षया शेषाग्रहणे सति यत्सिद्धन्तदाह। एवं चेति। प्रियपथिक इति। अत्र परत्वात्कप्। ऋक्पूरित्यकारस्तु यदा न कप् तदा भवति। प्रियपथ इति। तदाह अपीति। अत एव। यदा संख्येयेऽन्यपदार्थेऽनेकमितिसूत्रेण समासः क्रियते तदा डज्विषयेऽपि कप इष्टत्वादेव। अन्यत्र पाठः। अनन्तरो यो बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरितिबहुव्रीह्यधिकारस्ततोऽन्यत्र पाठः। अन्यत्र विस्तर इति। अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारस्तदपेक्षस्य शेषपदार्थस्य ग्रहणमुक्त्वा कथमनृचो बह्वृच इति। वक्तव्यमेवैतत्। अनृचो माणवे। बह्वृचश्चरणाख्यायामिति भाष्ये उक्तम्। कथमिति। बहुव्रीह्यधिकारविधानाच्छेषत्वात्कप्प्रसङ्गः। वक्तव्यमेव। एतदित्यनेन विशेषवचनेन कपो बाध एव। विनिगमनाविरहेणानृचो माणवे एव। माणवेऽनृच एवेत्युभयविधनियमाश्रयणात्। यत्त्वत्र कैयटेनोक्तम्। समासान्तापेक्षेऽपि शेषत्वेऽनृचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृक्कयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्य चिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते। किञ्चोपदशादिभ्यः पक्षे कपप्राप्नोति अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्र च प्राप्नोति तस्मात्समासान्तापेक्षमेकशेषत्वमाश्रयणीयमिति। एतदेवानुक्तसमासान्तादिति वदता मूलकृ

तापि समासाश्रितमिति । अत्रेदञ्चिन्त्यम्।नैव कबपेक्षं शेषग्रहणन्नापि समासापेक्षमित्यनेन नञ्घटितवाक्यद्वयेन पूर्वोक्तपक्षद्वयोपमर्दं कृत्वा भाष्यकृता अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यत इत्यनेन तृतीयपक्ष एव स्वीकृतोऽतः स एवादरणीयः । कपो वैकल्पिकत्वेन पक्षे प्रियपथिक इतीष्टमेव । भाष्यकृता एतादृशदोषानुद्भावनात् । अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीतिन्यायात् । समासान्तइति सूत्रस्य उच्चधुरइतिप्रयोगस्तु कबभावपक्षे बोध्यः । न च विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गमितिन्यायेन समाससामान्यापेक्षत्वेन ऋक्पूरित्यन्तरङ्गमिति वाच्यम् । प्रकृतिविशेषापेक्षत्वेन तस्यापि समत्वात् । सामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वस्य भाष्यकृताऽनाश्रयणाच्च । ननु यद्यनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारस्तदपेक्षया शेष आश्रीयते तदा बहुव्रीहावुरः प्रभृतिभ्यः कप् । इनः स्त्रियाम् । नद्यृतश्च । विभाषा । इत्येवं कप्प्रकरणं समाप्य सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । अङ्गुलेर्दारुणि । इत्यादिसूत्रं कर्त्तव्यम् । प्रकृतसूत्रस्थं शेषग्रहणञ्च कार्यं विशेषविहिताः षजादयो बाधका भविष्यन्तीति चेन्न । विभाषा श्वावारोकाभ्याम् पूर्णाद्विभाषा इत्यनयोर्वैकल्पिकत्वेनैतयोरभावे कबापत्तेः । मम तु अनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इत्यभिधानात्तद्विषये कपोऽप्राप्तेर्न दोषः ! किं च शेषपदाभावे शेषाधिकारस्थबहुव्रीहेरित्यर्थलाभोऽपि न स्यादिति बोध्यम् । शेषादित्यस्यैव निषेध इति । तेनोरः प्रभृतीति कप् संज्ञायामभवत्येव । विश्वे देवा अस्येति लौकिकविग्रहार्थं व्याचष्टे । विश्वाश्येति । अत्र विग्रहे बहुवचनोच्चारणस्य बीजमाह । उद्भूतेति । विश्वाश्येत्युपादानेन तस्य गणविशेषस्य विश्व इत्यपि संज्ञा । गणशोद्भूतावयवभेद एव प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावात् । इदमत्र बोध्यम् । न संज्ञायामितिनिषेधो नावयवस्य संज्ञात्वमादाय किं तु समुदायस्यापि संज्ञात्वादेव । कन्नहिता चेत्संज्ञा विवक्षिता तदा कप् न भवतीति-सूत्रार्थात् । सा च संज्ञा लोके विभक्त्यन्तविश्वशब्दघटितैवोच्चार्यते । न च संज्ञाशब्दा नियतापूर्वोक्ता एवान्यत्र दृश्यन्ते इह तु विश्वान्देवान्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेषान्देवानामित्यनियमो दृश्यत इति कथमिति वाच्यम् । देवशब्दप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृतिभूतदेवशब्दाद्यवयविकाऽच संज्ञेत्यर्थात् ।

साजात्यञ्च समानार्थकत्वविशिष्टसूत्रेणेति। विश्वं देव इति त्वपपाठ इति। परिनिष्ठिते प्रयोगे विभक्त्यलुग्विधायकसूत्राभावादिति भावः। अत एव तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते। ईयसश्चेति सूत्रविषयेऽनन्तरस्येतिन्यायाप्रवृत्तौ बीजमाह। न संज्ञेयसो हि सैवेति। ईयसः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तत्तदन्तपरमतो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया इह प्राप्तिः। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधवचनं यद्यपि नोपलभ्यते तथापि तादृशानुपूर्वीकस्य यथा लाभस्तत्प्रकारमाह। ईयसो बहुव्रीहाविति। गोस्त्रियोरितिसूत्रात्स्त्रीग्रहणमत्र सम्बध्यत इत्याशयेनाह। स्त्रीप्रत्ययस्येति। अत्र सूत्र इति। ईयसश्चेतिसूत्र इत्यर्थः। विषयत्वं सप्तम्यन्तार्थः। ननु यदि पुंवद्भावो विधीयते तदा कुलस्यान्यपदार्थत्वे श्रेयोनुमादीनामपि प्रतिनिवृत्तिः प्राप्नोतीत्यत आह। दीर्घत्वमिति। एतद्वचनैकवाक्यतया पूर्ववचनेन पुंवद्भावविधानेऽपि ह्रस्वत्वस्यैव प्रकरणप्राप्तस्य तेन निवृत्तिर्बोध्यते इति कल्पनीयम्। अनेन। पुंवद्वचनेन। आवश्यकेनेति। अन्यथा दीर्घत्वविधानस्य पुंसि जातेऽपि गोस्त्रियोरितिह्रस्वत्वे पुनरनेन दीर्घत्वविधायकतया चारितार्थ्यान्नपुंसकह्रस्वत्वनिवृत्तिर्न स्यादिति भावः। निषेध इति। कप इत्यादिः। एतेन। पूजित इतिकथनेन। कर्त्रोद्यन्वयद्वारैवेति। अत एव समासप्रयोजकं सामर्थ्यमत्र वैयधिकरण्येपीति। अन्यथा सामर्थ्यसद्भावेऽपि सप्तम्यन्तैकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याभावात्समासो न स्यादिति भावः। सप्तमीविशेषण इतिसूत्रे विशेषणपदेन सप्तमीपदसाहचर्यादुत्तरपदार्थविशेषणीभूतार्थप्रतिपादकस्य ग्रहणमित्याह। उभयोरपीत्यादि। सर्वनामसंख्ययोरितिवचनारम्भस्य प्रयोजनमाह। श्वेतेति। अन्यथा विशेषणत्वाच्छ्वेतशुक्लयोरेव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। वन्येतरा इति। वन्या इतरे येभ्यः हस्तौ दक्षिणो यस्येत्यर्थः बहुव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्येऽपि सर्वनामत्वमुपपादयति। वचनेनेति। अत एव। शब्दपरविप्रतिषेधस्याभिमतत्वादेव। साधारणमिति। संख्ययाऽव्ययेतिसूत्रभाष्ये द्वित्राः। त्रिचतुरा इत्युदाहरणादिति भावः। मूले इन्द्वेऽपीत्यपिशब्दस्तत्पुरुषस्यापि समुच्चायक इत्याशयेनाह। सहस्राणामिति। इदम्। वाप्रियस्येति वचनम्। प्रियगुड इत्यस्येत्यर्थः। बहुव्रीहावेवेति। तेन

तत्पुरुषे न। सहप्रिय इत्यस्य बहुव्रीहित्वेऽपि तत्र नेदं वचनमप्रवर्त्तते। यत्र पदार्थस्य विशेषणत्वेन प्रियपदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तत्रास्य वचनस्य प्रवृत्ति-स्वीकारात्सहशब्देन समासे तूत्तरपदे सादेशविधानेन सहशब्दस्यैव पूर्वनिपा-तप्रसङ्ग इति तत्र वा प्रियस्येत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः। वृत्तौ स्पष्टमिति। भा-ष्यानुक्तत्वेन सिद्धान्ते व्यवस्थितविभाषात्वे मानाभाव इति भावः। क्रिया-शब्दत्वादिति। एतेन तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारः सूचितः। चारुस्मि-तेत्यादीति। अत्रादिना चारुदती चारुनेत्र इत्यनयोः सङ्ग्रहः। ज्ञापितमि-ति। इदं वचनमिति शेषः। वाग्रहणानुवृत्तेरिति। निष्ठेतिसूत्रभाष्ये पठितं यज्जातीतिवचनं तत्र वा प्रियस्येति पूर्वसूत्रपठितवार्त्तिकाद्वाग्रहणानुवृत्तेरि-त्यर्थः। वस्तुतस्तु भाष्ये जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वविधायकवचनेऽकृतमितप्रतिप-न्ना इतिप्रतिषेधवचनस्यैतादृशविषये निष्ठान्तस्य परनिपाते ज्ञापकत्वमुक्त्वा अकृतेत्यादिप्रतिषेधविषये राजदन्तादित्वकल्पना निरस्ता तेन जातिकालसु-खादिभ्यः परा निष्ठेतिवचनस्य ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वसूचनेन सर्वेष्टसि-द्धिर्भवतीति बोध्यम्। यदि तु प्रतिषेधविषय एव निष्ठान्तस्यापरनिपातः स्या-त्तदा पीतशब्दस्य तत्र पाठाभावात्पीतोदकमितिप्रयोगासिद्धिः स्यादित्येतदु-दाहरणोपन्यासेन मूलकृताप्ययमर्थो ध्वनितः। क्व चिन्नेति। वाग्रहणानुवृ-त्त्याऽऽहिताग्न्यादित्वकल्पनया वा इदमपि सिद्धम्।

॥ इति बहुव्रीहिविवरणम् ॥

तत्फलमिति। अनेकग्रहणानुवृत्तेः फलमित्यर्थः। तस्य वाक्यस्येति। चै-त्रेण मैत्रेण कृतमितिवाक्यस्येत्यर्थः। तस्य चैत्रेणमैत्रेणेत्यस्य तद्वाक्यत्वाभा-वाच्चैत्रमैत्राभ्यामितिसमुदायसाधुत्वप्रयोजकवाक्यत्वाभावात्। अत एव। वृत्तिविग्रहवाक्ययोः समानार्थकत्वनियमादेव। न तदुदाहरणमिति। न द्व-न्द्वोदाहरणमित्यर्थः। प्रत्येकान्वयविवक्षायामिदम्। समुदायस्यान्यत्रान्वय-विवक्षायान्तु भवत्येव। धवखदिरौ छिन्धीति यथा। एतेन। उक्तप्रकारेण। तमेवाह। राजन्वृन्दारकेति। वार्त्तिकविरोधशङ्कां वारयति। तिङिति। अत एव। समुदायस्य कर्तृत्वादेव। आवृत्त्या। क्रियावाचकपदावृत्त्या। तदन्वया-

दिति। तदर्थेऽन्वयादित्यर्थः। तेन। अनेकस्येत्युपादानेन। सापेक्षत्वेपीति। ईश्वरङ्गुरुञ्च भजस्वेतिवाक्ये चशब्दस्य द्योतकतया ईश्वरसमुच्चितङ्गुरुमिति-बोधेन गुरुपदार्थस्येश्वरसापेक्षत्वेपीश्वरपदार्थस्य गुरुपदार्थानपेक्षत्वेनासा-मर्थ्यान्न तत्र समासः। समभिव्याहारश्चात्र स्वोच्चारणकालाव्यवहितपूर्वकालो-च्चरितत्वम्। अत एव। एतादृशे विषये एकस्यैवेतरसापेक्षत्वादेव। ईश्वरक-र्मकभजनक्रियाया गुरुकर्मकभजनक्रियाभिन्नत्वादेकस्मिन्नित्यसङ्गतमत आह। एकधर्मावच्छिन्न इति। अपिनाऽवच्छेदधर्मस्यानेकत्वं विवक्षितमिति भावः। अन्वयपदस्य सम्बन्धप्रतिपादकतयाऽन्वयः समुच्चय इत्यसङ्गतमत आह। यत्त्वेवमिति। अन्वयः। विशेषणता। वक्ष्यमाणोदाहरणे। ईश्वरङ्गुरुञ्चेत्यादौ। अत्र प्रातिपदिकार्थसमुच्चयसत्त्वादेतेषां च यद्धर्मावच्छिन्नक्रियानिष्ठविशेष्यता-निरूपितविशेषणतापन्नविभक्त्यर्थविशेषणत्वमपरस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्न ए-व परम्परयाऽन्वयादिति भावः। आद्यः। विशेष्यतया। क्रियासमुच्चय इति। अत्र चशब्देन क्रियागते समुच्चितत्वन्द्योत्यते। क्रियायाश्च विशेष्यतयाभावस्या-नुभवसिद्धत्वादिति भावः। साधारणानुषङ्गिकपदार्थतावच्छेदकमाह। आनु-षङ्गिकत्वमिति। एकस्य प्राधान्ये तदितरस्यानुषङ्गिकत्वव्यवहार इत्यानुषङ्गि-कपदप्रतिसम्बन्धितया प्राधान्यपदव्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकमाह। अन्यस्येति। अन्वाचयस्थले चशब्दे तद्द्योत्यमर्थद्वयमाह। अन्वाचय इति। एवं च भिक्षा-मट गाश्चानयेत्येवंविधेऽन्वाचयाभिप्रायेण वाक्ये उच्चारिते सति चशब्दसमभि-व्याहृतपदप्रतिपाद्या या क्रिया तस्याश्चशब्दद्योत्यार्थस्य विशेषणतयाभानञ्जा-यते। अनुद्दिश्यभिक्षाटनञ्चाप्यङ्गवानयनमिति बोधः। अत्र परस्परमनन्वया-त्सामर्थ्याभावः स्पष्ट एव। परस्परापेक्षाणमिति। इतरेतरयोगनिरूपणावसरे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत्प्लक्षोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष-सहाय इति भाष्यकृतोक्तम्। अत एव परस्परापेक्षासूचनायेदृशे विषयेऽनेकच-कारप्रयोगः। यद्यपि मिलितानामन्वय इत्येवम्मूलकृताभिहितत्वेन साहित्य-रूपम्मिलनं वर्त्तिपदार्थे विशेषणमिति प्रतीयते। तथापि द्वन्द्वे साहित्यस्य वि-शेष्यतया भानञ्चाप्यमत एव गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिसूत्रे कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र कुक्कुटमयूरीशब्दार्थस्य साहित्यम्प्रति विशेषणतयोपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वमाशङ्क्य

द्वन्द्वे नेति वचनमारब्धम्। मिलितानामित्यस्य परस्परापेक्षाणामित्येवार्थः। परस्परापेक्षापदार्थनिर्वक्ति। उद्भूतावयवभेदेति। समूहरूपाणामिति। समूहेन ये रूप्यन्ते तेषामित्यर्थः। उद्भूतः प्रकटः अवयवानाम्भेदो यस्य तादृशसमूहनिष्ठविशेष्यतानिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानामिति यावत्। एकधर्मावच्छिन्नेऽन्वय इत्यस्य फलमाह। तेन नीधातोरिति। अत एव। परस्परापेक्षासत्त्वादेव। मिलितानामन्वय इत्येतदत्र तत्रेत्यध्याहारेण व्याचष्टे। यत्रैवमिति। प्रत्यवयवं समूहेति। एकैकपदार्थे समूहरूपत्वारोपेऽपि धवखदिरावित्यत्र न बहुवचनापत्तिः। अतिरिक्तस्य पदार्थस्य तत्र भानाभावादिति। प्रत्येकवृत्तिधर्मद्वयप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तमत एवैतादृशविषये द्वन्द्वोत्तरोत्पन्नद्विवचनबहुवचनार्थसंख्यायाः शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयः। यत्रानेकधर्मस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वमत्रैवोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तिसम्बन्धत्वस्वीकारात्। इति विशेष इति। अत्र ह्येकवचनमेवोत्पद्यते तदर्थस्य शुद्धपर्याप्तिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयः। चार्थे वृत्त्यभावेनेति। समुच्चयस्थले च समभिव्याहृतस्यैकस्य चार्थे वृत्तावप्यपरस्य चार्थे वृत्त्यभावेनानेकस्य चार्थे वृत्त्यभावोऽन्वाचये तूभयोरपि तत्त्वाभाव इत्यर्थः। एतच्चोपपादितम्प्राक्। प्रकारान्तरेण समुच्चयस्थले समासाभावन्दर्शयति। किञ्चेति। तत्र। समुच्चयस्थले। स्पष्टञ्चेदमिति। चार्थस्य प्राधान्ये समासप्रवृत्तिरित्येतत्स्पष्टमित्यर्थः। असत्वभूतत्वादिति। चादयोऽसत्त्व इत्युक्तेः। यद्व्याश्रितः। यद्व्याभिन्न इत्यर्थः। एतेनैवंविधलेखेन समासार्थस्य साहित्यस्य तत्र विशेषणत्वमितिकल्पना निरस्ता। अतः। लिङ्गपदोपादानेन। नन्वेवमिति। इतरेतरयोगेऽपि समूहस्य प्राधान्यस्वीकार इत्यर्थः। तदतिरिक्तः। अवयवातिरिक्तः। अत एव। समूहस्य विशेष्यत्वादेव। पक्षान्तरादिति। न च प्रथमद्वितीयपक्षयोरैक्येन पक्षान्तरादित्यनुपपन्नमिति वाच्यम्। यद्वेतिद्वितीयपक्षे उद्भूतावयवभेदस्य प्रथमोक्तः प्रकारः प्रथमपक्षे तूद्भूतावयवभेदस्य द्वितीयरीत्योक्तः प्रकारो दर्शित इत्यभिप्रायेणान्तरपदोपादानात्। गम्यमानसाहित्यमादाय समासापत्तिन्निरस्यति। अहरहरिति। उक्तोऽर्थः। समूहरूपः। इदम्। राजदन्तादिष्विति सूत्रम्। द्वन्द्व एवेदमिति। अल्पाच्तरमितिसूत्रभाष्ये पाठादिति शेषः। अल्पाच्तरमित्यत्र तरपः सत्तामुपपादयति।

यथाकथञ्चिदिति । अत एव । तरप्सूचितविशेषाभावादेव । अत एव । अदृष्टार्थस्यापि शब्दविशेषस्य सत्त्वादेव । अनुदात्तानामितिबहुवचनार्थस्य विवक्षितत्वे यत्र बहूनामनुदात्तानां सत्ताऽस्ति तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः स्याद्द्वयोर्यत्र स्थितिस्तत्र न स्यादितिहेतोर्यथा तत्र बहुवचनमुपात्तमप्यविवक्षितस्तथेहापि तरप्प्रविवक्षित इति भावः । ननु यदि तरबिंशोऽविवक्षितः स्यात्तदा द्वयोर्मध्ये एकस्य प्रकर्षे तरप उत्पत्तेर्बहुषु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदे विधीयमानतरबन्तशब्दघटितस्यैतस्य सूत्रस्याप्रवृत्तेर्मृदङ्गशङ्खतूणवा इत्यादि न सिध्येदत त्वविवक्षितत्वपक्षेऽत आह । मृदङ्गेत्यादि । इत्यादावित्यादिना पृथङ्नदन्ति संसदि । प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्यस्य सङ्ग्रहः । द्वन्द्वोत्तरपदो द्वन्द्व इति । शङ्खस्य तूणवस्य शङ्खतूणवौ । शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्चेत्येवं सह विवक्षया द्वन्द्वः कार्य इत्यर्थः । भाष्योक्तपक्षान्तर इति । तत्र हि किमयन्तन्त्रन्तरनिर्देशः आहो स्विदतन्त्रम् । किं चातः । यदि तन्त्रन्द्वयोर्नियमः । बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रम् । मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ्नदन्ति संसदि । प्रासादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । एवम्पक्षद्वयेऽपि दोषमभिधाय सर्वथेच्छसि तथास्त्वित्युक्तम् । तदुत्तरन्तरनिर्देशस्य तन्त्रत्वपक्षे पूर्वोक्तदोषानुवादङ्कृत्वा यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामि । पुनरतन्त्रत्वं स्वीकृत्य मृदङ्गेत्यादिदोषमुपन्यस्य द्वन्द्वघटितद्वन्द्वेन समाहितन्तेन प्रकृते तरन्निर्देशस्य सत्त्वेऽपि यथा फलैक्यं भवति तथैव यत्नः कार्य इति सूचितमिति भावः । यद्यप्यत्रोपपादितरीत्या फलाविशेषः पक्षयोर्भवति तथाप्यनयोः कः पक्षो युक्त इत्याकाङ्क्षायामाह। तन्त्रपक्षेऽपीति । दण्ड्युक्तन्निरस्यति । अस्येति । सर्वथार्थाभाव इति । स्वार्थिकत्वेऽर्थाभाव एव स्यादिति भावः । अत्रापि बहुष्वनियम इति यथा धर्मादिष्वनियमस्तथाऽल्पाच्तरमित्यत्रापीत्यर्थः। इदम्प्रकरणम्। पूर्वनिपातप्रकरणम् । अन्यत्रापि विप्रतिषेधन्दर्शयति । अजाद्यदन्तात्रेति । अत्रेति । द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येतिसूत्र इत्यर्थः । तूर्यशब्दो नृत्यपरस्तदङ्गत्वञ्च वाद्यवादकयोर्विवतीत्युभयोरपि ग्रहणशङ्कावारणायाह । वादका एवेति । भाष्ये ध्वनितमिति । मृदङ्गशङ्खतूणवा इतिबहुवचनात्सपदोच्चारणाद् ध्वनितमित्यर्थः । मूलेऽपि सा

ईङ्गिकपाणविकमित्युपात्तत्त्वेन वादकस्यात्र ग्रहणमित्येव लभ्यते । वादकस्य च नाङ्गत्वमप्राण्यवयव इत्येव सम्भवतीत्याशयेनाह । मध्ये तूपकारकेति । सेनाशब्दान्तद्वन्द्वत्वाऽङ्गशब्देन षष्ठीतत्पुरुषोऽत्र कार्यस्तदभिप्रायेणाह । अङ्गशब्दस्येति । तेन प्रत्यासत्तिस्वीकारेण । एवमेव । यथाद्वन्द्वश्चेतिसूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणेन दोषो वार्यते एवमेवाध्वर्युक्रतुवाचिनोऽध्वर्युक्रतुवाचिना सहैव यो द्वन्द्वस्तस्यैव ग्रहणमित्यमेव । तेनार्कश्वमेधावित्यत्र न । एकवचनशब्दादेकवदित्यस्य यथा लाभस्तथाऽऽह । एकवचनेति।एकार्थबोधकपदवदिति । एकत्वविशिष्टबोधकं यदेकपदं तद्यथा नित्यैकवचनान्तस्तथा एषां द्वन्द्वोऽपि भवतीत्यर्थः । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि पूर्वत्र नित्यार्थमिति भाष्यकृतोक्तम् । तत्र च कैयटेनोक्तम् । पूर्वत्रेति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमिति । अयञ्च नियमः समाहारद्वन्द्वपक्ष एव भाष्यकृता तत्रोपपादित इति मूलकृतापि तथैवोपपादितम् । द्वन्द्वश्चेत्यादीनां विध्यर्थत्ववादिमतनिरसितुं गङ्कते । न चेति । व्याख्यानेन । विभाषावृक्षेतिसूत्रीयभाष्यकृत्कृतनियमप्रदर्शनमूलकव्याख्यानेनेत्यर्थः । तत्र । समाहारद्वन्द्वे । तदनुवादेन । समाहारद्वन्द्वानुवादेन । फलाभावात् । समाहारद्वन्द्वस्य तिरोहितावयवभेदसमूहाभिधायकतया फलाभावात् । ध्वनितश्चेदमिति । मूलकृतेति शेषः । तत्रैवोक्तमिति । एतद्वाच्यसमाहारस्य कदाप्युद्भूतावयवभेदविवक्षा नेति तेन द्वन्द्वे उभयविवक्षा भवतीति । नन्वेषामेव समाहार इत्येव नियमः किन्न स्यादत आह । विपरीतेति । प्रतिपत्तेति । अस्य प्रतिपाद्यत इत्यत्रान्वयः । सिद्धस्योपन्यासमुपपादयति । प्रकृत इति । यदा तु न सिद्धानुवादस्तदाह । असिद्धेति । षष्ठ्यर्थ इति । अत एव द्वन्द्वपदेनान्वयः।पदकक्रमकयोरध्ययनेन या प्रत्यासत्तिस्तामुपपादयति । अध्ययनगतेति । पदान्यधीते पदकः । क्रमादिभ्यो वुन् । एवङ् क्रमकोऽपि । ननु पदक्रमयोरपि प्रत्यासत्तिरध्ययनेन सम्भवति । पदाध्ययनानन्तरं क्रमाध्ययनादतस्तदेवैतत्सूत्रोदाहरणत्वेन प्राथम्याद्वक्तुमुचितमित्याशयेनाह । पदक्रमशब्दयोरिति । जातित्वादिति । शब्दत्वव्याप्यजातिविशिष्टवाचकत्वादित्यर्थः । अस्मिन्सूत्रे लाघवादध्ययनतः सन्निकृष्टाख्यायामिति वक्तव्ये ऽविप्रकृष्टाख्यायामित्युपादानम्परम्परया सन्निकर्षग्रहणार्थम् । अध्ययनत इत्यस्यानुपादाने पितापुत्रावित्यत्रा-

तिप्रसङ्गः स्यादस्ति चैतयोर्जन्यजनकभावद्वारकः सन्निकर्षः । अविप्रकृष्टेति किम् । वैदिकयाज्ञिकौ । अप्राणिपदस्य प्राणसम्बन्धवद्भिन्नपरत्वे विभाषा वृक्षे-तिसूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यतो विशेषपरत्वमित्युत्तरं पादयति । यद्यपीत्यादि । भाष्यस्वरस इति । तत्र हि बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तु-धान्यतृणानामिति वक्तव्यमितिवार्त्तिकोक्तनियमविषये शङ्कितङ्किम्पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते आहो स्विदविशेषेण । किञ्चातः यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ । जातिरप्राणिनामिति नित्या द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नो-ति अथाविशेषेण न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्त्वित्युक्तम् । यदि प्राणिप-दम्प्राणसम्बन्धवन्मात्रपरं स्यात्तदा प्लक्षन्यग्रोधयोरपि प्राणसम्बन्धवत्त्वादप्राणि-त्वाभावेन जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोतीति भाष्यमसङ्गतं स्यादिति तच्चाप्याह्लोकप्रसिद्धानामिह ग्रहणमित्यर्थः । पर्युदासादिति । प्राणि-नाम्मनुष्यादीनान्द्रव्यत्वादाकृतिवयुक्तन्यायेन द्रव्यत्वव्याप्यजातिविशिष्टवाचका-नामिह ग्रहणमिति भावः । जातिप्राधान्ये तीति । जातिग्रहणोपादानादयं वि-षयविशेषो लभ्यते । अन्यथाऽप्राणिनामिति पर्युदासादेव जात्युपसर्जनद्रव्यवा-चिनाङ्ग्रहणोपपत्तौ तद्व्यर्थं स्यादिति भावः । धानाशष्कुलिशब्दस्यापि जाति-विशिष्टद्रवाचित्वाज्जातेः प्राधान्याभावेन सूत्रोदाहरणासम्भव इतिशङ्कापरिहा-राय प्राधान्यपदार्थविवेकः । प्राधान्यञ्चेति । पक्षान्तरमाह । यदेति । द्रव्यं विशेषणमिति । धानात्वशष्कुलीत्वजातेर्विशेष्यत्वं धानाशष्कुलि भक्षयतीत्यत्र जातौ भक्षणकर्मत्वान्वयानुपपत्तिरत आह । वाद्वाद्यन्वय इति । जातिप्राधान्य इत्यत्र साधकान्तरमाह । क्षीरोदक इत्यादि । जातिवचनावेताविति । जाति-विशिष्टद्रव्यवचनावेतावित्यर्थः । पर्युदास इति । एतेन नञ्प्रश्लेषाभावशङ्काप्यु-दासः । व्याख्यानादिति । अनगराणामितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकमूलाद्व्याख्या-नादित्यर्थः । तेन । पर्युदासप्रतियोगित्वेन नगरस्याग्रहणेन । तत्फलमाह । मथुरापाटलिपुत्रमिति । अनयोर्नगरवाचकत्वेऽपि सूत्रप्रवर्त्तत इति भावः । ह वाक्य इति । नदीवाचिनान्देशवाचिनाञ्चेत्यर्थः । उक्तरीत्येति । प्रत्यासत्त्या-श्रयणरूपयुक्त्या । अग्रामा इति बहुवचनोपादानङ्ग्रामविशेषाणाङ्ग्रहणाभि-प्रायेण । अत एव देशपदेन मनुष्यनिवासयोग्यानाङ्ग्रहणम् । न तु पर्वतानाम्।

तेन कैलासगन्धमादने इत्यत्र न। देशपदेनैतादृशस्य ग्रहणादेव नदीग्रहणस्य चरितार्थम्। अन्यथा तासामपि मत्स्यादिनिवासयोग्यत्वाद्देशपदेनैव ग्रहणे सिद्धे नदीपदं व्यर्थमेव स्यात्। न चाग्रामा इति पर्युदासेन देशग्रहणं भविष्यतीति देशपदं व्यर्थमिति वाच्यम्। गृहादिविशेषसन्निविष्टप्रदेशस्यैव माहृश्याद्ग्रहणमिति शङ्कावारणायैतदुपादानम्। तेन कुरुकुरुक्षेत्रादीनां ग्रहणसिद्धिः। विशिष्टलिङ्गपदस्य विशिष्टं विलक्षणं लिङ्गं येषान्तेषामित्यर्थः। इदञ्च न द्वन्द्वविशेषणम्। सर्वस्यापि द्वन्द्वस्य किञ्चिदपेक्षया विलक्षणलिङ्गतयैतदुपादानं व्यर्थमेव स्यादतो द्वन्द्वावयवविशेषणम्। नदीपदांशे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य तु न प्रवृत्तिः। देशपदसाहचर्यात्। अत एवेति। नदस्यापि ग्रहणादेव। शाश्वतिकशब्दस्य साधुत्वं दर्शयति। शश्वच्छब्द इति। निपातनादिति। अत एवाव्ययत्वेपि ट्युट्युलौ न। शाश्वतिकशब्दस्योक्तरीत्या नित्यवचनत्वं न विरोधस्य चाश्रयनाशेन कालविशेषेण वा नाशदर्शनेन विरोधः शाश्वतिक इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह। स्वाभाविक इति। अहिनकुलादिरिति। एषाम्पशुत्वं न लोकप्रसिद्ध्यभावात्। न तु सहानवस्थितिः। एकदेशकालावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वन्न गृह्यते। न च देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थ इति प्रयोगानुपपत्तिरेतेषामपि विरोधसत्त्वादिति वाच्यम्। शाश्वतिकपदेन वारणात्। एतेषां हि कार्यविशेषसाधने विरोधो न तु स्वाभाविक इति भावः। स्मृत्युक्तप्रकारेण। भस्मना शुध्यते कांस्यन्ताम्रमम्लेन शुध्यति। रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति इत्युक्तप्रकारेण। गणपाठे रूपमिति। यादृशं रूपङ्गणपाठे दृश्यते तस्य ग्रहणम्। तेन कुतावडादेशस्य ग्रहणसिद्धिः। गवाश्वप्रभृतिषु मूत्रपुरीष शकृन्मेदमांसशोणितादीनाङ्ग्रहणमबहुप्रकृत्यर्थमन्येषां सामान्यतः प्राप्ते नियमार्थम्। भाष्ये तथोक्तेरिति। सिद्धविशेषाणां वृक्षाद्यर्थमिति तत्रोक्तम्। मृगादिषट्कमिति। एतेषामपि विशेषाणाङ्ग्रहणम्। प्रागुक्तरीत्या। प्रत्यासत्त्याश्रयणेन। नित्यमेवेति। एतेषां चेत्रस्थितिकाले प्राणित्वेऽपि मनुष्यादिभिन्नतया जातिरप्राणिनामित्यस्य प्राप्तिः। ननु वनस्पत्युदाहरणं प्लक्षन्यग्रोधमिति भाष्ये उक्तन्तं पाञ्च वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तरपुष्पाद्वनस्पतिरितिकोशोक्तवनस्पतित्वाभावात् इत्यत आह। अत्र वनस्पतीति। इदम्। फलसंनतिपरिगणनम्।

एतेन। प्रकरणशेषभूतत्वकथनेन। जातिरितीति। अत्र जातिरप्राणिनामिति-सूत्रोपन्यासेन प्रकरणशेषत्वं सूचितमित्यर्थः। न च यत्र बहुवचनान्ता प्रकृतिस्तत्रैवेति नियमस्वीकारे तत्र जातिप्राधान्याभावेन जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भाव इत्यनेन विरोध इति तु न वाच्यम्। जात्याश्रयसकलव्यक्तिप्रतीतेर्जातेः प्राधान्यसद्भावात्। ननु विभाषा वृक्षेतिसूत्रस्योदाहरणनिरूपणावसरे मूले गोमहिषमित्युपात्तं तच्च सेनाङ्गत्वाभावान्नित्यैकवद्भावस्य प्राप्त्यभावाद्विशेषेण कथनमयुक्तमत आह। गोमहिषमिति। प्राप्तिमात्रेति। पशुत्वात्प्राप्तिरिति भावः। इदं च स्वस्वग्रहस्थयोर्गोमहिषयोः प्रकृतगोमहिषपदार्थत्वे बोध्यम्। यदा तु भारवाहकवाचकयोस्तयोरुपादानं तदा तु सेनाङ्गत्वमपि सम्भवति। अत एव। बहुप्रकृतिकद्वन्द्वस्य वैकल्पिकैकवद्भावविधानादेव। बदरेति। अत्र फलत्वव्याप्यजातिप्रवृत्तिनिमित्तकयोरेतयोर्जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावे प्राप्ते विकल्पः। अत्र पठितमिति। विभाषा वृक्षेति सूत्रे पठितमित्यर्थः। नप्रत्वे वर्गमिति। यदि वार्त्तिकोक्तानां ग्रहणं विशेषार्थं तदेत्यर्थः। अन्यस्त्विति। मृगाणां मृगभिन्नैरित्यर्थः। मृगवानरावित्यादि यथा। ननु विप्रतिषिद्धमिति-सूत्रोदाहरणनिरूपणावसरे शीतोष्णम्। शीतोष्णे इत्युपात्तमेतयोस्त्वप्राणित्वाद्विरामसम्भवेन कथं विप्रतिषिद्धत्वमत आह। विरोधोऽत्रेति। सहानवस्थानम्। एकावच्छेदकावच्छेदेन सहानवस्थानमित्यर्थः। एतेन मध्यस्थ, सरस्सु, मध्याह्ने तरणिकिरणसंयोगादुपरितनभागावच्छेदेनोष्णत्वस्याधस्तनभागावच्छेदेन शैत्योपलम्भादेकस्मिंस्तादृशोदके उभयोः स्थितिसम्भवादुदाहरणासङ्गतिरिति परास्तम्। व्याख्यानादिति। विप्रतिषिद्धग्रहणस्य प्राथम्यात्तस्योद्देश्यत्वस्याग्र्यमित्येतद्दर्शनमूलकाद्दधिपयआदिगणे ऋक्सामवाङ्मनसयोः पाठदर्शनमूलकाच्चेत्यर्थः। वचनव्यक्तेरिति। नियामकशास्त्रवशादेवंविधनियमकल्पनेति भावः। मूले शीतोष्णे उदके इत्युपादानं शीतोष्णशब्दयोर्गुणोपसर्जनद्रव्यपरत्वमिति ध्वनयितुम्। सामान्यत इति। सामान्यधर्मावच्छिन्नस्य। शीतोष्णम्। शीतोष्णे इति। अत्र शीतोष्णशब्दौ स्पर्शात्मकगुणपरौ। न दर्शनमस्य सर्वनिषेधकत्वं यादृशी वचनव्यक्तिस्तामाह। पश्वादीति। तेन। नियामकस्यापि निषेधेन। पूर्वसूत्रवदिति। अयं वैपरीत्यांश

दृष्टान्तः। प्राचीनरीत्याह। किञ्चेति। तेषामितरेतरयोगे साहित्यविशेषणतया द्रव्य-
स्य प्राधान्येन भानात्सापेक्षत्वेऽपि वृत्तेः प्राप्तिरिति भावः। स्वमतमाह। परे त्विति
। दन्तोष्ठद्वारकसम्बन्धेन। स्वाश्रयघटितत्वसम्बन्धेन। द्वन्द्वस्यैत्वस्याप्यप्राप्तिरिति।
समाहारद्वन्द्वस्यैव तेन नियमादिति भावः। तत्प्राप्तिविषये। समाहारद्वन्द्वप्राप्तिवि-
षये। अत एव। उभयनिषेधादेव। ननु सूत्रारम्भसामर्थ्यात्समाहारांशे विशेष-
णीभूतो यस्तद्घटकपदार्थस्तत्रैवान्वयः कुतो न कल्प्यत इत्यत आह। साम-
र्थ्येनेति। मूलकाराविरोधं स्वमते साधयति। मूलेऽपीति। परस्परासम्बन्धेन
यत्रान्वयविवक्षा तत्र व्यवस्थामुक्त्वा साक्षात्सम्बन्धेनान्वयविवक्षायामाह। स-
माहार इति। अनुवृत्तस्य च। अधिकरणैतावत्त्व इत्यस्य। नन्वेकवद्वेतिनि-
यमनिषेधे दन्तोष्ठपदे नित्यैकवचनान्तत्वाप्राप्त्या दन्तोष्ठं दन्तोष्ठा इति भवतु
उपदशमुपदशा इति तु कथमत आह। तत्र समाहारद्वन्द्व इति। अत एव।
अव्ययीभावस्यानुप्रयोगादेव। दन्तोष्ठेति समुदायार्थस्य संख्येयरूपतया तत्रो-
पदशशब्दार्थस्य दशसंख्येयसमीपसंख्येयस्य नवत्वैकादशत्वान्यतरधर्मवतोऽभे-
दोऽबाधित इति भावः। यदा त्वनुप्रयुज्यमानार्थे दन्तोष्ठशब्दार्थभेदविवक्षा त-
दा त्वाह। उपदशन्दन्तोष्ठस्येति। उपदशं दन्तोष्ठमिति यदा प्रयुज्यते तदा
तस्माद्दन्तोष्ठसमाहारो दशसंख्येयसमीपसङ्ख्येयनवैकादशान्यतराभिन्नबोधः।
भेदविवक्षायां तु दन्तोष्ठसमाहारसम्बन्धिदशसमीपनवैकादशान्यतरदिति बो-
धः। नन्वव्ययीभावस्य पूर्वपदार्थप्राधानतयोपदशशब्दस्य दशसमीपबोधकत्वे-
न समीपस्य कालस्य देशस्य वा प्रतीतिः स्यात्तस्य चाभेदो दन्तोष्ठसमाहारे
नास्तीति कथमव्ययीभावेन सामानाधिकरण्यमत आह। तत्र सामानाधिक-
रण्यमिति। तस्या बहुव्रीहेः। समीपप्रधानतयेति। दशसमीपे ये सन्तीत्यर्था-
वगमादित्यर्थः। नन्वानङादेशसम्बन्धिनकारस्य चेल्लोपेन निवृत्तिस्तदा तद-
नुच्चारणमेवास्त्वित्यत आह। नकारोच्चारणमिति। अत्र। पूर्वसूत्रे। अन्यादे-
शार्थ इति। अन्यथाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यात्। विद्यायोनिसम्बन्धपदमर्शमा-
ख्यचा विद्यायोनिकृतसम्बन्धवत्परत्वञ्च विद्याकृतसम्बन्धमुपपादयति। एषामि-
ति। विद्याद्वारकः। विद्याघटितः। एकयज्ञर्त्विक्त्वमित्यस्य होत्रादिकर्तव-
ष्टोपयोगिविद्यावत्त्वविशिष्टतद्याजकत्वरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः। केवलयौगिक

इति। पूर्वश्च तत्पदञ्चेत्यर्थः। योनिकृत इति। ज्यानिर्हानौ स्रवन्त्यास्च योनिः स्यादाकरे भगे इतिकोशोक्तिदर्शनेन योनिशब्दस्य भगपरत्वे मातापुत्राविति यद्यपि सिध्यति तथापि पितापुत्राविति न सिध्यति। अत्रापि संयुक्तजन्यत्वमस्तीति चेत्पितामहाविति न सिध्यतीत्यतः साक्षात्परम्परया वा योनिकृतो यः सम्बन्धः स ग्राह्य इति भावः। मूले पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति। एतच्च क्वाचित्कम्। भ्रातृपुत्राविति दर्शनात्। पितापुत्राविति। ऋदन्तसर्वावयवकत्वाभावात् पुत्र इत्यनुवृत्त्यभावेऽत्र न स्यादिति भावः। अत एव। मण्डूकप्लुतिस्वीकारादेव। वाक्यभेदेनेति। अत एव मातापितराविति सिद्धिः। तेन। ऋत इत्यस्यानुवृत्तत्वेन। वित्यादीति। अत्रादिना स्कन्दवरुणावित्यस्य सङ्ग्रहः। इद्वृद्धाविति सूत्रव्याख्यानावसरे वृद्धिमदुत्तरपद इति यद्व्याख्यातं तत्प्रकारमाह। देवताद्वन्द्व इति। अन्तरङ्गत्वादिति। वृद्धेस्तद्धितनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वादिति भावः। अलौकिकइत्यनेन द्वन्द्वालौकिकस्य भ्रमः स्यादत आह। तद्धितालौकिक इति। ननु तदानीमोत्तरपदस्य वृद्धिमत्त्वमत आह। वृद्धिमत्त्वमिति। भाव्येव निमित्तमिति। तेन आग्नेयश्च मारुतश्च अग्नामारुतावित्यस्य सङ्ग्रहः। इत्वाभावादिति। इत्वस्यानङपवादतयाऽपवादाभावे उत्सर्गप्रवृत्तिर्न्याय्येवेति भावः। पृथिवी इत्यस्य द्विवचनान्तत्वोपपत्तये आह। इतरेति। अत एव। द्विवचनान्तत्वादेव। द्यावा चिदस्मै इत्यत्रोत्तरपदपरत्वाभावेन द्यावा देशस्याप्राप्तिशङ्कां छन्दसि दृष्टानुविधानेन समाधाय प्रकारान्तरेण तदुपपत्तिमाह। अन्ये त्विति। उत्तरत्र तु सिद्धमिति। यत्तरपदे गुणस्य प्रवृत्त्योत्तरपदस्य रेफान्तत्वं सिद्धमित्यर्थः। मातरपितरावित्यत्रे कशेषस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे द्वन्द्वः। पदद्वयेऽपि। पूर्वोत्तरपदयोः। अन्ये। मुख्याः। भाष्यकारीयव्याख्यानेनैतादृशकल्पनाया एवोचितत्वम्। तथाहि। अत्र हि भाष्ये मातरपितरावुदीचाम्। पितरामातरा चेतिसूत्रद्वयस्योपादानं कृत्वा छन्दसि किन्निपात्यते पूर्वोत्तरपदयोरकारस्याराशे। मातरपितरौ भोजय। मातरपितराबानय। आ मा गन्तांपितरामातरा चेत्युक्तम्। अत्र पूर्वोत्तरयोरित्युक्तत्वेनोत्तरपदेऽप्यरादेशस्य निपातनमुभयोरपि सूत्रयोश्छान्दसत्वं छन्दसि किन्निपात्यत इतिकथनेन लभ्यते। न चोभयत्र निपातनमुत्तरसूत्रविषयमेवेति

ग्रहणम्। एकारोपादानेन व्यस्तानुपूर्वीमात्रबोधने भाष्यतात्पर्यात्। द्विवचनातिरिक्तेऽपि अरादेशो दृश्यते। मातरापितरानूचिदिष्टाविति। एवं च श्यामादावप्यरादेशघटितप्रयोगसिद्धिः। न च पूर्वोत्तरपदयोरित्यस्य पूर्वोत्तरसूत्रघटकपदयोरित्यर्थः श्यामादौ च यत्र मातरा इति दृश्यते तत्र सुपां सुलुगित्याकारादेश एवास्त्विति वाच्यम्। पूर्वोत्तरपदयोरित्यस्य पूर्वोत्तरसूत्रघटकपदपरत्वे शाकपार्थिवादित्वङ्कल्पनीयम्। पूर्वोत्तरशब्दस्य पूर्वोत्तरसूत्रघटके लक्षणा वा आश्रयणीयेति गौरवस्य स्पष्टत्वात्। अरारावित्यत्रैकशेषस्तु न। उत्तरपदे अरा इत्यादेशस्य पूर्वपदेऽरइत्यादेशस्य चाभिमतत्वेन वैरूप्यसङ्गावादिति सर्वेष्टसिद्धिः॥

॥ इति द्वन्द्वविवरणम् ॥

अपवादेति। द्वन्द्वापवादसङ्गत्येत्यर्थः। न चापदस्यापि सङ्गतित्वे सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यत इत्यनेन षोढात्वकथनविरोध इति वाच्यम्। अपवादेत्यनेनापवाद्यापवादकभावरूपस्य प्रसङ्गनिर्वाहकसंबन्धस्य सूचनात्। वृद्धो यूनेतिसूत्रे वृद्धपदमपत्यमन्तर्हितं वृद्धमित्यभियुक्तोक्तेर्गोत्रपरमित्यभिप्रायेण मूले गोत्रमितिव्याख्यातम्। गोत्रयुवप्रत्ययेत्यत्र प्रत्ययपदम्प्रतीतिपरमित्यभिप्रायेण व्याख्यातम्प्रतीतिमात्र इति। स्पष्टार्थमिति। एवकारेण प्रत्ययार्थकुत्सायाः प्रकृत्यर्थस्य च व्यवच्छेद इत्यर्थस्य स्पष्टप्रतीतिलाभायेत्यर्थः। सूत्रारम्भफलमाह। स्त्रीत्वस्येति। फलमाहेति। लुगात्मकम्फलमाहेत्यर्थः। बहुत्ववदर्थे वर्त्तमानं यद्गोत्रप्रत्ययान्तमित्यर्थे यः शिष्यत इतिन्यायेन शिष्यमाणगोत्रप्रत्ययान्तस्य बहुत्ववत्यर्थे वृत्तिरस्त्येवेति लुक्सिद्धिः। अस्त्रियामित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधपरत्वेन व्याख्यानपक्ष इदं प्रयोजनम्। यदि तु पर्युदास एव लाघवादाश्रीयते तदोक्तन्यायेन शिष्यमाणस्य स्त्रीभिन्नार्थे वृत्तेरव्याहतत्वात्पुंस्त्वातिदेशाभावेऽपि लुक् स्यादेवेति कल्प्यते तदा गार्ग्यावित्यत्र नत्वसिद्धिः प्रयोजनम् बोध्यम्। अत एव। सरूपाणामित्यस्य विभक्तावित्यस्य चानुवृत्तेरेव। जननीवाचिमातृशब्दे न षडिति ङीप्निषेधः। परिच्छेतृवाची त्वत्र पुल्लिङ्गः। हंसत्वेनेति। शिष्यमा-

णशब्दस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन रूपेणैकशेषस्थले सर्वप्रतीतिरनुभवसिद्धत्वादेवमभिहितम् । अत एव भाष्ये इह कस्मान्न भवति । हंसश्च वरटा च । कच्छपश्च डुलिश्च । ऋष्यश्च रोहिच्चेति । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्युच्यते न चात्र तल्लक्षण एव विशेषः । तल्लक्षण एव विशेषो यत्समानायामाकृतौ शब्दभेद इत्यत्र समानायामाकृतावित्युक्तम् । ननु नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्यामित्युच्यमानेऽपि प्रत्यासत्त्या यत्रानेकशेषस्तत्रैवैकवद्भावो भविष्यतीति प्रकृतसूत्रेऽस्य ग्रहणाङ्गमर्थमत आह । अस्य ग्रहणमिति । ननु सरूपाणामित्यस्य सूत्रस्य तर्हि समाहारविवक्षायामप्राप्त्याऽपवादाभावेन घटघटमितिसमाहारविवक्षायान्द्वन्द्वः प्राप्नोतीत्यत आह । घटघटमित्यादीति । एकस्यानेकार्थत्वमिति । तदुक्तं सरूपसूत्रभाष्ये । अर्थावर्थौ प्रति यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्यादि ॥ अन्यथा । एकस्यानेकार्थत्वाभावे । न ह्येकशेषमात्रेणान्यस्मिन्नसती शक्तिः प्रतिपाद्यते किन्तु स्वभावतस्तेष्वस्थितशक्त्या शिष्यमाणशब्देन सर्वस्य तत्तत्स्थलीयस्य तावदर्थविषयकबोधस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यत इति भावः । नपुंसकेतिसूत्रोदाहरणविषये आह । गुण इति । एवञ्च । गुणे पुंस्त्वस्य व्यवस्थितौ च । द्रव्यविशेषणतापन्ना इति । द्रव्यमिह द्रव्यत्वजातिमद्विवक्षितन्न तु लिङ्गसंख्यान्वितमिति । अन्यथा रूपशब्दस्याप्येतादृशद्रव्यत्वाद्वोलो रूपमिति प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । मातुरभ्यर्हितत्वादिति । अस्य पुत्रदृष्ट्येतिशेषः । तेन मातृशब्दवाच्या या स्त्री तद्दृष्ट्या तद्भर्तुः पूज्यत्वेऽपि न क्षतिः । हिरण्यंस्तानामितिनियमत्यागे बीजमाह । अहश्चेति । त्यदादितः शेष इत्यत्र षष्ठ्या व्याश्रय इति तसिः । आद्यादित्वाद्वा । पुन्नपुंसकत इत्यत्र त्वाद्यादित्वादेव । स्त्रीशेषेऽपीति । यत्र पुंसः शेषो नपुंसकता वा तत्र तत्र तत्तल्लिङ्गमिद्धमेवेत्यत आह । स्त्रीशेषेऽपीति । अत एव भाष्ये सा च देवदत्तश्च तौ । सा च कुण्डं च तानीत्युक्तम् । अत्र स्त्रीत्वं प्राप्ते पुंस्त्वं विधीयत इत्युक्तं कैयटेन । इदमिति । शब्दपरविप्रतिषेधेन नपुंसकस्यैव शेष इत्येतत् । पुन्नपुंसकयोस्त्वेकशेषे शब्दपरविप्रतिषेधान्नपुंसकत्वम्भवतीति कैयटेनोक्तम् । अत एव पुन्नपुंसकयोः सहोक्तौ परत्वान्नपुंसकस्य शेषादेव । तदिदं युक्तमिति । अत्रापि स च तच्चतदित्येव सहविवक्षायान्नपुंसकस्यैव शेषो भाष्यकृता दर्शितः । यति-

प्रसङ्गमाशङ्क्याह।त्यदाद्यन्तर्गतयोरिति।संख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चे-त्यनेन भाष्यकृता ध्वनितमित्यर्थः।सङ्ख्याया अर्थस्य असम्प्रत्ययात्।संख्यारूपस्यार्थस्यैव सम्प्रत्ययाभावात्।एकावित्युक्तेऽसहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वाविति। अन्यपदार्थत्वाच्चेत्यस्यान्यस्य पदस्याप्ययमर्थो भवति।योऽर्थ एकावित्यनेनाभिधास्यते तस्मिन्नर्थेऽसन्देहे न द्वाविति पदान्तरम्द्वौ च द्वौ चेत्यर्थे चत्वार इति प्रवर्त्तत इत्यर्थः। नन्वपवादस्यैकशेषस्याभावे द्वन्द्वस्तर्हि स्यादत आह।द्वन्द्वोप्येतयोर्नेति। चार्थ इतिसूत्रशेष इति। तत्र हि एकादशद्वादशेतिकोऽयं समास इत्याशङ्क्य द्वन्द्व इत्युत्तरे विंशत्यादिषु वचनमित्यनेनैकविंशतिर्द्वाविंशतिरित्यादौ वचनमप्राप्नोतीत्युक्त्वा सिद्धन्त्वित्यादिना शाकपार्थिवादित्वकल्पनया समासकथनेन सा शङ्का परिहृता न त्वेकादिनवान्तविषये शङ्कासमाधाने कृते तेनैतादृशे विषयेऽनभिधानं सूचितमिति। एवञ्च। एकादिनवान्तानान्द्वन्द्वाभावसिद्धौ च। एकद्विकरण इति। लोभस्येदं वर्णनम् । महापातकानि ब्राह्मणहननसुवर्णचौर्यगुर्वङ्गनागमनसुरापानानि एतेषां ये कर्त्तारस्तैः सह संवासश्चेति एतेषाम्मध्ये एकस्यद्वयोर्वा करणे उत्पादने हेतुभूतौ यौ कामकोपौ तौ पञ्च कारयन्तो लोभस्तृणवन्मन्यते स धन्य इत्यर्थः । इत्यसाध्वेवेति। एकद्विकरण इतीकारान्तद्विशब्दघटितमसाध्वेवेत्यर्थः। यदि तु एको वा द्वौ वेति बहुव्रीहौ डचि एकद्वकरण इति पठ्यते तदा तु साधुरेवायमिति बोध्यम् । षष्ठीतत्पुरुष इति। षष्ठ्यन्तत्वस्य सुबन्तत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वादसाधुत्वमित्यर्थः। अस्य। त्यदादितः शेष इत्यस्य। अद्वन्द्वे इत्यस्य द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणभूतार्थप्रतिपादकानां त्यदादीनां शिष्यमाणानाञ्च पुम्नपुंसकतो लिङ्गवचनानि भवन्ति किं तु विशेष्यनिघ्नत्वमेव तेषामित्यर्थः। एतादृशे विषये विशेष्यानुरोध्येव वचनमित्यस्य दार्ढ्यसम्पादनाय बहुवचनान्तोदाहरणमप्याह। तत्पुरुष इति। तच्चितोयोग इत्यादाविति। जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादय इत्यत्रत्यमयम्। अव्ययमिति। विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यर्थः । त्यदादीनीतिसूत्रे परस्परसाहचर्येणानव्ययस्य ग्रहणमिति भावः। एतौ गावावित्यत्र गवशब्दोपादाने कृते यथा ग्राम्येतिसूत्रस्याप्रवृत्तिस्तथोपपादयति। महाशब्दश्चेति। शक्त इति। अत्र तु द्वयोरेव समुदाय इति शेषः। ननु

वत्सा इम इतिप्रत्युदाहरणमसङ्गतम्। पुत्रादौ तर्णके वत्स इतिविकाच्छेशेषात्। तर्णकम्। सद्योजातापत्यम्। बाली युवा दम्यो वत्सो दम्यो बलीवर्द इतिवृद्धि- संज्ञासूत्रस्थभाष्ये युवा इत्यं तदपेक्षया वत्सेत्यस्य पृथगुपादानाच्च वत्सशब्दस्य युववाचकत्वाभावादत आह। अपत्यमात्रे ति। अतएवान्तर्वत्त्यतिवतोरिति सूत्रे तरुणवत्से तिवत्सस्तरुणत्वेन विशेषितः। इदम्। प्रत्युदाहरणम्। प्रायेणापत्येन प्रसिद्ध इत्याशयेनाह। वस्तुत इति। अन्तरङ्गत्वादिति। अत्रान्तरङ्गत्वं हेतुस- ङ्ख्यानिमित्तकप्रासिकत्वरूपम्। ननु यदि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवैकशेषस्तदा ए- कशेषस्य तेनेत्यनेनोक्तं यत्प्रयोजनन्तन्निमित्तत्वं वाच्यन्तच्च न सम्भवति। शा- स्त्रेण तथाऽप्रतिपादनादत आह। द्वन्द्वत्वेत्यादि। ननु यदि समासान्तः पूर्वं स्यात्तदा भस्य टेर्लोप इति टिलोपे सर्वनामस्थाने परे पथ्याद्यवयवेकारस्या- कारविधानमनुपपन्नमत आह। इतोऽदितिसूत्रमिति। ननु पन्था इत्यस्य टे- रात्वविधाने सिद्धं भविष्यति। पथिमथीतिसूत्रप्रभृत्येवम्पठनीयम्पथिमथ्यृभुक्षा- म्यात्यः सर्वनामस्थाने भस्य लोप इति। टेरित्यस्यानुवृत्तिश्च भविष्यतीत्यत आह। मथिनादाविति। अत्र हि समासान्तविधायकाभावेन तन्निमित्तकटि- लोपस्याप्यभावादिकारस्यात्वे दीर्घे च कृते नकारस्य श्रवणम्भवति टेरात्ववि- धाने तु नकारस्य श्रवणन्न स्यादिति भावः। अत्र मूले समासान्तो नेत्युक्तन्न तु समासान्ते कृते यस्य दोषस्य प्रसक्तिस्स उद्भावित इत्यतः स्वयं दोषमुपपादयति। कृतद्वन्द्वानामिति। तत्प्राप्तिः। समासान्तप्राप्तिः। उत्तरम्। पथीत्यकारान्तम्। अनर्थकमिति। समासान्तस्य समुदायावयवत्वादनर्थकमित्यर्थः। एतद्भाष्य इति। ऋच् क ऋक् च ऋचौ समासान्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीतिभाष्ये- त्यर्थः। योजनार्थमिति। समासे कृते एकशेष इतिपक्षे भाष्यकृता समासान्ते कृतेऽसारूप्यादेकशेषाभाव उक्तस्तद्योजनार्थङ्कुयटेनोक्तमन्तर्वर्तिन्या विभक्तेर्लु- का लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्सान्ये कविभक्तिपरत्वेऽप्येकशेषनिमित्तं समुदा- यादिविभक्तिकत्वाद्या तस्याश्च नास्ति सारूप्यम्। एको हि ऋक्शब्दोऽपर ऋचश- ब्दः। समासान्तः समासस्यैवावयवो नोत्तरपदस्येति चेत्तर्हि तेनैव व्यवधाना- त्समासविभक्तेरेकशेषो न स्यात् समासार्थस्योत्तरपदस्यान्ताः समासान्ता इत्य- पि भाष्यकारस्य मतमिति ऋगृचशब्दयोर्विरूप्यमाश्रित्य भाष्यकृता दोष उद्भा-

सान्तस्योत्तरपदावयवत्वमभ्युपेत्यापि दूषणमाह । किं चैवमिति । एवम् । उत्तरपदावयवत्वस्वीकारे । इति भाव इति । इदं सर्वमेकविभक्तावेकशेष इतिमते। वस्तुतः पन्थानावित्यादिरूपासिद्धिरेव दोष इति बोध्यम् ॥

इत्येकशेषनिरूपणम् ।

प्रसङ्गादिति । वृत्तिनिरूपणप्रसङ्गादित्यर्थः । तदर्थपरः । परार्थपरः । मध्यमपदलोपिसमासोऽर्थशब्देन । तेन परार्थेन युक्तो योऽर्थस्तस्याभिधानमिति फलितम् । तदाह । एवञ्चेति । तत्करणमिति । तत्करणं शब्दस्वरूपं यस्यावयवः समुदाय इत्यर्थः । कप्प्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्न कृतः व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । तत्करणशब्दादर्श आद्यच्वा । समासघटकसर्वपदानामितरार्थाभिधायकत्वपक्षे इदम् । एकस्यैव तदभिधायकत्वपक्षे आह । यद्वा परेणेति । एतत्पक्षे प्रधानपदे स्वार्थाभिधायकत्वस्यापि सत्त्वान्न जहत्स्वार्था वृत्तिरिति भावः । राजपुरुष इत्यत्र हि प्रधानं यत्पुरुषपदन्तेन राजार्थसंवलितः स्वार्थ उपस्थाप्यते एतावतैवैकार्थीभावव्यवहारः । पूर्वपक्षे द्वयोरपि पदयोरन्यार्थसम्बलितस्वार्थाभिधायकत्वेऽन्यार्थसंवलितार्थस्य वारद्वयभानापत्तिः । द्वितीयपक्षे तु नेति भेदः । न च यदुत्तरपदमेव राजसम्बलितपुरुषम्प्रतिपादयति तदा राजपदस्य निरर्थकत्वमेव सम्पन्नमिति पूर्वपदार्थाभावेन पूर्वपदार्थप्रकारकोत्तरपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वव्यवहारानापत्तिरिति वाच्यम् । आमोदान्वयमादाय लोके यथा चम्पकपुटः मालतीपुट इति व्यवहारस्तथा पूर्वपदस्य सत्त्वात्तथा व्यवहारः । न च बहुव्रीहौ वृत्तिघटकयोर्द्वयोरपि प्राधान्याभावेन प्रधानपदेन परार्थाभिधानं यत्र तत्र वृत्तिव्यवहार इति पक्षे कथन्तादृशव्यवहार इति वाच्यम् । तत्र समासात्मकसमुदाये प्रधानपदत्वव्यवहारो घटकयोस्त्वप्रधानत्वव्यवहार इत्यप्रधानसम्बलनमस्त्येव समुदायार्थेऽन्यपदार्थे इत्यदोषात् । विनिगमनाविरहेण पक्षान्तरमाह । यद्वा परेणाप्रधानशब्देनेति । विशेष्यत्वेन ग्रहणमिति । स्वार्थप्रकारकपदार्थविशेष्यकबोधजननमित्यर्थः । सा चेति । इतरार्थसम्बलितस्वार्थोपस्थितिरित्यर्थः । अस्या । शास्त्रकृत्कल्पिता । एषाम् । कृदादीनाम् । सा च । समुदायशक्तिश्च । नानास्तरसिद्धेति । लाघवरूपमानेनेत्यर्थः । तदुक्तमन्यत्र बहूनां वृ-

त्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्याम्मइङ्गीरवन्तस्मादेकार्थीभाव आश्रित इति । तत्साहचर्यादिति । पदविधिसहचरितोऽपि विधिः पदविधिः । प्रातिपदिकप्रकृतिकक्विपोऽपि कर्तुः क्यङिति सूत्रे उपसङ्ख्यानात्तत्वम् । एवं णिचोऽपि धातुप्रकृतिकस्य मुण्डमिश्रेत्यतोऽनुवृत्त्या । अत एव । पूर्वभागसम्वलितोत्तरभागाभिधायकत्वसत्त्वादेव । येन सम्बन्धेन पूर्वभागार्थसम्वलनमुत्तरपदार्थे स सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमत एव कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्य इति सङ्गच्छते । अन्यत्रेत्यनेन जहत्स्वार्था वृत्तिः सूचिता । ननु कृतः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरत्वत्तद्धितपदस्यापि तदन्तपरत्वे वहुजाद्यसङ्ग्रह इत्यत आह । तदघटितेति । तद्धितशब्दात्मत्वर्थीयोऽर्श आद्यच् कर्त्तव्य इति भावः । एकार्थीभाव आवश्यक इति । अत्र श्रूयमाणस्यानेकार्थकत्वं यः शिष्यत इतिन्यायेन सुप्रसिद्धमेव । एकपदार्थस्यान्यपदार्थसम्बन्धस्य चार्थमादाय द्वन्द्वस्थल इवैकपदार्थनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयतानिरूपितान्यपदार्थनिष्ठविषयताशालिबोधजनकत्वादुपपादनीयः । इत्यभिमान इति । पञ्च वृत्तय इति वदत इति शेषः । अभिमानोक्तिवीजन्दर्शयति । वस्तुत इति । भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति । इह हि शब्दस्य स्वाभाविकी वा अनेकार्थता स्याद्वाचनिकी वा । तद्यदि तावत् स्वाभाविकी अशिष्य एकशेष इतिग्रन्थे नोक्तत्वादित्यर्थः । अत एव । एकशेषस्य वृत्तित्वाभावादेव । क्वजादेरिति । सुवन्तादेषां विधानेन पदविधित्वं स्पष्टम् । सन्यैकार्थीभावमुपपादयति । सनि स्वभावत इति । सः । एकार्थीभावः । क्रियात्वादिति । नित्यसाकाङ्क्षत्वे हेतुकथनमेतत् । मुण्डशब्दात्करणेऽर्थे प्रत्ययो विधीयते न हि मुण्डपदार्थस्य माणवकस्य करणसम्भव इति विधानसामर्थ्याद्धर्मवचनात्प्रत्ययः । एवञ्च मुण्डि इति णिजन्तस्य मुण्डनरूपक्रियानुकूलव्यापारवचनतया माणवकस्य मुण्डनरूपफलाश्रयत्वाद्भवति कर्मत्वमिति मुण्डयति माणवकमितिप्रयोगोपपत्तिः । यद्यप्यत्र मुण्डनात्मिका क्रिया कर्मभूता णिजन्तार्थेऽन्तर्भूता तथापि माणवकादिकर्मणोऽनन्तर्भावात्सकर्मकत्वम् । एवमेव । माणवकम्मुण्डयतीतिवदेव । अत्र हि व्याकरणमष्टाध्यायीरूपं वस्तु तत्र सूत्रे ण्क्रियाश्रयः । सूत्रणं हि विजातीयरचनारूपम्पौर्वापर्येणोच्चारणात्मकमिति यावत्तदा-

श्रयत्वमस्तीह व्याकरणस्येति भावः। ननु यदि व्याकरणं सूत्रशब्दार्थोऽङ्गीक्रियते तदा व्याकरणशब्दादत्र षष्ठी स्यादिति कस्य चिच्छङ्कान्निराकरोति। षष्ठी तु नेति। अयं भावः। अत्र कारकषष्ठ्यापाद्यते उत शेषलक्षणा। नाद्या इत्याह। सूत्रेणेति। शेषे षष्ठीत्यपि न। कारकत्वस्य कर्मत्वस्य च व्याकरणे सत्त्वेन शेषत्वाभावादिति। एषामिति। मुण्डादीनामित्यर्थः। वृत्तिविषयमेवेति। णिजन्तघटकतायामेवेत्यर्थः। यथा क्रियावचनान्मुण्डशब्दाण्णिज् भवति तथा सुबन्तात्तस्मात्क्यजपि स्यादित्याशङ्कायामाह। मौण्ड्यार्थकादिति। अनभिधानादिति। सुप आत्मन इतिसूत्रभाष्ये क्यजन्तस्य कानि साधनानीति प्रश्ने भावः कर्त्ता च। अथ कर्म। नास्ति कर्म। ननु चायमिषिः सकर्मकः। यस्यार्थे क्यज्विधीयते। अभिहितन्तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः सम्पन्नः न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात्। कथन्तर्ह्ययं सकर्मको भवति अपुत्रम्पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति माणवकम्। अस्त्यत्र विशेषः द्वे ह्यत्र कर्मणी उपमानकर्मोपमेयकर्म च। उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति। अयन्तर्हि कथं सकर्मको भवति। मुण्डयति माणवकमिति। अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यकर्म विशेषकर्म च सामान्यं कर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति इत्युक्तम् ततः सापेक्षत्वेनासामर्थ्याण्णिच् स्यादित्याशङ्क्य नान्तरीभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकस्य न हि माणवकत्वं क्रियते। एवञ्च कस्यान्तर्भावेऽप्यपरस्य माणवकस्यान्तर्भावाद्भवति तेन कर्मणा सकर्मकत्वम्। ततः शङ्कितं भाष्यकृता कामन्तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्त्तव्यः। माणवकं मुण्डमिच्छतीति। न कर्त्तव्यः उभावत्रेषि युक्तौ मुण्डो माणवकस्य। कथं तर्ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषङ्करोति। माणवकस्यमौण्ड्यमिच्छति। माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन संस्कार्यत्वादेकस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिः सापेक्षत्वान्न भवतीति कैयटः। एवमेव सापेक्षत्वाण्णिजपि न स्यादित्याशङ्क्य तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्मुण्डमिश्रेतिसूत्रेण णिज्विधानं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमिति समाहितम्। ततः पक्षान्तरेण भाष्ये उक्तमथ वोक्तमेतत्। नात्र व्यापारोऽनुगन्तव्यः गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति मुण्डयति माणवकमिति अत्र कैयटः व्यापारो नाश्रयणीयः प्रयत्नमन्तरेणापीष्टस्य सिद्धत्वादित्यर्थे।क्यच्।तु गमकत्वान्न भवति। एतेन प्रवृद्धकेन पक्षान्तरे मु-

षष्ठ्यन्तो भावप्रधान इति गमकत्वात्तत्र वृत्तिर्भवति क्यजन्तवृत्तौ तु धर्मिपर एवातस्तत्र नेच्छाक्यच् सामर्थ्यादित्युक्तम्भवति । यदि क्वच्चिद्विषयेऽपि धर्मपरः स्यात्तदा तत्रापि गमकत्वमस्तीति क्यच् स्यादितिधर्मवचनात् क्यचोऽनभिधानं ध्वनितम् । वृत्त्यर्थबोधकमिति । वृत्तिवाक्यं यादृशविशेष्यविशेषणभावापन्नार्थबोधकं तादृशविशेष्यविशेषणभावापन्न एव वाक्यार्थबोधो भवतीत्यर्थः। तदुपपादयति। शाख्यातमिति। स्पष्टश्चायमिति। तुल्यो यत्र वृत्तिवाक्यजन्यशाब्दबोधयोर्विशेषणविशेष्यभावस्तत्र वृत्तिर्भवतीति स्पष्टमित्यर्थः। तत्र प्रथमे रथं वहति रथ्य इत्यत्रेव रथस्य वोढ़ा इत्यर्थे तस्येदमिति प्रत्ययो भविष्यतीति वार्त्तिककृतोक्तम्। ततः शब्दभेदादविधानम् शब्दभेदादविधिः संभवति । अन्यो हि शब्दो रथं वहति अन्यो हि शब्दो रथस्य वोढेति । तस्येदमिति षष्ठ्यन्ताद्विधीयमानो द्वितीयान्तादेतत्सूत्राभावे न स्यादिति भावः । षष्ठीवाच्यकर्मत्वापेक्षया द्वितीयावाच्यकर्मत्वं विलक्षणमित्यभिमानः । एतेन समानार्थत्वं यत्र तत्र वृत्त्या भवितव्यमिति सूचितम् । शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम् । शब्दभेदादभिधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः स एवार्थो रथं वहति । स एवार्थो रथस्य वोढ़ेति । तत्रार्थसामान्यात्सिद्धमित्युक्तम् । अर्थसामान्यादर्थैक्यात् । वहतीत्यस्य क्रियाप्रधानत्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन कर्तृरूपार्थस्यैव तद्धितार्थत्वेन विवक्षितत्वादिति भावः । कर्मत्वयोर्भेदे मानाभावः । अत एवोक्तं स एवार्थ इति । तद्धितार्थोपदर्शकवाक्यस्थतिङन्तस्य यः कृदन्तोऽर्थः प्रधानीभूतः स एवेत्यर्थः । एकत्वमेव दर्शयति । शाख्यातमिति । अत्र तद्धितार्थस्येत्युपलक्षणम् । कृदर्थोपदर्शकविग्रहवाक्यस्थतिङन्तेष्वेवमेव तुल्यन्यायात् । अत एव तत्रापि न वृत्तिविग्रहवाक्ययोः समानार्थत्वभङ्गः । एवञ्च बहुव्रीह्यर्थप्रदर्शकविग्रहवाक्यादपि चित्रगो सम्बन्धीत्येव बोधः । यदुक्तं वार्त्तिककृता एकतिङ् वाक्यमिति तत्प्रकृते न विवक्षितमित्याशयेन वाक्यस्वरूपमाह । तत्तत्समासेति । संज्ञायामिति यत्र समासः तद्विषये विशेषमाह । संज्ञाविषयेति । एतावान् विशेषः । विग्रहवाक्यार्थघटकेन पदार्थैकदेशत्वव्यवहारो वृत्तौ तु समर्थपरिभाषाबलादेकार्थीभावत्वात्पदार्थैकदेश च यवहार इति । एवञ्च । पूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धौ च । प्रा-

चीनरीत्या आह । अत एवेति । उभयपदार्थप्रधानत्वादेव । तदभावः । सर्वनामत्वाभावः । केचित् । प्राचीनानुयायिनः । अन्ये । मुख्याः । अनेकपदस्यैकभिन्नार्थकत्वे द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवेतिनियमानुपपत्तिः समाससामान्यस्य तथात्वादत आह । चराादीत्यर्थ इति । आवश्यकी चेदिति । अबुधबोधनायेत्यादिः । सर्वत्र । वाक्यचतुष्टये । सुप् तिङ्घटितत्वमिति । अत्र सुप्तिङ्पदं तदन्तपरम् । तद्घटितत्वम् । तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वम् । यद्वेति । यथोभयोपादानस्य सार्थकत्वम्भवेत्तथा कल्पनोचिता इत्ये तदभिसंधायेत्थमभिहितम् । अभिधानलक्षणाः । अभिधानं लक्षणन्नियामकं येषामित्यर्थः । अभिधानपदार्थन्निर्वक्ति । अभिधानश्चेति । ततः । तेभ्यः । सूत्रे भाष्य इति । तत्र हि स्याद्ग्रहणङ्किमर्थम् । इहमाभूत । प्रासादो देवदत्तस्य । प्राकारो नगरस्येति । अक्रियमाणे स्याद्ग्रहणे निश्चितस्वस्वामिभावात्मकसम्बन्धप्रतिपादनाय यत्र प्रयोगस्तत्रापि स्यादिति भावः । अथ क्रियमाणेऽपि स्याद्ग्रहणे इह कस्मान्न भवति । प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्प्राकारो नगरस्य स्यादिति । यदा देवदत्तनामकः कश्चिदाढ्यः प्रासादम्महान्तन्दृष्ट्वा प्रासादस्वामित्वेन संभाव्यते तत्रापि स्यादिति भावः । एवम्प्राकारस्य महत्त्वे नगरसम्बन्धित्वसंभावनेति द्रष्टव्यम् । इतिकरणः क्रियते ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी अस्त्येव । प्रायोक्त्री लौकिकी च प्रायोक्त्री विवक्षा । प्रयोक्ता हि मृद्व्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदून् स्निग्धान् । श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते । मृदूनिति । अपभ्रंशानित्यर्थः । एवमुत्तरोऽपि प्रकारो गाने प्रसिद्धः । एवञ्च प्रायोक्त्री विवक्षाऽव्यावर्त्तकत्वान्न शब्दसंस्कारप्रयोजिकेति भावः । लौकिकी विवक्षा । यत्र प्रायस्य सम्प्रत्ययः । प्रायस्य । समग्रकल्पस्य । समग्रः कल्पोनिश्चयो यस्येत्यर्थः । समग्रत्वं याथार्थ्यम् । शास्त्राधीनत्वमिति फलितम् ।

एवञ्च पृषोदरादीति सूत्रे ये शिष्टा उक्ताः ऋषयस्ते ग्राह्याः । तदाह भाष्ये प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात्प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्ययः स्यात् । यद्येवमनर्थः स्याद्ग्रहणेन । न हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य सम्प्रत्ययः स्यादित्युक्तम् । एतेन शिष्टानां येभ्यः कृत्तद्धितसमासेभ्योऽर्थबोधो भवति तेषामेव साधुत्वमनन्येषामिति सूचितम् ॥

॥ इति सर्वसमासस्य शेषः ॥

लुप्तविभक्तिकः। लुप्तप्रथमान्तः। अनधीयानेऽपि तद्द्वंद्वे व्यवहारोपपत्तये आह। अध्येतृत्वयोग्यतेति। क्रियायोगाभावादाह। उपसर्गग्रहणञ्चेति। एवं च। प्रादिघटकस्यैव ग्रहणसिद्धौ च। इत्याहुरिति। तत्सूत्रविषय एवास्योदाहरणात्। प्राचीनोक्तरीत्या व्याख्याय सिद्धान्तमाह। भाष्य इति। कश्चित्। भाष्यतत्त्ववित्। इतरेतरयोगद्वन्द्व एवोदाहरणदानबीजमाह। समाहार इति। अव्ययीभाव इति। न चायं बहुव्रीहिसमास एवास्तु। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः। ततः परे एकादश द्वन्द्वाः। ततोऽव्ययीभाव इति भाष्यविरोधात्। तत्पुरुष एवेतीति। ततस्तत्पुरुषः। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमितिभाष्यात्। षष्ठीसमास एवेदमिति। ततः षष्ठीसमास इतिभाष्यात्। अव्ययीभाव एवेदमिति। अव्ययीभाव इत्युक्ता शुनः समीपमुपशुनमितिभाष्योक्तेः। एतच्चेति। प्रसंसाया आशीर्विषयत्वद्योतकत्वञ्च। वृत्तिरिति। वृत्तिप्रामाण्यादेवास्य लुङन्तस्य यत्र प्रयोगस्तत्र साधुत्वम्भाष्यन्त्वत्रोदासीनम्। सप्तमीशब्दः प्रत्ययपरो न हि तत्र प्रतिशब्दस्य वृत्तिरत आह। सप्तम्यर्थवृत्तेरिति। ननु यद्यावृत्तिक्रियाजन्यागणने सुचप्रद द्विगुणेति व्याख्यानं विरुद्धमत आह। द्विगुणेति त्विति। किमः चेप इतिसूत्रोदाहरणविषये कर्मधारयः। नञ्स्तत्पुरुषादितिसूत्रे नञ्पदन्नञ्पूर्वपदके लाक्षणिकमित्याशयेनाह। नञ्पूर्वपदकादिति। पथः संख्येति। एवञ्चापथन्नपुंसकमिति न कार्यमिति भावः। स्वीकुर्वतामिति। वस्तुतस्तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीतेन तत्तदर्थकाव्ययेन नाव्ययीभाव इति प्रागुक्तत्वादिदमसङ्गतमतस्तत्पुरुष एव॥

॥ इति साधारणाः समासान्ताः ॥

कृत्वे मानमाह। पद इत्येवेति। अनभिधानादिति। करणे चेतिसूत्रेणासत्ववचनेभ्यः पञ्चम्या विधानेन प्रतिपदोक्तपरिभाषया तत्सूत्रविहितैकवचनान्त एव समासप्राप्तेर्द्विवचनस्य तेभ्योऽविधानादित्यर्थः। पुंसा हेतुनेति। अनुज इति व्यवहारेऽग्रजस्य पुंसो हेतुत्वेनानुजत्वे पुंसो हेतुत्वन्द्रष्टव्यम्। स्वरितत्वबलादिति। पूरणशब्दे स्वरितत्वबलादित्यर्थः। तदधिकारेति। पूरणाधिकारेत्यर्थः। प्रत्ययासम्भवेनेति। सङ्ख्याशब्दादेव तस्य विधानादिति भावः। इह। मूले। आत्मनश्च। आत्मनश्च तृतीयाया अलुक्त्वात्। पूरण इति वक्त-

व्यम्। एवं व्याख्याय वैयाकरणाख्यायामिति सूत्रे आत्मन इत्येवेति व्याख्यातन्ते नात्मन इतिसूत्रमेवेत्याशयः प्रतीयते स न युक्त इत्याशयेनाह। यथाश्रुतेति। आत्मनश्च पूरण इतिवार्त्तिकम्। वारद्वयमस्योपादानात्। पूरण इत्येतावन्मात्रस्य वार्त्तिकत्वे आत्मनश्चेत्यस्य पुनरुपादानं व्यर्थमेव स्यात्। नन्वेवमात्मन इत्यस्य वैयाकरणाख्यायामित्यत्र सम्बन्धो न स्यादत आह। वैयाकरणेत्यादि। वार्त्तिकस्यस्यैवेति। वार्त्तिकस्य सूत्रशेषत्वादिति भावः। वार्त्तिकस्थपदस्याननुवृत्तिमभिप्रेत्याह। यद्वेति। एकं सूत्रमिति। वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थ्याः परस्य चेत्येकं सूत्रङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र चकारेण प्रकृतिसमुच्चायकेनात्मन इत्यस्य सम्बन्धो भविष्यति। परप्रतिद्वन्द्वितया। वैयाकरणाख्यायां यः परशब्दस्तत्प्रतिद्वन्द्वितया। यथापरशब्दस्य वैयाकरणीया आख्या परस्मैपदमिति तत्सम्पादकत्वन्तथा तादृशी या आख्या आत्मनेपदमिति तत्सम्पादकत्वमात्मन् शब्दस्येत्येककार्यसम्पादकत्वेन प्रतिद्वन्द्वित्वम्पाण्डितयोरिवेति भावः। आत्मनश्चेतिसूत्रे तृतीयापदमनुवर्त्तते। सा च तृतीया प्रथमार्थे द्रष्टव्या अन्यार्थे च। अन्यार्थे चैषा तृतीया द्रष्टव्या आत्मा पञ्चमोऽस्य आत्मना पञ्चम इतिभाष्यात्। यद्यप्यनुदात्तङित आत्मनेपदम्। शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदमितिनिपातनादेवानयोः सिद्धिस्तथापि व्याकरणान्तरीया या आख्या आत्मनेभाषपरस्मैभाष इति तत्सङ्ग्रहार्थमिदं सूत्रं भाष्ये तथैवोदाहरणात्। उचितमिति। चतुर्थीतियोगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात्। उणादिप्रत्ययान्तानां व्युत्पन्नत्वाभिप्रायेणाह। स्थिरशब्द इति। अवादितः। अवादेशात्प्राक्। अलुग्विधेरिति। हृद्‌द्युभ्याञ्चेतिसूत्रमपि संज्ञायामनुवर्त्तते। न चैवं हलदन्तादित्यनेव सिद्धेऽस्य वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम्। हृदयं स्पृशतीत्यर्थे द्वितीयाया एव प्राप्त्या सप्तम्यर्थं सप्तम्यनुवादस्यावश्यकत्वात्। तथा चालुगर्थमसप्तम्या उद्देश्यत्वं वक्तव्यमित्यनुवादसामर्थ्यात्सप्तमीति भावः। वस्तुतस्तु हृद्‌द्युभ्यामितिसूत्रे संज्ञायामिति न सम्बध्यते सूत्रस्यालुक्प्रकरणे पाठसामर्थ्यादित्याशयेनाह। अमूर्द्धेति। संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति। मण्डूकप्लुत्याऽत्र संज्ञायामित्यनुवर्त्तत इति भावः। कारनाम्नि। अत्र सूत्रे नियमत्रयम् वृत्त्यनुसारेणोक्तन्तदाह। कारनाम्नि चेतीति। कर एव कारः स्वार्थिकोऽत्राण्। तृतीयनियमाभावेऽप्यतिप्रसङ्गं वारयति। अभ्यर्हितपाञ्चादेरिति।

तदादिविधिनैव सिद्धे हलादावित्यनादिग्रहणमदृष्टार्थमित्याह। हलादाविति त्या-दीति। कैयटानुसारेणेति। तेन हि प्राचामेवेति नियमादुदीचां कारिऽलुङ्क्षिव-त्यत इत्युक्तम्। भाष्ये त्विति। स्थितमित्यत्रान्वयः। तदेव भाष्यमाह। कार-नाम्नीति। वावचनार्थमिति। इदं प्राचामित्युपादानेनोदीचामित्यर्थकल्पनया फलितार्थकथनम्। अन्यत्र। चक्रबन्ध इत्यत्र। चक्रे बन्धोऽस्येतिव्यधिकरणप-दोऽत्र बहुव्रीहिः। अनुवृत्तिरिति। तत्पुरुषेतिसूत्र इत्यादिः। अत एव। हलद-न्तादित्यस्याननुवर्त्तनादेव। स्वरूपग्रहणमिति। तनशब्दसाहचर्यात्। प्रकृत्य-र्थे प्रकर्षेति। सप्तमीप्रकृत्यर्थस्य प्रकर्षविवक्षयेत्यर्थः। सूत्रे इति। घकालेतिसूत्र इत्यर्थः। अननुवृत्तिरित्यत्रान्वयः। अतिप्रसङ्ग इति। परिनिष्ठितविभक्त्या स-मासे घटीकाले स्थितिरस्येत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। युक्तः पाठ इति। आधुनिक-भाष्यपुस्तके क्वचिन्मतिर्पिवति पाठस्यास्मुमतिरित्युदाहरणस्य च दर्शनात्। प्राचीने तु नैवंविधः पाठः। वस्तुतस्त्वपो योनीति नापूर्वं वचनङ्किन्तर्हि बहु-लग्रहणं तत्पुरुषे कृतीतिसूत्रे कृतन्तहलादयमर्थो लभ्यते। क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतु-र्विधम्बाहुलकं वदन्ति इत्यभियुक्तोक्तेः। न केवलमभियुक्तोक्तिरेवात्र प्रमाणङ्कि-न्तु भाष्यकारोक्तिरप्यत्र मानम्। तथाहि। तत्पुरुषे कृतीतिसूत्रभाष्ये बहुलम-कर्मधारये। बहुलमकर्मधारय इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। परमे कारके प-रमकारके इति। तर्त्तर्हि वक्तव्यम वक्तव्यम्। बहुलवचनान्न भविष्यति। अथ किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं क्रियते न तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धम्। लुगलु-गनुक्रमणम्बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वात्। लुगलुमनुक्रमणं क्रियते अकृत्स्नम्बहुलव-चनमिति। अकृत्स्नम्। अकृत्स्नकारि। न हि बहुलग्रहणमात्राल्लुगलुकोः क्व-चित्प्रवृत्तिरिति विषयविभागः परिज्ञातुं शक्यः। एवञ्च मन्दबुद्धीनामनुग्रहाय लुगलुगनुक्रमणमिति भावः। तत इतरेणापूर्णत्वमकृत्स्नत्वमित्यभिप्रायेण श-ङ्कितम्। यद्यकृत्स्नं बहुलवचनं यदनेन कृतमकृतन्तत्। एवं शङ्कायामिदं तर्हि न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति कृत्स्नञ्च कारकं च साधकञ्च निवर्त्तकञ्च यदनेन कृतं सुकृतन्तत्। कृत्स्नम्। परिपूर्णम् व्यापकमित्यर्थः। कृत्स्नशब्दस्यावयवका-र्त्स्न्येऽपि वृत्तेः स्यादृष्टत्वशङ्कानिवारणायाह। कारकमिति। कृत्स्नकार्यकारि इ-

त्यर्थः। ननु कारकमपि प्रारब्धस्यान्तागमनात्प्रतिबन्धकसद्भावादकृत्स्नं स्यादत आह। साधकं चेति। साधकमपि कदा चिदसामर्थ्यादकृत्स्नं स्यादत उक्तं निर्वर्तकञ्चेति। सर्वदा सर्वं कार्यन्निष्पादयतीत्यर्थः। एतेन क्व चित्प्रवृत्तिः क्व चिदप्रवृत्तिः क्व चिद्विभाषेत्येतावदुक्तम्। तत उक्तमुदाहरणभूयस्त्वादिति। भूयांस्युदाहरणानि प्रपञ्चेन प्राप्यन्त इत्यर्थः। ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणम्प्रपञ्चश्च। केवलं लक्षणङ्केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति। अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं बहुलमन्यतरस्यामुभयथा एकेषामिति। सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रं तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुमित्युक्तम्। सर्ववेदपारिषदं सर्ववेदसाधारणन्न प्रातिशाख्यवत्तत्तच्छाखामात्रसम्बन्धि। लौकिकानाञ्च शब्दानामनेन व्युत्पादनादिदं ततोऽप्यधिकम्। अत्र सर्ववेदशब्दस्य पारिषदशब्देनावयवद्वारकसम्बन्धे षष्ठ्यन्तस्य समासः। पारिषच्छब्दश्च वेदाध्येतृसङ्घभवपरः। नैकः पन्था इत्यनेन क्व चिदन्यदेवेत्यपि सूचितमिति। अतिप्रसङ्गव्याजेनेति। पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इतिसूत्रस्यातिप्रसङ्गनिवारणायालुगुत्तरपद इतिसूत्रे वार्त्तिककृतोक्तमेकवच्च। एकवच्चालुग्भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इति यथा स्यात्। एकवद्भावश्चानर्थकः। द्विबह्वोरलुकस्माच्च भवति। द्विबहुष्वसमासः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। उक्तं वा। किमुक्तमनभिधानादिति। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। एकवद्वचने हि गोषु चरेऽतिप्रसङ्गः। एकवद्वचने हि गोषु चरेऽतिप्रसङ्गः स्यात्। गोषुचरः। वर्षाभ्यश्च जे। वर्षाभ्यश्च जेऽतिप्रसङ्गो भवति। वर्षासुजः। अपो योनियन्मतुषु च। अपो योनियन्मतुषु चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। अप्सुजः। अप्सुयोनिः। अप्सव्यः। अप्सुमतिः। अप्सुचरः। एष्वतिप्रसङ्गव्याजेनास्यापो योनीत्यस्योपन्यासात्। स्तोकाभ्यां मुक्त इत्यत्रातिप्रसङ्गस्तु द्विवचनबहुवचनयोरुत्पत्तिमभ्युपेत्य। यदि तु पूर्वोक्तरीत्या तदनुत्पत्तिरेव कल्प्यते तदा नायमतिप्रसङ्गः। अत्र व्याजेनेति यत्तत्स्पष्टयति। न ह्यप्सुमन्ताविति। तस्य। एकवद्भावस्य। तस्य। अप्सुमच्छब्दस्य। लुकोऽप्राप्तेरिति। अनुकरणत्वेन सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्याप्राप्तेरित्यर्थः। अत एव। अनन्तरस्येतिन्यायमस्वीकारादेव।

देवानामितीति। यद्यपि भाष्ये मूर्खपदन्न दृश्यते तथापि तत्रैव बहुशः प्रयोगस्य दर्शनादेवमुक्तम्। इदञ्च वचनं मनोरमायां मूर्खा हि देवानाम्प्रीतिष्व नयन्ति देवपशुत्वादिति यद्यपि व्याख्यातम्। तथाप्यन्यादृशमप्यस्य व्याख्यानं सम्भवतीति तदभिप्रायेणाह। मूर्खाणामिति। स्पष्टञ्चेदमिति। आनङ् ऋतो द्वन्द्व इतिसूत्रघटको ऋत इतिशब्दो द्वन्द्व इत्यस्य विशेषणमिति पक्षे ननु चोक्तम्। ऋकारान्तानान्द्वन्द्वे पुत्र उपसङ्ख्यानमिति। नैषदोषः। पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते। क्व प्रकृतम्। पुत्रेऽन्यतरस्यामिति। यदि तदनुवर्त्तते विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे चेति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते। षष्ठ्या आक्रोशे। पुत्रेऽन्यतरस्याम्। षष्ठ्या आक्रोशे। आनङ् ऋतो द्वन्द्वे पुत्रग्रहणमनुवर्त्तते। षष्ठ्या आक्रोश इतिनिवृत्तमिति। ननु पितुः पुत्र इत्यपुष्टार्थम्। यो हि पुत्रः स पितुरेव भवतीत्यत आह। प्रख्यातास्पितुरिति। विशेषणसामर्थ्यात्पितृशब्दोऽत्र प्रख्यातपितरि लाक्षणिक इति भावः। विद्यायोनीति। विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचकयोरन्यतरस्य यत्र पूर्वपदत्वमुत्तरपदत्वञ्च तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः। रेफान्तानुकरणम्। यदि सान्तस्यानुकरणङ् क्रियते तदा मातुःष्वसेत्यत्र विसर्गपक्षे न स्यात्। विसर्गान्तस्यापि नानुकरणम्। तथा सति वा शरीतिसूत्रनिष्पन्नविसर्गस्यैव ग्रहणमिति संभावना स्यात्। पितुर्भ्यामितिरूपासिद्धिश्चेति भावः। ननु रेफान्तानुकरणे विसर्गपक्षे कथमत आह। विसर्गादाविति।

इत्यलुक्समासः।

घादीनामप्रत्ययत्वात्तदन्तविधिशङ्कावारणायाह। लेखग्रहण इति। हृदयस्य हृल्लेखेत्यत्र यण्लेखग्रहणान्ते नेत्यर्थः। यदि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं स्यात्तदाऽण्ग्रहणेनैव सिद्धे लेखग्रहणं न कुर्यात्। न च घञन्तलेखेत्यस्य प्रयोगघटकत्वं यत्र तत्राप्यादेशार्थं लेखग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। लेखग्रहणस्योक्तार्थज्ञापकत्ववर्णनपरभाष्यप्रामाण्येन घञन्तलेखशब्दोत्तरपदकहृदादेशकपूर्वपदस्य प्रयोगस्यानभिधानात्। ज्ञापनादिति। भाष्यकृतेति शेषः। नपदान्तसूत्रस्थभाष्यादिति। तत्र हि लुकि किमुदाहरणम्। बिल्वम्। बदरम्। नैतदस्ति पुंवद्भावेन सिद्धम्।

इदं तर्हि आमलकम्। अत्र हि वृद्धसंज्ञासत्त्वाद्वत्वं मयटि नास्तीति पुंवत्त्वस्याप्राप्तिरिति कैयटेनोक्तम्। अत्र पुंवद्भावेन सिद्धमित्युपादानाद्भाषितपुंस्कत्वं स्पष्टतयैव लभ्यत इति। तेन॥विहितेतिव्याख्यानेन। नित्यं ह्रस्व इति। घरूपेति नित्यं ह्रस्व इत्यर्थः। अमन्तात्स्त्रीप्रत्ययविधानेन नद्या उगितोऽविधानादिति भावः। असिद्धत्वेन। बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वेन। निर्मूलत्वे हेतुमाह। न हीति। ननु यदि नपुंवत्त्वबाधस्तदा शमिनीतरेतिभाष्यप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरत आह। शमिनीतरेतीति। एवञ्च। तदंशे तदन्तविध्यभावसिद्धौ च। हृच्छब्दस्य स्वतन्त्रस्य सत्त्वेप्यादेशविधानस्य प्रयोजनमाह। हृच्छब्देनेति। प्रपञ्चं स्पष्टयति। प्रयोगद्वयेति। अयम्। पूर्वसूत्रविहितः पदित्यादेशः। निपातनादिति। एवञ्चाजिशब्दस्येसन्तत्वे नान्तोदात्वेन पदाजिरित्यत्र व्युत्पत्तिपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेऽपि सति शिष्टस्य पदशब्दसम्बन्धिन उदात्तत्वस्य बलवत्त्वात्स्वरितो वेति पाक्षिकं स्वरितत्वं स्पष्टम्। व्याख्यानादिति। पूर्वस्मिन् पादस्य पदाज्यातीतिसूत्रे आज्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव सुप्रसिद्धत्वेनार्थाधिकारानुरोधात्प्रकृते पद्यत्यतदर्थ इत्यत्रापि प्राण्यवयवस्यैव ग्रहणमित्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। तेन द्वाभ्याम्पादाभ्यां क्रीतमित्यर्थे पणपादमाषेति यति पदादेशो नेति भावः। अनार्षमिति। प्रकृतवार्त्तिकेन सिद्धेः। चतुर्थांशवाचीति। प्राण्यवयवस्यासम्भवात्। ननु यदि संज्ञायामेवोदादेशस्तर्हि यौगिकस्य प्रसन्नोदं सर इत्यस्य का गतिरत आह। प्रसन्न इति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। यदा पूरयितव्यस्य उदपानमितिसंज्ञा तदा पूर्वविप्रतिषेधेनोदकस्योद इत्येव प्रवर्त्तते। न वेतिविभाषेतिसूत्रभाष्ये एकहलादाविति सूत्रस्याप्राप्तविभाषात्वस्वीकारादिति भावः। प्राचीनरीत्या सूत्रं व्याचष्टे। एकशब्द इति। व्यवच्छिद्यत इति। एकशब्दार्थघटकनञेति शेषः। भाष्यानुसारेणाह ।:प्रसिद्धत्वादिति। निषेध इति। वार्त्तिकेनेत्यादिः। एकतद्धित। अत्रैक इति लुप्तषष्ठ्यन्तम्। सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमाह। एकशब्दान्तस्येति। संज्ञाछन्दसोरित्यस्यानुवृत्तावपि त्वन्ता संज्ञा न प्रसिद्धेत्यत आह। संज्ञायाः इति। अनुबन्धेनेति। अनुबन्धानुच्चारणे यस्य ङकारानुच्चारणे ण्यञः षकारानुच्चारणे आङोग्रहणं स्यादिति बोध्यम्। हल इतिसूत्रेणान्यथा सिद्धिम्परिहरति। हल इत्यनेनेति।

अत एव। प्रत्यासत्त्याश्रयणादेव। ग्राञ्चोरितिसूत्रभाष्यपरिगणितव्यवस्थितविभाषास्वस्यापाठात्स्वयं समाधानमाह। परे त्विति। ग्रामणि कुलमिति। ग्रामण्यः कुलमित्यर्थः। दीर्घत्वमेवेति। सकृद्गतिन्यायादिति शेषः। कवभावपच एवेति। वयाणान्निमित्तत्वेनाश्रयणादेवेति शेषः। ननु मातुर्मातजितिवचननिष्पन्नसम्बुद्धिपरकमातजादेशानुवादेनैव सिद्धे निपातनाश्रयणमफलमत आह। अयमिति। तत्रैव। बहुव्रीहावेव। ननु ङ्यापोरित्येव सिद्धे इष्टकेषीकामालानामिति व्यर्थमत आह। अयं त्वेति। सत्यङ्कार इतीति। शपथेऽत्र सत्यस्य वृत्तिः। तदेतदभिसन्धायाह। सत्यस्याशपथ इति। तद्वदेव। च्विप्रत्ययवदेव। ततः पूर्वम्। अणः पूर्वम्। यत्र तु कारशब्दो नाणन्तः किं तु घञन्तः अथ च सत्यशब्दोऽशपथे वर्त्तते तत्राप्याह। घञन्तेऽपीति। सत्यङ्कार इत्यस्य शपथकरणम्। शपथकर्त्ता चार्थः। एवमगदङ्कार इत्यस्यापि विषादिप्रतिहन्तृद्रव्याद्यपायकरणं वैद्यो वाऽर्थः। अस्तुकार इत्यस्याभ्युपगमकरणम्। तत्कर्त्ता वाऽर्थः। धेनुम्भव्या भविष्यन्ती धेनुरित्यर्थः। भव्येत्यत्र भव्यगेयेतिसूत्रेण भविष्यति काले कर्त्तरि यत्। अतः। मयूरव्यंसकादित्वादेव। क्ततोऽसम्भवात् क्तदन्त इत्यर्थ इत्यस्य सूत्रारम्भसामर्थ्यात्क्तग्रहणेन ज्ञापितं वचनमनित्यमिति कल्प्यते। आचारक्विबन्तरात्रिशब्दात्क्तः सम्भवेऽपि अभिव्यक्तपदार्थो य इतिन्यायेन तत्राप्यप्रवृत्तिरितिभावः। अत्र भाष्य इति। रात्रेरप्राप्तविभाषा। प्राप्ते नित्यो विधिरिति। पूर्वविप्रतिषेधकल्पनयेत्यर्थः। उदात्त इति भाष्यमिति। तत्र सहशब्दस्य यः सादेशस्तस्योदात्तानुदात्तवत्सहशब्दस्य स्थाने जायमानत्वेनान्तरतम्यात्स्वरितत्वमप्राप्नोतीत्याशङ्क्य सपुत्रः सभार्य इत्यत्र यः सादेशस्तस्य उदात्तनिपातनङ्करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युदेशिवद्भावो वक्तव्यः। स यथैव प्रकृतिस्वरम्बाधते एवं समासस्वरमपि बाधेतेत्युक्तम्। अत्रोपदेशिवद्भावकथनेन समासस्वरप्रकृतिस्वरविषये एवं व्यवस्था। सपुत्रः सभार्य इत्यादिबहुव्रीहौ समासस्वरबाधकस्य बहुव्रीहौ प्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य प्रवृत्त्या आद्युदात्तत्वं सिध्यति। साग्नि सेष्टि। सपशुबन्धमित्याद्यव्ययीभावे आद्युदात्तत्वस्य प्रवृत्तावपि ततः समासस्वरेऽन्तोदात्तत्वमभवतीति बोध्यम्। उपपदसमास इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्त्या मध्योदात्तोऽ-

यम्। ननु समुहूर्त्तमितिग्रन्थान्ते उदाहरणमुक्तमेव तच्चाव्ययीभावे चाकाल इ-त्यनेन गतार्थम्। मुहूर्त्त शब्दस्य ग्रन्थविशेषपरतयाऽकालत्वादत आह । मुहू-र्त्तादिशब्दानामिति। अकाल इति निषेधादिति। कालवृत्तिधर्महेतुकप्रवृत्तिके शब्दे नेत्यर्थादिति भावः। अत्र प्रमाणं तु सकाष्ठम् समुहूर्त्त मितिभाष्यप्रयोग एव। योगविभागस्य ग्रन्थकारतात्पर्यकत्वमपीत्याह । छान्दसमपीदमिति । इत्याहुरिति। काशिकाकारानुयायिनः । भाष्यसम्मतप्रकारमाह। भाष्येति। अयमिति। सदृशवचनः सहशब्दः। मूलोक्तान्तेनायमस्वपदविग्रह इत्येतद्व्या-चष्टे। तेनेति। अत एव। योगविभागाभावादेव। तत्र। सोदर इत्यत्र। दुर्लभ इति। सादृश्याप्रतीतेरिति शेषः। अत्र पक्षे । योगविभागाभावपक्षे। तस्य। ब्रह्मचारिणः। तस्य। वेदस्य व्रतस्य वा। तत्त्वम् । समानत्वम्। व्रतभेदं वेति। अत्र वाकारो व्रतस्य समानत्वात्कर्तृभेदेप्यभेदसम्भावनायाम्। वस्तुतस्तु वेदस्य समानत्वं विवक्षितन्तदध्ययनार्थं यद्व्रतन्तस्य समानत्वोपपादनस्य प्रकृते नोप-योग इत्याशयेनाह। समानमिति। भाष्यादिति। तत्र हि अत्र किन्निपात्यते। ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिर्व्रतलोपश्च। ब्रह्मण्युपपदे समा-नपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रतलोपश्च निपात्यते । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी इति। समाने ब्रह्मणि वेदे यो व्रतञ्चरति स सब्रह्मचा-रीत्यर्थ इति कैयटः। सूत्रे चरणशब्दः शाखावाची। चरणे समानत्वेन गम्ये इति विवक्षितम्। लोपश्चेतिचकारेण समानशब्दस्य सभावोऽपि निपात्यत इ-ति सूचितम्। विवक्षित इति। अत एव न तदादिविधिः । ननु समानतीर्थे वासीतिसूत्रेण समानतीर्थशब्दात्सप्तम्यन्ताद्विधीयमानो यत्प्रत्ययः सतीर्थश-ब्दान्न प्राप्नोतीत्यत आह। सादेश इति एकदेशविकृतन्यायेन। स्थानिवद्भावेन। तेन परिच्छिन्नपरिमाणत्वेऽपि न दोषः। एतदर्थमेव। सति शिष्टस्य यस्वरस्य प-वृत्त्यर्थमेव। अन्यथा । विषयसप्तमीत्वाभावे। ननु यदि यादिप्रत्ययविवक्षाया-मेव सादेशस्तदा यान्तिति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम्। अपन्थानन्तु-गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चतीति प्रयोगानुपपत्तिरत आह। सोदरोऽपीतीति। उक्तरीत्या। अत्राप्यस्वपदविग्रहेण वृत्तौ समानार्थकसहशब्दस्य प्रयोग इति भा-वः। सवर्णदीर्घ इति। अस्य मुञ्चस्यामित्रत्वादित्यादिः। अङ्गुलेः सङ्ग इत्यादि।

याद्दशपूर्वोत्तरपदकसमुदाये प्रवृत्तिस्तेषामत्रोपादानम्। न च समासाभावे विभक्त्या व्यवधानादिणः परत्वाभावादेव षत्वाप्राप्तेः प्रत्युदाहरणासङ्गतिरिति वाच्यम्। ज्योतिषः स्तोम इति न प्रत्युदाहरणं किन्तु ज्योतिषो ज्योतिःशब्दात्परो यः स्तोमः स्तोमशब्दस्तस्य व्यपेक्षाभावेऽपि पश्य ज्योतिः स्तोमस्तिष्ठतीतिसमुदायघटकज्योतिःस्तोमशब्दावयवस्य सकारस्य शर्व्यवधानेऽपि स्यादित्यत्र तात्पर्यात्। एवमेवाङ्गुलेः सङ्ग इत्यत्रापि बोध्यम्। अङ्गुलिशब्दत्वं त्वेकदेशविकृतन्यायेन। अन्ये तु अग्नेः स्तुत्स्तोमौ। सोमः। ज्योतिरायुषः। इत्येव सूत्रत्रयमस्तु स्तोम इति सूत्रे अग्नेरित्यनुवर्त्तते। ज्योतिरिति सूत्रे च च सोमग्रहणमनुवर्त्तते। एतेन सर्वेष्टसिद्धौ पुनर्ज्योतिरितिसूत्रे स्तोमग्रहणं यत्र स्तोमशब्दस्य ज्योतिःशब्दात्परत्वमात्रं तत्र यथा स्यात्। निर्दिष्टपरिभाषापरत्वमात्रबोधिकोपतिष्ठते न त्वव्यवधानांशस्याप्युपस्थितिरेवञ्चेणो व्यवधानेन परत्वेऽपि भविष्यति। अत एव ज्योतिषष्टोमोऽत्र तत्र न साङ्ग इत्यर्थे षष्ठ्या आक्रोश इत्यलुकि समासे षत्वसिद्धिः। न च यत्र ज्योतिषां स्तोम इत्यत्रालुक तत्रापि स्यादिति वाच्यम्। ज्योतिरायुष इति सूत्रोपस्थित विभक्त्यतिरिक्तविभक्तिग्रहणे मानाभाव इत्याशयकल्पनात्। एवञ्च व्यपेक्षायामपीदम्प्रत्युदाहरणमित्याहुः। एवं हि। अङ्गुलेः सङ्ग इत्यर्थे प्रत्यासत्त्या तयोः पदयोरिति व्याख्याने हि। एतयोः। एतीत्यस्य नक्षत्रस्य चेत्यर्थः। ननु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुगतीति सूत्रविहितसमासग्रहणेन इष्टस्य सिद्धिर्भविष्यतीति तत्पुरुष ग्रहणं व्यर्थमत आह। इदमेवेति। ननु पुरुषगतसामर्थ्यस्य न्यूनत्वाभिप्रायेणैषदर्थककुशब्देन समासस्तत्रापि विकल्पापत्तिवारणाय पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणमयुक्तम् भाष्यानुक्तत्वादत आह। भाष्यानुक्तमपीति। वृत्तिप्रामाण्यादित्यनेन विकल्पविषये इष्टापत्तिः सूचिता। आदिशब्दो न व्यवस्थावाची तथात्वे पाठादेव निपातनञ्चानसिद्धौ यथोपदिष्टमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह। आदिशब्द इति। प्रकारे इत्यनेन स्वरूपतोऽस्मिन् गणेऽपठितानामपि साधुत्वसूचनाय यथोपदिष्टं शिष्टैस्तथा तेषां साधुत्वमिति सूचितम्। प्रकृत्यर्थभूतोपदेशस्वरूपमाह। उपदेश इति। भाष्ये स्पष्टमिति विनाऽभिनिवेशं यस्यां कस्यां चिद्विद्यायां ये पारं गतास्तेऽत्र भवन्तः शिष्टा-

स्तादृशाश्च योगिन एवेति भावः । तादृशाश्चार्यावर्तनिवासिनः । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात् । प्रत्यक्कालकवनात् । दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारं गतास्तत्र भवन्तः शिष्टा इत्युक्तम् । यथोपदिष्टमित्यत्र जातावेकवचनम् । प्रागादर्शादिति । आदर्शः । कुरुक्षेत्रं पर्वतः । कालकवनं प्रयागः । पारियात्रो विन्ध्यः । मनुरप्याह । हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तित इति । दक्षिणेनेति । दक्षिणास्मिन्देश इत्यर्थे एनबन्यतरस्यामित्येनप् । एनपेति द्वितीया । कुम्भ्यामेव धान्यं येषाम् । ननु दम्भार्थमेव न कुम्भीधान्यत्वमित्याशयेनोक्तमलोलुपा इति लाभेच्छारहिताः । अगृह्यमाणकारणा इत्यस्य दृष्टकारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्त्तिनः । किञ्चिदन्तरेण । गुरूपदेशादिरूपो योऽभियोगस्तं विनापि । कस्याश्चिदित्यस्य सर्वविद्याया इत्यर्थः । अध्ययानामनेकार्थत्वात् । तयोर्बलादेव शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभातसर्वविद्या इत्यर्थः । उत्तरपदाधिकारात्पृषोदरादीतिसूत्रं समासविषयकमितिवादिमतमाह । उत्तरेति । स्वमतमाह । परे त्विति । उणादयइतिसूत्रस्यैव प्रपञ्चत्वमिति भावः । मूलउक्तं स्वयमाह । दूडाशादाविति । दुःखेन दाश्यते नाश्यते दभ्यते इत्यर्थे त्रिभ्यः खल् दभेर्नकारस्य निपातनादेव लोपः । कप्रत्यायन्तस्येति । घातश्चोपसर्ग इतिकान्तस्य । धीशब्दस्य च ग्रहणम् । तन्त्रेण वार्त्तिके ग्रहणम् । प्रयोगे तु ङसन्तस्य प्रयोगः । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य दुर्धीशब्दस्य यणादेशे उदात्तस्वरितयोरितिसूत्रेण ङसोऽकारस्य स्वरितत्वेऽन्तस्वरितत्वं सिध्यति । श्रुतौ कप्रत्ययान्तस्य ग्रहणशङ्कां वारयति । श्रुताविति । षष्ठ्यर्थप्रतीत्यनुरोधेनाह । ङस्स्थानिकेति । एतत्फलम् । संहिताधिकारफलमित्यर्थः । उत्तरपदाधिकारादिति । अस्य उत्तरपदनिमित्तकानामिति शेषः । तेन बले इत्यत्र मतौ बह्वच इत्यत्र अवग्रहे दीर्घव्यावृत्तेः फलस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि न न्यूनता । यदि त्वेतयोर्नावग्रहो वृद्धसम्मतस्तदा यथाश्रुतं साधु । एतच्चाव्यवस्थितविभाषात्वञ्चाव्यवस्थितविभाषात्वमनङ्गीकुर्वतां मतमाह।केचित्त्विति । कृतदीर्घेभ्य इति । एतेन नियमनिमित्तभूतं सत्त्वाल्वं सूचितम् । वनं

पुरगेत्यत्र षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा । न च पुरगामिश्रकेतिदीर्घानुवादसा- मर्थ्यादेव अष्टाभ्य औशित्यत्रेव दीर्घे सिद्धे वनगिर्योरित्यत्र कोटरादिग्रहणं व्य- र्थमिति वाच्यम् । आनुमानिकवचनकल्पनापेक्षया वचनेन तत्सिद्धौ लाघवात् । टाबन्तनिर्देशसम्भावनापत्तेश्च।व्याख्यानादिति।लक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादि- त्यर्थः।अत एव।कृतदीर्घनिर्देशादेव।विपरीतनियमो नेति।एभ्यः परस्य यदि णत्वं भवति तर्हि वनशब्दस्यैवेतिविपरीतनियमो नेत्यर्थः। विपरीतनियमपक्षे मारि- कागामित्यत्र णत्वव्यावृत्तिः फलं स्यात् । विध्यर्थत्वबीजन्दर्शयति । अग्रेवणश- ब्दस्येति । वल इतिसूत्रे वलशब्दःप्रत्यय एव गृह्यत इत्यत्र मानमाह । यथो- पदिष्टमिति । अण इत्येवेति । ढ्रलोप इत्यतोऽण्ग्रहणमनुवर्त्तत इत्यर्थः । घ- ञोऽसम्भवेन तदन्तविधिरिति। एनेनोत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तिनि- मित्तन्दर्शितम्। अन्येषामपीतिसूत्रस्येति । एतच्च सूत्रं तुराषाडित्याद्यर्थमाव- श्यकं तस्येत्यर्थः।तथा साध्वितीति।यत्र दीर्घो न दृश्यते तत्र ह्रस्वघटितमेव सा- ध्विति बोध्यम्। ननु सूत्रे यदसंज्ञायामपीति तद्व्यर्थम् । संज्ञायामित्यस्य प्रक्रा- न्तस्य निवृत्तिकल्पनेनोभयत्र प्रवृत्तिसम्भवादत आह। अस्येत इति । तथा च त- न्निवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिदमिति भावः । वृक्षमात्रमिति । एतेन वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यवान्तरभेदोऽत्र न विवक्षित इति सूचितवान् । व्याख्यानादिति । लुपि युक्तवदितिसूत्रभाष्यसंमतव्याख्यानादित्यर्थः । तथाहि । तत्र व्यक्तिवचन इति किमर्थम् । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः । तस्य वनं शिरीषवनम्। अत्रादूरभवश्चेत्यणो वरणादित्वाल्लुपि सति प्रकृतिशब्दार्थग- तवनस्पतित्वस्याप्यतिदेशः स्यात्तथा च विभाषौषधीतिसूत्रेण णत्वापत्तिरित्युक्त- म् । पुष्पं विना फलवान्हि वनस्पतिरित्यभिधीयते न च शिरीषस्तादृशः । एवं च तत्रैव वनस्पतित्वन्नास्तीति वनस्पतित्वमतिदिश्येतेत्यसङ्गतं स्यादित्येतेन तत्र वनस्पतिशब्दो वृक्षत्वात्मकव्यापकजात्यवच्छिन्नलाक्षणिक इति बोध्यम्।त- देवाह । ध्वनितमिति। सूत्रे वाज्नाजभ्यामेवेति । अत्र मानं वाक्षरनाक्षरे- भ्य एवेति भाष्यम् । तत्राक्षरशब्दो व्यञ्जनसहिताच्पर इति भावः । अत ए- व देवदारुवनमित्येतावत्पर्यन्तं प्रत्युदाहृतम् । इरिकादिभ्यः प्रतिषेध इत्यप्यत एव संगच्छते । अन्यथाऽस्य पूर्वोक्तनियमेनैव व्यावृत्तिसिद्धावैतस्य वैयर्थ्यापत्तिः

स्यात्। हरिकावनमित्यत्र त्वौषधिवाचकत्वात्प्राप्तिर्बोध्या। वाहनमाहितादिति सूत्रे यदाहितपदं तत्र भूतकालो न विवक्षितः। आहितशब्दस्य स्वस्वामिभावनिवृत्तिमात्रपरत्वात्। एवञ्च वाहनं लोके यद्यपि स्वामिन एव प्रसिद्धन्तथापि यत्र स्वामित्वमारोप्य तद्वाहनत्वेन वाहनं विवक्षितन्न तु तत्र वाहने वाह्यस्य स्थापनङ्कृतं तत्रापि भवति वाह्यवाहकभावमात्रविवक्षायाः सन्निधानमात्रेणापि सम्भवात्। तदाह मूले। आरोप्येति। शेखरे अनेनेति। आरोप्येति कथनेनेत्यर्थः। अचेतनत्वमिति। आरोपस्य तत्रैव सम्भवात्। पूर्वोक्तव्याख्याने भाष्यम्प्रमाणयति। तदुक्तमिति। आहितोपस्थितयोरित्यनेन वाहने वाह्यस्य स्थापने संनिधाने वेति कथितम्। वाहनं वाह्यादिति। वहनीयवाचिनः परमित्यर्थः। एतेन पूर्वपदस्य वहनीयवाचकत्वविवक्षा यदा तदा भवति स्वामिमात्रवाचकत्वविवक्षा तदा मा भूदित्युक्तम्भवति। गर्गाणां वाहनमिति। अत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धे षष्ठी। अपविद्धमिति। वहनशक्तिविकलमनष्टमित्यर्थः। एतत्कथनं च तदा गर्गा वाह्यत्वेनाविवक्षिता इति सूचनाय। ननु क्षीरपानं येषामित्यनुपपन्नम्पानशब्दस्य क्रियावचनत्वेन क्षीरशब्देन सामानाधिकरण्यासम्भवादित्यत आह। कर्मणीति। बाहुलकात्। कृत्यल्युटो बहुलमितिसूत्रस्थ यद्बहुलमिति पदन्तेन निर्वृत्तमित्यर्थेऽरीहणादित्वाद्वुञ्बहुलशब्दो बहुलग्रहणनिर्वृत्तपरः पुनर्भावप्रधाननिर्देशेन बाहुलकशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः। बहुलग्रहणनिर्वृत्तत्वादिति प्रकृते विवक्षितम्। उशीनरशब्दश्च उशीनरदेशनिवासिपर इत्याशयेनाह। देश इत्यस्येति। करणे वा ल्युडिति। यद्यपि पूर्वसूत्रे पानशब्दः कर्मल्युडन्त इति व्याख्यातम्। तथाप्यस्मिन् सूत्रे तस्य भावकरणयोरित्युपादानाच्छब्दाधिकाराश्रयणेनार्थान्तरपरत्वमित्याशयात्। सामर्थ्यादिति। अन्यथा षात्पदादित्येव विशेषणेन तदन्तविधिलाभादन्तग्रहणं व्यर्थं स्यात्। तेन। तोहृयार्थकरणेन। ननु तथापि गतिकारकोपपदानामितिपरिभाषया सुबुत्पत्तेः प्राक् पानशब्देन समासे न पदपरत्वसम्भव इत्यत आह। सर्पिष्पानमित्यादाविति। धनक्रीता इति यथा। कर्मण्यणीति। व्रीहीन्वपन्ति यानि कुल्याणि तानीत्यर्थः। बहुव्रीहिर्वेति। व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरित्यर्थः। नन्वं वस्माषान्वपतस्तच्छीलौ पुरुषौ माषवापिणावित्यादावुत्तरपदत्वे चेतिनिषेधेनोत्तरपदकृणानिपदिका-

भावात्कथमसत्त्वमत आह। उत्तरपदशब्दस्येति।ननु प्रह्विण्वमित्यत्र णत्वाभाव एवेष्ट इत्यत आह।पूर्वपदाच्चित्तेति।मूलानुक्तमप्याह। भाष्य इति। एवञ्च व्रीहिवापाणीत्यादौ प्रातिपदिकान्तस्वेनैव सिद्धे तत्र नुम्ग्रहणप्रयोजनमिति। णत्वार्थमपीत्यत्रापिशब्दोपादानमनर्थकमत आह। णत्वार्थमेवेत्यर्थ इति। अपिरेवार्थ:। मन्वे वम्मे म्वनमित्यत्र णत्वापत्तिरत आह। प्रेम्वनमिति। ननूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकन्तदन्तस्यैवेत्यर्थश्चेद्विवक्षितस्तदा प्रातिपदिकपदं व्यर्थम्। उत्तरपदान्तस्येत्यर्थेन माषवापिणावित्यस्य सिद्धेरिति चेन्न। प्रातिपदिकानामेव यः समासस्तत्र यथा स्यादित्यर्थात्। तेन नियमेन हि तिङन्तयोर्य आख्यातमाख्यातेनेति समासस्तत्र न्यावृत्तिः स्यात्। चकारान्नान्निति यथा। इदञ्च पदं सम्बुद्धान्तम्। तेन न नलोप:। ननु प्रेन्वनमित्यत्र नुमो नकारस्य क्षुभ्नादित्वाणत्वाभावेऽपि;कृदवयवस्य स्यादत आह। एवं समुदाया इति। अत्रत्यवहुवचनेन परेन्वनम् निरिन्वनमित्यस्य सङ्ग्रहः। इति न कार्यमिति। तच्च वार्त्तिकभाष्ये एवम्पठितम्।नुम्व्यवाये णत्वेऽनुस्वाराभावे प्रतिषेध इति।ननु क्षुभ्नादिराकृतिगणो युवादिरपि चेत्तथा तदाऽन्यतरोपादानमनर्थकमत आह। समस्ता इति। अत एव। युवादेरित्यस्य समासविषयकत्वादेव। भाष्ये पठितम्। तत्र हि युवादीनाम्प्रतिषेधो वक्तव्यः। आर्ययूना। क्षत्रिययूना। परिपक्वानि। दीर्घाह्नी शरदिति पठितम्। समस्तस्यैवोदाहरणत्वेन प्रदर्शनादप्यस्य समासविषयकत्वम्। परिपक्वानीत्यत्र कुमति चेत्यस्य प्राप्तिः। एकाजितिसूत्रस्य बहुत्वचहाणीत्युदाहरणं क्व चिद्दृश्यते। तच्चासङ्गतम्।हन्तेरत्पूर्वस्येतिसूत्रेऽदितितपरकरणादिति।तन्न। ह्रादेशे कुव्यवाये णत्वस्य प्रतिषेधवार्त्तिकेन च तत्रत्यात्पूर्वग्रहणस्य प्रत्याख्यानादित्याशयेनाह। बहुत्वचहाणीत्यप्युदाहरणमिति।आतो लोप इति। ततः समासे तृतीयैकवचनम्। रम्यश्चासौ विश्चेति समासप्रदर्शनेन रम्यशब्दस्य गतिकारकोपपदभिन्नत्वञ्चानेन शङ्क्यते। नन्वन्तरिति। विशब्दस्य पदत्वादिति। उत्तरपदत्वे चेतिनिषेधस्यापदादिविधाविरयुक्तत्वेन पदान्तत्वनिमित्तविधावेव प्रवृत्तिरिति भाव:। णत्वाश्रयातिरिक्तद्धितभिन्न इति।णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नस्तत्परत्वं यत्रेत्यर्थः। न चैवमप्रविनद्धमित्यत्र विशब्दव्यवधानेन प्रतिषेधो न स्याद्विशब्दस्य णत्वाश्रयनद्धशब्दपरत्वादिति वाच्यम्। एकाजुत्तरपद-

कसमासीयविभक्तिस्थनकारस्य णत्वविधानैकवाक्यतया णत्वाश्रयो यः प्रत्यय-स्तदतिरिक्तत्वस्य निवेशेन नद्धशब्दस्य णत्वाश्रयप्रत्ययातिरिक्तत्वस्यासत्तेः। न चैवमपि-प्रियगोकाम्ये णेत्यादौ गोशब्दस्य णत्वाश्रयप्रत्ययातिरिक्तो यस्तद्धितभिन्नः काम्यच्प्रत्ययस्तत्परत्वान्निषेधः स्यादिति वाच्यम्। तद्धितपदस्य व्यवधायकपदप्रकृतिकप्रत्ययपरत्वात्। अस्ति चात्र काम्यच्प्रत्ययो गोशब्दप्रकृतिकः। एतच्चातद्धित इतिपर्युदासबलात्तद्धितभिन्नस्तत्सदृशो लभ्यत इत्यनेन लब्धम्। न च रम्यविणीत्यत्र निषेधप्रवृत्तिसमयेनेत्यस्य णत्वाश्रयत्वाभावेन णत्वाश्रयातिरिक्तत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। णत्वविधौ यदुद्देश्यतावच्छेदकन्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य विवक्षितत्वादिति दिक्। तत्प्रत्याख्याने। अतद्धितेत्यस्य प्रत्याख्याने इत्यर्थः। एवं हि भाष्ये उक्तम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते पदेन व्यवायः पदव्यवायः पदव्यवाय इति। कथं तर्हि पदे व्यवायः पदव्यवाय इति। अत एव। पूर्वोक्तार्थकल्पनादेव। समफलतेति। रम्यविणेत्यत्र प्रत्याख्यानपक्षे निषेधो न प्राप्नोति। आरम्भपक्षे यदुक्तार्थकल्पनन्न स्यात्तदा प्राप्नोतीति फलभेदः स्पष्ट एवेति भावः। क्वादावित्यर्थभियेति। तथा सति रम्यपाकाणामल्पण्डुलानामिचय इत्यादौ न स्यादिति भावः। कुमति चेतिसूत्रे प्रत्यासत्तिमाश्रित्य णत्वाभावं वदतामसत्त्विरस्यति। अत्र कवर्गतिचित्रगवीति समुदाये लिङ्गविशिष्टपरिभाषया समासत्वातिदेशे सति विभक्तौ कवर्गवदुत्तरपदकसमासप्रकृतिकत्वमस्त्येवेति भावः। पदेन। पदसंज्ञकेन। कार्यित्व एवेति। न पदान्तसूत्रे एतत्प्रयोजनङ्कथितम्। पदान्तविधावेवेति। न च पदान्तविधावित्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम्। वार्त्तिकाचरेषु लाघवगौरवचर्चा नाद्रियत इत्यभिप्रायात्। सप्तमीसमासेन व्याख्यान इति। अतद्धित इत्यस्य प्रत्याख्यानाय पदे व्यवाय इति कृते व्याख्यान इत्यर्थः। तस्य। गतिकारकेत्यस्य। कुमति चेत्यत्र भाष्य इति। अथ कथ भवितव्यं माषकुम्भवापेन किं नित्यं णत्वमाहोस्विद्विभाषा इति हि तत्र भाष्यम्। षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदकषष्ठीतत्पुरुषे। कुम्भस्य वापः कुम्भवापः। माषस्य कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्याकारके।; षष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदक इति। माषस्य कुम्भो माषकुम्भः माषकुम्भस्य वाप इत्याकारके इत्यर्थः। प्राप्नोति। पदव्यवाये

नेतिनिषेधप्राप्तिपूर्वकालिकविधिप्राप्तप्रासीत्यर्थः। एतद्भाष्यदर्शनेन पदव्यवाय इतिनिषेधे उपसर्गादसमासेऽपीत्यस्येति वादिमतन्निरस्यति। यस्त्विति। इत्यादेरिति। एवेति शेषः। प्रावनद्धमित्यादीति। आदिना पर्यवनद्धमित्यस्य सङ्ग्रहः। असङ्गत्यापत्तेरिति। उपसर्गादसमासेऽपीत्यस्य तत्र प्राप्तेः। तद्धितभिन्नपरत्व इति। एतच्च निरूपितम्। एतस्य पदविशेषणत्वे सापेक्षत्वात् समासानुपपत्तिर्न शङ्क्या। भाष्यप्रामाण्येन वृत्तेः स्वीकारात्। बहुत्वञ्चैवमिति। सूत्रे लिङ्गवचनयोरतन्त्रत्वात्सामर्थ्यादिति। सेविते गोष्पदशब्दस्य साधितत्वादसेवितेऽपि तथैव स्वीकारे विरुद्धकल्पना स्यादिति नञुपादानसामर्थ्यादसेवितेऽगोष्पदशब्दस्य प्रवृत्तिरिति भावः। असेवित इति बहुव्रीहिरिति। सेवितशब्दे भावे क्तः। न सेवितं सेवनं यस्मिन्नित्यर्थः। गोष्पदं क्षेत्रमितीति। यत्क्षेत्रं गोः पदप्रमाणन्तदेवमुच्यते। तेनाल्पप्रमाणत्वम्फलति तदाह। क्षेत्रस्येति। अल्पप्रमाणत्वे न गोपदपरिच्छेद्यत्वारोपोऽत्रेति भावः। आत्मयापनमित्यस्यात्मनः शरीरस्य यद्यापनं रक्षणं तत्साधनाय यत्स्थानं तस्मिन्नित्यर्थः यत्स्थानलाभेनात्मनः शरीरस्य रक्षणं भवति तत्रेति फलितम्। प्रतिष्ठेत्यत्रातसोपसर्गे इत्यङ् प्रत्ययः। लाभविषयमिति। अत्र विषयशब्दो विषयत्वपरस्तस्मादर्श आदिभ्य इत्यच्। लाभश्च स्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो यः स्वीकारविशेषस्तादात्मकस्तद्विषयत्वन्तत्राक्षतमेव। कादाचित्कतयेति। अनेन लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धः सूचितः। तस्मात इति। वृत्तिकारमत इत्यर्थः। विकिरो वेति वाच्यमिति। एतेन विकिरेत्यस्य पूरणन्न तु विकिरशब्दस्य पाणिनिकर्तृकसूत्रघटकत्वमिति स्पष्टमेव लभ्यते। अन्यत्र वेति। अत्र वाशब्दश्चार्थे द्रष्टव्यः। अधिकरणविकल्पस्य। अधिकरणविशेषे प्रवृत्तिविशेषस्येत्यर्थः। अन्यत्र। शकुनिभिन्ने। न शकुनिरूपमधिकरणं सम्बध्यत इत्यस्यान्यथा शकुनौ वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति शेषः। विष्किरशब्दं साधयति। कृधातोरिति। समाधानाभिप्रायमाह। इह चेति। राजर्षिरिति। एतेन ऋषौ निपातितस्य शब्दस्य राज्ञि प्रवृत्तिर्न विरुध्यत इति सूचितम्। मस्करशब्दो वेणौ निपातनीयस्ततो मत्वर्थीये इनौ परिव्राजके मस्करिशब्दप्रवृत्तिर्यद्यपि सिध्यति तथापि परिव्राजके एवास्य साधुत्वमिति रूढिम्बोधयितुं मस्करिशब्दोपादानम्। इदम्। मकरशब्दादिनिप्रत्ययेन सा-

धनम्। भाष्यानुसारिमतमाह।अयमित्यादिना। इदमेव। एवं रीत्यासाधनमेव। वैयर्थ्यापत्तिरिति। न च योगरूढिबोधनार्थमेव मस्करिशब्दपरिव्राजकशब्दयोरुपादानमस्त्विति वाच्यम्। यथा सप्तम्यांजनेर्ड इतिसूत्रे विशेषोपादानाभावेऽपि पङ्कजशब्दस्य साधनन्तस्य शब्दस्य योगरूढत्वञ्चाश्रीयते एवमेव शिष्टप्रयोगादेव योगरूढत्वप्रसिद्धौ भविष्यतीति तयोरुपादानं व्यर्थं स्यादित्यभिप्राय त्। मूले कास्तीराजस्तुन्दे नगर इत्यनेन नगरे वाच्ये समुदायनिपातनमिति लभ्यते। नगरभिन्ने तु कातीरमित्यमुमर्थं बोधयितुमनगरमित्युक्तम् तत्र कुशब्दस्य कादेशं साधयति। ईषदर्थे चेतीति। अत्र। के चित्त्विति कथने।प्रत्यक्षतो दर्शनमिति भाष्ये स्तोनि शेषः। कस्कादिषु पाठे विसर्गस्य स्थाने सत्त्वमिति लभ्यते सम्प्रति तु कथन्तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः सुटः परावयवत्वेन विसर्गाभावेन तस्य सूत्रस्याप्राप्तेरिति भावः नन्वस्य भवदुक्तार्थस्यकथं लाभ इत्यत आह। प्रकरणादिति। एवञ्च पूर्वोक्तरीत्या रुचिसाधनेन च। अतो न रुत्वमिति।पदान्तत्वविरहादरुत्वमित्यर्थः।यदि लोपमकृत्वा तद्धृतोरेव सकारोऽन्त्यादेशः क्रियते तदा रुत्वन्दुर्वारमित्याह। तदिति। तत्प्रत्याख्यान इति। कुक्कुट्यादीनामित्यस्य प्रत्याख्यान इत्यर्थ। प्रायस्येति। चित्ति चित्तयोः परयोः प्रायस्य प्रायशब्दस्य सुगागमो भवतीत्यर्थः। के चित्त्वसुडादेशः प्रायशब्दस्य चितिचित्तयोर्भवतीत्यर्थमाहुः। प्रायशब्दार्थमाह। प्रायो नामेति। तद्धृतोरिति प्रायस्येति च इदं गणसूत्रम्। आकृतिगणोयमिति मूले उक्तम्।अत्र प्रमाणन्तु नाज्झलाविति सूत्रभाष्येऽज्झलो प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वादितिवार्त्तिकव्याख्यानावसरे परश्शतानीत्यत्र सुडागमपरं भाष्यमेव। शतात्परे परःशतानीत्यत्र राजदन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परप्रयोगी परवलिङ्गत्वमप्राप्तमपि लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वान्न भवति किं तु विशेष्यनिघ्नतैव भवति। इति सर्वेष्टसिद्धिरिति। सर्वेषामिष्टानां सुड्घटितानामाकृतिगणत्वात्सिद्धिरित्यर्थः। सिद्धिशब्दो मङ्गलार्थः।

इति समासाश्रयविधीनां विवरणम्।

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलप्र-
सारिविमलतरानवद्ययशः पार्वणपीयूषभानुप्रभवागस्त्यकुल-
वंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायाश्च-
न्द्रकलाभिधायां शब्देन्दुशेखरव्याख्यायां समा-
सप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

नत्वा सरस्वतीं देवीं श्रीरामं सीतया युतम् ।
तद्धिताख्यप्रकरणं यथामति निरूप्यते ॥ १ ॥
यस्येषुभिर्निकृत्तानि शिरांस्यमरविद्विषः ॥
सोऽस्मानव्यात्प्रभुर्द्दाशरथिस्सर्वविदव्ययः ॥ २ ॥

समर्थः पदविधिरितिसूत्रस्य प्राक् स्मृतत्वात्तद्घटकपदसम्बन्धिविधिपदार्थजिज्ञासायां समासानां साक्षात्पदसम्बन्धिविधित्वमिति तान्निरूप्य घकालतनेष्वितिसूत्रेण तमप्रत्ययेऽलुग्विधानाज्ज्ञापकात्तद्धितानां सुबन्तात्प्रायेणोत्पत्तिस्वीकारात्तद्धितविधेरपि पदसम्बन्धिविधित्वमिति तद्विधीनान्निरूपणमावश्यकमित्याशयेनाह । अवसरेति । तेन । अयमिति कथनेन । पदानाम् । समर्थानाम्प्रथमाद्वेतित्रयाणाम्पदानाम् । विशिष्टस्य । पदत्रयसमुदायस्य । एकार्थीभाव एव प्रवृत्तिरिति । अत एव ऋद्धस्योपगोरपत्यमित्येवं समुदायस्योपक्रमे वाक्यमेव । न त्वण्प्रत्ययोत्पत्तिः । अत्र सूत्रे यत्समर्थपदन्तदेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यविशिष्टपरम् । समर्थः पदविधिरितिसूत्रेण गतार्थत्वादत आह । समर्थशब्द इति । परिनिष्ठितस्यैवेत्येतदुपपादयति । न हीति । तदुक्तम्भाष्ये । किम्पुनः समर्थम् । अभिधाने यल्लक्षणम् । किम्पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वीकमिति । अनेकेति । अत्रानेकपदोच्चारणेन द्वयोस्तादृशयोर्यत्रापि सत्ता तत्रापि प्रवृत्तिरिति लभ्यते एकस्य तु यत्रोच्चारणं शिष इत्यादौ कथन्तत्रास्य प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह । शिष इत्यत्रापि । तत्तद्विभक्तिरिति । सप्तम्यादिविभक्तिरित्यर्थः । तत्तद्विभक्त्यन्तत्वञ्च शब्दस्य तद्विशिष्टस्यार्थस्य प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन । यथोलूखले क्षुण्णा औलूखला यवा इत्यत्रोलूखलाधिकरणकक्षोदविशिष्टा इत्यर्थे

प्रथमोच्चारितशब्दबोध्यादुलूखलशब्दाण्प्रत्ययः। एतस्य सूत्रस्य तत्रोपस्थितिस्वीकाराल्लूखले क्षुण्णा इत्यर्थे कृतसन्धिकार्यात्सलूखलशब्दाण्प्रत्ययो न तु सु-उलूखलशब्दात्तेन सावुलूखला इति न भवति किन्तु सौलूखला इत्येव। अनेकसमर्थासम्भवादिति। तेषां स्वार्थिकत्वे पृथगर्थनिरूपणस्य तत्राभावादिति भावः। तेन। दीव्यच्छब्देन। एकदेशविकृतन्यायस्याश्रयणं शप्तातावच्छेदकानुपूर्वीज्ञानार्थम्। अर्थस्य। दीव्यतिशब्दार्थस्य देवनस्य। तस्य ज्ञापकः। एकदेशविकृतन्यायस्य ज्ञापकः। एवञ्च। अर्थस्यावधित्वसिद्धौ च। अर्था एवेति। अवध्यवधिमतोः साजात्यनियमात्। अत्राणशब्दमात्रस्यैवाधिकारत्वेन सिद्धौ प्राग्दीव्यत इत्यस्योपादानमप्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेष्वणविधानार्थन्तेनाश्वपत्यादिभ्यश्चेत्यादिसूत्रेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यस्य लाभः। तेन। आदेरच इतिव्याख्यानेन। अचामिति निर्द्धारणे षष्ठी। निर्द्धारणञ्च साधारणतद्धर्मोक्त्यान्तस्यैकदेशस्य भवतीति प्रकृते आदेरच इति लब्धम्। निर्दिष्टस्यानिकत्वादिति। अञ्जूपस्वामिनो निर्देशात्। प्रामादिकमिति। ण्यबाधकस्याणः प्रवृत्तेः। केचित्त्वेवंविधप्रयोगस्य गणपतिर्देवतास्येत्यर्थेऽणि तनस्तत्र साधुरिति यति साधुत्वमिच्छन्ति। प्रातिपदिकम्प्रतीति। प्रातिपदिकस्येत्यर्थः। तदन्तग्रहणेन। समासप्रत्ययविधाविति निषेधात्। अत एवादितिग्रहणञ्चरितार्थम्। ननु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यप्रत्ययस्य विधानेऽपत्येण्यर्यं वाच्यः स च न प्राप्नोति। देवताद्यर्थे सावकाशस्यास्य परत्वादण्प्रत्ययबाधको य इतस्थानिञ ढक् स बाधकः स्यादत आह। ण्यादीनामिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकमत्र प्रमाणम्। पराणपवादबाधकत्वादिति। परो यः अणपवादस्तद्बाधकत्वादित्यर्थः। वार्त्तिकेऽर्थविशेषलक्षणादित्युक्तत्वेन योऽर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादस्स परत्वादस्य बाधको भवति। यथोष्ट्रपतिर्नाम पक्षं तस्येदमित्यर्थे पक्षाध्वर्युपरिषदश्चेति इदमर्थस्य सामान्यस्य निमित्तत्वात्तत्राञ्प्रत्यय एव। ननु यद्यर्थविशेषलक्षणाणापवादस्य ण्यप्रत्ययः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकस्तर्हि दितिशब्दादपत्येऽर्थे वनस्पतिशब्दाच्च समूहरूपेऽचित्तहस्तिधेनोरिति ठकोऽपि बाधः स्यादिति चेदिष्टापत्तिरित्याह। दितिवनस्पतिभ्यामिति। भाष्यात्। पूर्वविप्रतिषेधनिरूपणपरभाष्यात्।

यदि दित्यदितिशब्दौ ङिबन्तौ तदा न ङीषः प्राप्तिः परन्तु ङिजन्तान् ङीषः प्राप्तिरस्त्येवेत्यत आह। तयोः ङिचीति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वेन आदितेयस्य सिद्धिन्दरिच्छप्रयुक्तां खण्डयति। ङ्याप्सूत्र इति। अन्तःपूर्वपदादित्यत्र भाष्य इति। स्थाम्नो लुगजिनात्तथेत्यनेन। स्थाम्नो लुग्वक्तव्यः अश्वत्थामा। अजिनात्तथा। अजिनान्तश्च लुग्वक्तव्यः। कृष्णाजिनः। सिंहाजिन इति। तत्र कैयटः। उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यत इति। ननु लोमसंज्ञकात्केवलादपि सम्भवोऽस्तीत्यत आह। अभिव्यक्तेति। अपत्यार्थस्यापीति। लोम्नोऽपत्येषु बहुषु इत्याकारकं वचनं यद्यप्यपत्ये प्रत्ययविधायकस्तथाप्यस्मिंस्थाम्नोऽकार इत्यतोऽकार इत्यनुवर्त्तते स्थाम्न इति तु साधारणार्थेषु ये प्रत्ययविधायकास्तेषु पठितमिति लोम्न इत्यस्याप्यत्र पाठ इति भावः। उत्सादिभ्योऽञ्। अस्मिन् गणे वष्कयासे इति पठ्यते। वष्कयेति लुप्तविभक्त्यन्तम्। वष्कयशब्दोऽञं लभते। असे असमासे। वाष्कयः। असे किम्॥ गोवष्कयिः॥ अत्रोपात्तमसे इत्येतत्क चित्तदन्तविधिं ज्ञापयति। तेन धेनुशब्देन तदन्तस्य ग्रहणं सिध्यति। अधेनूनां समूह आधेनवमिति यथा। धेनुशब्दस्येह पाठात्। क्वचिदित्युपादानाद्अञ्पूर्वत्व एवाञ् प्रत्ययः। तेन समूहरूपेऽर्थे धैनुकम्। गौधेनुकम्। अचित्तहस्तिधेनोष्ठग् भवति। धेनुरनञिकमुत्पादयतीति खण्डिकादिभ्यश्चेति सूत्रे पठितमापिशलिवचनमत्र प्रमाणम्। आपिशलिवचने इकशब्दः स्वस्थानिनि ठकारे लाक्षणिकः। साधारणाः प्रत्यया इति। तस्यापत्यमित्यारभ्य तस्य विकार इत्येतत्पर्यन्तं यावन्तोऽर्था वक्ष्यन्ते तेषु सर्वेष्वर्थेषु जायमानाः प्रत्यया इत्यर्थः।

इति साधारणाः प्रत्ययाः॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ। प्रकृताञ्सन्नियोगेनेति। उत्सादिभ्यश्चेतिसूत्रादञ्ग्रहणमप्रकृतसूत्रे अनुवर्त्य तद्विधिसन्निधानेन नगागमविधानमस्त्वित्यर्थः। टिलोपेनेति। नञागमविधानवैयर्थ्यम् टिलोपसम्पादकतयैव चारितार्थ्यात्। लाघवान्तरमपीत्याह। एवञ्चेति। ङीन्प्रसङ्ग इति। तथा च स्त्रैणीतिपदमाद्युदात्तं स्यात्। जातिलक्षणेपीति। गोत्रञ्चचरणैः सहेत्यत्र। यञञोश्चेतिसूत्रे यस्कादि

भ्यो गोत्र इतिसूत्राद् गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते । सङ्घाङ्केत्यत्र तु गोत्रचरणादित्य-
तः । तत्रोभयत्र यथा ऋष्यपत्यस्यैवग्रहणन्तथाऽत्रापीति भावः । तदुक्तङ्कैयटेन ।
ऋर्षिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यत इति । अत एव । ऋषिवाचकादुत्पन्नस्य ग्र-
हणादेव । तादृशस्त्रीविवक्षायाम् । स्त्रिया गोत्रापत्यं स्त्रीत्यर्थविवक्षायाम् । ए-
तत्प्रकृतिकेतित । स्त्रीपुम्प्रकृतिकेत्यर्थः । अनभिधानादिति । अत्र मानन्तु अञ्
प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यत इत्याद्यङ्कापरभाष्यम् । अकारविशिष्टस्येति । अत्र वि-
वक्षितादिविशिष्टस्येति नोक्तम् । नीगागमस्य वनीवश्चीतीत्यत्र प्रसिद्धत्वात् । नकृ-
तः । उभाभ्यामञ्प्रत्यय एव न कृतः । संयोगान्त्यलोपापत्तेरिति । अन्तर्वर्त्ति-
विभक्त्या स्वादिष्विति वा पदत्वसत्त्वात् । अनया । पुंसो भस्येत्यनेन विहितभ-
संज्ञया । न्यायेन । बाध्यबाधकभावप्रयोजककृतन्यायेन । भसंज्ञाविधानसाम-
र्थ्याद्बाध इति त्वन्यत् । एतावतापि लाघवाभाव इत्याशयेनाहालमिति । इति
स्यादिति । तत्र तद्धितस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावः स्पष्ट एव । अनभिधानादिति ।
अत्र मानन्तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमेव । तथाहि । इहकस्मान्न भवति त्रैविद्यः पा-
ञ्चनदः पाङ्कुल इति एवम्पूर्वपक्षे नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य
इति । कथन्तर्हि त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या । त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति । इ-
हापि नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । किन्तर्हि पञ्चानान्न-
दीनां समाहारः पञ्चनदम् । तत्र भवः पाञ्चनद इति पाङ्कुल इत्यस्यापि षष्ठीत
त्पुरुषाद्भवार्थप्रत्ययेनोपपत्तिरिति । पञ्चनदमिति । नदीभिश्चेति समाहारेऽव्य-
यीभावः । एवं समाधाय पुनः पञ्चकपालस्येदङ्खण्डम्पाञ्चकपालमित्यत्र पञ्च-
सु कपालेषु संस्कृत इत्यर्थे जातस्याणो लुकि पुनस्ततो जातस्येदमर्थकस्या-
णो लुगभावार्थन्द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्त-
म् । ततो भाष्यकृता षष्ठीबलात्तमर्थम्प्रसाध्य तन्निमित्तग्रहणमिति वार्त्तिकम्प्र-
त्याख्यातम् । यच्च तन्निमित्तग्रहणे क्रियमाणे पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्च-
कपालः पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्या-
दित्येवमर्थमर्थविशेषासम्प्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति वार्त्तिककृदुक्तं वचनान्त-
रन्तदपि भाष्यकृतैवम्प्रत्याख्यातम् एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं
साध्यम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतः । पञ्चकपाल इति ।

तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन। अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। अत्राविकशब्दः स्वार्थककान्तः एवम्पञ्चकपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेवेति। अविरविकन्यायेनेति।अविः अविकन्यायेन तद्द्वारेण यथा प्रत्ययमुत्पादयति तथायमपीत्यर्थः। तत्र यथाऽवेर्मांसमिति विग्रहेऽप्यविकशब्दादेव प्रत्ययो न त्वविशब्दात्तथा पञ्चकपाल्यां संस्कृतमित्यर्थे वाक्यमेव न तुप ञ्चकपालीशब्दात्प्रत्ययस्तेनानभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः। विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र परावरयोगे चेति क्त्वाप्रत्ययः। अस्मिन् सूत्रे गोत्रेऽलुगचीत्युत्तरसूत्रादचीत्यस्यापकर्षणाजादिरित्यर्थलाभः। प्रायेण तु भाष्ये अव्यविकन्यायेनेति पाठो दृश्यते। तस्यायमर्थः।अव्यविकशब्दयोर्यो न्यायः प्रकारस्तेनेत्यर्थः। तत्र यथा अविशब्देन विग्रह एव प्रत्ययस्त्वविकशब्दादेव तथेत्यर्थः। अयमलुगिति। बाधक इति शेषः। तेन। विवक्षित इत्यर्थकरणेन। अत एव। तादृशार्थस्याभिप्रेतत्वादेव। अत्र। गोत्रेऽलुगचीति सूत्रे। परिभाषिकम्। शास्त्रकारीयसङ्केतविषयप्रतिपादकम्। युवशब्दसाहचर्यादिति। तत्र युवशब्दो यथा शास्त्रीयार्थस्य प्रकाशकस्तथा तत्सूत्रपूर्ववृत्तिसूत्रघटको गोत्रशब्दोऽपि तादृशार्थस्य प्रकाशकः। ननु यदि तद्राजस्येति प्रकरणविहितालुक एवायमलुग्बाधकस्तदा द्वितीयाध्याय एव तस्मिन् लुक्प्रकरणे इदं सूत्रं कर्त्तव्यमत आह। प्राग्दीव्यत इतीति। ननु गार्गीया इत्यत्र यस्येति लोपस्याभीयासिद्धत्वेन न तद्धितपरत्वमिति कथं लोपप्रसक्तिरत आह। आभीयत्वादिति। आरम्भसामर्थ्यादिति। यद्यत्राभीयासिद्धत्वं स्यात्तदापत्ययकारस्य तद्धितपरत्वाभावेन सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यादिति। ग्लौचुकायने छो नेति। ग्लुचुकशब्दात्प्राचामवृद्धादिति गोत्रे फिनि ततो यून्यणि ततश्छात्रार्थविवक्षायां यूनि जातस्याणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो नेत्यर्थः। ग्लौचुकायनरूप्यमिति। ग्लौचुकायनादागतमित्यर्थः। पैलादिभ्यश्च। एतस्मिन् सूत्रे यूनि लुगित्यस्यानुवृत्तावेतस्य गोत्रप्रत्ययान्तात्परस्य प्रत्ययस्य लुग्विधायकत्वमित्येष निर्णय इत्यभिप्रायेण पैलः पिता पुत्रश्चेत्युक्तम्। यः शिष्यत इतिन्यायेन युवप्रत्ययस्य लुका-

पि प्रकृतेरेव प्रत्ययार्थाभिधायकत्वम्। वारि पश्येत्यादौ प्रत्ययस्यामो लुकि कृतेऽपि यथा प्रकृतेः कर्माभिधायकत्वन्तद्वत्। न चैवम्पैलशब्दात्कदा चिद्गोत्रापत्यस्य कदा चिद्यूनो बोध इति नियमो न स्यात्। पैलशब्दस्य शक्योभयबोधकत्वादिति वाच्यम्। वारिशब्दमात्राद्यथा कर्तृकर्मान्यतराभिधानमन्यसमभिव्याहारात्तथा प्रकृतेऽपि प्रकरणादिना गोत्रयूनोरन्यतरस्याभिधानसम्भवात्। मूले तद्राजाच्चाण इति। गणसूत्रमेतत्। अत्र तद्राजादिति अण इति च समानाधिकरणपञ्चम्यन्तम्। अस्यापि यूनि जातस्य प्रत्ययस्य लुगभिधायकतया तद्राजसंज्ञको योऽण् सोऽत्र गोत्रार्थक एव गृह्यते। इञः प्राचाम्। अत्र गोत्र इति यद्यपि न पक्रतम्। तथापि सामर्थ्याल्लब्धमित्याह। इञन्तादिति। व्याख्यानादिति। पैलादिगणे शालङ्किसात्यकिप्रभृतिशब्दानामिञन्तानाम्पाठदर्शनमूलकादित्यर्थः। तत्र हि तेषामुपादानमप्रागर्थम्। यदि तान्यपि प्राचामेव गोत्राणि तदा इञः प्राचामित्येव सिद्धे तेषामुपादानमनर्थकं स्यादिति प्राचामिति नेञ्प्रत्ययात्परस्य विकल्पेन लुग्विधायकमिति। न च प्राचामवृद्धादितिवदिञः प्राचामित्यत्रापि प्राचाङ्ग्रहणं विकल्पार्थमस्तु। पैलादिषु शालङ्किप्रभृतिग्रहणन्नित्यार्थमस्त्विति वाच्यम्। एवं सति इञ इत्येव सूत्रमस्तु। नित्यार्थं शालङ्किप्रभृत्युपादानेन ज्ञापकेनेञ इत्यस्य वैकल्पिकत्वसिद्धेः प्राचामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति। फक्फिञोरितिसूत्रविषये आह। अनन्तरस्येति। वेत्यधिकार इति। समर्थानाम्प्रथमाद्वेत्यधिकारेऽस्य पाठात्। द्विगोर्लुगित्यादाविति। तेषामतदधिकारे पाठाद्वाग्रहणसम्बन्धोऽन्यथा स्यादिति भावः। गर्गादियञन्तकतशब्दादिति। कतशब्दप्रकृतिकयञन्तकात्यशब्दादित्यर्थः। सूत्र इति। अस्य प्रथमादित्यत्रान्वयः। प्रथमशब्दश्च प्रथमोच्चारितशब्दबोध्यपरः। अन्यथा सूत्रे प्रथमोच्चारितस्तस्येति न ह्यस्मात्प्रत्यय इष्यत इत्यनुपपत्तिः स्यात्। न च यः प्रथमोच्चारितशब्दबोध्यो नासौ सूत्रे स्थित इति पुनरप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। प्रथमशब्दस्य सूत्रोच्चारितप्रथमशब्दबोध्ये लाक्षणिकत्वादिति। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति यथा लभ्यते तत्प्रकारमाह। चकारेणेति। नन्विदं ज्ञापकं स्युप्रत्ययविषयएवास्त्वित्यत आह। स्वार्थ इति। स्वार्थे परिसमाप्तस्य। सङ्ख्याकारकादिसंयुक्तार्थेन संस्कृतस्य।

न ह्युपगुशब्दमात्रस्यापत्यरूपार्थेन योगो भवति किन्तूपगोरित्यस्येति भावः। प्रकारान्तरेण सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिवादिमतन्निरस्यति। यत्त्विति। जघन्यवृत्तिः। लक्षणावृत्तिः। आदौ शक्यार्थोपस्थितिस्ततोऽनुपपत्तिग्रहस्ततो लक्षणा ततो लक्ष्यार्थोपस्थितिरिति लक्षणाया विलम्बितोत्पत्तिकफलप्रयोजकतया जघन्यत्वम्। जघनस्याशुद्धत्वात्तत्र स्थितस्य कुत्सितत्वमिति जघनमर्हतीति व्युत्पत्त्या जघन्यशब्देन कुत्सित उच्यते। उपस्थितषष्ठ्यैवेति। उपस्थितम्परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावादिति भावः। ननु सूत्रे प्रथमोच्चारितस्तस्येतिशब्दस्तद्बोध्यत्वञ्च सर्वस्य शब्दस्य सर्वनाम्नो यावत्परामर्शकत्वादत आह। तस्येतीति। न विरुद्धेति। तस्यापि सूत्रोच्चारितप्रथमशब्दबोध्यत्वसम्भवादिति भावः। ननु प्रवर्त्तमानस्य बाधकत्वव्यवहारो युक्त इति यत्रादिवृद्धिर्निषिध्यते तत्रादिवृद्ध्यान्त्योपधावृद्धेः कथम्बाध इत्यत आह। स्वविषय इति। स्वोयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्त इत्यर्थः। वैयसवमिति। इगन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्। अत्र प्रामाण्यादिवृद्धिर्न य्वाभ्यामिति निषिध्यते। वृद्ध्यर्थमिति। यद्यादिवृद्धेर्बाधकता न स्यात्तदाऽऽत्रादिवृद्धेरुपधावृद्धेश्च प्राप्तया पौष्करसादिरित्यस्य सिद्धौ स पाठो व्यर्थः स्यादिति तेन पाठेनादिवृद्धिविधायकशास्त्रविषये यद्वृद्ध्यन्तरविधायकं शास्त्रम्प्राप्तन्तद्बाध्यत इति कल्प्यत इति। ननु यस्मिन्तद्धिते नोभयपदवृद्धिप्राप्तिस्तत्रोभयपदवृद्धिविधायकतया तत्पाठश्चरितार्थ इत्यत आह। ढकादिरिति। अनभिधानादिति। पुष्करसच्छब्दस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात्तथा कल्प्यत इति भावः। परत्वाद्बाधवादिमतन्निरस्यति। परत्वादिति। कार्यद्वयासम्भव एवेति। वृक्षेभ्य इत्यत्र यथा। अपवादत्वादपि न बाधकत्वमित्याह। नापीति। चारितार्थ्यादिति। एवञ्चापवादत्वबीजासत्त्वमाविष्कृतम्। सामान्ये। इदम्पदार्थसामान्ये। इयञ्च शङ्का शाब्दबोधवैलक्षण्यानादरेण प्रवृत्ता। समाधानमपि तथैव। एतेन सामान्ये विशेषान्तर्भावेऽपि तस्येदमित्यनेन सिद्धिकल्पने इदन्त्वेनापत्यस्य भानम्भविष्यति तस्यापत्यमितिसूत्रसत्त्वे त्वपत्यत्वेनापत्यस्य शाब्दबोधविषयत्वमिति तस्येदमित्यपत्येऽपीत्यसङ्गतमित्यपास्तम्। ननु तस्यापत्यमिति सूत्राभावेऽत इञिति सूत्रमर्थान्तरेऽपि प्रवर्त्तेतेत्यत आह। तस्यापत्यमत इञित्येवेति। कस्येति। प्राप्तस्येति शेषः। अनेन। तस्यापत्यमित्यनेन। अप्राप्तस्ये-

ति। शेषेऽर्थे तस्य विधानादिति भावः। शैषिकेणासिद्धेः। शैषिकस्याप्राप्तेः। उत्सर्ग इतीति। असावुत्सर्गः शेष एवेति योजना। उत्सर्गः। इदन्त्वरूपसामान्यधर्मप्रकारकप्रतीतिविशेष्यः। तदेतदुपपादयति। योगविभागाभाव इति। प्रकृतिविशेष इति। अदन्तात्मकप्रकृतिविशेषेत्यर्थः। योगविभागसत्त्वे न शेषत्वमित्येतदुपपादयति। इदंशब्दो हीति। एवञ्च यत्पर्यवसितन्तदाह। तत्र शेषेति। दण्डुक्तानुसारिमतङ् खण्डयति। ये त्विति। ननु यदीदन्त्वेनापत्यविवक्षायान्त्वाण् तदा आपत्यं वा गोत्रमित्यत्रापत्यस्यापत्यमित्यर्थेऽत इञ् स्यादत आह। आपत्यं वेति। दाशरथायेति प्रयोगस्य त्वनुपपत्तिरेवेत्याह। दाशरथायेत्यादीति। अन्तरङ्गत्वात्। वर्णमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्। इदञ्चान्तरङ्गत्वं स्वनिमित्तसद्भावात्पूर्वंप्रवृत्तौ नियामकम्। अत्राकृतव्यूहपरिभाषया यस्य शास्त्रस्याप्रवृत्तिः सम्पादनीया तत्प्रवृत्तेः प्राक् तच्छास्त्रस्य यन्निमित्तन्तस्य शास्त्रान्तरेण यत्र विनाशः सम्भावितस्तत्र परिभाषाप्रवृत्तिरिति मत्वा शङ्कते। यद्यप्यत्रैकेति। निमित्तविनाशसम्भावनैवेति। अत्रैवकारेण स्वप्रवृत्त्युत्तरकाले यत्र स्वनिमित्तस्यान्यशास्त्रेण विनाशस्तत्र प्रवृत्तिरित्यर्थव्यवच्छेदः। समर्थग्रहणस्याकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकत्वङ् खण्डयति। वस्तुत इति। अन्तरङ्गन्यायलब्धार्थानुवादः। स्वनिमित्तस्यैव सद्भावात्तद्धितोत्पत्तेः प्रागेकादेशे कृतसन्धिकार्यादेव भविष्यतीति भावः। अनुवादस्य फलमाह। विष्णु इत्यादावेति। अत एव। समर्थग्रहणस्य न्यायलब्धार्थानुवादत्वादेव। अत्रान्तरङ्गत्वं यद्विभक्त्यन्तादुत्पत्तिस्तद्धितस्य सम्भाविता तद्विभक्तिप्रागभावसमानकालिकप्राप्तिकर्तृत्वरूपम्। अन्तरङ्गानपीतिपरिभाषैकवाक्यत्वात्तेनाश्विमानणीति निर्देशः सङ्गच्छते। तद्धितोत्पत्तिप्राप्तिकालिकत्वविवक्षायान्तु विभक्तिनिमित्तकदीर्घस्य पूर्वमापत्तिः स्यात्। इदम्। वत्समुपगोरपत्यञ्चेत्यस्य त्यत्र प्रत्ययप्रसक्तिरूपम्। प्रकृते तद्धितविधेः समर्थत्वञ्च तद्धितप्रकृतित्वाभिमतार्थसम्बद्धार्थाभिधायकतद्धितविधायकत्वरूपम्। तच्चात्र नास्ति सामर्थ्यस्यैकार्थीभावरूपस्य तत्परिभाषाविषयत्वादत्रापि तदाश्रयणफलम्प्रतिपादयति। तथापीति। अविवक्षित इति। अर्द्धन्नपुंसकमित्यनेन ज्ञापितत्वात्। तेनौपगवी। गार्गी इति सिद्धम्। लोके गोत्रमिति। तथा चेदं सूत्रमनर्थकमिति भावः। तत्त्वेन। पौत्रत्वे-

न। यदीयम्पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति। अत्र यदीयमित्यस्य यत्सम्बन्धीत्यर्थः। पौत्रशब्दस्य जन्यताविशिष्टजन्यपरतया एतद्घटकजन्यतायाश्च निरूपकम्प्रति नित्यसाकाङ्क्षतया यत्पदार्थस्योपस्थितत्वात्तस्यैव निरूपकत्वपर्यवसानम्भवति। एवञ्च स्वनिरूपितजन्यताविशिष्टजन्यत्वस्यैव सम्बन्धस्य यदीयमित्यत्र सम्बन्धत्वेन भानं कल्प्यम्। अपत्यशब्दस्य च जन्यताविशिष्टपरत्वादेतद्घटकजन्यतापि प्रत्यासत्त्या यत्पदार्थनिरूपिता विवक्षिता। एवञ्च यदाऽङ्गिरसः पौत्रस्य विवक्षा तदाऽपत्यत्वमप्यत्राङ्गिरोनिरूपितमेव गोत्राधिकारीयप्रत्ययोत्पत्तिनियामकमित्यङ्गिरसो गोत्रङ्गर्गस्यापत्यमित्यर्थविवक्षायाञ्चोभयघटकजन्यतानिरूपकस्यैकत्वप्रतीतिरतोऽत्र नाणिति भावः। एवं युवत्वमपि तन्निरूपितमेव विवक्षितम्प्रत्यासत्तेस्तत्फलमाह। पौत्रपरेति। गर्गापत्यस्यापत्यमित्यर्थविवक्षायामपत्यशब्दार्थघटकजन्यतायाङ्गर्गापत्यनिरूपितत्वम्प्रतीयते न तु गर्गनिरूपितत्वमिति न पून्यण् प्रत्यय इति भावः। अत एव। अपत्यत्वेन बोधादेव। अपत्यत्वेन बोधे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याशयेनाह। अत एवेति। अपत्यत्वेन बोधस्याभिमतत्वादेव। आपत्यशब्दस्य पौत्रपरत्वमुपपादयति। अपत्यस्यापत्यमिति। नन्वेवमापत्यशब्दस्य पौत्रे यः प्रत्ययस्तत्परत्वं कथमत आह। तेन चेति। आपत्यशब्देन चेत्यर्थः। अनयोरिति। आपत्यादित्यत्रापत्यशब्दो यदि प्रत्ययपरो न स्यात्तदाऽर्थात्प्रत्ययविधानानुपपत्त्या वार्त्तिकासङ्गतिः स्यादिति तत्र लक्षणाया आवश्यकत्वे तदानुपूर्वीकत्वादापत्यमित्यत्रापि लक्षणेति भावः। अत एव। अपत्यप्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वादेव। क्तप्रत्ययापत्तेरिति। हलत्वादित्यादिः। अस्या अपि। गोत्रसंज्ञाया अपि। प्रत्ययस्य संज्ञाकरणमावश्यकमित्याह। वार्त्तिकमत इति। इति वदेदिति। तावतापि न्यासलाघवस्य सम्भवात्। संज्ञिविकल्पस्येति। सूत्रकारमतेऽर्थस्य संज्ञा वार्त्तिकमते तु प्रत्ययस्येति संज्ञिविकल्पलाभः। द्वितीयवार्त्तिकं व्याचष्टे। आपत्यादित्यादेरिति। इत्यर्थ इति। एवञ्च गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यञिञोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्ग्यायण इति। स चास्त्रियामित्यनेन स्त्रियान्द्वितीयप्रत्ययाभावाद्गार्गीत्येव भवतीत्युक्तम्भवति। युवसंज्ञमेवेतीति। जीवति तु वंश्ये इत्यत्र

तुशब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यनन्तरन्द्रष्टव्यः । स चैवकारार्थस्तेन नियमलाभोऽन्यथाऽस्याकडारीयसंज्ञाभिन्नत्वेन गोत्रसंज्ञाबाधकत्वन्न स्यात् । इष्यते च बाधकत्वन्तदाह । समावेश इति । इञ् न स्यादिति । तस्यापि गोत्रत्वादिति भावः । गार्ग्य इत्यस्याप्यापत्तेरिति । तत्र हि जीवद्वंश्ये गार्ग्यायण इत्येवेष्यते सम्प्रति तूभयं स्यात् । नियमाभावादि । अस्य सम्प्रतीत्यादिः । तेन न्यायेन । येन नाप्राप्तन्यायेन । अस्याप्राप्तौ । गोत्रेऽलुगचीत्यस्याप्राप्तौ । अन्तरङ्गत्वात् । अजादिप्रत्ययापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात् । भ्रातुर्वंश्यत्वादिति । पितृपितामहादिरूपोत्पादकप्रबन्धो हि वंशः । तत्र भवो वंश्यः दिगादिभ्यो यत् । एवं पितृव्यमातुलादीनामपि बोध्यम् । अत एव । हित्वादेरविवक्षितत्वादेव । पितृकुले सपिण्डा इति । येषाञ्जनने मरणे वा कुलान्न भुज्जीतेति निषेधादसपिण्डैस्तेषामन्नन्न भुज्यते ते सपिण्डाः । मातृकुल इति । इदं सापिण्ड्यं विवाहादिप्रतिबन्धकम् । आद्यमेव । पितृकुले ये सपिण्डास्तेषामेव ग्रहणमित्येतत् । अन्ये इति । आद्यमेव ग्राह्यमित्यत्र भाष्यानुग्रहाभाव इति तेषामाशयः । ज्येष्ठभ्रातुरन्यस्मिन्निति । अन्यपदस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षार्थबोधकतयाऽनुपस्थितस्य प्रतियोगित्वकल्पनापेक्षया ज्येष्ठभ्रातुः पूर्वसूत्रेणोपस्थितत्वात्तस्यैवान्यपदार्थैकदेशे भेदे प्रतियोगितयाऽन्वयसम्भवादिति भावः । तच्च । अन्यस्मिन्निति पदञ्च । भ्रातृरूपसपिण्ड इति । अस्य ज्येष्ठेत्यादिः । नन्वेवम्पूर्वसूत्रविहितनित्यसंज्ञायाः कोऽवकाश इति चेत् । संज्ञित्वेनाभिप्रेते मृते नित्यार्थन्तत्स्यात् । एकमितीति । प्रकृतसूत्रस्थमित्यर्थः । द्वितीयमितीति । अनुवर्त्तमानं द्वितीयमित्यर्थः । स्थानपदं व्याचष्टे । पदमिति । अत्र पदशब्दः पूज्यतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मविशेषपरस्तदभिप्रायेणाह । पितृव्यत्वादिकमिति । तत्त्वस्यात् । भ्रातृत्वसत्त्वात् । सिद्धे सतीतिन्यायेन समाधत्ते । तथापीति । स्पष्टार्थत्वादिति । समानार्थकपदद्वयोपादानेनप्रकर्षलाभो लक्षणया भवति । तदन्निर्देशे तु प्रकर्षलाभो विवक्ष्यत इत्येति स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थन्तदन्निर्देश इति भावः । इति मत इति । द्वितीयमत इत्यर्थः । भ्रातृपुत्रादेरिति । भ्रातुः पुत्रादेरिति समासः । पूजामुपपादयति । युवसंज्ञकानामिति । ननु गोत्राद्यूनीतिनियमात्कथमत्र यूनि प्रत्यय इत्यत आह । अत्रेति । कुत्सामुपपादयति । जीवद्वंश्य इति ननु गोत्रेऽभिभिन्नेति एक एवेति नियमे पि कथस्य चतुर्थे गोत्रे गोत्रप्रत्ययाभावान्तरप्रत्ययः । तदभिप्रायकस्य प्रत्ययस्यैकत्वादित आह । अत एवेति

संज्ञावाचकस्याश्रयणादेव। गोत्रेऽभिधित्सित इत्यनेन यन्निरूपितगोत्रत्वन्त-त्प्रतिसम्बन्धिगोत्रप्रतिपादक एक एव प्रत्ययस्तस्य गोत्रस्याभिधायक इतीह वि-वक्षितोऽर्थः। यदि परमप्रकृतेर्गर्गशब्दात्प्रत्ययकृत्वा प्रत्ययान्तरङ् क्रियते तदा नियमविरोधः स्पष्ट एवेति भावः। ननु तथापि गोत्रे एक एव प्रत्यय इत्येवा-स्तु गर्गस्य गोत्रापत्यमितिविग्रहे द्वितीयो न भविष्यतीत्यत आह। अपत्यग्रहणा-नुवृत्तिस्त्विति। अपत्यग्रहणाननुवृत्तौ यन्निरूपितगोत्रत्वविवक्षा तन्निरूपितगो-त्रत्वविशिष्टाभिधायकप्रत्ययान्तात्तादृशो द्वितीयः प्रत्ययो नियमेन निवार्यत अ-नन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तन्निरूपितगोत्राभिधायकः प्रत्ययो न निवार्यत। अपत्यग्र-हणानुवृत्तौ तु यन्निरूपितगोत्रत्वविवक्षा तन्निरूपितापत्यत्वविशिष्टाभिधायक-स्यैकत्वलाभादनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादपि गोत्रापत्ये प्रत्ययो न भवतीति भावः। यदुक्तङ्गोत्रे स्वैकोनसङ्ख्यानामित्यनेन पक्षद्वयन्तदुपपत्तये आह। तत्तत्पितृस-म्बन्ध्येवेति। अत एव। पितुरेवापत्यमिति स्वीकारादेव। कश्चित् पृच्छतीत्यस्य पितामहस्यात्येवेति शेषः। अपत्यम्पौत्रप्रभृतीति सामानाधिकरण्यमस्मिन्पक्षे-ऽपत्यमिवापत्यमितिरीत्या गौणं सौत्रानुवादाद् ग्राह्यम्। गर्गादिभ्यो विहि-तः प्रत्ययो गोत्राधिकारसामर्थ्याद्यद्यपि तृतीये वाच्येऽनन्तरापत्ये प्रत्ययम-कृत्वापि भविष्यतीति तद्विषये वक्ष्यमाणा परम्परा न सम्भवतीति यस्मि-न्स्थले वक्ष्यमाणो दोषः सम्भवति तादृशं स्थलमाह। उपगोस्तृतीय इति। अण्विशिष्टमिष्टमिति। एवञ्चात्रानिष्टापत्तिरिष्टासिद्धिरित्युभयन्दोषः। परम्प-रापत्यापत्यवत्सम्बन्ध इति। परम्परयाऽपत्यापत्यवद्भावसम्बन्ध इत्यर्थः। एव-ञ्चात्रैकस्येष्टस्य सिद्धावप्यनिष्टस्यापि प्राप्तिः। नन्वत्र पक्षेऽनन्तरापत्ये प्रत्य-य इष्ट एवेति द्वितीयप्रत्ययमारभ्यानिष्टप्रत्ययगणना कार्या तथा च मूलोक्तं स्वैकोनसङ्ख्यानामित्यनुपपन्नमित्याशयेन शङ्कते। यद्यपीति। सोऽपि। प्रथ-मोऽपि। एवञ्चास्य श्लोकस्यानिष्टपरम्परापत्तौ तात्पर्यमिति भावः। स्वैको-नसङ्ख्यानामित्यस्य स्वं गोत्रन्तदपेक्षया एकोनसङ्ख्यानाम्प्रत्ययानाम्परम्परा प्रसज्यत इत्यन्वयः। अयम्भावः। अत्र गोत्रशब्दो गोत्राभिधायिप्रत्ययपरः तथा च गोत्राभिधायी प्रत्ययः प्रकृते एक इष्टः इतरेऽनिष्टा अतः प्रथमस्यानिष्टस्य चतुर्थस्य चानिष्टस्य सन्दंशपतितत्वात्तत्राप्यनिष्टत्वकल्पनया गोत्राभिधायि-

प्रत्ययगणनायान्तस्य तृतीयापत्ये जातत्वाद्द्वयोर्गणना एवञ्चतुर्थे गोत्रे त्रया-णामनिष्टानां गणना एवम्पञ्चमादौ चतुर्णामित्यादिक्रमेण गणनायां गोत्रा-भिधायकस्य वस्तुगत्यैकस्य परित्यागङ्कृत्वाऽनिष्टानाम्परम्परा प्रसज्यते। एतस्या-प्यौपचारिकानिष्टत्वमादाय तु व्याख्यानसमये एकोनशतं प्रत्ययाः स्युरि-त्युक्तम्। तत्र प्रत्यया इत्यस्यानिष्टा इति शेषः। अत्र पक्षे। पितुरेवाप-त्यमिति पक्षे। विध्यर्थत्वमिति। तृतीयस्यापत्यत्वविरहेणोपगोर्गोत्रापत्य-मित्यर्थविवक्षायामप्राप्तस्य प्रत्ययस्य विधानार्थमित्यर्थः। गौरवमिति। न ह्येकेनैको गोत्र इतिसूत्रेणोभयलाभ इतिसूत्रस्यावृत्तिङ्कृत्वैकस्य विध्य-र्थत्वमपरस्य नियमार्थत्वमिति गौरवमित्यर्थः। एकग्रहणसामर्थ्यात्केवल-मस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वमेवेत्याशयेन शङ्कते। न चेति। एकग्रहणसाम-र्थ्यादकृतार्थस्य कल्पनां कृत्वा सूत्रसार्थक्यापेक्षया पितामहादीनामप्यप-त्यम्भवतीतिपक्षस्वीकार उचितः एवञ्च प्रसिद्ध एवार्थे नियामकमित्याशयेन समाधत्ते। एकग्रहणेत्यादिना। पितामहादीनामप्यपत्यमितिपक्ष एव पाणिनि-सम्मत इत्याह। अत एवेति। स्वरसतः। लक्षणां विनापि पितामहादीनामि-तिपक्षस्य ज्यायस्त्वे साधकान्तरमाह। दशस्विति। अपत्यत्वमपीति। न पत-न्त्यनेनेत्यपत्यशब्दार्थस्यापि तत्राबाधादिति भावः। स्पष्टम्भाष्य इति। तत्र हि उत्पादयितर्यपत्ययुक्त इतिपक्षस्योपपादनङ् कृत्वा तत्र दूषणानि चाभिधाय सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति। कथम्पुनर्ज्ञायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति। एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति। दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमम्पिबे-दिति। यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति तत एतदुपपन्नम्भवतीत्युक्तम्। दशपुरु-षानूकमिति। अनुपूर्वात्कायतेरनुकानमभिधानमित्यर्थे घञर्थे कविधानमिति भावे कः। अन्येषामपीति दीर्घः। एवञ्चानूकशब्दः शब्दार्थकः सम्पन्नः। दश पुरुषा अस्मिन्नित्यर्थेऽनूकेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः। सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादक-भावः। दशपुरुषोऽनूको यस्मिन्निति पुरुषेऽन्यपदार्थे पुनर्बहुव्रीहिः। दशसु पुरु-षेष्विति यावत्। अत्र शूद्राः विवाहिताः। शूद्रावेदी पतत्यध इति वचनात्। महाभारतेऽप्ययमर्थः प्रसिद्ध इत्याह। जरत्कार्वोदुपाख्यान इति। तत्र हि यायावरनामका ऋषयः काञ्चिद्वृक्षशाखामवलम्बमाना गर्त्ताभ्यन्तरेऽधोदेशे प-

तन्नभीता जरत्कारुणा दृष्टाः । ततो जरत्कारुणा तान् प्रति पृष्टङ्किमर्थम्भवन्तो भीताः कुतश्चेदृश्यवस्था भवताम् । ततस्ते जरत्कारुमभ्यूचुः । अस्माकङ् कुले जरत्कारुनामक एकः पुरुषोऽस्ति स दारपरिग्रहन्न करोति । स यावज्जीवति तावदस्माकमेवमेवावस्थानन्तन्मरणानन्तरञ्चास्माकम्पतनम्भविष्यतीति निश्चयेन वयम्भीताः स्मेति। एतेन पितामहादीनामपत्यमिति स्पष्टमेव लभ्यते । भाष्यान्तरसम्मतिमप्याह । अपतनादिति । अमरग्रन्थासङ्गतिमप्यस्मिन् पक्षे परिहरति । अपत्यन्तोकमिति । पूर्वोक्तभाष्यविरोधमपि परिहरति । पितामहोत्सङ्ग इति । एको गोत्र इतिसूत्राभावेऽस्मिन्पक्षे दोषोपपादनं करोति । स्वहूनेतीति । न त्विष्टसिद्धिरिति । एवञ्च विधायकत्वशङ्कया नावकाशः । नन्वेवमपि । नियमार्थकस्य सूत्रस्यारम्भे पि । परमप्रकृतेरिति । यन्निरूपितापत्यत्वविशिष्टानां समुदायस्तद्वाचकादित्यर्थः । भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेति । गोत्रग्रहणस्येत्यादिः । तदुक्तम्भाष्ये । गोत्रग्रहणन्न करिष्यते । एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव । यदि चेदानीम्प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात् नैकोऽपत्ये कृतः स्यात् । यदि गोत्रग्रहणन्न क्रियते । कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति । वक्तव्यमेवैतत्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । अस्मिन् पक्षेऽनुवर्त्तमानापत्यशब्दस्योक्तार्थसिद्धये आवृत्तिः कार्येति गौरवमतो भाष्योक्तपक्षान्तरमाह । यद्वेति । प्रत्ययप्रकृतिरित्यस्याध्याहारः । सौत्रमेकग्रहणमेवास्मिन् पक्षे साधकम् । पक्षान्तरन्तत एवाह । यद्वेति । सर्वमूलत्वमिति । सर्वेषाङ्गोत्रापत्यत्वेन विवक्षितानां यो मूलपुरुषस्तत्प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि अथापि गोत्रग्रहणङ् क्रियते एवमपि न दोषः । न एकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसम्बध्यते एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति किन्तर्हि प्रकृतिरभिसम्बध्यते । एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीति यदि चेदानीम्प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् । अथ वा अस्थानेऽयं यत्नः क्रियते न हीदं लोकाद्भिद्यते लोके हि संख्याम्प्रवर्त्तमानामुपचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा । यावद्ब्रूयात्प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयति तावदेको गोत्र इतीति । न हीदमिति । लोके योऽर्थः प्रथमशब्दस्य दृश्यते स एवेहाप्याश्रीयत इत्यर्थः । शास्त्रेऽपि प्रथमार्थक एकशब्दो दृष्टः । एकेऽल्पप्राणाः प्रथमेऽल्पप्राणा इत्यर्थः । उपचरन्ति । व्यवहरन्ति । तद्वान्ये इति । पूर्वोक्तदोषा

णामनुत्पादायेत्यर्थः। आद्यः। इष्टासिद्धिरूपो दोषः। नन्वपत्यपरम्परायां स द्वितीय एवेति तृतीय इत्यनुपपन्नमत आह। तृतीयत्वमिति। तस्मादेव इति। अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादेवेत्यर्थः। एवकारव्यवच्छेद्यमाह। न त्विति। उत्तरसूत्रस्य मुख्यपक्षे प्रयोजनमादावाह। पितामहेति। अनन्तरापत्ययुवप्रत्ययान्तादिति। अनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद् युवापत्यपत्ययान्ताच्चेत्यर्थः।सूत्रारम्भे सति यो नियमः फलितस्तमाह। यूनीति। आद्ये। पितुरेवापत्यमिति पक्षे। चतुर्थीप्रत्ययान्तादिति। चतुर्थवाचिप्रत्ययान्तादित्यर्थः। न तु तृतीयवाचीति। पञ्चमस्य तृतीयाऽपत्यत्वाभावादिति शेषः। संज्ञासंज्ञिनिर्देशस्थले उभयोरपि प्रथमान्तत्वं सर्वत्र दृष्टमिति स्त्रियाञ्च युवसंज्ञेत्यनुपपन्नमत आह। अस्त्रियामितीति। तदन्तविधिरिति। वर्णग्रहणस्य सर्वत्रेत्युक्तत्वात् न य्वाभ्यामितिसूत्रेण वृद्धेर्निषेधो व्यर्थ इत्याशङ्कते नन्विति। ऐचो विषयनिर्देशार्थमिति। ऐजागमस्य प्रवृत्तियोग्यं यत्स्थलन्तन्निर्देशार्थमित्यर्थः। द्व्याशीतिक इति। द्वाभ्यामशीतिभ्याङ्क्रीत इत्यर्थः। पूर्वावित्यनेन यदि पूर्वावयवत्वमैचो न बोध्यते किन्तु पदान्त्ययकारवकारोच्चारणकालपूर्वकालिकोच्चारणविषयत्वमात्रम्बोध्यत इति कल्प्यते तदाह। अभक्तत्वे ऽपीति। असन्तादिति। ऐयजशब्दादित्यर्थः। गोत्र इति सूत्रे तस्यापत्यमित्यनुवृत्तेराह। तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थ इति। ननु कौञ्जायन्य इत्यत्र ञस्य ञित्वाद्वृद्धेः सिद्धौ च्फञो ञित्त्वं व्यर्थमत आह। च्फञीति अधिकृतञ्जोचइति। गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्येतत्। तदपत्येषु। भृगुवत्सापत्येषु। अन्यथा। आरोपाभावे। इति केचिदिति। लाघवानुसारिणः। एतेन यद्दृग्भिना भार्गवस्य वात्स्यस्य। आग्रायणश्चेतिद्वन्द्वं स्वीकृत्य बहुत्वाभावेऽपि सौत्रत्वाद्यञञोर्लुका निर्देशोऽयम्भृगुवत्साग्रायण इतीत्युक्तन्तदपास्तम्॥ ऋषित्वे त्विति। तदा तु ऋष्यन्धकेत्यण् स्यात्। द्रोणस्य मनुष्यत्वादनादिरित्यनुपपन्नमतो व्याचष्टे। भारतेति। द्रोणसंज्ञकस्याधुनिकस्य ग्रहणशङ्कां वारयति। अभिव्यक्तेति। अनाद्यर्थाभिधायित्वमिति। अभिव्यक्तो लोकप्रसिद्धोऽर्थो येषान्तादृशानां लाभः तेन संज्ञाशब्दानान्निरासः। एते हि यदृच्छाप्रयुक्ताः संज्ञाः क्रियन्ते तत्तद्व्यक्तिमात्रमभिदधति तथा चाद्यर्थाभिधायकत्वलाभेन नैतेऽनाद्यर्थाभिधायका इति भावः। एतादृशाश्च लो-

कप्रसिद्धार्थशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्ना इतिविशिष्टरूपोपादान एतत्प्रवृत्तिरत्यर्थादुक्ता भवति। विशिष्टरूपोपादानेन विधीयमानकार्यञ्च प्रायेण पदकार्यस्थल इति पदकार्य इत्यस्य लाभः। गौणनिरास इति। एते च गुणारोपप्रकरणादिसहकारिणैवार्थबोधका अतो न स्वतन्त्राः। अप्रयुक्तन्निरस्तमिति। लोके विशिष्यार्थबोधकत्वेन श्रुता इति व्युत्पत्तेः। एते च जगबडदमितिसमुदायरूपा अनर्थकाः अनुकरणानामर्थसत्त्वेऽपि तेन विशेषेणार्थबोधकत्वेन श्रुताः। क्व चित्त्वनुकरणेऽन्यन्नानुकरणस्येतिज्ञापकाद्भवति शास्त्रीयं कार्यम्। ये च शास्त्रीयप्रक्रियया साधुत्वेन व्युत्पादयितुं शक्यन्ते वचन्ति आवम् कमन्नित्यादयस्तेषामपि भाष्यकारीयवचनप्रामाण्यान्न शास्त्रविषयत्वमित्यर्थादुक्तम्भवति। ये च प्रातिपदिकप्रकृतिकणिजन्तादयस्ते यद्यपि लोकेऽर्थबोधकत्वेन विशेषेण न श्रुतास्तथाप्येषान्तत्करोतीत्यादिशास्त्रेण साधुत्वान्व्याख्यानाच्छास्त्रविषयत्वमस्त्येव। एतेन यश्चिश्चन्तदाह। न तदुक्तिष्विति। तद्वदुक्तिर्येषान्ते तथाभूतास्तत्सदृशाः गौणादय एवेत्यर्थः। भाष्येपीति। उक्तश्लोकार्थ उपनिबद्ध इति शेषः। बाह्वादिप्रभृतिष्विति। अत्र प्रभृतिग्रहणेन कुञ्जादीनाङ् ग्रहणम्। लोकविदितादिपुरुषत्वरूप इति। लोकविदितं आदिपुरुषत्ववति येषां दर्शनमित्यर्थः। लौकिके गोत्रभाव इति। लोकविदिते गोत्रत्व इत्यर्थः। प्रकृताभिप्रायमेतत्। नत्वेतावद्दर्शनेन तद्वितमात्रविषदकत्वमभिव्यक्तेतिन्यायस्येति भ्रमितव्यम्। सम्बन्धिशब्दानाङ्कार्य इति। यथा राजश्वशुराद्यदितिसूत्रविहितो यत्प्रत्ययः श्वशुरसदृशे प्रयुज्यते यदा तदा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्येव भवति। एतच्च पूर्ववार्त्तिकेनापि लभ्यत इत्यभिप्रायेणावयुत्यानुवादेनेति विशेषणन्दत्तम्। एवञ्चेति। गोत्रभाव इत्यस्य प्रकृताभिप्रायकत्वकथने च। कश्चिदिति। यथाश्रुतार्थग्राही। अनन्तरेऽपीतीति। अपिना व्यवहित इत्यस्य संग्रहः। अत एव पौत्रो दौहित्र इत्यत्र गोत्रेऽञः सत्त्वेन प्राप्तस्य लुकः प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावाद्वारणसङ्गतिः। ननु गोत्र इत्यस्यासम्बन्धे यून्यपि प्राप्नोतीत्यत आह। यूनि त्विति। नन्वस्य गोत्राधिकारीयत्वात्कथञ्जामदग्न्यादीनां सिद्धिरत आह। रामा जामदग्न्या इति। लुक्श्चाविधानात्। एतत्सर्वमिति। प्रवराध्यायप्रसिद्धस्य लौकिकगोत्रस्य ग्रहणमित्येतत्। यूनि लुगितिसू-

च राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकम्परङ्गोत्रम्। यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणङ्करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकम्परङ्गोत्रग्रहणमिति। गोत्रोक्षोष्ट्र इतिसूत्रे राजमनुष्यशब्दावुपात्तौ तौ च गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्त्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ ततश्च गोत्रग्रहणेनैव सिद्धे तयोर्ग्रहणमपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यस्य ज्ञापकन्तथा च राजन्यमनुष्ययोः प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावेन गोत्रग्रहणेनैतयोरग्रहणं स्यादिति तयोरुपादानं सफलमिति। द्वितीये अष्टाशीतिसहस्राण्यूर्द्ध्वरेतसामृषीणां बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजनोऽभ्युपगतस्तत्र भवतां यदपत्यम्तानि गोत्राणीत्युक्तम्। तत्र भवतामिति। अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः। तृतीये उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम्। तत्र कैयटः। यञञोश्चेतत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्त्तते। संघाङ्कत्यत्रापि गोत्रचरणाद्वुञित्यतः। ऋषिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते इति। आङ्गिरस इत्येवेतिलेखनेन वतण्डाच्चेतिसूत्रे कपिबोधादितिसूत्रादाङ्गिरस इत्यनुवर्त्तते। तस्मिन्वाच्ये च गर्गादित्वाद्यञि सिद्धे इदं नियमार्थमाङ्गिरसे यदि वतण्डशब्दात्प्रत्ययो भवति तदा यञेवेत्येवंविधो नियम इष्टस्तदभिप्रायेणाह। तत्र यञेति। विपरीतनियमं वारयति। आङ्गिरस एवेतीति। योगविभाग एवेति। अयम्भावः। आङ्गिरसे वाच्ये शिवादित्वात्प्राप्तस्याणो बाधनार्थमिदं सूत्रम्। गर्गादिपाठादादौ यञ् प्राप्तस्तम्बाधित्वा शिवादिपाठादण् प्राप्तस्तम्बाधित्वा आङ्गिरसेऽनेन यञ् भवति। न च गर्गादित्वात्प्राप्तस्य यञो बाधक ऋष्यिवादण् तद्बाधनार्थमेवेदमस्त्विति वाच्यम्। एवन्तर्हि सर्वत्र ऋष्यणा यञो बाधापत्त्या गर्गादिपाठवैयर्थ्यं स्यादिति तत्र पाठ ऋष्यण् बाधकस्तादित्यणा समावेशो न स्यादतः शिवादौ पाठादेवाणा समावेशो भवति। स च पाठोऽनाङ्गिरसे चरितार्थ इत्याङ्गिरसेऽनेन यञेव यथा स्यादित्येवमर्थो योगविभाग इत्याशयात्। अनन्तरस्येतिन्यायेति। तेन वातण्डोन्यत्राणो लुङ् न भवति। तत्र। ष्यङ्विधायकसूत्रे। इह तु शिवाद्यण् भवतीति कथमत्र ष्यङः प्राप्तिरिति भावः। तदप्रवृत्तेः। प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। परं त्विति। भाष्यानुसारिण। तत्रैव। गर्गादिगणे एव वतण्डाम्नुक् स्त्रियामिति पठनीयमित्यर्थः। अत्र भाष्ये तत्रैवोच्यते इ-

ल्युक्तन्तेन गर्गादौ पाठस्यापूर्वत्वाभिप्रायेण प्रकृतसूत्रस्य विध्यर्थत्वाभिप्रायेण च शङ्केयम्। गर्गादावस्य पाठो नास्तीत्याशयः। एवं हि भाष्ये उक्तम्। किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्य इत्येव सिद्धम्। लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। यदि पुनस्तत्रैवोच्येत। नैवं शक्यम्। आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येतेति। इदञ्च सूत्रम्पृथक् कृतम् तु कपीति सूत्र एव वतण्डशब्दः पठितस्तेनाङ्गिरस इत्यस्य प्रकृतसूत्रे सम्बन्धो नास्तीति च पूर्वपक्ष्याशयः। अत एवाह। अनाङ्गिरस इति। एवं हि आङ्गिरसग्रहणं विच्छिद्येतेत्याऽशयः। अत्रापि। वातण्ड्य इत्यत्रापि। तत्र। अनाङ्गिरसे। तदभावः। यञोऽभावः योगविभागसामर्थ्येन। गर्गादौ पाठे कर्त्तव्ये तत्र पाठमकृत्वा कपिबोधादितिसूत्रानन्तरम्पृथक् वतण्डाच्चेतिसूत्रपाठेन। अनाङ्गिरसेपीति। अपिना आङ्गिरसे। यदि गर्गादिपाठमकृत्वाऽत्र सूत्रम्पठ्यते तदा अनाङ्गिरसे न भवति। आङ्गिरस इत्यस्य संबन्धादिति भावः। यदि प्रामाणिक इति। यदि गर्गादावस्य पाठाभावस्तदा पूर्वोक्तरीत्या ज्ञापनासम्भवाच्छिवादावस्य पाठो न प्रामाणिक इति भावः। शिवादौ पाठकल्पनपक्षे आह। तदेति। वृत्त्यनुरोधेनेति। एवं हि तत्रोक्तम्। अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते। शिवादिभ्योऽपत्येऽण् प्रत्ययो भवति। यथायथमिञादीनामपवादः। शैवः। प्रौष्ठ इति। तत्र भाष्य इति। यूनि लुक्सूत्रभाष्य इत्यर्थः। गोत्रत्वप्रयुक्त इति। गोत्रोत्चोष्ट इतिसूत्रविहित इत्यादिः। इत्युक्तमिति। एवञ्च गोत्रोत्चोष्ट इतिसूत्रस्य परत्र पाठात्तत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणेन गार्ग्यायणस्य तथात्वात्तस्माद् वुञ् सिध्यतीति भावः। गाङ्ग्यादि त्विति। स्त्रीभ्यो ढगिति सूत्रस्यापि गोत्राधिकारीयत्वाद्गोत्र एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः। आरोपेण। गोत्रत्वारोपेण। न चैवमिति। गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकाराश्रयणे। यूनि ढक् न स्यादिति। यूनीष्टो ढक् स इदानीम्भवन्मते न स्यात्। स्त्रीभ्यो ढगितिसूत्रेऽपि गोत्र इत्यस्य सम्बन्धादिति भावः। दात्तेयीति। दत्ताया गोत्रापत्यं स्त्री दात्तेयीत्यर्थः। अगोत्रादित्युक्तिसामर्थ्येनेति। अगोत्रादिति हि गोत्रप्रत्ययान्तादौपगवशब्दान्मा भूदित्येवमर्थम्। गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारेऽस्य गोत्रापत्य प्रत्ययविधायकतया एको गोत्र इतिनियमाद्गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः फिञ् नैव प्राप्नोतीति प्रकृत-

सूत्रेऽगोत्रादिति एवमेवानिञ इति च व्यर्थमिति भावः। यत्रिञोश्चेतिवदिति। यथा भवद्भिर्गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्यूनि तस्य प्रवृत्तिः स्वीक्रियते तद्वत्। वास्तवमिति। यस्य गोत्रे विधानन्तदन्तस्य वास्तवन्तत्त्वम्। नन्वेकार्थीभावाभ्युपगमात्र प्रत्ययमात्रस्य वास्तवन्तत्त्वमत आह। शास्त्रप्रक्रियेति। अत एव। गमकाभाव एव लौकिकग्रहणादेव। कण्वादिभ्यो गोत्र इति। कण्वशब्दस्य गर्गादौ पाठात्तेभ्यश्च शास्त्रीयगोत्र एव प्रत्ययविधानादिति भावः। अगिञोरित्यादौ चेति। तत्र त्वनार्षयोरिति वासिष्ठी वैश्वामित्रीत्यत्र ष्यङादेशवारणाय कृतं तयोश्च ऋष्यन्धकेतिसूत्रेण शास्त्रीयगोत्रेऽविधानात्पर्युदासन्यायेन शास्त्रीयगोत्रग्रहणम्भविष्यतीति भावः। यच्चोक्तम्पूर्वं शास्त्रप्रक्रियेति तस्य फलान्तरमप्याह। राजन्येति। अत एव। कल्पितगोत्रार्थकत्वादेव। अत एव। गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकारादेव। फिञ् नेति। एको गोत्र इतिनियमात्। भाष्यस्वरसादिति। उपपादितमेतत्। गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इतिमते शङ्कते। न चेत्यादिना भाष्योक्तमिति। तत्र हि किमर्थं शिवादिभ्योऽण् विधीयते न यथाविहितमित्येवोच्येत शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। इञतो यथा विहितः। पुनर्वचनमिदानीङ्किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तस्य बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति कश्चासावणेवेत्युक्तम्। अण एव विधिरिति। भविष्यतीति शेषः। भाष्याशयात्। प्रश्नभाष्याशयात्। शिवादिभ्य इतिसूत्रस्याण्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह। अण्ग्रहणमिति। इञ एव विधानं स्यादिति। शिवादिभ्यो यथा विहितमिति व्याख्यान इति शेषः। अपत्याधिकारादन्यत्र प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणमिति सिद्धान्ते प्रसक्तामनुपपत्तिम्परिहर्तुं भाष्याशयमाह। यस्त्विति। इत्युक्तमिति। स तु न प्राप्नोतीति शेषः। प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वाभावादिति भावः। स्वयन्तदुपपत्तिमाह। तदिति। विशिष्यप्रकृतिभ्य इतीति। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्। प्रकृतिः शब्दरूपा सा न नदी मानुषत आह। अर्थद्वारकमिति। वाचकतासम्बन्धेनेत्यर्थः। आरोप्येति। भेदप्रधानतदात्म्यस्वीकारे! इदश्चिन्त्यमिति। स्त्रीलिङ्गनिर्देशमात्रेण धान्यमातुर्नेति यदुक्तन्तच्चिन्त्यमित्यर्थः। ननु धान्यमात्रप्रतिपादको मात्रीशब्द

इति कथमाशिरत आह । लिङ्गविशिष्टेति । न त्वक्षतयोनित्वमिति । तथात्वे कानीनशब्दस्य व्यासकर्णयोः प्रवृत्तिर्न स्यात्। एतयोः पुंसम्बन्धजन्योत्पत्तिकत्वादिति भावः । अधिकार्थावगतिरिति । अधिकः कारोऽधिकार इत्यर्थावगमात्। अक्षतमिति । स्त्रीप्रत्ययपरह्निते इष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां तद्विशिष्टेऽतिदेश इतिपरिभाषार्थादिति भावः । तेन । स्त्रीप्रत्ययान्तस्य ग्रहणेन । अणिति । द्व्यञ्मगधेत्यणित्यर्थः । अत एवेति । अर्थग्रहणादेव । ढकि लोपविधानमिति। लोपविधानसामर्थ्याड्ढकः कल्पना स्त्रीशब्दापि स्वरितत्वस्य च कल्पनापेक्षया ढगनुवादेन स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमिति स्वीकारे लाघवमिति भावः।दरदित्यादि । अत्र दरच्छब्दो द्व्यञ्मगधेत्यणन्तः । इडविड्जनपदेत्यञन्तः । ततो द्वौ द्व्यञ्मगधेत्यणन्तौ । ऋष्यन्धकेतिसूत्रे भाष्य इति । तत्र हि द्व्यचो ढको ढ्रक्ढञौ। द्व्यचो ढग्भवतीत्येतस्मात् ढ्रक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन।द्व्यचो ढग्भवतीत्यस्यावकाशः।दात्तेयः।गौप्तेयः।ढ्रकः काणिकेरः।गाणिकेरः। इहोभयम्प्राप्नोति । नटी नाटेरः । दासी दासेरः । ढञोऽवकाशः । कामण्डलेयः । माद्रवाहेयः । ढकः स एव । इहोभयम्प्राप्नोति । जम्बू जाम्बेयः । ढक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेनेत्युक्तम् ॥ काणिकेर इति । काणैव काणिका । कामण्डलेय इति । चतुष्पाज्जातिवचनः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । जाम्बेयः इहापि चतुष्पाद्भ्यो ढञिति ढञि ढे लोपोऽकद्र्वा इति ऊकारलोपः । अत्र कैयटः।जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वाड्ढक् प्राप्तिश्चिन्त्येति । अत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽभिहितम्। जम्बूशब्दस्य दीर्घोकारान्तत्वादूङभावः । द्व्यच इत्यत्रापि स्त्रीभ्य इति वर्त्तते । तच्च स्वर्यते तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणम् । तत्राप्राणिजातेश्चेति वार्त्तिके ऊत इत्यस्यासम्बन्धेऽपि प्राणिजातित्वात्तदभावः । अन्ये तु तस्या जम्ब्वाः फलरसा नदीभूय प्रवर्त्तन्त इतिप्रयोगाज्जम्बूङ्प्रत्ययान्तोऽपि।स च वृक्षशृगालोभयवचनः। एतद्भाष्यप्रामाण्यात् । तस्मादूङि दीर्घान्तोऽप्युभयवचनः । यद्वा स्त्रीभ्य इत्यर्थग्रहणमेव । इडविडादयः शिवादिषु पाठ्या इति । अथ वाऽनभिधानात्तेभ्यो ढगभाव इति भाष्याशय इत्याहुः । अत्र जाम्बेय इत्यत्र विप्रतिषेधेन ढञ् भवतीत्येतद्भाष्योक्तं न स्त्रीभ्य इत्यत्रार्थग्रहणमिति ध्वनितमित्यर्थः । वाग्रहणनिवृत्तय इति । ढक् च मण्डूकादिति सूत्रे पीलाया वेतिसूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेः।तत्र शिवादिगणे।

पृथाशब्दाड्ढकि पार्थ इत्यस्यासिद्धिपरिहाराय मूले तस्येदमित्यणित्यभिहित-म्परन्त्वेतदसङ्गतन्तस्येतस्य शेषाधिकारीयत्वादत आह । शिवादिपाठादि-ति । दाक्षायण इति । दक्षस्य गोत्रापत्यं दाक्षिः । दक्षस्य युवा दाक्षेरपत्यमित्य-र्थेऽत्र दाक्षायणशब्दः । अत्र सामर्थ्याद्यूनि ढकः प्राप्तिर्बोध्या । उत्तरपदस्य वृद्धि-विधानप्रयोजनमाह । उत्तरपदस्येति । ननु गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तङ्गोत्राधिका-राज्जातेश्चेत्येव सिद्धे उत्तरपदस्य वृद्धिविधानं व्यर्थमेवेत्यत आह । अस्मादेवे-ति । ढः परामृश्यत इति । ततो बहुव्रीहिः सः प्रत्ययो यस्येति । अनुवर्त्तमान-प्रवाहणशब्दश्च स्वप्रकृतिकसमुदायलाक्षणिकः । लेखकप्रमादादिति । प्रवाहण-स्य ढ इतिसूत्रस्य शुभ्रादिभ्यश्चेतिसूत्रविहितढकि प्रवृत्तिसत्त्वादेतत्सूत्रानन्त-रमेव प्रवाहणस्य ढे तत्प्रत्ययस्येतिसूत्रद्वयस्य लेखनमुचितमिति भावः । ढकि सिद्धेऽपीति । स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन । ननु भ्रुवो वुक् चेतिवत्कुलटाया वेतिसूत्रस्या-पि प्रत्ययादेशोभयविधायकतया इनङ्मात्रं विकल्प्यते ढक्तु नित्यम्पूर्वेणैवेत्युपा-दानम्मूलकारीयं प्रमाणशून्यमत आह । वृद्ध्यादीति । कल्याण्यादीनामिनङि-तिसूत्रेऽनुवर्त्तमानस्य ढग्ग्रहणस्य यथा नित्यमेव प्रकृतिसम्बद्धप्रत्ययाभिधाय-कता तथात्रापि । वाशब्दस्तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य विधीयमानकार्येण सम्बध्यत इति भावः। तदभाव इति । परत्वाड्ढ्रकि कृते तदभावे ढगित्यर्थः। इत्याह । इत्याशये-नाह । द्वयोरनुकरणमिति । चटकत्वजातिविशिष्टवाचकचटकाशब्दात्स्त्र्यपत्ये जातस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते लुक् तद्धितलुकीति टापो लुकि यत्स्त्र्यपत्य-वाचकश्चटकेति तस्य च जातिलक्षणङीषन्त्राधनार्थमनुकरणमित्यर्थः । अर्थ-निर्देशोऽयमिति । न तु सप्तमी शौण्डैरितिवदाद्यर्थावगतिः । क्षुद्राभ्य इत्युच्य-ते क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्का । अङ्गहीना वेतिभाष्यात् । भाष्ये वाशब्द-स्वार्थे । तदाह । तदभिधायीत्यादि । कल्पनद्वारेति । स्त्रीभ्यो ढगितिसूत्रे स्त्री-ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणमिति पक्षे इदम् । प्रागुक्तमिति । स्त्र्यर्थग्रहणमस्त्रेतिप्रा-गुक्तमित्यर्थः । षष्ठ्या विपणस्यत इति । अन्यत्राप्राप्तो ढगिति तत्प्राप्तियोग्या-नि प्रातिपदिकान्याह । इदन्तेभ्य इति । ढे लोप इत्यस्येति । परेयादेशप्राक्का-ले प्राप्तस्येति शेषः । बाधादिति । अत्र बाध न तस्बधित्वा प्रवृत्तिरेव किन्तु तम्बाधित्वा प्रसक्तिमात्रम् । कैकयशब्दाज्जनपदशब्दादित्यञि यशब्दस्य-

यादेशे कैकेयीत्यस्य मित्रयूनाभाव इत्यर्थे गोत्रचरणादिति वुञि मैत्रेयिकेत्यस्य प्रलयादागतम्प्रालेयमित्यस्य च सिद्धिः। आदिवृद्धा त्वियादेशस्य समावेश एव भिन्नविषयकत्वात्। दाण्डिनायन। दण्डिन् हस्तिन् आभ्यामपत्यमित्यर्थे नडादित्वात्फक्। अथर्वन्शब्दात्प्रोक्तार्थे वर्त्तमानाद्वसन्तादित्वादधीत इत्यर्थे ठक्। जिह्माशिन्शब्दाच्छुभ्रादित्वाड्ढक्। वाशिन्शब्दादुदीचामिति फिञ्। भ्रूणहन्धीवन् शब्दाभ्याम्ब्राह्मणादित्वाद्भावकर्मणोः ष्यञि तत्वनिपातनात्। इदमेव च भ्रूणहन् शब्दस्य तत्वनिपातनन्धातोः कार्यमुच्यमानन्तत्प्रत्यये भवतीतिपरिभाषां ज्ञापयति। एतेन भ्रौणहत्यशब्दे कुत्वाभावोऽपि सिद्धः। न च कुत्वाभावनिपातनमेव तत्परिभाषायां ज्ञापकमंस्त्विति वाच्यम्। मृजेर्वृद्धिरितिसूत्रभाष्येऽपि तत्वनिपातनस्यैव ज्ञापकतोक्तेति भाष्यद्वयप्रामाण्येन तत्वनिपातनस्यैव ज्ञापकत्वाभिधानात्। सरयूशब्दादणि यूइत्यस्य वेत्यादेशः। इक्ष्वाकुशब्दो जनपदवाची क्षत्रियवाची च। तत्र जनपदवाचकाच्छैषार्थे कोपधादणितिसूत्रेणाणि निपातनादुकारलोपः। अयमन्तोदात्तः। क्षत्रियवाचकात्तु जनपदशब्दात्क्षत्रियादञितिसूत्रेणाञि निपातनादुकारलोपः। अयमाद्युदात्तः। प्रकृतसूत्रे तन्त्रेणोभयोरपि ग्रहणम्। द्वितीयस्य बहुत्वेऽञो लुकि इक्ष्वाकूणां दुरापे इति सिध्यति। न च सूत्रे यत्स्वरकस्योच्चारन्तत्स्वरकस्यैवानुकरणमिति कथन्द्वयोरनुकरणमिति वाच्यम्। एकश्रुत्या द्वयोरप्यनुकरणसम्भवादिति भाष्ये स्पष्टम्। हिरण्मयशब्दे हिरण्यशब्दान्मयटि यशब्दलोपो निपात्यते। यस्कादिभ्य इतिसूत्रे यो गोत्रशब्दस्तदर्थं सिद्धान्तरीत्या व्याचष्टे॥ प्रवराध्यायेति। नन्वेवं यास्कायन इत्यत्र युवप्रत्ययस्यापि प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकत्वाल्लोपापत्तिरत आह। यस्कस्यापत्यमित्यादि। एतच्च विहितविशेषणाश्रयणं शिवादिभ्योऽणित्यत्र गोत्र इति निवृत्तमितिवृत्तिकृन्मतेन। भाष्यरीत्या तु न युवप्रत्ययस्य लुक्प्राप्तिरित्याह। वस्तुत इति। अत एव। शास्त्रीयगोत्र प्रत्ययेविधानादेव। सिद्धान्ते। अन्तमावेशपक्षे।प्रिययास्का इति। प्रकृतेऽन्यपदार्थकृतम्बहुत्वम्। तत्कृते इति। अत्र मूले बहुत्व इत्येव पाठ इत्यभिप्रायेणेदम्। त्र्यृष्यकाकहृष्णिकुकभ्यश्चेत्यणबाधनायाह। बाह्वादित्वादिति। यौधिष्ठिरिः। पितेति। युधिष्ठिरशब्दाद्बाह्वादित्वादिञ्। ततो यञिञो-

स्येति फक्। अत्रैव भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घ-
रितादिभ्यः। गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः। हारितः। हा-
रितौ। बहुषु हरिता इत्युक्तम्। एतेन गोपवनादीनां विदाद्यन्तर्गणत्वं स्पष्ट-
मेव लभ्यते। अन्यथा गोपवनादिषु गोपवन। शिग्रु। बिन्दु। भाजन। अश्वावता
न। श्यामाक। श्यापर्ण। हृत्। इति पाठेन प्राग्घरितादिभ्य इत्यसङ्गतं स्या-
त्। विदादिषु च गोपवन। शिग्रु। बिन्दु। भाजन। अश्वावतान। श्यामाक।
श्यामक। श्यापर्ण। हरित। किंदासेतिपाठेन भाष्यं सङ्गच्छते। तद्राजस्येति
सूत्रे भाष्य इति। तत्र हि। यञञोश्चेतिसूत्रविषये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो
बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक्। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्त-
स्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य इतिवार्त्तिककृतोक्तम्। विदानामपत्यम्माणवकः
वैदः वैदौ। अत्र विदशब्दाद्बहुषु गोत्रापत्येऽञि तदन्ताद्यूनि अत इञितीञ्।
तस्य ण्यक्षत्रियेति लुक्। किमर्थमिदम् अचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते
न चात्राजादिम्पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्।
अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये परे गोत्रप्रत्ययस्यालुगितिसूत्रार्थाश्रयणे प्रकृ-
तवार्त्तिकमप्रवृत्तम्। ततो भाष्यकृतोक्तम्। यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि
प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षण-
मिति तु वर्णप्राधान्यविषयकमिति भावः। अथ वा अविशेषेणालुकमुक्त्वा ह-
लि नेति वक्ष्यामि। यद्येवमविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते विदानाम-
पत्यं बहवो माणवकाः विदा अत्रापि प्राप्नोति। अलुगिति शेषः। अस्तु-
पुनरस्य युवबहुत्वे वर्त्तमानस्य लुग्भविष्यति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौ-
किकं गोत्रमिति भावः। पुनरलुक्तस्मान्न भवति। लुक्शास्त्रवदलुक्शास्त्रस्या-
पि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः। समर्थानाम्प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगु-
च्यते न चैतत्समर्थानाम्प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किन्तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रा-
न्तम्। प्राथमकल्पिके प्रत्ययार्थे वर्त्तमानस्य तस्य प्राथम्यम्। यथा गार्गीया
इति। अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणद्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽजन्तः
शब्द इति प्राथम्याभाव इति भावः। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्। त्रिभरद्वा-
जिका। वसिष्ठकश्यपिका। भृग्वङ्गिरसिका। कुत्सकुशिकिका। इत्यत्रसमर्थम्।

अत्रिशब्दादपत्यबहुत्वे इतश्चानिञ इति ढक्। भरद्वाजाद्विदादित्वादञ्। ततो युवबहुत्वेऽत इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियेति लुकि। ढकोऽत्रिभृग्वितिलुक् यञञोश्चेतिभरद्वाजशब्दादञः। ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेत्यर्थे द्वन्द्वाद्वुनिति वुन्। यदि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक्स्यात्तदा गोत्रेऽलुगचीत्यलुक्प्रसङ्गः स्यात्। वशिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादञ्। एवमङ्गिरस् कुत्सशब्देभ्यो ऋष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत्सर्वम्पूर्ववत्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थम्भविष्यति। एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति। गर्गाद्यञ्। भृगुशब्दादृष्यण्। ततो यूनीञ्। तस्य लुक्। गर्गभृगूणाम्मैथुनिकेतिवुन्। अत्रिभृग्वितिलुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते। यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्याद्गोपवनादिषु न पठ्येत। पठितस्तु ज्ञापनार्थेऽयमर्थः। भाष्ये च ध्वनितमिति। तत्रापि पूर्ववदुक्त्वा गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं क्रियते तन्नियमार्थम्भविष्यति। एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति इत्युक्तम्। एवमुपपादनेन ध्वनितमित्यर्थः। अद्वन्द्व इत्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वे द्वन्द्वे विकल्पो न स्यादत आह। अद्वन्द्व इत्यस्येति। इदम्। द्वन्द्वस्य विकल्पस्योदाहरणत्वेन प्रदर्शनम्। तस्य भार्येत्यर्थ इति। एतेन पुंयोगान्नाम्नस्य स्त्रियां वृत्तिर्दर्शिता। ङीपि। ऋन्नेभ्यइतिसूत्रविहिते ङीपि। अत एव निपातनात्। कौण्डिन्येतिनिपातनात्। यद्यत्र पुंवद्भावः स्यात्तदा यञि नस्तद्धित इति टिलोपः स्यात्। एतेन। भाष्योक्तपुंवत्त्वाभावकथनेन। कुण्डिन्शब्दाद्यञः प्राप्तिरपि नेत्याह। कुण्डिनीत्येवमिति। तेन। लुग्विधानेन। एतेन बहुषु प्रत्ययान्तसमुदायस्यागस्तिकुण्डिनजादेशविधानेन सिद्धे लुग्विधानं व्यर्थमित्यपास्तम्। तत्र। ये चेतिसूत्रे। राजश्वशुराद्यदितिसूत्रे राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वार्त्तिकमूलादव्याख्यानाद्यदुक्तं राज्ञो जातावेवेति तत्फलमुक्तं शूद्रादाविति तत्र शूद्राच्छूद्रायामुत्पन्नस्यैवंविधव्यवहारो नैव प्राप्नोतीतिशूद्रादावित्यनुपपन्नमत आह। तज्जातीयेति। निवृत्तमिति। एतदभिप्रायेणापत्ये उदाहरणमुक्तमिति शेषः। ब्राह्मोजातावितिसूत्रं योगविभागेन मूले व्याख्यातन्तत्फलमाह। एकयोगत्व इति। आत्मं इ-

विरित्यत्र साऽस्य देवतेत्यर्थेऽपि अन्नितिप्रकृतिभावे प्राप्ते टिलोपोऽनेन सूत्रेण यद्यपि कृतस्तथापि ब्रह्मणोऽपत्यमित्यर्थेऽपि न मपूर्वोऽपत्य इतिसूत्रेण प्रकृतिभावनिषेधे ब्राह्मणो न सिद्धेदित्यभिप्रायेण योगविभागफलमुक्तम्। अत्र। ब्राह्म इतिसूत्रे। जाताविल्यस्य यत्र जातिः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूता तत्रेत्यर्थः। ब्राह्मो नारद इत्यत्र तु न तथेति भावः। षपूर्वेतीति। वृत्तिस्थं यद्वाक्यं षपूर्व इति तत्त्त्यवान्तानुकरणमिदमुच्चारणार्थोऽकारः। न तु सूत्रस्य प्रतीकधारणमितिशब्दात्। षपदेन कृत्रिमत्वात्तरपृतमपोग्रं हणं स्यादत आह। स्वरूपेति। व्याख्यानादिति। जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्यादिनिर्देशदर्शनमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। अन्यथा। कुलात्ख इतिसूत्रे तदन्तग्रहणे। ननु प्रकृतसूत्रे तदन्तग्रहणेऽपि कुलीनशब्दाढ्यशब्दयोः समासेनाढ्यकुलीनस्य सिद्धिः स्यादेवेत्यत आह। एवञ्चेति। ईकार उदात्त इति। प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्त इत्यर्थः। पूर्ववदित्यस्य महाकुलादितिसूत्रोदाहरण एवेत्यर्थ इत्यभिप्रायेणाह। अन्यतरस्यामिति। ननु शत्रुरितिव्याख्यानमपत्याधिकारविरुद्धमत आह। अपत्य इतीति। इत्याहुरिति। वस्तुतस्तु सपत्नशब्दोऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकं शत्रुवाची तदुक्तं सपत्नीशब्दव्याख्यानावसरे सपत्नः प्रकृत्यन्तरत्वादिति। तेन। अङ्गादितिव्याख्यानेन। अठच इति। कर्मणि घटोऽठजितिसूत्रविहितस्याठचष्ठस्येत्यर्थः। एतच्च विभक्तिव्यत्यासेन यदङ्गादिति व्याख्यातन्तदभिप्रायवर्णनम्। वस्तुतोऽङ्गस्येतिषष्ठ्यन्तमेवास्त्वित्याशयेनाह। अत ठस्य इति। अत एव। वर्णमात्रस्य प्रत्ययत्वन्देव। सङ्घातग्रहणपक्षे माथितिकेऽतिप्रसङ्गन्निरस्यति। माथितिकेऽपीति। अल्लोपस्य। मथितशब्दावयवाकारलोपस्य। लघुत्वादिति। वर्णग्रहणपक्षे माथितिके मथितम्पण्यमस्येत्यर्थे ठक्प्रत्यये इकादेशे यस्येतिलोपेऽपीकादेशे न स्थानिवद्भावेन ठत्वमस्त्विविलादिति पञ्चमीसमासः सन्निपातपरिभाषा वा नाश्रयणीया। कर्मठेतिप्रसङ्गनिवारणायार्थवत्परिभाषा च नाश्रयणीयेतिलाघवमित्यर्थः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधमाशङ्क्याह। वृद्धिनीति। ननु पुंवद्भावेन गार्ग्यशब्दादित्युक्तिरसङ्गता तस्य स्त्रीवाचकत्वाभावादत आह। पुंवत्त्वं नेति। वातण्डीत्यत्रापि णित्वस्य प्रयोजनमिति कस्य चिदुक्तिङ्खण्डयति। वातण्ड्या अपत्यमिति। अप्र-

तिविशेषणमिति। सौवीरवाचकाद् वृद्धादित्येवमन्वयकल्पनया विशेषणमित्यर्थः। प्रकृतसूत्रे वृद्धादिति चिन्त्यप्रयोजनमित्याशयेनाह। फिञन्तस्येति। फाण्टाहृतस्य द्वैविध्याभिप्रायेणाह। अत्रापीति। वृत्त्युक्तमसङ्गतमित्यत्र कैयटस्यापि सम्मतिमाह। पूर्वनिपातेति। यथासङ्ख्याश्रयणे णस्य णित्त्वं व्यर्थमत आह णस्येति। तदुक्तम्भाष्ये। फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यमिति। न च फाण्टाहृताभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमस्त्विति वाच्यम्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामित्युक्तेः स्त्रियामत्ययस्यैवानुत्पत्तेः। ननु कौशल्यकार्मार्याभ्यामितिपञ्चमीनिर्देशः परमप्रकृतेः प्रत्ययस्वीकारे विरुध्यत इत्यत आह। आभ्यामपर इति। वार्त्तिकानुसारिमतमाह। अन्ये त्विति। एवं हि वार्त्तिकक्ततोक्तम्। फिञ्प्रकरणे दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाणां युड्चादिष्टस्येति। आदेशोत्तरमिति।आदिष्टस्येत्युक्तेः।दन्त्यपाठ इति।कोसलेति।अन्ये।भाष्यानुसारिणः। तत्र कोसलेत्यस्य दर्शनात्। कर्त्तर्य्यत्र इति। न त्वपत्येऽत्राण्। कर्त्तृशब्दस्तिकुर्वादिगणे पाठात्। तदेतद्वक्ष्यति। कर्त्तुरपत्ये त्विति। यदिहेति। वाकिन। गौधर। कार्कव्य। काक। लङ्का।चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्च।वंवोश्च। चोल। केरल। शक। यवन। भर्ग।करूश। केकय। कश्मीर।साल्व।सुस्थल। उरश। कौरव्येति तत्र पठ्यते। अन्येषाम्। अवृद्धानाम्। ननु ग्लुचुकायनिपुत्रशब्दात्फिञ् न प्राप्त इति वा फिञ् सिद्ध इत्यसङ्गतमत आह। वृद्धादित्यनुवर्त्तत इति। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्राचामिति व्यर्थमत आह। प्राचामिति पूजार्थमिति। दाक्षिरिति। दक्षस्यापत्यमित्यर्थेऽत्र प्राप्तिः। द्व्यचोरिति। अयं केवलक्षत्रियवाची। मा न स्यादिति। तद्राजसंज्ञा न स्यादित्यर्थः। ञ्यादीनाञ्चेति। वृद्धेदित्यादिसूत्रविहितानाञ्ञ्यादीनामित्यर्थः। इदञ्च दूषणं केवलक्षत्रियवाचकपूरुशब्दविषये स्पष्टमेव। एवमन्येषामपि तथात्वं द्रष्टव्यम्। द्व्यञ्मगधेतिसूत्रभाष्यादिति। तत्र ह्येवमुक्तम्। अणो ञ्यङण्ञो विप्रतिषेधेन। अणञ्यङ् ण्य इञ् इत्येते भवन्ति विप्रतिषेधेन। अणोऽवकाशः। आङ्गः। वाङ्गः। ञ्यङोऽवकाशः। आम्बष्ठ्यः। सौवीर्यः। इहोभयम्प्राप्नोति दार्व्य इति। दार्व्यस्यापत्यमिति ञ्यङिति कैयटः। ण्यस्यावकाशः। निचक। नैचक्यः। अणः स एव। इहोभयम्प्राप्नोति। नीप। नैप्यः। इञोऽवकाशः। आजमीढिः

आजक्रन्दिः । भगः स एव । इहोभयम्प्राप्नोति । बुध बोधिः । ज्यङ्ख्ये ञो भव-न्ति विप्रतिषेधेनेति । तेन । बहुत्ववदर्थ इतिव्याख्यानेन । बहुष्वर्थेषु यस्तद्राज इत्यर्थः।द्वन्द्वावयवावयवस्य तद्राजस्य बह्वर्थप्रतिपादकत्वाभावान्न स्यादिति भावः । ननु तद्राजान्तत्वञ्च प्रत्येकमस्ति तेषाञ्च न बहुत्ववदर्थे वृत्तिः किन्तु समुदायस्यैवेत्यत आह । द्वन्द्वे प्रत्येकमिति । बहुत्ववत्त्वेनैवेति । उद्भूतावयवभेदरूपस्येतरेतरयोगद्वन्द्वस्य प्रकृते सत्त्वादिति भावः । तद्राजार्थसमूहगत इति । यत्र तद्राजार्थेष्वनेकेषु बहुत्वान्वयस्तत्र लुगितिसूत्रार्थ इति भावः । अत एव । तद्राजान्तमात्रार्थाश्रितमिति व्याख्यानादेव । इतिनिर्देश इति । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति सूत्र निर्देश इत्यर्थः । यथा तद्राजस्येतिसूत्रे व्याख्यातन्तथा यञञोर्श्चेति सूत्रेऽप्यर्थः स्यादिति भावः । अन्यथा । असन्तत्वाभावे । विदाद्यन्तत्वस्वीकार इति शेषः । विशेषार्थमाह । भृगुवत्सेति । तदुक्तमत्रैव सूत्रे भाष्ये । अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथम्भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते शरद्वच्छुनकदर्भाः भृगुवत्साग्रायणेषु । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवीनामितीति । अत्र कैयटः । ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयम्भवतीति भाव इति । लुक्सिद्धिरिति । यः शिष्यत इतिन्यायेन तद्राजान्तस्य बहुत्ववदर्थे वृत्तेः । वक्ष्यमाणरीत्या । प्रत्ययलक्षणेन । ननु गोपवनादित्वाद्गर्गशब्देऽपि निषेधः स्यादत आह । विशिष्टस्येति । भाष्यकैयटाविति । एतच्चोपपादितम्प्राक् । न चेत्रमिति । बहुत्ववदर्थे विद्यमानं यत्तद्राजान्तमितिव्याख्याने इत्यर्थः । अङ्गानामपत्यमाङ्गः । आङ्गप्रतिकृतय आङ्गाः । इवे प्रतिकृताविव्यर्थे कनि तस्य लुपि तद्राजान्तस्य पूर्ववद्बहुत्ववदर्थे वृत्तेः सत्त्वात् । तत्साहचर्येण । यञञोश्चेति सूत्रसाहचर्येणेत्यर्थः । यदुक्तम्प्राक् वक्ष्यमाणरीत्येति तद्वक्तुमुपक्रमते । पञ्चालापत्येति । पञ्चालापत्ये यौगिको यः पञ्चालशब्दो बहुवचनान्तस्तस्मादित्यर्थः । ध्वनितञ्चेदमिति । तत्र हि क्षत्रियादेकराजात्सङ्घातप्रतिषेधार्थम् । क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् । किम्प्रयोजनम् । सङ्घातप्रतिषेधार्थम् । सङ्घातान्मा भूत् । पञ्चालानामपत्यम् । विदेहानामपत्यमिति । तर्हि वक्तव्यम्न वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुकम्पञ्चालानामित्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः स स्यात् । युवप्रत्ययश्च तस्य लुक् । तस्मं-

स्यालुग्भविष्यतीत्येवमभिधानेन प्रकृतसूत्रे च गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक्। गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः। बिदानामपत्यमाणवकः। बैदः। बैदौ। किमर्थमिदन्न अचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते न चात्राजादिप्रत्ययश्रामः। प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यतीतिप्रतिपादनेन च ध्वनितमित्यर्थः।प्रधानमेवेति।प्रधानीभूतार्थविशेषणतापन्नमेवेत्यर्थः। आङ्गाः स्त्रिय इति। अङ्गानामपत्यानि स्त्रियः आङ्ग्य इत्यर्थः। शाख्यानादिति।अङ्गानतिक्रान्त इति विग्रहेऽपि अत्यङ्ग इत्यत्र लुग्दर्शनमूलकादित्यर्थस्तदेवाह।तेनेति।रघुत्वेनैव ततो बोध इति।रघुत्वारोपे चापत्यापत्यवद्भावसम्बन्धः प्रयोजक इति शेषः।पश्चादुत्पन्नस्यापीतो मनुष्यजातेरितिङीषो लुक् कुतो नेत्यत आह। अत्रेति। अतश्चेतिसूत्रे तद्राजस्येत्यनुवर्त्तते तस्मात् इत्यस्य विशेषणन्न तु विशेष्यन्तथा सत्यदन्तस्य तद्राजस्येत्यर्थापत्तौ आङ्गादीनामप्यनेन सूत्रेणैव लुक्सिद्धौ स्त्रियामवन्तीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एवञ्च तद्राजशब्दाभिन्नस्येत इत्यर्थः। सम्पन्नस्ताद्दृशस्य ह्रस्व एवाकारः सम्भवतीति तपरकरणं व्यर्थमत आह। तपरकरणमिति। नियतमिति। गम्यमानभवतिक्रियाविशेषणमेतत्। एतेनानन्तरापत्येऽप्येवमेवेति सूचितम्। क्षत्रिया इति। एतेन यत्प्राच्यग्रहणस्योदाहरणन्तत्र जनपदक्षत्रियोभयवाचकत्वेन प्रकृतप्रकरणीयप्रत्ययोत्पत्तियोग्यताऽस्तीति ध्वनितम्। इतिमते इति। भाष्यसम्मते मत इत्यर्थः। यौधेयीत्यत्र यौधेयशब्दादुत्पन्नस्याञोऽपि प्राप्तस्य लुकोऽनेन निषेध इत्यस्य फलमुपपादयन्ति। आदय इति। एतेन। यौधेयादिग्रहणेन ज्ञापकेन। ङीपीतीति। अञो लुकि कृतेऽपि जातिलक्षणङीषः प्राप्त्यभाव उक्तः। ङीबुदात्तः स्यादिति। कित इत्यनेन ढगन्तस्यान्तोदात्तत्वात्। आद्युदात्तत्वमिति। समुदायस्येति शेषः। अणिञोरितिसूत्रस्यापत्याधिकारबहिर्भूतत्वाल्लौकिकगोत्रग्रहणशङ्कानिवारणायाह। अत्रेति। तत्रेति। गोत्रावयवादितिसूत्रं इत्यर्थः। तेन। अनन्तर इति भाष्येण। लौकिकगोत्रेति। प्रवराध्यायप्रसिद्धस्य गोत्रस्येत्यर्थः। पूर्वोक्तभाष्ये गोत्रादन्ययुत इत्यस्य पारिभाषिकगोत्रात्पृथग्भूत इत्यर्थस्तेन तत्सदृशे प्रत्यये

विध्यर्थमित्यर्थः । अन्तोदात्तत्वानापत्तेरिति । यद्यपि कुमुदगन्धिशब्दादपि तस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदादेशस्य ष्यङोऽप्युदात्तत्वात्तत्टापि कृते एकादेश उदात्तेनोद्युदात्तत्वं सिध्यति । तथापीअन्ते वाराह्येत्यादावन्तोदात्तत्वानापत्तेरित्यर्थः । प्रत्ययः परश्चेतिसूत्रद्वयप्रकरणेऽस्य पाठेन प्रत्ययविधायकत्वमस्य सूत्रस्येतिशङ्कानिवारणायाह । अयमादेश एवेति । औदमेघि यामित्रेरिति । आपत्यस्य च तद्धितइतिसूत्रविहितो यलोपः प्रकृते न स्यात् स्वतन्त्रप्रत्ययपक्षे तस्यापत्यत्वाभावादिति भावः । ननु पुंवद्भावेन यकारनिवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह । अढ इति । नन्वस्य स्वतन्त्रप्रत्ययत्वेऽपि स्वार्थिकत्वेनापत्यार्थकत्वादापत्यस्येति यलोपः स्यादेवेत्यत आह । स्त्रियामिति विशिष्टाविति । अत्र विशिष्टोक्त्या इति कथनेन प्रकृतिवाच्यस्त्रीत्वद्योतकत्वमेव टाबादीनामिति सूचितम् । अनिर्दिष्टार्था इतिन्यायेनात्यन्तस्वार्थिकानान्तु सकलस्वप्रकृत्यर्थकता । अत एव यौधेयी इत्यत्रापत्यार्थक ढगन्तयौधेयशब्दात्पर्श्वादीतिसूत्रेणाञि तदन्तस्य गोत्रत्वमस्त्येवात अत एवाह । गोत्राणन्तेति । यञ्प्रत्ययस्येति । अभिजिद्विदभृदितिसूत्रविहितस्येत्यादिः । आदेशत्वपक्षे येच तद्धितइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधशङ्कानिवारणाय शङ्कते । नन्वादेशत्व इति । नन्वस्तु शीर्षन्नादेशस्तथापि नस्तद्धित इति टिलोपो भविष्यत्याह तीत्यत । टिलोप इति । एकदेशयुक्तित्वादिति । अभावकर्मणोरिति पर्युदासेनादेशत्वानाक्रान्तस्य यादितद्धितस्य ग्रहणेन टिलोपापवादप्रकृतिभावाप्राप्त्या दृष्टरूपसिद्धौ पर्युदासानाश्रयणेनादेशपक्षे दूषणाभिधानमनुचितमित्येकदेशयुक्तित्वमिति भावः । किञ्च प्रकृतसूत्रस्थसिद्धान्तभाष्यविरोधादप्येकदेशयुक्तित्वमित्याह । अत एवेति । एकदेशयुक्तित्वादेव । उक्तप्रयोगयोः । हास्तिशीर्ष्या पैलुशीर्ष्या इतिप्रयोगयोः । अनभिधानमेवेति । एतदनभिधानाभिधानं पर्युदासानाश्रयणेन । तयोः प्रयोगयोः प्रामाणिकत्वे उपायान्तरमाह । यद्वेति । गोत्रावयवादितिसूत्रघटकोऽवयवशब्दो लोकप्रसिद्धावयवार्थापेक्षया विलक्षण इत्याशयेनाह । अवयवशब्द इति । अवन्त इति । अवेत्युपसर्गपूर्वकयुधातोरप्प्रत्ययान्तः । अप्रधानवाचीति । अप्रधानस्य लक्षणया प्रकृते बोधकः । तेन न नीलघटादिशब्दजन्यशाब्दबोधे नीलपदार्थेऽवयवत्वव्यवहारापत्तिः । गोत्रावयवा-

दित्यत्र कर्मधारयात्सप्तमी । मौत्वलादवयवशब्दस्य परनिपातः। सूत्रस्य प्रयोजनान्तरमाह । किञ्चेति । अवयुतमित्यस्य व्याख्या पृथग्भूतमिति। अनयोरुभयोरपीति।भारद्वाजीयभाष्ये उदाहरणत्वेन प्रदर्शितयोर्दैवदत्यायाग्नदत्त्येत्यनयोः। अपिना पूर्वोक्तानाम्पुणिकादीनाङ्ग्रहणम् । न चाणिञोरितिसूत्रव्याख्यानावसरे गोत्रशब्देन पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यर्थे गोत्रावयवादितिसूत्रारम्भस्य साधकत्वमुक्तन्तत्कथमुपपद्यतेऽगुरूपोत्तमार्थत्वादस्येति वाच्यम् । भारद्वाजीयभाष्यसम्मतप्रयोगसाधकस्य तस्यारम्भादित्यर्थात् । सूत्रे इति । सूतशब्दो भोजशब्दश्च ष्यङ्प्रत्ययम्प्राप्नोतीत्यनयोरर्थः । युवत्यामिति क्षत्रिय इति चोपाधिः पशाविति वत्तदाह।सूतशब्दादिति ।स्त्रियामस्य विधानात् क्षत्रियशब्दः क्षत्रियापरः । जातौ सूनीति । युवत्वजातिविशिष्टे रूढस्य सूतीतिरूपमित्यर्थः । क्रियाशब्दस्य तु सूता इत्येव भवतीति बोध्यम् । दैवयज्ञीत्यादिनिर्देशादपत्यार्थकप्रत्ययान्तानामेतस्मिन् सूत्रे ग्रहणमित्याशयेनाह। अनन्तरापत्यार्थमित्यर्थ इति । उभयत्र विभाषेयम् । गोत्रे प्राप्ते अनन्तराऽपत्ये आरम्भात् । इदम् । उभयत्र विभाषात्वकथनम् । अन्यथा । तस्यान्यविषकत्वस्यापि स्वीकारे ॥

॥ इत्यपत्याधिकारविवरणम् ॥

करणे घञिति । रञ्जधातोरिति शेषः । घञि च भावकरणयोरिति नकारलोपः । रञ्जनकर्म इति । रञ्जनमन्यदीयवर्णप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम् । एवञ्च तेन रक्तत्वञ्च तत्सम्बन्धप्रयोज्यतदीयवर्णप्रकारकप्रतीतिविशेष्यत्वमिति बोध्यम् । तत्सम्बन्धश्च पृथगग्रहणप्रयोजकः सम्बन्धविशेषः । तेन जपाकुसुमसम्बन्धाद्रक्तः स्फटिक इतिप्रतीतावपि न जापाकुसुममिति प्रयोगापत्तिः । रोचनाशब्देनेति । अन्त्यग्रहणमिति । अश्विन्यादिशब्देन तत्तन्नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचकस्य ग्रहणमित्यर्थः । स च । केवलनक्षत्रवाचकश्च । एवमिति । उभयवाचक इत्यर्थः। ननु यदि सूत्रघटको नक्षत्रशब्दस्तत्तन्नक्षत्रयुक्तचन्द्रलाक्षणिकस्तदा तत्तन्नक्षत्रयुक्तचन्द्रबोधकादश्विनीयुक्तचन्द्रशब्दादपि प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आह । स च नक्षत्रवाचकादेवेति । अश्विन्यादिशब्देभ्य एवेत्यर्थः । न तु नक्षत्रवाचकनक्षत्रशब्दादपि । अत्रायुक्त एव हेतुर्बोध्यः । ननु प्रकृते पुष्यशब्दः पुष्य-

नक्षत्रयुक्तशशियुक्तषष्ट्यादिघटीपरिच्छिन्नकालपरस्तस्य चाद्यभवत्वन सम्भवत्स्य-भेदे आधाराधेयभावाभावादत आह। अद्यतनमित्यादि । ननु लुबविशेष इतिसूत्रस्य व्याख्यावसरे षष्टिदण्डात्मकेति यद्व्याख्यातन्तस्य कथं लाभ इति चेदित्थम्। पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । नक्षत्रशब्दश्च तत्तन्नक्षत्रयुक्तशशिबोधक इति तत्तन्नक्षत्रयुक्तशशियुक्तकाल इत्यर्थे यः प्रत्ययस्तस्य लुप् स्यादविशेष इत्यस्य प्रत्यासत्त्या तत्तन्नक्षत्रेण शशिनो यावत्कालावच्छेदेन सम्बन्धस्तद्व्याप्यस्य विशेषस्य विवक्षा न चेदितिसूत्रार्थात्।एतेनाद्य पुष्य इत्युक्ते ह्यः श्वो वा नेति विशेषो गम्यत एवेत्यविशेष इत्यनुपपन्नमित्यपास्तम्।तद्व्याप्यत्वञ्च तत्परिच्छेदकसूर्यवृत्तिसङ्ख्यान्यूनवृत्तिसङ्ख्यावत्क्रियापरिच्छिन्नत्वमेव।एतद्विषयेऽपीति । संज्ञाविषयेऽपीत्यर्थः । द्वन्द्वाच्छः । अत्र नक्षत्रेणेत्यनुवर्त्तते तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । एवञ्च नक्षत्राणां यो द्वन्द्वस्तस्माद् युक्त इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । योयुक्तः स कालश्चेदिति सूत्रार्थ।।वार्त्तिकमिति।दृष्टं सामकलेर्ढक्दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्य इति वार्त्तिकात्। ननु क्रमविषयसाम्नो नित्यत्वात्कलिना दृष्टमित्यनुपपन्नमिति चेन्न। यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाऽज्ञायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते। परिवृतो रथः। तेनेति वर्त्तत इति। तृतीयान्तात्परिवृत इत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति। यः परिवृतः स रथश्चेत्। परिवृत इत्यस्य समन्ताद्युक्त इत्यर्थो न तु मूलोक्त इत्याह। समन्तादिति। अपाठ इति। अप्रशस्तः पाठ इत्यर्थः। मनोरमाविरोधादिति। तत्र तदेकान्तग्रहणं कर्त्तव्यमित्यस्य पुत्रैः पौत्रैः परिवृत इत्यत्र प्रत्ययाप्रवृत्तिः प्रयोजनत्वेनोक्ता। न हि पुत्रपौत्रैः समन्ताद्वेष्टनं सम्भवति। तदेकान्तेत्यत्र तच्छब्देन परिवृतशब्दार्थघटको विशेष्यभूतोऽर्थः परामृश्यते तस्यैकान्तस्तदेकान्तः। येन परिवृतः स तदेकान्तोऽवयवश्चेद्भवतीति विवक्षितम्। अवयवत्वं च अवयववत्तदभेदेन प्रतीयमानत्वम्। स्वरे विशेष इति। द्वैयवैयाघ्रेति द्वावप्यञन्तत्वादाद्युदात्तौ ताभ्यामञि द्वैपः। वैयाघ्रः। एतावाद्युदात्तावेव । सूत्राभावे त्वणन्तत्वादन्तोदात्तत्वं स्यात्। तत्र इति। तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते बोधनीय इति शेषः। तच्च। अपूर्वत्ववचनकारणीभूतमप्रवृत्तिनिमित्तञ्च। प्रकृत्यर्थगतम्। कुमारशब्दार्थगतम्। रूढेरिति। अत एवापूर्वः पतिर्यस्या इतिसमानाधिकरणपदको

बहुव्रीहिसमासः । आद्ये । द्वितीयान्तात्प्रत्यय इतिपक्षे । उपयन्तरि । एवञ्चा-पूर्वः पतिर्यस्यास्तासाहशी या कुमारी तामुपपन्नः कौमारः पतिः । द्वितीये । प्रथमान्तात्प्रत्ययस्वीकारे । उपयमनविशिष्टे स्वार्थे । एतच्च निपातनसामर्थ्या-ल्लब्धम् । उपयमनविशिष्ट इतिकथनेन विनाह्याप्राङ् न तथा प्रत्ययः । एव-ञ्चापूर्वपतिसम्बन्धः स्त्रीनिष्ठः प्रकृते कुमारशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थादुक्तं भवति । अपूर्वत्वस्य पतिनिष्ठस्य च प्रतीतिरनेन प्रवृत्तिनिमित्तेन स्वघटकत-या कारिता भवति । न च कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इ-ति वक्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तम् । एतेन स्त्रीनिष्ठापूर्वत्वे निपातनमिति ल-भ्यते एवञ्चापूर्वः पतिर्यस्या इत्यर्थे सामासानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एतद्वार्त्ति-कव्याख्यानावसरेऽपूर्वपतिङ्कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्त्ता । कुमारी अपूर्व-पतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्येति । भाष्यकृता प्रदर्शनेन वार्त्तिकस्य स्त्रि-या इत्यनन्तरम्पाणिग्रहणस्येति शेषपूरणेन व्याख्यानस्योचितत्वात् । द्विती-यमिति । कौमारी भार्येति रूपम् । स्याल्यवधिरिति । एतच्चार्थादुपपन्नम्भव-ति । शरावस्याधिकरणत्वात् । एवञ्च शाराव ओदन इति शब्दात्किञ्चिदपादा-नकोद्धरणोत्तरकालिकशरावाधिकरणकनिधानकर्म ओदन इत्याकारकः शाब्द-बोधः । उपयोगफला क्रियेति । उपयोगः फलं यस्या इत्यर्थः । उसो लाक्षणिक-त्वमुपपादयति । वसेः क्विपीति । वृत्तिः शरणमिति । भाष्येऽदर्शनात् । साव-नातिरिक्तेति । सावने तथा व्यवहाराभावात् । एतेन प्रकृतसूत्रविहितप्रत्यया-न्तस्य समुदायस्य रूढिरपीति लब्धम् । रूढ्यर्थतावच्छेदकञ्च मासनिष्ठं शुक्ल-प्रतिपदादिदर्शान्ततिथिसमुदायत्वम् । कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ततिथिसमु-दायत्वं वा।एवञ्च पौषादिपदं योगरूढम्।न च सौरेऽपि पौषव्यवहारात्पौषपदं केवलरूढमेवास्तु तस्मिन् रूढार्थतावच्छेदकञ्च धनुस्थरविविशिष्टत्वमेवास्त्विति वाच्यम्। तथा सति तस्मिन् पौर्णमासीतिसूत्रेण योगप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्तेः।न च सौरेऽपि धनुस्थरविविशिष्टपौर्णमासीघटिते एव तथा व्यवहार इति वाच्यम्।यस्मि-न्वर्षे पौषशुक्लपञ्चीयपौर्णमासीप्राक्क्षिथावेव मकरसंक्रान्तिस्तस्मिन्सौरे पौषव्यव-हाराभावप्रसङ्गात् । एव योगार्थाभिन्न एव शक्तिः सौरे तु धनुस्थरव्यारब्धे त-था व्यवहारः स्थलपद्मे पद्मव्यवहारवद्गौणः । पुष्यपदञ्च न केवलमायुष्यनक्षत्र-

मात्रबोधकमणप्रत्ययप्रकृतिबोधकम्। पौषी या पौर्णमासी तस्यान्नियमेन पु-ष्यनक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा योगस्य नियमाभावात् किन्तु पुनर्वसुपुष्यान्यतरबोधक-म्। अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः। शेषा मासा द्विभा-ज्ञेयाः कृत्तिकादिव्यवस्थयेति वचनात्। न च पौषादिपदस्यतुस्यरथ्यारब्धे श-क्तम्पौषीपौर्णमासीघटिते गौणमित्येवास्त्विति वाच्यम्। सा वैशाखस्यामावस्या या रोहिण्या सम्पद्यते इति श्रुत्या चान्द्र एव शक्तिकल्पनात्। फल्गुनीनक्षत्रे-ण युक्ता फाल्गुनीत्यत्र फल्गुनीपदस्य पूर्वफाल्गुनी उत्तरफाल्गुनी हस्त इ-त्येतत्त्रितयपरतया यस्मिन्वर्षे हस्तनक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा युक्ता फाल्गुनस्य पौ-र्णमासी तस्मिन्वर्षे चैत्र्यांश्चित्रास्वात्यन्यतरयोगसम्भवेन तदुत्तरं वैशाखामावा-स्यायां रोहिणीयोगस्य सम्भवात्।यदि मेषस्थरविविशिष्टमासत्वं वैशाखत्वन्तदा वैशाखामावास्यायां सूर्यस्य मेषस्थत्वे चन्द्रमसश्च रोहिणीयोगेऽमावास्यैव न स्यात्। अमा सह वसतोऽस्याश्चन्द्रार्काविति व्युत्पत्तेः प्रसिद्धत्वात्। सूर्याच-न्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति गोभिलवचनाच्चामावास्यान्ते चन्द्रस्य सूर्यराशाववस्थान नियमात्सूर्यस्यापि वृषस्थत्वमुपपादनीयमतश्चान्द्रे वैशाखे वैशाखपदस्य शक्तिरिति। मेषादिस्थे सवितरि यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः। चै-त्राद्यः स विज्ञेयः पूर्त्ति द्वित्वेऽधिमासोऽन्त्य इतिवचनाच्छुक्लप्रतिपदादिचा-न्द्रामावास्यायां वृषराशौ सूर्यावस्थानस्य तस्याश्च वैशाखस्य समासेऽपि सम्भव इति द्रष्टव्यम्। केचित्तु पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषीत्यत्र पुष्यनक्षत्रस्य योग एव न विवक्षितः। किन्तु पुष्ययोगयोग्यतैव। तद्योगयोग्यत्वञ्च तद्योगयोग्यता वच्छेदकधर्मवत्त्वम्। योग्यतावच्छेदको धर्मश्च धनुस्थरव्यारब्धपक्षीयत्वम्। एव-ञ्च पौषीपदस्य धनुस्थरव्यारब्धपौर्णमास्यां शक्तौ पौषपदमपि धनुस्थरव्यारब्ध-पौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्ने शक्तमिति पौषपदस्य योगरूढत्वमव्याहतम्। ए-वमेव सर्वत्र बोध्यमिति वदन्ति। साम्नायानुजावरेत्यादीति। साम्नायानुजा-वरानुषूकचातुष्प्राकाश्यराचोग्रवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्त-मानि इति। साऽस्य देवता। प्रथमान्तादेवतोपाधिकात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युः। सम्बन्धित्वं नित्यादि। एतेन सम्बन्धित्वमेव प्रत्ययार्थतावच्छेदकम्। प्रत्ययार्थश्च क चित्प्रदेयम्। क चिन्मन्त्र इत्युक्तम्भवति। वृत्तिस्वभावलभ्यमिति। तादृशेऽर्थे

एव प्रकृतसूत्रे देवतापदोपादानेन प्रत्ययविधानाद्देवतात्वेन देवताऽपि प्रतीयते । तथा च ऐन्द्रन्दधीत्यादौ प्रकृत्यर्थाभिन्नदेवतासम्बन्धित्वावच्छिन्ने प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य शक्तिरिति भावः । ऐन्द्रन्दधीत्यादौ हविषि देवतासम्बन्धित्वञ्च देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वम् । मन्त्रे तद्देवताकत्वरूपसम्बन्धित्वञ्च तदुद्देश्यकत्यागकरणत्वेन श्रुतिबोधितत्वम् । न च मन्त्रं विनापि हविःप्रक्षेपादिरूपक्रियाजननात्कथम्मन्त्रस्य करणत्वमिति वाच्यम् । करणत्वस्य त्यागाङ्गव्यापारकत्वरूपत्वात् । व्यापारश्चोच्चारणरूपः । मूले द्रव्ये उद्देश्यविशेष इति । अत्र द्रव्यपदोत्तरसप्तम्यर्थो विषयिता । उद्देश्यविशेष इत्यस्य स्वत्वप्रकारकेच्छोद्देश्य इत्यर्थः । एवञ्च त्यज्यमानद्रव्यविषयित्वावच्छिन्नस्वत्वप्रकारितावदिच्छोद्देश्यो देवतेत्यर्थः । लाघवादाह । मन्त्रस्तुत्येति । मन्त्रेण स्तुत्येत्यर्थः । ऐश्वर्यकर्मण इति । ऐश्वर्यार्थकस्येत्यर्थः । ऐश्वर्यञ्च त्यज्यमानद्रव्यनिरूपितम् । आग्नेयशब्दस्य ब्राह्मणपरत्वमनुपपन्नमित्याशङ्कते । अग्नाउद्देशेनेति । व्यस्तस्यैव देवतात्वं ऽपीति । प्रत्येकञ्चतुर्थीश्रवणेन विशेष्यवाचकदेवशब्दप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकविश्वशब्दघटितस्य देवतावाचकत्वे ऽपीत्यर्थः । वैश्वदेव्यामिक्षेति । तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रेत्यर्थः । ब्रह्मणि रूढस्येति । को ब्रह्मात्मानिलार्केषु शमने सर्वनाम्नि च । पावके च मयूरे च सुखशीर्षजलेषु कमितिकोशात्कब्रह्मण्ययं रूढः । ननु केवलः कशब्दो यदि ब्रह्मणि वर्त्तते तदा कस्मा अनुब्रूहीति प्रैषविरोध इत्यत आह।कस्मा इति। अत्र । कस्येदितिसूत्रे । तन्त्रेण । विभक्त्यन्ततन्त्रेण । शब्दपरत्वे ऽपि । किम्शब्दानुकरणत्वे ऽपीत्यर्थः। किंशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वे साधकमाह । अत एव । किंशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वादेव । अत्रैव साधकान्तरमाह । विष्णुसहस्रनामसु चेति । संज्ञात्वादिति । ब्रह्मसंज्ञात्वादित्यर्थः । अत एव। आधुनिकसंज्ञाया एव प्रतिषेधादेव । कस्येदितिसूत्रे तन्त्रेणोभयोर्निर्देशे भाष्यं साधकमाह । तदुक्तमिति । तदुक्तमिति । अथ किमः । अथापि न किमः । उभयथापि कस्मा अनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च क इति । तदेतद्व्याचष्टे । कशब्दस्येति । अपर आह । यद्येव किमः । अथापि न किमः । उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यमिति । अत्र

भवितव्यमित्यनेन स्वस्य तद्विषये सम्मत्यभावः सूचितः। तथा चोभयथेत्युक्ति-रेकदेशिनः। तद्द्वयेति। प्रथमोक्तोभयथेत्यादिद्वयमित्यर्थः। भाष्याद्यसम्मतत्वात्। पाठेन सर्वनामसंज्ञा क्रियते। इत्यादिविरोधात्। अत एव विश्वेषान्देवाना-मिति प्रयोगविरोधो नेति बोध्यम्। अन्त्य इति। त्यदादेरेव किमः कादेशवि-धानादिति भावः। ननु परत्वादादिवृद्धिरित्यसङ्गतम्। इकारविधानसामर्थ्ये-नैव लोपो न भविष्यतीत्यत आह। उत्कृष्टत्वादिति। तत्त्वञ्च। उत्कृष्टत्वञ्च। आयमिति। अोर्देवताऽस्य आयम्। बोधः। आदिवृद्ध्या लोपबाधः। वारिश्या-डुं वा आख्यत् अवञ्चारत् अबबाहदित्यादौ निषेधार्थमग्लोपीत्यत्र पत्याहार-ग्रहणन्तञ्च वृद्ध्यपेक्षया लोपस्य बलवत्त्व एव सङ्गच्छत इत्याशयेनाह। के चि-त्त्विति। अत एव। सामान्यापेक्षनियमस्वीकारादेव। तदप्राप्तिः। वृद्ध्या बा-धाल्लोपाप्राप्तिः। न सा। न पूर्वमत्र वृद्धेः प्राप्तिः। ननु लोपस्य बलवत्त्वे आ-यमितिरूपासिद्धिरत आह। आयमितीति। अत एव। लोपस्य बलवत्त्वादेव। अन्यथा। लोपस्य बलवत्त्वाभावे। तत्पक्षे। वृद्धेर्बलवत्त्वपक्षे। मस्येत्वे। कस्ये-दितिसूत्रेणालोन्त्यपरिभाषया मस्येत्वे। लोपसवर्णदीर्घौ बाधित्वा। परत्वा-ल्लोपं वार्णादाङ्गं बलीय इति सवर्णदीर्घञ्चाधित्वेत्यर्थः। तदसिद्धिः। कायमि-तिरूपासिद्धिः। मम तु। वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्ववादिनो मम त्वित्यर्थः। एतेन। सामान्यापेक्षज्ञापकेन वृद्धेर्लोपस्य बलवत्त्वस्वीकारेण। शौवं मासम्। शुनो विकारः अवयवो वा। प्राग्गिरजतादिभ्योऽञित्यञ्। न प्राप्नोतीति। वृद्धियोग्य-स्याभावेन निषेधाप्राप्त्या तत्सन्नियोगशिष्ट ऐजागमो न प्राप्नोतीत्यर्थः। ज्ञ इति। जानातीति ज्ञः। इगुपधज्ञाप्रीकिर इति कः। परिहारदिगेषेति। परिहारप्रद-र्शनमार्गसूचनन्त्वत्र निर्भर इति भावः। अत्र टिलोपं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्ते-त्युपादानाद्वृद्धेर्बलवत्त्वन्ते न नाश्रितम्। तदपास्तम्। पूर्वोक्तज्ञापकेन वृद्ध्यपेक्ष-या लोपस्यैव बलवत्त्वात्। दोषाभावपरभाष्यमिति। अत्र नुगागमात्पूर्वमपि यस्येतिलोपस्य वृद्धिबाधकस्य प्राप्तेरिति यं विधिम्प्रतीतिन्यायसञ्चारो नास्तीति भावः। एतस्यैकदेश्युक्तित्वञ्च वृद्धेर्लोपबाधकत्वाभिप्रायेण तेनोक्तम्। तदेव चिन्त्यमिति। पूर्वोक्तरीत्या लोपस्य बलवत्त्वादिति भावः। अत्र कैयटानुयायि-नः। आयमितिपूर्वोक्तरीत्या वृद्धेर्लोपबाधकत्वे नोचितमेव। न च स्त्रीपुंसा-

भ्यामितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तस्य दोषान्तरोपलक्षणत्वात्। किमो मस्य त्वेऽन्त्यस्य वृद्धिस्बाधित्वा आदिवृद्धा भवितव्यम्। तस्या अन्त्योपधावृद्धिबाधकत्वात्। अन्यथा गार्ग्य इत्यत्रापि यस्येतिलोपस्बाधित्वाऽजन्तलक्षणवृद्ध्यापत्तेः। किमः कादेशो निपात्यत इतिकैयटोक्तत्वाच्च। वार्णादाङ्गम्बलीय इतिवचनन्तु समाननिमित्तकत्वाभावेन व्याश्रयत्वान्न प्रवर्त्तत इति। ननु यदि प्रत्ययसन्नियोगेनोक्तरूपनिपातनन्तदाऽऽपोनप्त्रे स्वाहेत्यत्र प्रत्ययसन्नियोगाभावादुक्तरूपासिद्धिरत आह। अपोनपृत्र इति। ननु पित्रीयतीत्यादौ रिङादेशविधानेऽप्यकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे सिद्धे रीङि दीर्घोच्चारणं व्यर्थमत आह। अङ्गवृत्ते ति। अनिर्द्दिश्यमानेति। अङ्गेत्यर्थः। सर्वादेशत्वे ति। अनेकाल्त्वात्। अमेति। एतेन ऋदन्तस्याङ्गस्येत्यर्थेऽपि निर्द्दिश्यमानपरिभाषाऽनेकाल्परिभाषयोरेकवाक्यतया निर्द्दिश्यमानस्य सर्वस्येत्यर्थात्प्रकृते च ऋत इत्यनेन ऋवर्णस्यैव निर्द्दिश्यमानतया तस्यैवादेशे सिद्धे ङित्त्वं स्पष्टार्थमेवेति सूचितम्। सम्प्रदाय इति। अत्रारुचिः पूर्वोक्तैव। महाराजप्रोष्ठपदादित्यत्र निर्द्दिष्टमहाराजेतिपदं व्याचष्टे। महाराज इति। ताद्रूप्यानतिदेशादिति ताद्रूप्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावात्। उत्तरपदादित्वविशिष्टाच्त्वस्य वर्णमात्रवृत्तित्वादिति भावः। एतेन। पूर्वोक्तरीत्या इन्द्रशब्दस्यानचकत्वेन। ननु मरुच्छन्देन्द्रशब्दयोः समस्त एव सूत्रसार्थक्यम्भविष्यतीत्यत आह। मरुदादिभिरिति। न च सोमेन्द्र इत्यत्राप्यजाद्यदन्तत्वादिन्द्रशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति वाच्यम्। अत्र सोमशब्दस्य महेश्वरवाचकतयाऽभ्यर्हितत्वेति पूर्वनिपातसम्भवात्। अनेनैव। नेन्द्रस्येत्यनेनैव। अन्तादिवच्चेति सूत्रे एवमुक्त्वा गुडोदकमित्यत्रोदके केवल इतिपूर्वपदान्तोदात्तत्वस्य पूर्वम्प्रवृत्तौ तत एकादेश इति हि फलं स्पष्टम्। ईदृशे एवार्थ इति। पूर्णो मासोऽस्यामित्यर्थ एवास्य पौर्णमासीशब्दस्य साधुत्वमित्यर्थः। मातरि षिच्चेति वार्त्तिकम्। प्रयोजनान्तरेति। यथाऽविदूसशब्दादाख्यानार्थे णिचि टिलोपे क्विपि पदान्ते विसर्गसिद्धिः अन्यथा षकारस्य स्थाने रुत्वन्न स्यादिति यत्केन चिदुक्तम् तन्निरस्तम्। यत्तु सोढादीनामादेशत्वान्न षत्वप्राप्तिरिति तन्नेत्याह। दुर्घ इतीत्यादि। यौवनमितीति। युवतीनां समूह इत्यर्थे युवतिशब्दादणि भस्याढ इति पुंवद्भावे टिलोपे प्राप्ते प्रकृति-

भाव:। अनुदात्तादिरयमिति। तथा च यौवतमित्यत्रानुदात्तादेरञित्यञ्। सोऽनुनासिक इति। यणनुनासिक इत्यर्थः। वार्त्तिकस्थाहन्शब्दस्य कालवाचकत्वभ्रमवारणायाह। क्रताविति। ननु महावाते वातयेतिप्रयोग इष्यते स च समूहासम्भवान्नोपपद्यत इत्यत आह। दिग्भेदेनेति। यथासंख्यार्थ इति। योगविभागाभावे यप्रत्ययस्य समुच्चयार्थश्चकारस्याप्युपादेयतया प्रत्ययानाञ्चतुष्ट्वाद्यथासंख्यन्न स्यात्। तस्य निवास इतिसूत्रेण विषयो देश इत्यस्य गतार्थतान्निराचष्टे। विषयः खल्वत्रानिति। प्रत्ययोपाधिरिति। प्रत्ययार्थविशेषणम्। नन्वेवं विषयार्थकप्रत्ययान्त एव देशाभिधायको भविष्यतीति देशपदमनर्थकमत आह। क्वचिद्देशेति। एवञ्च। सोऽस्येत्यनुवृत्तौ च। प्रथमान्तेभ्यः प्रयोजनयोद्धृवाचकेभ्योऽस्य सङ्ग्रामस्येत्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। ननु घञन्तस्य पुल्लिङ्गत्वात्सा इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह। सेति स्त्रीलिङ्गमिति। तत्फलमिति। कृद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तिफलमित्यर्थः। ननु गतिकारकसमभिव्याहृतकृदन्तं यत्र तत्र तद्विशिष्टस्यैव कृद्ग्रहणेन ग्रहणमितिपरिभाषार्थाद्घञन्ताद्विधीयमानः प्रत्ययोऽत्र श्येनपातशब्दाद्भविष्यतीति पाते ञ इत्यनुपपन्नमत आह मूले। ञप्रत्ययपरे पातशब्द इति। एवञ्च पातशब्दस्य ञप्रत्ययपरत्वमात्रमपेक्षितन्न तु ञप्रत्ययविधानावधित्वमिति भावः। घञन्तसामान्यात्प्रत्ययमाशङ्क्याह। इतिरिति। कर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्थभाष्येति। तत्र हि कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम्! किङ्कारणम्। लप्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यतेऽत्र षष्ठी लप्रयोगे नेति। तस्य कर्मकर्त्रर्थन्तर्हि कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम्। कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात्। अन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च। तत्र कृत्प्रयोग इष्यते। तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते इत्युक्तम्। अत्र भाष्ये नैतदस्तीत्यादिना यथोक्तम्प्रयोजनन्न कृद्ग्रहणस्येति दर्शयति। प्रकृतसूत्रे कर्तृकर्मपदोपादानेन स्ववाच्यतावच्छेदककर्तृत्वकर्मत्वे उपस्थिते तयोश्च ससम्बन्धिकत्वान्निरूपकाकाङ्क्षत्वात्ताभ्याङ् क्रिया आक्षिप्यते सा चार्थरूपा न प्रयुज्यत इति तद्वाचकशब्देऽपि सति क्रियावाचकशब्दप्रयोगे सति ये तद्वाच्यक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मत्वे तद्विशिष्टवाचकात् षष्ठीति सूत्रार्थः कृद्ग्रहणाभावेऽपि भवि-

ष्यतीति दर्शयति। धातोर्हि इय इत्यादिना। एवञ्च क्रियावाचकत्वमुक्तद्वय-
प्रत्ययान्तयोरिति तयोरेवाक्षेपो भविष्यतीति भावः। न च क्रियावाचकाक्षे-
पेऽपि धातोरेवाक्षेप इत्यत्र किम्प्रमाणम्। तेन दीव्यति खनति जयतीति
सूत्रविहिततद्धितानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावाचकत्वा-
दिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन कारकान्वययोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न
तद्धितादिवाच्येति निर्णयेनादोषात्। अत एव देवदत्तेन शत्योऽश्वः। आ-
श्विको भूमिमित्यादयो न प्रयोगाः। अत एव हिरुगादियोगे न द्वितीया
इति। न च विग्रहघटकादधीत इत्यादिशब्दादेककर्तृकमध्ययनमिति बोधः।
व्याकरणशब्दात्तु व्याकरणकर्मकाध्ययनकर्त्तेति बोध इतिवृत्तिविग्रहयोः स-
मानार्थत्वनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्। आख्यातन्तद्धितकृतोरितिसमानार्थ-
त्वाव्याघातात्। तदेतदाह। अधीत इत्यादि। उभयोः। अधीतेवेदेत्यनयोः।
प्रकृतसूत्रभाष्ये उक्थादीन्युच्यते कान्युक्थानि। सामानि। यद्येवं सामग-
मात्रे औक्थिक इति प्राप्नोति। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्भविष्यतीति।
उक्थार्थमुक्थम्। इह उक्थान्यधीते औक्थिकः। एतेनउक्थशब्दो येषु सा-
मसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते इत्यर्थादुक्तम्भवति। यदधीयाने प्रत्यय
इष्यते तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति कैयटः। यदधीयाने। प्रातिशाख्यमधीया-
ने। असामगेऽपीति शेषः। प्रश्नाशयोऽयम्। ततोऽग्रे तादर्थ्यादित्यनेन लक्षण-
या उक्थलक्षणम्प्रातिशाख्यशास्त्रम्। मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो
नेष्यते। तत्र वाक्यमेव भवति। उक्थान्यधीते वेद वेति। उक्थान्यधीते इत्य-
औक्थशब्दः प्रातिशाख्यपर एव। तस्मात्प्रत्यये कृते औक्थिशब्दः प्रातिशा-
ख्यमधीयाने वर्त्तते। तदग्रे भाष्ये य इदानीमौक्थिक्यमधीते कथन्तत्र भ-
वितव्यम्। औक्थिक इत्येव तत्र भवितव्यम्। कथम्। तस्येदमित्यणाल्लुक्।
तस्येदमित्यणाल्लुग्वक्तव्यः। तस्येदम्प्रत्ययस्य च। स तर्हि वक्तव्यो न वक्तव्यः।
इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। औक्थिक्यमधीते। उक्थान्यधीते। औक्थिक
इति। तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अ-
विरविकन्यायेनेति। औक्थिशब्दात्प्रातिशाख्याध्येतृवाचकादौक्थिकानामा-
म्नाय इत्यर्थे छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इति ञ्यः। स चाम्नायः प्राति-

शाख्यमेव। तस्ये दम्प्रत्ययादिति वार्त्तिके षष्ठ्यर्थे पञ्चमी। अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्याणो लुगाम्नाये विहितस्य अस्य च लुगित्यर्थः। नानयोः। अध्येतृवेदित्रोः।अनभिधानादिति।अत्र मानन्तु भाष्यकारोक्तिरेव। एतच्च कैयट इति। एवं हि भाष्ये उक्तम्। विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृत इति। इकक्। ठक्। अत्र कैयटः। अकल्पादेरित्येतदानन्तर्यात्सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधङ्करोति। अत एव भाष्ये अकल्पादेरिति किमर्थम्। काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम्। द्विगाविति। तिस्रो विद्या अधीत इत्यर्थे द्विगावित्यर्थः। ताभ्याम्। शतषष्टिशब्दाभ्याम्। प्रोक्तशब्दस्यार्थपरत्वशाप्यमिति प्रोक्तार्थकप्रत्ययपरत्वोपपत्तये आह। स्वरितत्वादिति। आपत्यार्थं वचनमिति। अपत्ये भवो यः प्रत्ययस्तदर्थमित्यर्थः। सौत्रमार्षपदं व्याचष्टे। ऋषिप्रकृतिकेति। अत एव मूले उक्तम्। आर्षग्रहणेनेति। कुर्वादिरिति। अतोऽत्र ण्यः। ततः। ण्यान्तात्। वृद्धत्वाच्छे प्राप्ते ऽण्बाधनार्थमाह। वामरथ्यस्येत्यादि। न लुगिति। ऋषिशब्दोच्चारणेन विहितस्याणोऽभावात्। भाष्योक्तत्वेनेति। ऋष्यभिधायकत्वेनैव लुकः प्राप्तेरिति भावः। मन्त्रग्रहणादिति। जुष्टेतिसूत्रपठितस्य छन्दःशब्दस्य शक्यार्थपरत्वे तदनुवृत्त्यैव सिद्धे मन्त्रग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः॥ चेनेति। अनुक्तसमुच्चयार्थकेन चेनेत्यर्थः। काश्यपिन इति। कश्यपशब्दात्प्रोक्तार्थे काश्यपकौशिकेति णिनिश्छन्दसि ततोऽध्येतरि जातस्याणो लुक्। वार्त्तिकारम्भेऽपीति। अपिना प्रत्याख्यानपक्षे तु भसंज्ञया बाधस्य परिग्रहः। अयम्भावः। यदि सुबन्तादध्येतरि प्रत्ययः स्यात्तर्हि ऽन्तर्वर्त्ति सुपः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमितिसूत्रेण सुबन्तत्वात्पदत्वे सति न लोपः स्यात्। न च भसंज्ञया बाधः। स्वादिष्वसर्वनामस्थानइतिसूत्रप्राप्तपदत्वस्य तया बाधेऽपि मात्र न प्रवर्तते प्रोक्तादितिसूत्रेणाध्येत्रर्थकस्य लुकापहारात्। न च असर्वनामस्थाने यचीतिसूत्रस्य यकारादावजादौ सर्वनामस्थाने पूर्वम्पदन्न मत्त्ये चेत्सुबन्तमस्ति तदपि पदन्नेति व्याख्यानेन पदत्वनिषेधो भविष्यतीति वाच्यम्। उत्तरपदत्वे चेतिवार्त्तिकप्रत्याख्यानाय तथा तस्यार्थस्य योगविभागेन स्वीकारेऽपि वार्त्तिकारम्भपक्षे तादृशार्थकल्पने मानाभावात्। यदि णिनिप्रत्ययान्तात्सुबुत्पत्तेः प्रागेवाध्येत्रर्थकः प्रत्ययस्तदा तु

न पदत्वप्राप्तिरिति भावः । प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति यदुक्तन्तन्नाभायाह । प्रोक्तादित्यनुवृत्तमिति । कठमहदिति वदिति । यथेदमसाधु तद्वदित्यर्थः । प्रत्ययान्तत्वे दिति यद्व्याख्यातन्तत्फलमाह । जनपद इति । कर्तरि तृतीयेति । एवञ्चैतदन्वयाय निर्वृत्तमित्यत्रान्तर्भावितण्यर्थाद्वृतुधातोः कर्त्तरि क्तः । व्याख्यानादिति । भाष्ये अदूरभवश्चेतिसूत्रानन्तरङ्किम्पुनरयमेकयोग आहो स्विन्नाना योगा इति वितर्क्य नाना योगा इतिपक्षे ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्यमर्थादेशनन्तस्यैव विषये स्यादिति शङ्कायामुक्तम् । नैष दोषः । गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा । गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं घोषङ्गच्छति तद्वदधिकारा इत्युक्तम् । एतेन सर्वेषामुत्तरत्र संबन्धाय चकारस्य पूर्वोक्तार्थत्रयसमुच्चायकत्वं स्पष्टमेव लभ्यते तन्मूलकादित्यर्थः । न्याय्यत्वादिति । मतोश्चेति न्यासे उभयोः पञ्चम्यन्तत्वात्सामानाधिकरण्यन्याय्यमित्यर्थः । सूत्रस्थभाष्यादिति । तत्र हि रोण्या अण् प्रयोजनमित्युक्तम् । अनुशतिकादित्वादेतत्सूत्रोदाहरणे भाष्योक्ते उभयपदवृद्धिः । विशेष्यानुरोधीति । नीलो घट इत्यादौ नीलादिपदस्येव । कटुवदरीति । अदूरभवार्थे जातस्याणो वरणादिभ्यश्चेति लुप् । तदेतदिति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणताया लोकसिद्धत्वात्प्रत्याख्येयप्रदर्शनं विना प्रत्याख्यानासम्भवादादौ प्रदर्श्य तत्पूर्वोक्तमित्यर्थः । इत्यादिनो बोध इति । किन्तु जनपदत्वव्याप्याङ्गदेशत्वादिनैवेति शेषः । प्रसङ्गादिति । खण्डनीयप्रसङ्गादित्यर्थः । भाष्यरीत्या मूलोक्ताद्विशेषमाह । अतीतरात्र इति । अन्यरीत्यापि कृतं सूत्रं व्याख्यातुमुचितमित्याशयेन व्याचष्टे । अत्र सुपीत्यनुवर्त्तत इति । सूत्राभावेऽपि सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते । यद्यपीति । अन्यार्थं सूत्रमित्याशयेन समाधत्ते । तथापीति । इदमपीति । गुणवचनानामितिवचनमपि । तत्पक्ष इति । पदसंस्कारपक्ष इत्यर्थः । भाष्यरीत्येति । तत्र हि समाससंज्ञाया गुणवचनसंज्ञाबाधकत्वोक्तेः । अत एव । समासस्य गुणवचनत्वाभावादेव । न चानेन न्यायेन परिहृतमिति पूर्वोक्तं विरुध्यते अस्मिन्न्यासे गुणवचनानामित्युक्तेरिति वाच्यम् । तत्रत्यगुणवचनशब्दस्य किञ्चिद्व्यक्तिविशेषणीभूतार्थतात्पर्यकपरत्वात् । सिद्धे सतीति न्यायेनाह । सैवेति । तत एवाह । तदेवेति । अभिरूपपद इति । प्राप्नोतीति शे-

ष: । अन्यथा । अणोऽस्वीकारे । अर्थान्तर इति । तेन निर्वृत्तमित्याद्यर्थे । दे-शत्वेनेति । नद्यामपि मत्स्यादिस्थितेस्तत्सम्बन्धिदेशत्वेनेत्यर्थः । मध्वादिभ्यश्चे-तिसूत्रे विशेषं वक्तुम्प्रतीकमधृत्वैव व्याचष्टे । मध्वादीति । यदि मध्वादिष्वि-क्षुशब्दपाठः स्यात्तदा प्राप्तयोरञस्तेषु पाठाद्विधेन मतुपि सतीक्षुमतीत्य-स्य सिद्धौ विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । मत्वर्थ एवेति । एवकारेण निर्वृत्ताद्यर्थव्यवच्छेदः । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि पदसंज्ञायास्तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञाबाधिका भविष्यतीत्युक्तम् । यदि निर्वृत्तादिष्वप्यर्थेषु स्यात्तदा तत्र पदत्वप्राप्तिर्न निवारितेति भाष्यकारस्य न्यूनत्वापत्तिः । अल्लोपस्य । टि-लोपस्य । दत्तोत्तरत्वात् । पदेऽन्त इत्यर्थेन तत्र स्थानिवद्भावनिषेधव्यावृत्तिपर-भाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्ध इत्यत्र पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य चे-पादिकस्य ग्रहणमिति हि तत्रोक्तम् । एवमुक्तमिति । आग्रयोर्भय इत्येवम्-क्तम् । अनुदात्तार्थमिति । अन्यत्र तूदात्तनिवृत्तिस्वरेणैव सिद्धम् । उच्चारणा-र्थोकारसहिता इति । ननु विल्वशब्दप्रकृतिकस्वार्थिकान्तनिर्देश एव किन्न स्या-दत आह । व्याख्यानादिति । सन्नियोगशिष्टपरिभाषाज्ञापनपराकरमूलका-द्व्याख्यानादित्यर्थः । इदमेव । कग्रहणमेव । अत एव । सन्नियोगशिष्टानामिति-परिभाषास्वीकारादेव । उपधाया इति वर्त्तते न वेति । सूत्रेतिभागस्यम-रस्थानामित्यतः ॥

॥ इति चातुर्थिकाः ॥

विशेषयतयेति विवक्षाया: फलमाह । एवञ्चेति । ध्वनितञ्चेदमिति । उत्स-र्ग. शेष एवासाविति विशिष्य समाधानेन । विषयलाभार्थमिति । यदि के-वलाधिकार एव स्यात्तदा वक्ष्यमाणा घादय: प्रकृतिविशेषाद्विधीयन्ते तेषां शैषिकाश्च प्राप्तिरिति तादृशविषयलाभो न स्यात् । लक्षणत्वे तु अश्वैक-ह्यते आश्वो रथ: । आश्वेन प्राप्यते मनुष्य इत्यत्र तु वाक्यमेव न तु प्रत्य-य: । अधिकारस्य फलमाह । तस्येदमिति । टाप: शीघ्रोपस्थितिकत्वादाह । अव्ययसाहचर्यादिति । एवञ्चाचोऽपि शीघ्रमेवोपस्थिति: । न पुंवत्त्व-मिति । न पुंवद्भावेनाकारनिवृत्ति: । केचिदिति । भाष्यानुसारिण: । इ-

ष्टेः। सर्वनाम्न इतीष्टेः। अनव्ययग्रहणेऽपीति। अपिना अव्ययस्य सङ्ग्रहः। साहचर्यपरिभाषा तु द्विस्त्रिश्चेतिसूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणादनित्येति भावः। राङ्कवक इति। रङ्कुषु जातो मनुष्य इत्यर्थः। क्वाचित्कम्पाठं खण्डयति। राङ्कव इति। तस्य इति। मनुष्यस्य इत्यर्थः। कच्छादिभ्य इति। रङ्कुः कच्छादिरिति प्रागेवोक्तम्। पदान्तत्वादिति। प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वात्। असंज्ञायामितिसप्तमीनिर्देशात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य संज्ञात्वे व्यावृत्तिरिति भ्रमनिवारणायाह। सूत्र इति। माधुर इति। मधुरायाम्भव इत्यर्थः। ङीषन्त इति। गौरादिङीषन्तः। मध्योदात्त इति। आधानमित्यत्राङ्पूर्वाद्धाञो ल्युटि आङा समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाधानशब्द आद्युदात्त इति भावः। स्वरे विशेष इति। यद्यणाञ् स्यात्तदा शार्कराधानशब्द आद्युदात्तः स्यात्। सम्प्रति त्वणन्तत्वादन्तोदात्तो भवतीति विशेष इत्यर्थः। अञ्निरूपितापवादत्वोपपत्तये आह। तस्येति। इञश्चेतिसूत्रानन्तरङ्गोत्रमिहेत्युपादानेन इञश्चेतिसूत्र एवेति भ्रान्तिवारणायाह। सूत्रद्वयेपीति। तत्फलम्मूले पाणिनीयमिति। अत्रेञ्प्रत्ययो यूनि न तु गोत्रे। मूलेऽणोऽपवाद इत्युक्तस्यापवादशब्दो बाधकपरस्तेन यत्फलितन्तदाह। प्रतिषेध इति। तेन। पूर्वोक्तज्ञापकेन। ज्ञीयसिद्धिरिति। जानातीति ज्ञा। ज्ञाया अयं ज्ञीयः। सामर्थ्यादिति। वृद्धिग्रहणाभावेऽचामिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी स्यात्। विकल्पार्थमिति। प्राचान्देश इतिनिर्देशात्। अन्यथा प्राग्देश इत्येव वदेदिति भावः। व्यवस्थितविभाषेति। अत्र मानमेतत्सूत्रस्थमेङ् प्राचान्देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम्। सैपुरिकी सैपुरिका। स्कौनगरिकी। स्कौनगरिकेति भाष्यमेव। अत्र। मनुष्यनाम्नि। अत एव। आधुनिकसंकेतितस्य ग्रहणादेव। सार्थकमिति। अन्यथा देशवाचकस्यापि नामधेयत्वात्तेनैव सिद्धे किमनेन। केचिदिति। मुख्याः। अन्ये त्विति। अत्रारुचिबीजन्तु एङ् प्राचामितिसूत्रस्य विध्यर्थत्वकल्पनमेव युक्तम्। विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानितिन्यायादिति। ननु उच्चारणार्थकस्यापीत्संज्ञां विना निवृत्त्यभावाद्विशेषोपादानमफलमत आह। विधेयघटकेति। तदतिरिक्तेति। उच्चारणातिरिक्तेत्यर्थः। अनुबन्धस्य व्यत्यासेनोच्चारणन्तु स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थम्। विपरीतनियम इति। उवर्णान्ताद्देशवाचिनो ह्र-

द्वाच्चेत्प्राचामिवेति नियम इत्यर्थः । व्याख्यानादिति । अप्राग्देशवाचिनो वृद्ध-स्योवर्णान्तस्याप्रसिद्धत्वमूलकहरदत्तीयव्याख्यानादित्यर्थः । धन्व मरुदेश इति । समानौ मरुधन्वानाविति कोशे पाठात् यद्यप्ययम् पुंलिंग इति ततो भाति । तथापि भाष्ये आष्टकन्नाम धन्वेतिपाठान्नपुंसकलिङ्गोऽपीत्याशयेनेह धन्वेत्यु-क्तम् । व्याख्यानादिति । योपधशब्दसाहचर्यमूलाद्व्याख्यानात् । साधकान्तर-मप्याह । अवृद्धत्वाच्चेति । अत एव । देशग्रहणस्यानुवृत्तिसत्त्वादेव । व्याख्याना-द्दीर्घग्रहणमिति । प्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य दीर्घकारान्तस्य दर्शनमूलकाद्व्या-ख्यानादित्यर्थः । तेन । सजनपद एव कर्मधारयाश्रयणेन । जनपदावधिरपि ज-नपद एवेत्यर्थः । नन्वेवन्तदवधिग्रहणं व्यर्थमत आह । जनपदत्वेनेति । तथा च बाधकबाधनार्थन्तदवधिग्रहणमिति भावः । अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्। वृद्धात्प्राचामित्यतो वृद्धादिति प्रक्रान्तमतोऽवृद्धादिति । तावन्मात्रोक्तौ विशेषवि-धिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमितिन्यायेन देवदत्तो वामेनाक्ष्णा प-श्यतीत्यत्र यथा दक्षिणेन न पश्यतीति गम्यते तथाऽवृद्धादित्युक्ते वृद्धान्नेति ग-म्येतेति प्रकृतसूत्रेऽपीति । प्रकृतसूत्रोदाहरणेषु अङ्गा इत्यादयो बहुवचनान्ता एव । दार्वक इत्युदाहरणे प्रकृतसूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थमाह । दार्वा इतीति । कच्छा-ग्नि । ओर्देश इत्यतो देश इत्यनुवर्त्तते । सामर्थ्यादेवेति । तावन्मात्रस्य देशव-चनत्वाभावात् । जनपदतदवध्योश्चेतिसूत्रस्थभाष्यविरुद्ध इति । तत्र हि तदव-धिग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् जनपदाज्जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्रा-प्नोति तन्मा भूदिति । किञ्चान्यत्प्राप्नोति । कः । गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति इत्यु-क्तम् । यदि प्रकृतसूत्रेऽपि कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदादिति पाठः प्रामाणिकः स्यात्तदा त्रैगर्त्तक इत्यस्यानेन सूत्रेण सिद्धौ पूर्वविप्रतिषेधारम्भो व्यर्थः स्यादि-ति भावः । गर्तोत्तरपदाच्छविधेः कोऽवकाश इति चेत् । पर्यायः स्यात् । स च नेष्टोऽतो वर्त्तोत्तरपदादित्येव पाठो युक्त इति । ननु कत्र्यादिषु नगरशब्दस्य पाठान्नागरा इत्यनुपपन्नमत आह । कत्र्यादिष्विति । जनपदवुञ्बाधनार्थम् । प्रस्थोत्तरपदेतिप्राप्तस्याण्बाधकस्य जनपदेतिसूत्रविहितस्य वुञो बाधनार्थमित्य-र्थः । नन्वेवमैलीनक इत्यत्रापि कोपधादित्येवाणि सिद्धे प्रस्थोत्तरपदेतिसूत्रे

कोपधग्रहणं व्यर्थमत आह । तत्त्विति । अञ्बाधनार्थमिति । वुञ्बाधकाञ्-बाधनार्थमित्यर्थः । आदिपदसंग्राह्यमाह । सिन्धोरिति । व्याख्यानादिति । अपदातौ वाच्ये यदि भवति तदा साल्वादेवेतिनियमो यद्यभिप्रेतः स्यात्तदाऽनेन नियमेन गोयवाग्वोर्वाच्यत्वेन विवक्षायाङ् कच्छादित्वादेव वुञि सिद्धे गोयवाग्वोश्चेत्युत्तरसूत्रारम्भो व्यर्थः स्यादिति तदारम्भमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । कश्चित् । माधवः । स्वार्थिककेति । गहादेराकृतिगणत्वात् । केवलस्वशब्दात्तस्येदमित्यणि द्वारादीनाञ्चेत्यैजागमे सौवमित्यपीति प्रामाणिकाः । यौगिक इति । न मनुष्योऽमनुष्यः । न तु सभाराजामनुष्यपूर्वेतिसूत्रस्थामनुष्यशब्दवद्रूढ्यार्थबोधकः । व्याख्यानात् । फलेऽर्थेऽपि पार्वतीयानीतिप्रयोगदर्शनमूलकाद्व्याख्यानात् । प्रकृतविशेषणमिति । देश इति वर्त्तते । भारद्वाजशब्दश्च न गोत्राभिधायकः किन्तु सूत्रोपात्तयोः कृकणपर्णयोर्विशेषणमिति । एवञ्च देशाभिन्ने भारद्वाजे यौ कृकणपर्णशब्दौ ताभ्याञ्छः स्यादिति वाक्यार्थः । व्याख्यानात् । प्रकृतिविशेषणत्वेन वृत्तिकारादिसम्मतव्याख्यानात् । न यथासङ्ख्यमिति । न निमित्तकार्यिणोर्यथासङ्ख्यमित्यर्थः । अन्यभावेति । प्रकृतसूत्रघटको योऽन्यतरस्यामितिशब्दस्तस्य विधेयत्वाभिमतखञ्छयोर्योऽभावस्तन्मात्रबोधकत्वेऽपि सूत्रविधेयादन्यो योऽण् तस्य भावार्थकत्वाभावादित्यर्थः । तत्प्राप्तेः । यथासङ्ख्यप्राप्तेः । ननु यथाकथञ्चिद्यः कालबोधकस्तस्य ग्रहणे रमणीयशब्दस्यापि रमणीयः काल इत्यत्र कालबोधकतया रमणीये जात इत्यर्थविवक्षायां ठञ् प्राप्नोतीत्यत आह । रमणीयादाविति । अत एव । यथाकथञ्चित्कालबोधकस्य ग्रहणादेव । सायम्प्रातिक इत्यादि । सायम्प्रातिक इत्यत्र तदन्तत्वात्प्राप्तिः पौनःपुनिक इत्यत्र तु स्थानिवत्त्वेनेति विवेकः । अयञ्च स्थानिवद्भावो द्विर्वचनस्यादेशत्वपक्षे । छनक्षत्राणोरिति । छः । वृद्धाच्छ इति । सन्धिवेलेतिविहितोऽण् । विप्रतिषेधपरत्वेति । तत्र हि छादीर्देशे कालाट्ठञ् । छादीर्देशे ठञ् कालाट्ठञ् इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । छस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । ठार्देशे ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः । निषादकर्षूर्नाम देशः । नैषादकर्षुकः । इहोभयम्प्राप्नोति । कालाट्ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । छस्य स एव । मासादुभयम्प्राप्नोति मासिकम् । नक्षत्रादण् । नक्षत्रादण् भवति कालाद्विप्रतिषेधेन

अणोऽवकाशः। तैषः पौषः। छस्य स एव। ख्नातेरुभयम्माप्नोति। सौवातः। अ-व्ययाट्ट्युट्युलौ छाद्धवतो विप्रतिषेधेन। ट्युट्युलोरवकाशः। दोषातनम् दिवातनम्। छस्य स एव। प्रातःशब्दादुभयम्माप्नोति। प्रातस्तनम् इतिभाष्या-सङ्गतिरित्यर्थः। दुर्बलत्वक्तेनेति। तद्बाध्यबाध्यत्वेन दुर्बलत्वमिति भावः। अयम्। आङ्शब्दः। एवञ्च। तदादिग्रहणे च। नियमार्थ इति। स्वशब्दस्य द्वारादित्वा-त्तेनैव सिद्ध इत्यर्थः। पौर्णमास्याश्छमिति। पौर्णमासीशब्दस्य सन्धिवेलादिगणे पाठात्। अत एव। अव्ययानाम्भमात्र इत्यस्यानित्यत्वादेव। स्पष्टार्थमिति। छन्दसीत्यं तन्निवृत्तेः स्पष्टतया प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। स निर्देशः। अद्यतन इति निर्देशः। एवम्। युवोरनाकाविति सूत्र इव। भाष्ये प्रत्याख्यातमिति। साय-मितिमान्ताव्ययस्य च स्वीकारादेव प्रातःसन्ध्या सनत्रचा सायंसन्ध्या सभास्क-रेत्युपपद्यते। यत्तु स्यतेर्घञि दिवावसानवचनः सायशब्दस्तस्याप्येतन्निपातन-मितिवृत्तिकृत्तन्न युक्तमिति ध्वनयन्नाह। घञन्तसायेति। तद्भाव इति। प्रत्या-ख्यानभाष्यस्य भावः। नन्वन्यत्रापि प्रयोगो दृश्यत इत्यत आह। सायमखण्ड-मित्यादि। अत एव। अव्ययसंज्ञकस्यैव सायंशब्दस्य प्रकृतसूत्रे ग्रहणादेव। यस्तु सायशब्दो घञन्तः स न कालवाची किन्तु दिननाशे वर्त्तत इति भावः। चिरमित्यस्याप्युपादानं व्यर्थमित्याशङ्कते। नन्विति। त्नप्रत्ययेन। चिरपरुत्प-रारिभ्यस्त्नो वक्तव्य इतिवार्त्तिकविधेयेन। तत्। चिरङ्ग्रहणम्। तत्त्वसम्भवात्। अनित्यत्वज्ञापकत्वसम्भवात्। न चेष्टापत्तिः। प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात्। त-स्याप्रामाणिकत्वात्। चिरम्शब्दस्याप्रामाणिकत्वात्। अत एव भाष्ये प्रत्ययस-न्नियोगेन मान्तत्वञ्चिरशब्दस्य निपात्यत इत्युक्तन्न तु प्रत्याख्यानन्तस्य कृतम्। तेन शारदं सस्यमिति। न चेह समुदायः संज्ञा किन्तु यौगिकोयम्। अत एव। अधिकारत्वादेव। तदपवादत्वात्। आदिवृद्ध्यपवादत्वात्। अत एव। उत्तरप-दवृद्धेस्तदपवादत्वादेव। पौर्वप्राविषमिति। पूर्वा चासौ प्रावृट् च तस्याम्भवमि-त्यर्थः। वाचनिक एवेति। अन्यथा प्रत्ययविधित्वान्न स्यात्। दिग्वाचकस्य। अत्र दिक्शब्दो दिगवच्छिन्नस्यापि बोधकः।पौर्वमद्र इति। पूर्वस्मिन्मद्रे जातः।अन्योक्ति-ङ् खण्डयति। वृद्धिविधायक इति। उत्तरार्थ इत्युक्तिङ्कटाक्षयन्नाह। सुसर्वेति। अन्ये। विवेचकाः। देशनिर्देश इति। न त्वाचार्यनिर्देशः। वृत्तिकारमतमाह।

यद्यपीत्यादिना । उत्तरपदविशेषणम् । दिश इत्यपि तस्य विशेषणमिति दिशः परेषान्नगरवाच्युत्तरपदानान्दिशः परेषामुत्तरपदानाङ् ग्रामवाच्यङ्गावयवानामचामादेरचो वृद्धिरितिसूत्रार्थस्तन्मते द्रष्टव्यः । परन्त्वेषा कल्पना भाष्यविरुद्धेति सूचयन्नाह । भाष्ये त्विति । मूलेपि ध्वनितमिति । दिशः परेषान्नगरवाचिनामिति कथनेन ध्वनितमित्यर्थः । समानाधिकरणसमास इति । ततो रोपधेतोः प्राचामिति वुञ् । पक्षे इति । वुञ्प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिभ्य इति । तत्तन्नक्षत्रयुक्तचन्द्रमसा युक्तकालवाचिभ्य इत्यर्थः । असम्भवादिति । तस्य समास एव सम्भव इति भावः । पुनष्टाविति । अत एव यत्र न स्त्रीत्वन्तत्र चित्र इत्येव भवति । नक्षत्रवाचित्वाभावेन । जातार्थकप्रत्ययान्तस्य नक्षत्रवाचित्वाभावेनेत्यर्थः । स्त्रियामित्येवेत्यस्यैतौ प्रत्ययौ स्त्रियामेव भवत इत्यर्थः । तत्र मानमाह । फल्गुनी इत्यादि । अस्त्रियामपीत्यस्य लाभप्रकारमाह । आविष्ठीय इत्यादीति । प्रत्याख्यातमिति । लुगर्थं वचनम्प्रत्याख्यातम् । पूर्वोक्ताः प्रत्ययास्तूपसंख्येया एव । सूत्रे समाहारद्वन्द्वपूर्वपदकेति । स्थानान्तश्च गोशाला च स्थानान्तगोशालम् । स्थानान्तगोशालञ्च खरशाला चेति समाहारद्वन्द्वः । तत्रापीति । अपिना नपुंसकत्वाभावपक्षीयशब्दसङ्ग्रहः । एतेन । पूर्वोक्तरीत्या सौत्रप्रयोगसाधनेन । कृतक्रस्वस्येत्यादि । ह्रस्वत्वं हि नपुंसकत्वे विधीयते न च स्त्रीप्रत्ययस्तत्प्रकृतिकः । एवञ्च भवदुक्तं व्याख्यानमसङ्गतमेवेति भावः । प्रतिप्रसूतपदं व्याचष्टे । कालाट्ठञेति । मूले नक्षत्रेभ्यो बहुलमिति । भाष्यकारीयं वचनमेतत् । तत्र जात इत्यस्य तदधिकरणकजननकर्त्ता इत्यर्थः । कृतलब्धक्रीतकुशलाः । तत्रेति वर्त्तते । तदर्थस्य च कृतादिशब्दैकदेशक्रियायामन्वयः । तत्र कुशल इत्यस्य तस्मिन् स्थित्यादिरूपा या क्रिया तस्याङ्कुशल इत्यर्थः । प्रायभवः । तत्रेति वर्त्तते । ननु वक्ष्यमाणेन तत्र भव इत्यनेनास्याभिन्नार्थबोधकत्वमिति अन्यतरोपादानवैयर्थ्यमिति चेन्नानित्यभवः प्रायभवः नित्यभवस्तत्र भव इति भेदात् । भवशब्दोऽत्र सत्ता कर्तृवाची । स्रुघ्ने प्रायभव इत्यस्य स्रुघ्नावयवसकलग्रामानवच्छिन्ना या स्रुघ्नावयवकतिपयग्रामाद्यवच्छिन्ना सत्ता तत्कर्त्तेत्यर्थः । भवनेऽनित्यत्वञ्च कतिपयतदवच्छिन्नत्वम् । नित्यभव इत्यस्य तद्देशावयवसकलग्रामाद्यवच्छिन्ना या तद्देशा-

धिकरणिका सत्ता तत्कर्त्तेति वाच्योऽर्थ इति सूत्रकाराशयः। भाष्यकृता तु प्रकृतसूत्रमप्रत्याख्यातम्। प्रायभवग्रहणमनर्थम् तत्र भवेन कृतत्वात्। प्रायभवग्रहणमनर्थकम्। किङ्कारणम्। तत्र भवेन कृतत्वात्। यो हि सुराष्ट्रे प्रायेण भवति तत्र भवोऽसौ भवति तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम्। अत्र कैयटः। भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्यान्तर्भावादिति भावः। ततः आरम्भवाद्याह। न सिद्ध्यति। अनित्यभवः प्रायभवः। नित्यभवस्तत्र भव इति। अर्थभेदमनेनाचष्टे। यस्तत्र कदा चिद्भवति कदा चिन्न भवति स प्रायभवः। यस्य तु नियत आधाराधेयभावस्स तत्र भव इति कैयट। अत्र कदा चिदिति न कालिकाव्याप्यवृत्तिमात्रपरं किन्तु यदीयसत्त्वमव्याप्यवृत्ति तत्सामान्योपलक्षणम्। तच्च कालिकन्दैशिकं वेत्यन्यदेतत्। प्रत्याख्यानवाद्याह। अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम्। यद्यप्यमुक्तसंशयं तत्र भव उदाहरणमप्यमन्यते स्रौघ्नो देवदत्त इति तेनैतत्तुल्यम्। सोऽपि ह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिनिष्क्रामति। एतेन तदीयसत्त्वस्य दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वन्निदर्शितम्। अथैतत्प्रायभव उदाहरणमप्यमन्यते। तत्र भवे किमुदाहरणम्। यत्तत्र नित्यम्भवति। स्रौघ्नाः प्राकाराः। एवन्तर्हि तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधीयते स तस्मिन् दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवति एवम्प्रायभवेऽपि भविष्यति। एतेन प्रघट्टकेन नीलघटस्य घटत्वेन बोधवत्प्रायभवस्यापि भवत्वेन बोधमाश्रित्य प्रायभव इति प्रत्याख्यातमिति भावः। उपजानूपं। उपजान्वादयः सामीप्येऽव्ययीभावाः। सम्भूते। तत्रेति वर्त्तते। समर्थात्प्रातिपदिकात्सम्भूत इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितम्प्रत्ययो भवति। अत्र सम्भूतिर्नोत्पत्तिः सत्ता वा। जातभवाभ्याङ्गतार्थत्वात्। किन्त्ववक्लृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च यथायथं सम्भूतिपदार्थः। कोशाड्ढञ्। कौशेयं वस्त्रम्। अत्र कोशे सम्भूतिर्वस्त्रस्य सत्कार्यवादसिद्धान्तरीत्या। वार्त्तिककृता तु लोकप्रसिद्धरीत्या विकार एव प्रत्ययं स्वीकृत्येदं सूत्रम्प्रत्याख्यातम्। विकारे कोशाड्ढञ् वक्तव्यः। कोशस्य विकारः। कौशेयम्। सम्भूते ह्यर्थानुपपत्तिः। सम्भूत इत्युच्यमानेऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात्। न ह्यदः कोशे सम्भवति। तदानीं वस्त्रानुत्पत्तेः। किन्तर्हि कोशस्यादौ विकारः। यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति भस्मापि कोशस्य विकारः। अथ सम्भूत

इत्युच्यमाने क्तमौ कस्मान्न भवति। अनभिधानात्। यथैव तर्हि क्तमावनभिधानान्न भवति एवमस्मन्यपि न भविष्यतीति च भाष्ये उक्तम्। कालात्साधुपुष्प्यत्। तत्रे त्येव। तत्र साधुत्वञ्च तदधिकरणकयोग्योत्पत्तिकत्वम्। यथा हेमन्ते कृतः प्राकारो योग्यो भवति तथा नान्यकाले निर्मित इति विवक्षितम्। ननूप्त इत्यत्र भूते प्रत्ययविधानादुप्यत इतिव्याख्यानमनुपपन्नमत आह। सूत्रे भूतकाल इति। देयमृणे। अत्रावश्यके कृत्यः। कलाप्यश्वत्थ। लाक्षणिका इति। साहचर्यसम्बन्धस्यात्र लक्षणाबीजस्य सर्वत्र सत्त्वन्द्रष्टव्यम्। एतद्वृत्तिविषयस्येति। वुन्प्रत्ययविषय इत्यर्थः। ननु दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति नियमादवरसमेत्यत्र कथं कर्मधारय इत्यत आह। अवरशब्दस्येति। तदस्य सोढम्। सोढमित्यत्र सहधातोः कर्मणि क्तः। सहनकर्मेत्यर्थः। न लोकेतिनिषेधादस्येति न कर्त्तरि षष्ठीसम्भव इत्याशयेनाह। क्रियाकारकभावेति। सहनमत्र परोक्तं दुर्वचनं सहते इत्यत्रेव न क्षमारूपङ्किन्तु पुनः पुनः परिशीलितमित्यत्र या क्रिया तत्परमित्याशयेनाह। सोढमभ्यस्तमिति। पश्चानामिति षष्ठ्यर्थोऽवयवावयविभावस्तस्यादिपदार्थेऽन्वयस्तत्फलमाह। सौदेविक इति। सुदेविकाशब्दादत्र प्रत्ययः। तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः। व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यानः। व्याख्यातव्यं व्याख्येयम्। तस्येति षष्ठीसमर्थाद्व्याख्येयवाचकात्प्रातिपदिकाद्व्याख्यानेऽभिधेयेऽणादयः स्युरित्यर्थः। चकारात्सप्तम्यन्ताद्भवार्थे। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते। बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नोऽन्तोदात्तात्प्रातिपदिकाद्व्याख्यानेऽर्थे ठञ् भवतीत्यर्थः। षत्वणत्वे तिसमुदायः समासस्वरेणान्तोदात्तः। मध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थ इति। वाजपेयशब्दो यद्यपि यागविशेषे रूढस्तथापि शास्त्रेण व्युत्पाद्यते इति वाजैः यवागूभिः सम्पादनीय इत्यर्थेऽस्य साधुत्वाद्व्याख्यानेऽयङ्कुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः। पेयशब्दस्य यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वात्। पाकयज्ञादिशब्दानां व्याख्यातव्यनामत्वमुपपादयति। यज्ञार्थेत्यादि। व्याख्यानरूपेऽर्थे प्रत्ययविधानेऽपि पौरोडाशिकं काण्डमित्यस्य कथं साधुत्वमत आह। पौरोडाशिकमिति। काण्ड इति। कारणादागत इत्यर्थके। ननु शुण्डिकादिभ्य इतिपृथक्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेवाणि सिद्धेऽण्ग्रहणं किमर्थमत आह। अण्ग्रहणमिति। गोत्रादङ्कवत्। गोत्रप्रत्ययान्तात्सप्तम्य-

न्तादागत इत्यर्थेऽङ्क्वत्प्रत्ययो भवति । वैदमित्यत्र वैदशब्दादजन्तादङ्कवद्विधीयमानः प्रत्ययो यथा सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्जिञामणितिसूत्रेणाङ्केऽण् भवति तथा आगतमित्यर्थेऽपि स एव भवति । इत्यभिमान इति । तत आगत इत्यर्थस्य प्रक्रमे नञः शुचीश्वरेतिसूत्रलेखनकर्तुरिति शेषः । अर्थान्तरेऽपि प्रत्ययप्रवृत्तौ सूत्रस्य चारितार्थ्यमाह । अशुचौ भवमिति वेति । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । हेतुमनुष्यवाचकेभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्य आगत इत्यर्थेऽन्यतरस्यां रूप्यप्रत्यय इत्यर्थो न तु हेतुमनुष्यशब्दादिति बहुवचननिर्देशात् । मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम् । प्रभवति । अस्य सूत्रस्यागतार्थतामाह । प्रभवः प्रथमप्रकाश इति । एतद्वृत्तीति । अणप्रत्ययोत्पत्तिविषय इत्यर्थः । तद्गच्छति पथिदूतयोः । द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यो गच्छति स पन्था दूतश्चेद्भवति । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । तदित्येव । द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामतीत्यर्थे प्रत्ययो भवति योऽभिनिष्क्रामति तद्द्वारश्चेत् । अत्राभिराभिमुख्ये । स्रुघ्नमभिनिष्क्रामतीत्यस्य स्रुघ्नदेशाभिमुख्येन कान्यकुब्जद्वारमभिनिष्क्रामतीत्यर्थः । यद्यपि स्रुघ्नदेशाभिमुख्येन निष्क्रामन्ति ये जनास्तेषामभि निष्क्रमणक्रियायान्द्वारस्य करणत्वन्तथापि साध्वसिश्छिनत्तीत्यत्र यथा करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षा तथाऽत्रापि बोध्यम् । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । तदित्येव । द्वितीयान्तादधिकृत्य कृत इत्यर्थे प्रत्ययो भवति यः कृतः ग्रन्थश्चेत्स भवति । अधिकृत्य । प्रस्तुत्य । ननु सौभद्रो यायात इतिवृत्तिकारोक्तोदाहरणस्यापि सम्भवात्तत्त्यागे किम्बीजमत आह । सौभद्र इत्यादि । मूले उपचारादिति । यथा वासवदत्तामधिकृत्य कृता या आख्यायिका सोपचाराद्वासवदत्तेत्युच्यते न तु प्रत्ययः क्रियते तथाऽत्रापि कप्रत्ययाभावेऽपि प्रयोग इति भावः । सोऽस्य निवासः । प्रथमान्तान्निवासोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थः । स्रुघ्नाभिन्ननिवाससम्बन्धीत्याकारको बोधः । फलितार्थमाह । स्रुघ्नाधिकरणकेति । अभिजनश्च । सोऽस्येति वर्त्तते । अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्याभिजनशब्दः पूर्वजान्धववाची स लक्षणयाऽत्र देशे वर्त्तते । प्रकृतिविशेषणमिति । पर्वते वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादभिजनोपाधिकादस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । साङ्काश्यका इति । सङ्काशेन राज्ञा निर्वृत्तं सांकाश्यम् । सांकाश्ये जातः साङ्काश्यकः ।

योपधत्वादिति। धन्वयोपधाद्वुञ्। लौकिकमिति। अपत्याधिकारादन्यत्वात्। औपगवक इति। औपगवो भक्तिरस्येत्यर्थः। शूरशब्दादिति। एतस्य क्षत्रियवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वाभावात्। न चैवं वासुदेवार्जुनाभ्यामितिपूर्वसूत्रवैयर्थ्यम् क्षत्रियाख्यत्वादेव सिद्धेरिति वाच्यम्। अस्य संज्ञाशब्दत्वात्। अत एवोक्तम्भाष्ये। संज्ञैषा तत्र भवत इति। मद्रशब्दत्वेनेति। माद्र इत्यत्र योऽण् तन्निवृत्तिरत्र। दृष्टान्तार्थमिति। बहुवचने जनपदेन समानश्रुतित्वप्रदर्शनार्थम्। ननु पञ्चाला ब्राह्मणा इत्यसङ्गतम् पञ्चालशब्दस्य देशक्षत्रियान्यतरस्मिन्व्युत्पादनादत आह। अभेदोपचार इति। ननु तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यर्थे छणोऽभाविष्यण् कुतो नेत्यत आह। तित्तिर्यादिभ्य इति। छन्दोब्राह्मणानीतिसूत्रे ब्राह्मणपदसन्निधानाच्छन्दःशब्दो मन्त्रमात्रपर एव स्यादत आह। छन्दःशब्देनेति। काश्यपकौशिकाभ्याम्। ऋषिवाचिभ्याङ्काश्यपकौशिकाभ्यान्तेन प्रोक्तमित्यर्थे णिनिः प्रत्ययो भवति। कल्पे आभ्यां प्रोक्त इति स्मर्यते। आभ्याम्। काश्यपकौशिकाभ्याम्। इष्यत इति। इत्यादिसम्मतात्काश्यपकौशिकग्रहणञ्च कल्पे नियमार्थम्। काश्यपकौशिकाभ्यामेव णिनिः कल्पे तद्विषयो भवतीति छन्दोब्राह्मणानीति सूत्रसम्मत व्याख्यानादिति शेषः। वैशम्पायनशिष्यत्वादेवेति। शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनादिति भावः। तद्ग्रहणम्। कलापिग्रहणम्। तदुक्तम्भाष्ये। प्रत्यक्षकारिग्रहणम्। प्रत्यक्षकारिग्रहणङ्कर्तव्यम्। अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति। प्रत्यक्षकारीत्यस्य प्रत्यक्षमध्ययनकारीत्यर्थः। तर्हि वक्तव्यम वक्तव्यम्। कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य। यदयं कलापिखाडायनग्रहणङ्करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति। कथङ्कृत्वा ज्ञापकम्। वैशम्पायनान्तेवासी कठः। कठान्तेवासी खाडायनः। वैशम्पायनान्तेवासी कलापी। यदि चान्तेवास्यन्तेवासिभ्योऽपि स्यात् कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणङ्करोतीति। तत्र कलापिग्रहणमप्रकृतसूत्र एव स्फुटम्। खाडायनग्रहणन्तु शौनकादिगणे णिन्यर्थङ्कृतमिति बोध्यम्। याज्ञवल्क्यानीतीति। याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानीत्यर्थः। अभिमानोक्तिबीजमाह। भाष्ये त्विति। छन्दस्यभिप्रेय इति। अत्र

छन्दःशब्दो मन्त्रब्राह्मणान्यतरपरः । भाष्यविरोधादिति । तत्र हि शौनकादिपठितस्य खाडायनग्रहणस्य कलापीतिसूत्रेऽन्तेवासिग्रहणेऽन्तेवास्यन्तेवासिग्रहणमित्यर्थे ज्ञापकत्वमुक्तम् । यदि शौनकादीतिसूत्रस्य वेदमात्रविषयकत्वन्तदा शौनकादिषु खाडायनशब्दपाठे सति वेदमात्रेऽभिधेये णिनिः कलापीतिसूत्रेण णिनौ तु मन्त्रब्राह्मणयोर्णिनिरिति फलभेदस्य स्पष्टतयोक्तार्थज्ञापकत्वपरभाष्यमसङ्गतं स्यादिति भावः । पाराशर्येतिसूत्रघटकं भिक्षुसूत्रपदं व्याचष्टे । भिक्षुसूत्रमिति । सूत्रस्य भिक्षुत्वसम्पादकत्वमुपपादयति । यथा नटेति । ननु वेदान्तश्रवणस्य ब्रह्मज्ञानाङ्गत्वमनुवचनाल्लभ्यते तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यनेन तु वेदनेच्छायामुपयोगः प्रतीयत इति विरोध इत्यत आह । विविदिषावाक्येऽपीति । उभयत्रापीति । उभयत्र करणत्वेऽपि वेदने करणत्वात्तत्रैरिति भावः। विविदिषावाक्यस्यापि वेदन एव करणत्वे तात्पर्यमित्याशयेनाह । वस्तुत इति । एतेन प्रघट्टकेनात्मदर्शनोपयोगिनः सूत्रस्य भिक्षुत्वसम्पत्तिः फलमुक्तम तु भिक्षुभिरेवाध्येतव्यमिति । तमेवार्थन्दृढयति । ऐतरेयब्राह्मणेऽपीति । एतेन गृहस्थस्याप्यात्मदर्शनेऽधिकारित्वमुक्तम् । ननु सन्न्यस्य श्रवणमित्यनेन सन्न्यासोत्तरं श्रवणमुक्तन्तेन विरोध इत्यत आह । सन्न्यस्येति । मूलोक्तभिक्षव इतिपदं व्याचष्टे । भिक्षुत्वयोग्या इति । अनयोः । पाराशर्येतिसूत्रविषययोः । इष्यते । तदुक्तञ्छन्दोब्राह्मणानीतिसूत्रभाष्ये । कथम्पाराशरिणो भिक्षवः । शैलालिनो नटाः । अत्रापि तद्विषयता चेति । एकदिक्पदे बहुव्रीहिरित्यभिप्रायेण व्याचष्टे । एकदिग्रूपाधिकरणस्थमिति । उपज्ञाते । तेनेति वर्त्तते । तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । विनोपदेशं स्वयमेव यदभिसम्बुद्धन्तदुपज्ञातम् । कृते ग्रन्थे । तेनेत्येव । तृतीयान्तात्कृत इत्यर्थे प्रत्ययो भवति । यः कृतः स ग्रन्थश्चेद्भवति । कृतमुत्पादितम् । यत्तु, सिद्धमनुपदेशं विनापि ज्ञातन्तदुपज्ञातमित्यनयोर्भेदः । छापवाद इति । वृद्धाच्छ इतिप्राप्तस्यापवादः । तस्येदम् । सामान्यविशेषरूपेणेति । विशेषरूपेण येषां शेषभूतानाम्प्रत्ययार्थत्वमुक्तन्तेषां प्रकृत्यर्थसम्बन्धित्वात्मकसामान्यरूपेणापि प्रत्ययार्थत्वमित्यर्थः । शेषभूतानामेव । तेन प्रत्ययार्थत्वन्तेन यत्सिद्धन्तदाह । अपत्यादीनामिति । वहेस्तुरणिट्चासूत्रेण

प्रत्यये सिद्धे इडर्थमुपसङ्ख्यानम्। वहधातोर्यस्तुस्तदन्तप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादिदमर्थेऽण् प्रत्ययो भवति तुस्तु इट् च भवति। तुरिति तृन्तृचोः सामान्यग्रहणम्। अयमिडलौकिके प्रक्रियावाक्ये तृत्वादीनामसिद्धत्वात्तेभ्यः पूर्वम्प्रवर्त्तते। अत एवाह सांवहित्रमिति। अग्नीधः शरणे रण् भञ्च। अग्नीच्छब्दाच्छरणेऽर्थे रण् प्रत्ययो भवति तस्मिन् पूर्वस्य भसंज्ञा भवति। अग्निमिन्धे इन्धयतीत्यर्थे क्विप् तदाह। अन्तरिति। अग्नीत् होता। तस्य शरणङ्गृहम्। गृहस्य स्थानत्वात्तत्साधारण्येनोक्तम्भू ले स्थानमिति। सोऽपीति। होतापीत्यर्थः। तात्स्थ्यमत्र लक्षणायां बीजम्। तस्मात्। होतृपरादाग्नीध्रशब्दात्। समिधामाधाने षेण्यण्। आधानपदे करणे ल्युट्। समिधामिति कर्मणि षष्ठी। पत्रपूर्वात्। रथादित्यनुवर्त्तते। एवञ्च पत्रपूर्वाद्रथादित्यर्थः। पत्रशब्दोऽत्र स्वरितत्वादर्थपरः। उत्तरत्रापीति। पत्राध्वर्युपरिषदश्चेति सूत्रेऽपि। अध्वर्युशब्दे च स्वरूपग्रहणं स्वं रूपमिति शास्त्रादेव परिषच्छब्देऽपि। अत्रैव। पात्राध्वर्युपरिषदितिसूत्रे। इन्द्वाद्वुन्। काचित्कम्पाठं खण्डयति। वैरे देवासुरेति। लौकिषाम्। प्रवराध्यायप्रसिद्धम्। नन्वेवं चौद्रकमालवकमित्यस्यासिद्धिरत आह। गोत्रत्वारोपेणेति। इदमर्थविशेषणानीति। विशेषार्थत्वाद्विशेषणत्वमाव्यमेव। वुञोऽपवाद इति। गोत्रचरणाद्विति प्रागस्येति शेषः। सम्बन्धमिति। स्वाश्रयस्वामित्वसम्बन्धेन। साचात्सम्बन्धः। स्वस्वामिभाव एव। ननु चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तत्वेन प्रोक्तार्थे कथम्प्रत्यय इत्यत आह। गोत्रचरणेति। उत्सर्गोयमिति। लक्षणशब्दबोध्यार्थस्य क्लीबत्वात्तदर्थकप्रत्ययान्तस्यापि क्लीबत्वमित्युत्सर्ग इत्यर्थः। दाक्षाणामिम इति। सङ्घादय इत्यर्थः। इत्रर्थेत्यण् सर्वे। गोत्रप्रत्ययान्ताः। रैवत्यादिभ्यष्ठगिति ठगन्ताः। इञ् स्यादिति। कुरिञ्जलशब्दादपत्येऽर्थेइञ्स्यादित्यर्थः। हस्तिपादशब्दादिति। अहस्तादिभ्य इतिनिषेधात्पादस्य लोप इति लोपो न। आथर्वणिक इति। अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽभेदोपचारादथर्वा। वसन्तादित्वाट्ठक्। दाण्डिनायनेतिनिपातनाट्टिलोपाभावः। ततोऽपि प्रकृतसूत्रेणैवैकशब्दलोपे प्रकृतिभाव इत्यर्थः॥

॥ इति शैषिकाः॥

तस्य विकारः। षष्ठीसमर्थाद्विकाररूपेऽर्थे प्रत्ययो भवति। अश्मितिप्रकृतिभावबाधनायाह मूले अश्मनो विकार इति। मध्योदात्त इति। एवञ्च शेषनिघातेनानुदात्तादिरयमित्यञ्। नन्वारम्भसामर्थ्यादेवाणि सिद्धेऽणग्रहणं व्यर्थमत आह। अण्ग्रहणन्त्विति। उवर्णान्तत्वादीति। अत्रादिना तित्तिडीकशब्दादनुदात्तादेश्चेतिप्राप्त इत्यर्थः। ननु दैवदारवमिति श्वोरजित्यस्योदाहरणत्वेनोपात्तन्तत्राप्यनुदात्तादेश्चेत्येव कुतो नोक्तमत आह। देवदारुरिति। पीतद्र्वर्थानामितिफिट्सूत्रेणाद्युदात्तः। अन्तोदात्तोऽयमिति। तथा च तत्सन्नियोगशिष्टशेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽञ्। पलाशादिभ्यो वा। पलाशादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः विकारावयवयोरर्थयोर्वाञ् भवति। उभयत्र विभाषेयम्। पलाशशब्दस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वेनानुदात्तादेश्चेतिप्राप्ते खदिरशब्दस्य किरच् प्रत्ययान्तत्वेनाप्राप्तेऽस्यारम्भादित्याशयेनाह। खदिरशब्दोऽत्र पठ्यत इति। शम्याः ष्लञ्। शमीशब्दात् ष्लञ्प्रत्ययो भवति। पित्त्वफलमाह मूले शामीली स्रुगिति। माधवसम्मत्याह। ष्लञत्रेति। तद्विकारत्वमारोप्येति। तन्नाशोत्तरकालोत्पत्तिको हि तद्विकारः। शमीनाशेन यदुत्पद्यते तद्धि शामीलम्। एतत्सत्तायां शमी नास्ति। शामीलनाशेन च यदुत्पद्यते भस्मादि तदुत्पत्तौ शमीनाशस्य न कारणत्वमन्यथा मिथ्यात्वादिति जितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रारम्भवादिनो भावः। भाष्यरीत्या तु शामीलविकारोत्पत्तावपि शमीनाशस्य प्रयोजकत्वात्तन्नाशप्रयोज्योत्पत्तिकत्वमस्त्येवेति जितश्चेतिसूत्रमप्रत्याख्यातम्। अस्य। ष्लञः। ङीषिति। तथान्तोदात्तः शामीलीशब्दः। फले भेदः स्यादिति। प्रत्ययस्य टित्त्वे तु टित्त्वान्ङीप्यनुदात्तान्तत्वमेवेति न फलभेद इति भावः। नन्वौष्ट्रिका उपानत्। कांस्या स्थालीत्यत्र जितश्चेतिसूत्रारम्भे वुञन्तयञन्तात्वाञि ङीष्स्यादिति फलभेदस्य स्पष्टतया कथमप्रत्याख्यानमत आह। उष्ट्रस्येत्यादि। वैल्वम्। वैल्वमयमिति। अत्र वैल्वस्य विकार इत्यर्थविवक्षायां द्व्यच्त्वेपि विकल्पेन मयट्। एतच्च जितश्चेतिसूत्रारम्भवादिमतं। अन्तोदात्त इति। तथा चानुदात्तादित्वादञ्। तस्य। एकाच इत्यस्य।प्रकरणाबाध इति। विकारप्रकरणस्याबाध इत्यर्थः। यावकमित्यस्य संज्ञाशब्दत्वादवयवार्थाभावेऽपि कथञ्चित्तदुपपत्तिरित्याशयेनाह। यावक इति। शार्ङ्गशब्द इ-

ति। मयूरवाचकाद्बर्हिंशब्दात्प्राणिरजतादिभ्योऽञित्यञ्। आद्युदात्ताविति। एतेनानुदात्तादेर्येत्यनेन गतार्थता नेति सूचितम्। वैल्वमयमितीति। बिल्वादिभ्योऽणित्यणन्तान्मयट्। भाष्यरीत्याह। तस्यावयव इत्यर्थ इति। ननु वैल्वस्य विकार इत्यर्थोऽपि कुतो नेत्यत आह। विकार इति। भाष्यमिति। प्रकृतसूत्रभाष्ये विकारावयवार्थकप्रत्ययान्ताद्विकारावयवार्थे मयड्व्यावृत्त्यर्थञ्जितश्च तदिति सूत्रमित्यादौ सूत्रस्य प्रयोजनमभिधाय विकारावयवयोः प्रकृतिशब्दस्य कपोतादेरारोपेण समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते इतिन्यायेन वा प्रवृत्तिं स्वीकृत्य प्रकृतिशब्दस्याहत्वात्तस्मान्मयडभावस्य सिद्धिमाश्रित्य सूत्रमप्रत्याख्यायोक्तमतद्विवदामहेऽवयवे समुदायशब्दो नास्तीति विकारेवाप्रकृतिशब्द इति। किन्तर्हि विकारावयवशब्दोऽपि त्वस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। इत्येवमाशङ्क्य विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत् न तेनानभिधानात्। विकारावयशब्दात्प्रसङ्ग इति चेत्। तन्न। किङ्कारणम्। तेनानभिधानादित्युक्तम्। अत्र कैयटः। मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः। प्रयोगाभावादित्यस्य मयटः प्रयोगेण तदर्थानवगमादित्यर्थः। अयम्भावः प्रकृतिविकारविकारस्य प्रकृतिविकारत्वात्प्रकृतिवाचकादेव विकारार्थकप्रत्ययेन तस्यार्थस्य बोधसम्भवेन न वैल्वमयमित्यनेन विकारविकारप्रत्ययः किन्तु विकारावयवस्येति। परिमाणशब्देन परिमाणन्तु सर्वत इत्यनेनारोहपरिणाहाभ्यां येन मीयते तस्यार्थस्य प्रतिपादनाद्वक्ष्यमाणस्य शत्यः शतिक इतिप्रयोगस्यानुपपत्तिरत आह। अत्र परिमाणशब्देनेति। व्याख्यानादिति। आर्हादितिसूत्रस्थभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः। व्याख्यानमेव स्पष्टयति। अत एवेति। मूले वुञ्भाषे यथाक्रममणञावित्युक्तन्तदुपपादयति। उमितीति। गोपयसोः। अत्र गोऽ ब्दस्तन्नचितलणादिपर। द्रव्यशब्दस्य व्युत्पित्तिर्यद्यपि मूलोक्तव [illegible] थाप्यढ कढ [illegible] येनाह। द्रव्यशब्द इति। स्त्रीप्रत्ययलुकस्तद्धितलुङ्निमित्तकत्वेन [illegible] द्धितलुकी बौङ्परत्वादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह। लुका [illegible] लुप्तत्वादिति। न्यग्रोधस्य च। न्यग्रोधशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तः। इदमव्युत्पन्नप्रातिपदिकमित्यस्य यकारो न पदान्त इति सूत्रारम्भः। यदि तु न्यक् रोहतीतिव्युत्पत्तिमाश्रमत्रापीत्युच्यते

तदा न्यग्रोधस्य पैलो नलस्यैवेतिनियमार्थम्। तत्र। बिल्वादिगणे। एवञ्च पाटलानि पुष्पाणीत्यत्र प्राप्तोपि लुप्। भाष्ये मूलानीति पाठ इति। एवञ्च पुष्पेषु मल्लिका करवीरमित्युदाहरणं युक्तम्। मूले तु पाटलानीति वृत्तिग्रामाण्यादिति। तत्र हि बहुलग्रहणस्य प्रयोजननिरूपणावसरे न च भवति पाटलानि पुष्पाणि। साल्वानि मूलानीत्युक्तम्। तेषाम्। उणादीनाम्। यञञोर्लुगभावे हेत्वन्तरमाह। एककाल इति। उद्देश्यविधेयभावावगाहिशाब्दबोधे उद्देश्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य पूर्वकालिकत्वनियमात्। व्यर्थत्वापत्तेरिति। प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयाय पञ्चमीनिर्देशस्य कर्तुमुचितत्वादिति भावः॥

॥ इति विकारार्थकाः ॥

॥ प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

तस्य चेति। समुदायस्य चेत्यर्थः। हृत्ताविति। माशब्दिक इत्यादिवृत्तावित्यर्थः। अत्रास्येति। स्वागतादिगणे। मैवेति। करणतृतीयैवेत्यर्थः। अत्र। दीव्यतीत्यादौ। इत्युक्तमिति। आख्यातत्वविशिष्टार्थस्येतिन्यायात्। इह। पर्यादिगणे। सूत्रोपात्तत्वादिञ्निमित्तकेतिभ्रमसंवारणायाह। यत्किञ्चिन्निमित्तक इति। एतदेवेति मूलस्य श्वादेरितिसूत्रमेवेत्यर्थः। शौवहानमिति। श्वहानेरिदमित्यर्थः। ननु श्वापदशब्दाहडाच्छः स्यादत आह। अभिधानेति। निषेव इति। इकारादाविति वचनेन। त्रैमैत्रिमित्यत्र। तेन दीव्यतीत्यतस्तेनेति वर्त्तते। त्रिप्रत्ययान्तात्तृतीयान्तान्नित्यम्मविति वाक्यार्थः। अत्र वाक्यन्निवृत्यर्थन्नित्यग्रहणम्। अत एव पाकेन निर्वृत्तमिति वाक्ये न त्रिप्रत्ययान्तसमानार्थकेन विग्रहं कुर्वन्ति। ननु त्रिशब्देन सङ्ख्यावाचकस्य त्रिशब्दस्य क्त्रिप्रत्ययस्य च ग्रहणम्प्राप्नोति। न च त्रयाणामित्यत्र मप्रत्ययादर्शनेन सङ्ख्याया न ग्रहणमिति वाच्यम्। तृतीयान्तत्वे एव मन्निषयत्वप्रतिपादनादत आह। ड्वितः क्त्रिरेवेति। व्याख्यानादिति। वक्ष्यमाणभाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः। त्रेरिति भित्रमिति। त्रेसचिति भित्रमित्यर्थः। त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकतृतीयान्तस्य वाक्ये प्रयोगः नेना-

वारितोऽत आह । ततो नित्यमिति । क्त्र्यन्तान्मब्भवत्येवेति । अत्र तेनेत्यस्यासम्ब-
न्धस्तेनेत्येतत्सम्बन्धे नेदन्नित्यं मब्विधायकमिति तु न । नित्यविकल्पयोर्विषय
व्यवस्थानापत्तेः । अयं यो मप् स क्त्र्यन्तान्मब्भवत्येवेति वाक्येन क्त्रिशब्देन स-
ङ्ख्याया न ग्रहणं । भिजाम्त्रयाणामिति निर्देशात् । न च निर्वृत्तार्थे एव नि-
त्यत्वबोधनेन त्रयाणामितिनिर्देशस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । योगविभागस्यैवं
सति वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । अत एवाह । अन्यत्र चेति । एवञ्च । नित्यमिति
वाक्येन क्त्र्यन्तस्य मब्विषयत्वबोधने च । अतएव पूर्वक्त्रेरित्यस्य व्याख्याना-
वसरे क्त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यमिति व्याख्यातम् ॥ केचित्तु भावार्थादिमप् । निर्वृ-
त्त इत्यनुवर्त्तते । निर्वृत्त इत्यर्थे भावार्थकप्रत्ययान्तादिमप् । ततः क्त्रेः । भावा-
र्थादित्येव । नियमार्थमिदम् । भावार्थं यः क्त्रिशब्दान्तस्ततः मप्प्रत्ययो भवत्ये-
वेति । तेन वाक्यस्य व्यावृत्तिः सिद्धैव । ततो नित्यमिति । अत्र निर्वृत्तमि-
त्यस्यासम्बन्धः । क्त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यमिमप् । तेनान्यत्रापि क्त्रिप्रत्ययान्तस्य स्वात-
न्त्र्येण प्रयोगो नेत्यनेन बोध्यते । एवञ्च मप्प्रत्ययो न विधेय इत्याहुः । कुट्टिमा-
द्यप्येवमिति । इमबन्तम् । कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धाभूरिति यद्यपि कोशे उक्तन्त-
थापि कुट्टिमा भूमिः । सेकिमोऽसिरिति भाष्यप्रामाण्यात्कुट्टिमशब्दः पुल्लिङ्गोऽ-
पि । व्यञ्जनैरुपसिक्ते । व्यज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या करणल्युडन्तो व्यञ्जनशब्द इ-
त्यभिप्रायेणाह । अवादिरसेति । उपसिक्तमेकीभूतम् । न च यदुपसिक्तन्तत्सं-
सृष्टमिति संसृष्टमित्येव सिद्धे उपसिक्त इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्थाल्या-
मपि सूपादिनासंसृष्टेयमितिव्यवहारादुपसिक्तस्य ततो भेदात् । ननु तत्प्रत्य-
न्वितिसूत्रे वर्त्तत इत्यस्यानुवृत्तेर्वर्त्तनरूपेऽर्थे एव प्रत्ययो वाच्यः । वृतुधातु-
स्त्वकर्मक इति कथमत्र कर्मसामानाधिकरण्यमत आह । अकर्मकेति । फलस-
मानाधिकरण्यादिति । अभेदेन फलविशेषणत्वादित्यर्थः । फलस्य व्यपदेशिवद्भा-
वेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । अकर्मकत्वव्यवहारस्तु बहिर्भूतकर्मान्वयायोग्यत्वा-
त् । अस्य कर्मत्वे च तदितिनिर्देश एव प्रमाणम् । वस्तुतोऽस्य प्रथमान्तत्वेऽप्यु-
पपत्तिरित्याशयेनाह । क्रियेत्यादि । परिमुखञ्च । अपपरी वर्जने इति कर्मप्र-
वचनीयत्वम् । पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति समासः । मुखं वर्जयित्वेत्यर्थः । प्रयच्छ-
ति गर्ह्यम् । द्वितीयान्तात्प्रयच्छतीत्यस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति यद् द्वितीयान्तपद-

बोध्यन्तद्गर्ह्यं स्वेत् । द्विगुणार्थमिति । अनेनोपचारे बीजनिरूपणमुक्तम् । अभिधानस्वाभाव्यादिति । यथौपचारिकात्प्रत्ययस्तदा गर्ह्यत्वप्रतीतिरन्यथा द्विगुणम्प्रयच्छतीत्युक्ते यत्र क्रमेण न्याय्यवृद्ध्योत्तमर्णेनाधमर्णाय तत्तद्द्रव्यं द्विगुणताम्प्रापितन्तत्रापि द्विगुणम्प्रयच्छतीति व्यवहारो भवति न च तत्र गर्ह्यत्वमस्ति हिरण्यवृद्धेर्द्वैगुण्येऽपि दीयमानत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः । अव्ययादावेवेति । अव्ययपूर्वपदकत्व एवेत्यर्थः । उञ्छति । तदित्येव । द्वितीयासमर्थादुञ्छतीत्यर्थे प्रत्ययो भवति । उञ्छनमत्र भूपतितस्यैकैकस्य ग्रहणम् । भाण्डविशेष इति । एवञ्च दार्दुरिकः कुलाल एव । प्रसिद्धत्वात् । अव्ययीभाव इति । पन्थानं वर्जयित्वेत्यर्थकम् । तदाहेति । चकारस्य भिन्नक्रमत्वे तिष्ठतीत्येतदनन्तरमस्य योजनया पथिमत्यस्येति पूर्वसूत्रस्थस्य हरतीत्यस्यार्थस्य समुच्चय इति भावः । मोथपदार्थमाह । पन्था इति । मथि विलोडन इति धातोः कर्मणि घञ् । मथ्यते गन्तृभिर्यं इति विग्रहः । अव्ययीभावेति । स च प्रकृते कण्ठ्यमित्यर्थः । गुणविशेषः । दुःखम् । चरणमनासेवा । न तु करणमात्रम् । तेन य आधर्मिकस्तस्य कदाचिद्धर्मफलकप्रवृत्तौ धार्मिक इति न प्रयोगः । अव्ययीभाव एति । वीप्सायामित्यादिः । निदुक्त इति । तेनादिहिविरहितमुदाहरणं युक्तम् । समवायशब्दस्य स्वरूपपरत्वे बहुवचनासङ्गतिरत आह । बहुवचनादिति । समवेतीत्यस्य प्रविशतीत्यर्थः । स्वयमपि समूहम्प्रविश्य तदवयवो भवतीति यावत् । अत्र समवैतिशब्दार्थघटकीभूता या विशेषणीभूता प्रवेशक्रिया तन्निरूपितकर्मत्वविवक्षयासमवायानिति द्वितीया । यदा त्वधिकरणत्वविवक्षा तदा सप्तमी भवति । धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सव इति यथा । संज्ञायां ललाट । अत्र संज्ञाशब्देन सम्यक् ज्ञायतेऽनयेति व्युत्पत्त्या प्रसिद्धिविषयः शब्द उच्यते । सेवकेऽत्र च लालाटिकशब्दः प्रसिद्धः । यो हि प्रभोर्भालम्पश्यति तदाज्ञापालनाय स एवमुच्यते । भिक्षुर्हि पादविक्षेपमात्रयोग्यन्देशम्पश्यति न त्वन्यदेशन्तस्य प्रदेशान्तरदर्शने ब्रह्मदर्शनतत्परत्वविघातः स्यात् धर्म्यं शब्द व्याचष्टे । धर्मोऽनुवृत्त इति । अनुवृत्तः । बहुकालमारभ्य सुजनैराचरितः सौजन्यं योग्यता । तेन मद्दिष्या धर्म्यमित्यत्राप्युपपत्तिः अवक्रयः अवक्रीयते अनेन अवक्रयः करणे क्रीञ एरच् । राज्ञा करत्वेन ग्राह्यं यद्द्रव्यं तदुच्यते । एतच्च करा-

चित्प्रजाभ्योऽधिकजिघृच्चयापि भवतीति धर्म्याद्भेदः । तदस्य पण्यम् । प्रथमासमर्थादस्येतिषष्ठ्यर्थे ठञ् । यत्प्रथमासमर्थम्पण्यञ्चेद्भवति । अत्र पण्यशब्दार्थस्य वृत्तावन्तर्भावात्पण्यशब्दस्य प्रयोगो न । प्रकारितंस्थापितम् । वृत्ताविति । वस्तुतो दन्त्यमध्यपाठो युक्तः । गणे तथा दर्शनात् । आयुधमिति । प्रहरणशब्दः करणल्युडन्तः । स्पष्टार्थमिति । ह्रस्वोच्चारणेऽपि सवर्णदीर्घेण सिद्धेः । न च यस्येतिलोपापत्तिः । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । यदुक्तम्मूले अस्ति परलोक इत्येवम्मतिर्यस्येति तल्लाभोपायमाह । वृत्तिविषय इति । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ आख्यानादा विधानसामर्थ्यात्प्रत्ययः । दैवपर्याय इति । दैवन्दिष्टमितिकोशात् । व्याख्यानादिति । दिष्टमितिनिर्देशमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । क्रियानन्तर्भाव इति । अपूपादिशब्दानां लक्षणाया अनङ्गीकारे अनभिधानादिति । अपूपादिशब्दानां शीलशब्दसामानाधिकरण्येनार्थानभिधायकत्वादित्यपि बोध्यम् । एवं क्रियान्तरान्तर्भावेपि न वृत्तिरभिधानस्वाभाव्यात् । एकमन्यदिति । प्रकृतसूत्रेण प्रत्ययो यत्र परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणन्तद्विषये एव । न तु अध्ययने जयो वृत्तोस्येत्यादौ । अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यभियुक्तोक्तेः । नियुक्तं नियतमिति । स्वानुकूलक्रियाव्यापकदानक्रियाकर्म । श्राणामांसौदनाट्टिठन् । अत्र टो ङीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकार आद्युदात्तार्थः । अत एव । विगृहीतस्यापि ग्रहणादेव । ओदन इति । अन्यत्र वृद्धेः सिद्धत्वात् । वृद्धिनिमित्तेतिसूत्रस्य ठञि प्रवृत्तिरिति तु न वाच्यम् । कोपधत्वेन प्रतिषेधस्य सिद्धेः । व्याख्यानमेव । वृत्त्यादिसम्मतव्याख्यानमेव । अध्यायिनीतिसूत्रे नञ् प्राशस्त्यबोधक इत्याशयेन मूले निषिद्धेति । सन्निवेशपर्यायाविति । प्रस्तारशब्दे प्रे स्त्रोऽयज्ञ इति घञ् । सन्निवेशश्च विलक्षणावयवसम्बन्धस्तत्र व्यवहारासंभवात्तद्विशिष्टपराविमौ । अधिकरणार्थकप्रत्ययान्तौ वा । अत्रैवायमिति । आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामान्तरोषे वस्तव्यमितिशास्त्रन्तदनादृत्यनिकटे योऽग्रशास्त्रीयो वासस्तत्रैवायं साधुरितिवृत्तिग्रन्थोऽत्र प्रमाणम् ॥

॥ इति ठगधिकारः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । द्वितीयान्तेभ्य एभ्यो वहतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो भव-

ति। यदुक्तम्मूले वत्सानामित्यादि तल्लाभप्रकारमाह। प्रासङ्ग इत्यादि। अ-यन्न रथाङ्गं किन्तु तत्सदृशे काष्ठविशेषे रूढः। उपधाया इत्निवर्त्तत इति। तेन भसंज्ञकस्य समुदायस्य या उपधा तस्या दीर्घनिषेधोऽयमिति प्रतिदीव्न इत्यत्र निषेधो न। अन्य इति। अयम्न किल्। किन्तु धुरो यड्ढकावपिति सूत्र-पाठ इति तेषामाशयः। एवञ्च धौरेयका इत्येवरूपम्। किल्वपक्षे आह। मूल-पाठे त्विति। खः सर्वधुरात् एकधुरादितिसूत्रनिर्दिष्टयोः सर्वधुरैकधुरशब्द-योः पूर्वकालैकसर्वजरदितिसूत्रनिष्पन्नसमासरूपत्वे नालौकिकप्रक्रियावाक्ये ऋक्पूरितिसूत्रे णाप्प्रत्ययेऽपि परवल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वे प्राप्ते आह। सर्वधुरैक-धुराविति। सूत्र इति शेषः। तेन प्रत्ययः सर्वधुराशब्दादेकधुराशब्दाच्च। सर्व-धुरां वहतीत्येव विग्रहः। तत्र सर्वधुरीणशब्दे यस्येतिलोपेन टापो निवृत्ता-वप्येकधुर इत्यस्य कथं सिद्धिरत आह। अन्तरङ्गानपीत्यादि। टापो लुगिति। लुक्तद्धितलुकीत्यनेनेति शेषः। संज्ञायां जन्या। अत्र जन्या इतिनिपातनेऽपि प्रक्रियामाह। जनीशब्दादिति। अत्र संज्ञायामित्युपात्तम् तत्र कस्य संज्ञेत्या-काङ्क्षायामाह। जन्या जामातुर्वयस्या इत्यादि। एतेन समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थे इदन्निपातनमित्यर्थादुक्तम्भवति। एतच्च वृत्तिरीत्या मूले व्याख्या-तम्। भाष्यसम्मतम्पक्षमाह। भाष्ये त्विति। जनीशब्दादिति। जायतेऽस्यां गर्भ इत्यर्थे जनधातोर्जनिघसिभ्यामिणित्यनेनण्प्रत्यये जनिवध्योरिति वृद्धेः प्रतिषेधे कृदिकारादिति ङीषि व्युत्पन्नोऽयम्। एतस्माद्वहतीत्यर्थे यत्। ननु निपात-नपक्षे समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यत इत्यर्थो भवति सम्प्रति त्वन्यत्रापि प्रयोगः स्यादत आह। रूढिरपीति। योगरूढिरित्यर्थः। सा च रूढिः कोशे प्रतिपादि-तेव। सर्वकालंप्रत्ययविध्यर्थमिति। जनीं वहन्ति जन्याः। जनीं वोढारो ज-न्याः। लुटि रूपम्। जनीमवाप्सुर्जन्या इति। लुङन्तमेतत्। तथा च योगार्थो-लिङ्गिते रूढिः स्वीकर्त्तव्या न तु केवलरूढिरेवेत्याशयेनाह। एवञ्च तदिति। यदुक्तममरणिकोशे जन्यं निर्वादेतितदुपपत्तिमाह। जनवादे त्विति। करणमा-त्रोपलक्षणमिति। तदुक्तम्भाष्ये। विध्यत्यकरणेन। विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम्। अधनुषेति ह्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्रसज्येत शर्कराभिर्विध्यति। तर्हि वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति शर्कराभिर्विध्यति कण्टकैर्विध्य-

ति । अनभिधानादिति । तदंशे । करणांशे । ननु यत्र करणाप्रयोगस्तत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह । चोरमिति । वशङ्गतः । वशनं वशः । इच्छा । एवञ्चेच्छाम्प्राप्त इत्यर्थेऽतिप्रसङ्गनिवारणायाह । सर्वस्यापीति । निर्देशादेवेति । पदमितिनिर्देशादित्यर्थः । आबर्हीति । बृह उद्यमन इतिधातोरिन् । दन्त्योष्ठ्यादिः। उत्पाटनयोग्याः । चेत्र एव शुष्काः । ते हि लवनेन सङ्ग्रहीतुमशक्याः । मूले यप्रत्ययश्चेति। तेन धेनुष्याशब्दोऽन्तोदात्तः । इतिवदिति । स्वरूपबोधनतात्पर्यकत्वात् । अन्ये । मुख्याः । नौवयेतिसूत्रे संज्ञायामित्यनुवृत्तेराह । मित्र एवेति । अत एव तुल्यशब्दः सदृशमात्रे रूढः । धर्मफलन्धर्म्यमिति । सुखादिरित्यर्थः । वधार्हः । अर्हेऽर्थे दण्डादित्वाद्यत् । कर्त्तरि तृतीयेति । मूलेन वणिग्भिः पटादिविक्रयकाले दत्तं यन्मूलाख्यन्द्रव्यन्तेनात्मानमति यच्छेषो क्रियते लाभाख्यो भागः सोऽत्रानाम्यशब्देन विवक्षितः । आङ्पूर्वान्नमधातोरत एवनिपातनाणत्वत् । अन्यथा पोरदुपधादिति । यत्स्यात् ।प्रस्तुतं सीताशब्दं व्याचष्टे । सीतेति । छन्दसोनिर्मिते । छन्दः शब्दोऽत्रेच्छापर्यायः । प्रीणातीति । सुखञ्जनयतीत्यर्थः । हृदयशब्दात् षष्ठ्यन्तात्प्रिय इत्यर्थे यत्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । मतजनहलात् । यथासङ्ख्यमत्र विवक्षितम् । सूत्रवटकंकरणशब्दं व्याचष्टे । ल्युट इति । उभयोः । भावकरणयोः।मतस्येति कर्मणि षष्ठी । यदा च भावे प्रयस्तदा ज्ञानकर्मिका कृतिरित्यर्थः । करणे तु ज्ञानकरणमिन्द्रियम्प्रत्यम् । प्रतिजनादिभ्यइति । अव्ययीभावाभिप्रायेणाह । जनञ्जनमिति । योगविभागे साधकमाह । सर्ववेदेत्यादि । अन्य इति । अत्रारुचिस्तु चकारस्य प्रत्ययद्वयसमुच्चायकस्यात्रा दर्शनेन खमात्रस्यैवानेन विधानं स्यादिति योगविभाग आवश्यक इति । समानतीर्थे वासी । सप्तम्यत्र समर्थविभक्तिः । ननु प्रत्ययोत्पत्तिकाले समानतीर्थशब्दाभावात्कथम्प्रत्ययस्तस्मादत आह । यादिप्रत्ययेति । चातुर्थिकाः । चतुर्थाध्यायभवा इत्यर्थः ॥

॥ इति प्राग्घितीयाः ॥

॥ समाप्ताश्चतुर्थाध्यायप्रत्ययाः ॥

प्राक्क्रीताच्छः। व्याख्यानत इति। अत्र भाष्ये प्राक्क्रीतादिति न वाच्यञ्छा-धिकार एव कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेण प्राग्वचनङ्किमर्थमिति प्रश्नाङ्कृत्वा प्राग्व-चने उक्तङ्किमुक्तम्। सकृद्विधानार्थम्। अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽ-णुप्रसङ्ग इत्युक्तम्। सकृद्विधानार्थमित्यस्य प्राक्क्रीताद येऽर्थास्तेषु सकृदेवा-नेन छविधानार्थमित्यर्थः। अपवादविषय इत्यस्य उगवादिभ्यो यदितियद्वि-षयेऽपि छः प्राप्नोतीत्यर्थः। ततः पुनरत्र क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं वि-ज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय आहो स्वित् प्राक्क्रीताद्येऽर्था इति। किञ्चा-तः। यदि विज्ञायते प्राक् क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः अपवादविषये छप्रसङ्ग इति। अथ विज्ञायते प्राक् क्रीताद्येऽर्था इति न दोषो भवति। समा-नेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच्छं बाधिष्यते। यथा न दोषस्तथास्तु प्राक् क्रीताद्येऽर्था इति विज्ञायत इत्युक्तन्तन्मूलकव्याख्यानत इत्यर्थः। अर्थबोधके-ष्वेवेति। अर्थबोधनतात्पर्यकेषु तस्मै हितमित्यादिषु। अवध्यवधिमतोः साजा-त्यात्। अलोन्त्यात्पूर्वेउपधेत्यत्र यथा। लोकेऽपि फाल्गुनात्प्राक्। वनात्प्राक् देवदत्तो गत इत्युक्ते माघमासान्तकालस्य वनपूर्वदेशस्यैव चप्रतीतिर्न तु वै परीत्येनेति सुप्रसिद्धम्। एतेन। अर्थस्यावधित्वस्वीकारेण। इत्युक्तमिति। वि-शिष्य यदाद्यपवादविधायकसूत्रेषु छयतोः सम्बन्धाभावादेवं कथनन्न युक्तम्। उगवादिभ्य इत्यादिसूत्रे ष्वपि सम्बन्धे हि तत्र तथा लेख उचित इति तेषा-माभावः। अपास्तमिति। अर्थस्यावधित्वस्वीकारेण भवदुक्तदूषणस्यानवसरात्। ननु नभ्यश्चक्रमित्ययुक्तम्। चक्रस्य नाभिहितत्वाभावादत आह। नभ्यश्चक्रमि-ति। इवार्थमुपपादयति॥ सच्छिद्र इति। स्पष्टम्भाष्य इति। अथ यो नभ्यार्थो वृ-क्षः कथन्तत्र भवितव्यम्। नभ्यो वृक्षः नभ्या शिंशपेति। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति नभ्यार्थो नभ्य इति। नाभि नभञ्चेति गवाद्यन्तर्गणसूत्रमेव भाष्ये व्याख्यातम्। भाष्यानुक्तमप्यन्तर्गणसूत्रमाह। मूले शुन इति। नस्तद्धित इति टिलोपवारणायाह। चेनेति। यद्यपि सम्प्रसारणोत्तरं शु अन् य इतिस्थिते वा-र्णादाङ्गमितिन्यायेन प्राप्तस्य टिलोपस्य ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावेन वा रणे कृते ततः पूर्वरूपोत्तरम्पुनष्टिलोपो भ्रष्टावरसत्वान्न भविष्यतीति कथञ्चका रेण तद्विधानम्। तथापि तौ सदितिनिर्देशेन भ्रष्टावसरन्यायोऽत्र शास्त्रे ना

श्रोयंत इति,चकारस्य प्रकृतिभावसमुच्चायकत्वमावश्यकमिति । गणसूत्रान्तरमेवाह मूले । ऊधसोऽनङ्चेति । विभाषा हविरपूपादिभ्यः । अत्र सूत्रे हविःशब्देन विशेषाणाङ्ग्रहणाद्धविष्यशब्दस्य कथं सिद्धिरत आह । अविः शब्द इति। नन्वपूपशब्दसाहचर्याद्धविःशब्देनापि स्वरूपग्रहणमेव भविष्यति । एवं सति स्वं रूपमिति शास्त्रस्याप्यनुग्रहो भविष्यतीत्यत आह । विभाषा हविरित्यत्र त्विति । अयम्भावः । उगवादिभ्यो यदितिसूत्रे हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत्। हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । आमिक्ष्यम् । आमिक्षीयम् । यतोऽवकाशः शङ्क्यन्दारु । पिच्चव्यः कर्पासः । इहोभयम्प्राप्नोति । चरव्यास्तण्डुलाः । यद् भवति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भाष्ये उक्तम् । तेन स्वरूपविधिस्तदंशे न भवतीति । चरव्या इत्यत्र चर्वधिकरणकं हविरुपचाराच्चरुशब्देनाभिधीयते । खलयवमाष । व्याख्यानादिति । भाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः । तत्र हि समानार्थावेतौ वृषशब्दो वृषन्शब्दश्च । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अविरविकन्यायेन वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्यमिति भविष्यति वृष्णे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव । ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेवभविष्यतीत्युक्तम् । आत्मन्विश्वजन । व्याख्यानादिति । आत्मन्विश्वजनशब्दाभ्यः भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्तस्मै हितमित्यर्थे ख. प्रत्ययो भवतीति वृत्तिसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः । भोगशब्दस्य शरीरवाचकत्वे मानमाह । अहिरिवेति । कर्मधारयादेवेतीति । सर्वसमासेभ्योऽस्यान्तरङ्गत्वात् । रथकारपञ्चमेष्विति । रथकारः पञ्चमो येषान्तेषु चतुर्षु ब्राह्मणादिष्वित्यर्थः , रथकारश्च माहिष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रजायत इत्यत्र प्रसिद्धः राजन्याद्वैश्यायामुत्पन्नो माहिष्यः । वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्ना कन्या करणी । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्वितिवार्त्तिके निपातनात्तृतीयाया अलुक् । सामर्थ्यादिति । वधादिभिरतयान्वययोग्यताबलादित्यर्थः । तेनेति निर्दिष्टैव । तृतीया निर्दिष्टैव । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । अत्र तदर्थमिति सामान्ये नपुंसकम् । व्यत्ययो बहुलमिति सप्तम्याः प्रथमा । प्रकृतिरुपादानकारणन्तस्यैवोत्तरावस्थाविशिष्टं वस्तु विकृतिरित्युच्यते ।

तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः प्रत्यवमृश्यते । प्रकृतेस्तदर्थत्वकथनेनानन्यार्थत्वं ल-भ्यते विशेषणसामर्थ्यात्तेन न प्रकृतेर्विकृत्यर्थत्वसम्भावना यत्र तत्र प्रत्ययः कि-न्तु तदर्थत्वनिश्चय एव तत्रैवानेन सूत्रेण प्रत्ययः । अस्य । विकृतिवाचकशब्दस्य । न प्रथमत्वम् । न सूत्रोच्चारितप्रथमशब्दबोध्यत्वम् । अर्थमसमर्थकादिति । तस्याप-त्यमित्यादौ तथैव दर्शनादिति भावः । स्पष्टार्थमिति । हितशब्दस्याप्यनुवृ-त्त्या विकृतये हिता या प्रकृतिरित्यनेन तदर्थत्वलाभेऽपि पूर्वोक्तनिश्चयस्य स्पष्ट-तया लाभार्थन्तदर्थग्रहणमित्यर्थः । सक्तुभ्यो यवा इत्यत्र तु न । सक्तूनां यववि-कृतित्वाभावात् । किन्तु धानाविकृतित्वमेव । सूत्रे उभयोपादानसामर्थ्याद्यत्र परस्परं प्रकृतिविकृतिभावस्तत्रैवायम्प्रत्ययः । तेन यत्रास्यर्थञ्चर्मोपादीयते तत्र न असेरयोविकारत्वान्न तु चर्मणः । चर्मणस्तु कोशप्रकृतित्वम् । छदिरुपधिब-लेः । सौत्रं समाहारद्वन्द्वस्य पुंस्त्वम् । बलिशब्दोऽत्रोपहारपरः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियामित्यमरः । यथाकथञ्चिदिति । नह्यत्र तदुत्पत्तिप्र योजकनाशप्रतियोगित्वरूपस्य प्रकृतित्वस्य स्वरसतः प्रतीतिरिति भावः । आ-र्षभ्य इत्यत्राप्येवमिति । यथाकथञ्चिदेव । यस्योत्पत्तेः प्राक्काले सत्त्वे सति त-त्सम्पादकत्वन्तत्रैव प्रकृतित्वव्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वात् । अत एव भाष्ये प्रकृत-सूत्रे प्रकृतिविकृतिग्रहणन्निवर्त्तिष्यते तच्चावश्यंनिवर्त्त्यम् । इहार्थमुत्तरार्थञ्च । इ-हार्थन्तावत् । वालेयास्तण्डुलाः । उत्तरार्थम् । ऋषभोपानहोर्ञ्यः । आर्षभ्यो वत्स इ-ति । गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला वालेयाः । गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्य इ-ति प्रतिपादितम् । तत्रैव कैयटः । गुणान्तरयुक्ता हीति । वल्यवस्थायां यो गु-णः सन्निवेशलक्षणो लाक्षादिकृतलौहित्यादिलक्षणो वा तदपेक्ष्यप्राकृतगुणयु-क्ता इत्यर्थः । गुणान्तरयुक्तश्च वत्स इति । सुजातावयवः संहननवान्महाप्राण ऋ-षभावस्थाप्राप्तये यदा परिपोष्यते न तु दानविक्रयार्थन्तदा तादर्थ्यस्य सम्भव इति । मूले उपधिशब्दात्स्वार्थे ष्यञ इति । उपपूर्वाद्धञ उपसर्गे घोः किः । अ-त्र भाष्ये उपध्यर्थमितिप्रत्ययानुपपत्तिः उपध्यभावात् । उपध्यर्थमितिप्रत्ययस्य हा-नुपपत्तिः । किं कारणम् । उपध्यभावात् । विकृतेः प्रकृतावभिधेयायाम्प्रत्ययेन भवित-व्यम् न चोपधिसंज्ञकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यदि तद्ग्रहाङ्गन्तदौपधेयमि-त्युच्यते । सिद्धन्तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्विधानात् । सिद्धमेतत् । कथम् । कृदन्तात्स्वा-

र्थेऽञ्वक्तव्यः। उपधीयते उपधेयम्। उपधेयमेवौपधेयमित्युक्तम्। अजपेक्षयेति। पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणन्तु उगवादिभ्य इतिसूत्रस्थं यतञावञः पूर्वविप्रतिषिद्धमितिवार्त्तिकमेव॥ यतोऽवकाशः। शङ्कव्यन्दारु। पिचव्यः कर्पासः। अञोऽवकाशः। वार्धम्। वारत्रच्चर्म। सनङ्गुर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयम्प्राप्नोति। सनङ्गव्यं चर्म। ञ्यस्यावकाशः। औपानह्यन्दारु। अञः स एव। उपानन्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयम्प्राप्नोति। औपानह्यच्चर्म इति। तदस्य तदस्मिन्स्यादिति। अत्र वाक्यद्वयम्। तदस्य स्यादिति। तदस्मिन्स्यादिति च। आद्ये तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिः। षष्ठ्यर्थे च प्रत्ययः। द्वितीये सप्तम्यर्थे। स्यादित्यनेन सम्भावितैककर्तृका सत्ता उच्यते। सूत्रेऽस्येत्येकवचनमविवक्षितम्। अतएवासामिति बहुवचनोपादानं मूले सङ्गच्छते। इष्टकानामाधिक्यं दृष्ट्वा प्राकारस्य ताभिः साध्यतां ज्ञात्वा एवमुच्यते। सम्भावने लिङ्। देशस्य च दार्ढ्यसमत्वोच्चत्वादिसद्गुणवत्तान्दृष्ट्वा प्रासादोऽस्मिन्स्यादिति सम्भावना भवति। नेह प्रकृतिविकृतिभावो विवक्षितः। लौकिकीं विवक्षामिति। एतेनैकेनेतिकरणेन सर्वदोषपरिहारसम्भवात्स्यादितिसम्भावनाविषयसत्ताप्रत्ययार्थमत्र सूत्रे न वाच्यमिति ध्वनितम्॥

॥ इति छयदधिकारः ॥

आर्हादित्यस्य साधुत्वायाह। अत्राहतीति। एतेनात्राङा अर्हशब्दस्य समासः। अर्हशब्दश्च तदर्हमित्यत्र निर्दिष्टोऽच्प्रत्ययान्तोऽपीति तस्याप्यवधित्वमितिशङ्काया नावकाशः। आख्यानादिति। इत्यादिसमाप्तया आख्यानादित्यर्थः। प्रकृत सूत्रे परिमाणशब्द उपात्तस्स यदि परिच्छेदकमात्रपरस्तदा परिमाणग्रहणेन सिद्धे सङ्ख्याग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरतो भाष्ये परिमाणस्य सङ्ख्यातो भेदः प्रदर्शित ऊर्ध्वमानमित्यादिना। एवञ्चोन्मानस्य परिमाणशब्देन ग्रहणन्न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य समाधत्ते। यद्यपीत्यादिना। ऊर्ध्वं यदिति। अत्र यदिति येनेत्यर्थकमव्ययम्। ऊर्ध्वं येन मीयत इत्यर्थः। परिच्छेदकेन पाषाणादिना तुलादौ स्थापनोत्तरं परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरूर्ध्वाधरभावेन यद्गमनन्तदुन्मानमुन्मितिस्तत्करणमुन्मानम्। परिमाणन्तु सर्वतः। आरोहपरिणाहाभ्यां येन मीयते तत्परिमाण-

म् । आरोह उच्छ्रायः । परिणाहो विस्तारः । आभ्यां स्वस्मिन् वर्त्तमानाभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेनाढककुडवादिनाप्रस्थादिना च मीयते तत्प्रस्थादि परिमाणशब्देनोच्यते । आयामस्त्विति । आयामो दैर्घ्यम् । आयाम इत्यस्य येन मीयत इति शेषः । वस्त्रकाष्ठादिगतन्दैर्घ्यं येन मीयते हस्तादिना तत्प्रमाणमित्यर्थः । तच्च दीर्घस्य वस्त्रादेः परिच्छेदकं यच्चोर्ध्वाधरदिक्संबद्धं यज्जलभित्त्यादि तत्परिच्छेदकमत एव जानुदघ्नञ्जलमित्यादौ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नजिति प्रत्ययसिद्धिः । सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः । सङ्ख्या एकत्वद्वित्वादि सर्वतः सर्वस्माद्बाह्या विलक्षणा । पूर्वोक्तपरिच्छेदकेभ्यो विलक्षणा । ऊर्ध्वमानादिकन्न करोति । उन्मानादेरपि परिच्छेदङ्करोति । द्वे तुले इत्यादिव्यवहारात् । एवञ्च सङ्ख्यायाः परिमाणापेक्षया विलक्षणत्वात्प्रकृतसूत्रे ग्रहणम् । तदुक्तम्भाष्ये । भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानङ् कुतश्चन । एवञ्च कृत्वा सङ्ख्यायाः पृथग्ग्रहणङ्क्रियत इति । कुतश्चनेत्यस्य न कुतश्चित्सन्निवेशादेः सङ्ख्या मानम् । सन्निवेशादिनिरपेक्षम्मानमित्यर्थः । अत एव द्वौ मेरुसर्षपाविति भवति । सूत्रस्थभाष्यस्वरस इति । तत्र हि असमास इति किमर्थम् । परमनिष्केण क्रीतम्परमनैष्किकमिति प्रत्युदाहृतम् । तत्र कैयटः । ठञेवात्र भवति । निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वेणाप्राप्तेऽनेन ठञ्विधीयत इति । एवञ्च निष्कस्योन्मानत्वेन तत्र पर्युदासपरभाष्यप्रामाण्येनोन्मानस्यापि तत्र ग्रहणम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिःशाणपर्युदासात्तत्राप्युन्मानं परिमाणपदेन गृह्यते । यस्मिन्सूत्रे यस्य पदस्य स्थितिस्ततोऽग्रिमसूत्रे संबन्धे सति तत्रानुवर्त्तत इति व्यवहार इत्यतः समदशेत्यनुपपन्नमत आह । समदशेति । एतेन । उक्तार्थेन । सङ्ख्याया इत्यस्यानुवृत्तिकृतेति । तदनुवृत्तौ तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनोत्तरत्वस्य लाभो भवतीत्येतदर्थमुत्तरपदस्येति प्रकृते नानुवर्त्तनीयम् । तथा च कथम्परमनैष्किकमित्यत्र वृद्धिरिति भावः । वाक्यभेदेनेति । संङ्ख्याया इति पञ्चमीनिर्द्देशादुत्तरस्येत्युपस्थितम् । आदेः परस्येतिपरिभाषा चोपस्थिता । तदपेक्षयापरिमाणान्तस्येत्यवयवषष्ठी । एवञ्च परिमाणान्तावयवस्य सङ्ख्याया उत्तरस्यादेरचो वृद्धिरित्यर्थः । असङ्ख्यापूर्वपदकेऽपि वृद्धेः प्रवृत्त्यर्थं परिमाणान्तस्येतिपृथग्वृद्धिविधायकम् । तस्य च परिमाणान्तस्याचामादेरचो वृद्धिरित्यर्थः । अत एव । वाक्यभेदस्वीकारा-

दैव । परिमाणान्तस्येत्यनेनाप्युत्तरपदस्यैव वृद्धिविधानमित्यत्र साधक माह । संख्याया इत्येतदिति । साहचर्यादिति । आरम्भसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । संज्ञायामिति । असंज्ञेति तत्र पर्युदासस्य प्राप्तेरिति भावः । ज्ञापकपरेति । संवत्सरशब्दस्य ज्ञापकपरेत्यर्थः । एतेन । वक्ष्यमाणप्रकारेण । अपरिमाणत्वादिति । निष्कमस्त्राधिके स्वर्णशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेमपात्रे हेमपलेऽपि चेतिकोशात् । इदम् । परिमाणशब्देनोन्मानस्यापि ग्रहणम् । ज्ञापितेत्विति । तदन्तविधौ ज्ञापिते त्वित्यर्थः । अत्र ज्ञाप्यं वचनन्तु एतत्प्रकरणस्थसूत्रीयप्रकृतिशब्दस्तदन्तस्यापि बोधक इति । फलम्पूर्वत्रेत्याशयेन मूले पूर्वत्रेत्युक्तम् । तन्निषेधः स्यात् । तदन्तविधिनिषेधः स्यात् । इत्यस्यापीति । अन्यथा त तदन्तविधौ गोशब्दान्ताद्विधीयमानो यत्केवलगोशब्दान्न स्यात् । प्रत्ययविधिविषयेण व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यनेन निषेधात् । सिद्धान्तरीत्याह । व्यपदेशियद्भाव इति । न तावदेवेति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतेतिलौकिकविग्रहसूचिता । ननु पूर्वपदवृद्धिमादाय भविष्यतीत्यत आह । पूर्वपदस्येति । उत्तरसूत्रेति । सङ्ख्याया अतीतिसूत्रेत्यर्थः । असम्भवात् । शतस्याशतेवृत्त्यसम्भवात् । किन्त्वशतेऽभिधेय इत्यर्थः प्रत्ययार्थविशेषणत्वे । निषेध इति तु फलितार्थकथनन्तदाह इष्यत इति । शतम्परिमाणमस्येत्यादौ सङ्ख्येयवाचकात्प्रत्ययः । यः सङ्घः प्रत्ययार्थः स वस्तुत एकस्मान्न भिद्यत इत्यर्थः। सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्रेतिसूत्रेण कन्।शत्यं शाटकशतमिति।अत्र प्रकृत्यर्थत्वमन्यस्य सङ्ख्येयस्य।प्रत्ययार्थत्वमन्यस्येति स्पष्टमेव । यत्र निषेधस्तत्र तु यस्य परिमाणपदेन ग्रहणन्तस्मान्यत्प्रत्ययार्थादित्यर्थः । लुगन्तेति । सङ्ख्याया अतीतिसूत्रेण जातस्य कनोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् तदन्तेत्यर्थः।द्वन्द्वगर्भेति।तिस्र शच्च तिशतौ।तावन्तौ यस्य सा तिशदन्ता न तिशदन्ता अतिशदन्ता सा सङ्ख्या प्रकृतित्वेनाश्रीयत इत्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव सिद्धेऽन्तग्रहणस्य प्रयोजनमाह।अन्तग्रहणमिति।न स्यादिति। एकसप्ततिशब्दस्य न तिप्रत्ययान्तत्वमिति भावः । वतोरिड्वा । बहुगणेतिसूत्रेण वत्वन्तस्य सङ्ख्यासंज्ञा । व्याख्यानादिति । वतोरिति पञ्चमीनिर्देशात्कन् इतिप्रथमायाः षष्ठ्यन्तत्वमित्यर्थप्रतिपादनपरभाष्यकारीयवचनप्रामाण्यादित्यर्थः। किञ्च चरेष्ट इतिवट्टिप्रत्ययविधानेनैव सिद्धे प्रत्ययाधिकारापठितेट्शब्दसदृश-

शब्दोच्चारणेनागमत्वमनुमीयते । अन्यथा । योगविभागाभावे । नासामर्थ्यमिति । न प्रत्ययेनासामर्थ्यमित्यर्थः । समानाधिकरणसमास एवेति । समानाधिकरणपदकसमास एवेत्यर्थः । तेन षष्ठीसमासेन विग्रहे ततो जातस्य प्रत्ययस्य न लुक् । इति शेष इति । तदुक्तम्भाष्ये । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणङ्कर्त्तव्यम् । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम्। द्विशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतन्द्विशौर्पिकमिति । ननु यदि तन्निमित्तग्रहणङ्क्रियते समाहारद्विगोः परस्य लुग्न प्राप्नोतीत्यत आह ।समाहारद्विगोरिति । अनभिधानादिति । तदुक्तम्भाष्ये। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् द्विशूर्पमिति । द्विशूर्प्या क्रीतमिति । तत्र द्वयोः शब्दयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमितिविगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति । द्विशूर्प्या क्रीतमितिविगृह्य वाक्यमेवेति। इदम् । असंज्ञायामित्येतत् । आदेशस्येति । प्रत्यादेशस्येत्यर्थः । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । अत एव । स्पष्टप्रतिपत्यर्थत्वादेव । न तु पूर्वशब्दोऽव्याप्त्यादिवारकः पञ्चमीनिर्देशादेव पूर्वशब्दार्थलाभात्। भाष्ये उक्तम्।तत्र हि द्वित्रिभ्यान्त्रैयोग्यम् । द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते तद्द्वैयोग्यमिति द्रष्टव्यम्।किमिदन्त्रैयोग्यमिति द्वयोर्योगयोर्भवम् द्वियोगम् । द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति।एतेन द्वित्रिभ्यामित्यस्योभयशेषत्वमित्युक्तम् न च द्वित्रिभ्यामित्यस्माद्यः पूर्वयोगस्तच्छेषत्वमनेन प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् । तद्द्वैध्यं विजानीयात् अविशेषेणेत उत्तरन्द्वित्रिभ्यामिति तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यान्त्रैयोग्यमिति भाष्यकृतैव विस्तादितिसूत्रशेषत्वस्य बोधनात्।इदम्।बहुपूर्वादिति यत्। तदुक्तं द्वित्रिभ्यामिति पूर्वसूत्र एव।बहुग्रहणङ्कर्त्तव्यम्।बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम्। बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकमिति । न सम्बध्यत इति । एतद्बीजन्तूक्तमेव । स्पष्टार्थत्वमुपपादयति । कन्प्रत्यय इति । इष्टासिद्धेरिति । इकन्प्रत्ययपक्षे पुंवद्भावे यस्येतिलोपे खारिक इति कन्पक्षे तु खारीक इति भविष्यतीतीष्टासिद्धिरित्यर्थः । द्रव्यमेव गृह्यत इति । एवञ्च द्रव्यत्वावच्छिन्नान्वितेऽपिदाने तत्पदसङ्ग्राह्यविशेषधर्मावच्छिन्नान्वये वा धकाभावः ।द्रव्यवान् घटवानितिवत् । प्रकृतसूत्रान्यथासिद्धिम्परिहरति । सोऽस्यांशेति । धनपतिसंयोग इतीति । धनपतेः संयोगो धनपतिसंयोगः । संयु-

ज्यतेऽनेनेति संयोगः। यागादिश्च संयोगपदेन विवक्षितः। संयोगपदार्थघटक-युज्धात्वर्थक्रियायाम्धनपतेरिति षष्ठ्यर्थकर्तृत्वस्यान्वयस्तदेतद्बोधयितुमाह। संयुज्यन्त इति। दीयत इत्यस्य पृथगन्वये साहित्याभावाद्दद्वादीनान्वंद्वो न प्राप्नोतीत्यत आह। द्वन्द्वस्त्विति। रक्षानिर्वेश इत्यत्र रक्षाया निर्वेश इति षष्ठीसमासः। वाक्यघटकषष्ठ्या निमित्तनिमित्तिभावार्थकतया समासस्य तादृशसम्बन्धविशिष्टेऽर्थे शक्तिस्तदभिप्रायेणाह। रक्षानिमित्ते ति। निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः। अत्र मानमिति। रूढ़स्यैवात्र ग्रहणमित्यत्र मानमित्यर्थः। यत्तु प्रकृतसूत्रेऽंशशब्दो भागवाचकस्तस्मात् तदा भागस्यावयविसापेक्षत्वादसामर्थ्येन प्रत्ययो न भविष्यतीत्यतोऽत्र सूत्रे रूढस्यैवग्रहणमिति मतन्तद्दूषयति। असामर्थ्यं त्विति। नित्यसापेक्षत्वन्दर्शयति। अर्द्धमित्युक्त इति। भारभूतत्वमिति। अत्र भारशब्दो भावप्रधानः। भूत इत्यत्र भूप्राप्ताविति धातोः कर्त्तरि क्तः। एवञ्च भारत्वम्प्राप्त इत्यर्थः। तच्च भारभूतत्वमर्थानाम तु शब्दानामिति कथम्भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इतीत्यत आह। वंशादिशब्दानामिति। एतद्व्याख्यापक्षे समानवचनकत्वन्तर्हि स्यादत आह। सौत्रमिति। एवञ्च व्यत्ययो बहुलमित्यनेनास्य सिद्धिरिति भावः। हरति। देशान्तरम्प्रापयति चारयतीति वा। वहति। उत्क्षिप्य धारयति। आवहति। उत्पादयतीत्यर्थः। आद्यव्याख्यानमेवेति। द्वितीयव्याख्याने भारादित्येकवचनार्थस्य सर्वथा बाध एव भवति। एवं भारभूतेभ्य इत्यस्य गुरुत्ववद्भ्य इत्यर्थो वाच्यः। एवञ्च वंशादीनां भारभूतत्वाव्यभिचाराद्वंशादिभ्य इत्येतद्विशेषणतया तस्योपादानस्य व्यर्थत्वापत्तिरेति भावः। ऐज् नेति। ऐचो निषेधसन्नियोगशिष्टत्वात्। लुगभावमुपपादयति। अन्यतरस्यामित्यादि। आढकाचितेत्यतः। पुनः खग्रहणादिति। यदि ततोऽन्यतरस्यामित्यस्यानुवृत्तिः स्यात्तदा खस्यापि तत एवानुवृत्त्या विधौ सिद्धे प्रकृतसूत्रस्य खग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अत एव। अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः सूत्रकारासम्मतत्वादेव। उत्तरेण। संख्यायाः संज्ञेत्यनेन। ध्वनितमिति। तत्र हि तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति पठित्वा संख्यावाचकेभ्यः प्रत्ययानुदाहृत्यान्येभ्योऽपि दृश्यते खारशताद्यर्थम्। खारशतिको राशिः। खारसहस्त्रिको राशिरित्युदाहृतन्तेन ध्वनितमित्यर्थः। वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादकारान्तोऽपि खारशब्दोऽस्ति। परिच्छे

दकमात्रमिति। अत्र मात्रपदेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणमितिनियमव्यवच्छेदः। अनभिधानादिति। अत्रैव भाष्ये सङ्ख्यादिष्वर्थेषु यथा प्रत्यय इष्यते तथाऽन्यत्रापि प्रत्ययसिध्यर्थञ्जीवितपरिमाणे चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः। साप्ततिकः। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकम्। कालादितिसिद्धत्वात्। जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम्। किङ्कारणम्। कालादितिसिद्धत्वात्। कालादित्येव सिद्धम्। इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणम्। षष्टिमसौ भूतो भवति तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयम्। इह वचने हि लुक् प्रसङ्गः। इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत। द्विषाष्टिकः। त्रिषाष्टिकः। अनेन सति लुग्भवति। तेन सति कस्मान्न भवति। आर्हीदित्युच्यते इत्युक्तम्। एतेन भाष्यग्रन्थेन द्विषाष्टिक इत्यादौ लुगभाव एवेष्ट इति लभ्यते। यदि च द्विषष्टिशब्दादपि तमधीष्ट इति प्रत्ययः स्यात्तदा लुक् स्यादेवेत्यनभिधानभाष्यप्रामाण्यान्निर्णीयत इति। ननु समुदायस्य कथङ्कालवाचकत्वमत आह। कालादित्यधिकारेऽपीति। रमणीयशब्दात्प्रत्ययं वारयति। रमणीयेति। अनभिधानादिति। प्रकृतसूत्रस्थभाष्य एव रमणीयादिभ्यस्तेन प्रत्ययातिप्रसङ्गमाशङ्क्याथ मतमेतत्। काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः कालं यो न व्यभिचरतीति न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गोभवतीत्युक्तत्वेन तेभ्यः प्राप्त्यभावो निर्णीयते। केचित्तु सोऽस्येत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे तदस्येत्यस्योपादानमेतद्विहितस्यार्हीयत्वनिवृत्त्यर्थम्। तेन द्विषाष्टिक इत्यत्र न लुगित्याहुस्तद्दूषयति। तत्सामर्थ्यादिति। काकवाशितेनैवेति।यथा काकशब्देन न शाफ्नाजोध्योऽर्थः प्राप्यते तथाऽत्राप्येतत्सामर्थ्यान्नाऽनार्हीयत्वप्राप्तिरिति। तेन। तदन्तविधिस्वीकारेण। द्वेकयोरितिवदितिदृष्टान्तेन तत्र यथावृत्तिविषये सङ्ख्यापरत्वन्तथात्रापीति सूचितमित्याशयेनाह। वृत्तिविषय इति। वृत्तिकारोक्तरीत्या मूलोक्तं सूत्रशब्दस्य प्रयोजनन्न युक्तमिति सूचयन्स्वयन्तत्प्रयोजनमाह। परे त्विति। पञ्चकमध्ययनमित्यत्र पञ्चकशब्द आवृत्तिरूपसंख्येये वर्त्तत इत्याशयेनाह। पञ्चावृत्तय इति। प्रयोग इति। स्तोमशब्दस्य प्रयोग इत्यर्थः। ननु यदि स्तोमशब्दः समूहपरस्तदा स्तुतिः स्तोम इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरत आह। स्तुतिः स्तोम इति। एकवचनान्ताः। अत एव विंशत्याद्याः सदैकत्वे इतिकोश-

सङ्गतिः। वार्त्तिकज्ञत इति। अत एव वार्त्तिकज्ञतोऽक्षमतारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सच्छब्दादिष्विति। अथ वार्त्तिकज्ञत इत्यनेन यावतां व्युत्पादनं सूत्रकृता कृतन्तेषां व्युत्पन्नत्वकल्पनञ्च युक्ताऽन्यत्वनुक्तसाधुत्वाभावमेवेतिसूचितमत एव भाष्यकृतोक्तमसूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते इति। अत्र कैयटः। अननुगमो हि दोषाय। अशक्यो वानन्त्यात्सर्वशब्दानुगमो न त्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इति। दोषायेति। अनुगममन्तरेण मन्दबुद्धीनामनुपपत्तिप्रसङ्गात्। वस्तुतो न सोऽप्याचार्यस्य दोष इत्याह। अशक्य इति। अनुगमस्तु सर्वथा नाचार्यस्य दोषायेत्याह। न त्विति। अनुगमविपर्ययेषु विंशत्यादिषु अर्थविशेषानिश्चयः स्वप्रज्ञापराधजो न तु तत्र सूत्रकृदपराध इति भावः। त्रिंशच्चत्वारिंशतोः। व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे षष्ठी तदभिप्रायेणाह। आभ्यामिति। तदर्हतीति। द्वितीयासमर्थादर्हतीत्यर्थे प्रत्ययो भवति। अर्हतीत्यस्य योग्यो भवतीत्यर्थः। योग्यता च क्रियायामेवेति क्रियावाचकपदाध्याहारेणेति श्वेतच्छत्रमित्यत्र तद्भुमितिपदाध्याहारेण व्याख्यातम्। वृत्त्यनुरोधेनेति। तत्र हि नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमित्युक्तम्। दण्डादिभ्यः। यदिति त्वनुवृत्त्या लभ्यते। अपपाठ इति। अत्र मानन्तु अचो यदिति सूत्रस्थभाष्यमेव। तथाहि। तत्र हि हनो वा यद्वधश्च वक्तव्य इति वार्त्तिकमात्रध्यः। घात्यः। तद्धितो वा। वधमर्हतीति वध्यः। उभयथापि वध्य इत्येतद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तम्। तद्धितस्यातान्तत्वे तु तदन्तस्यान्तोदात्तत्वं स्यादिति तद्धितोवेतिसमानत्वेनाभिधानमसङ्गतं स्यादिति। लक्षणया सिद्धे वार्त्तिकृद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रायेणाशङ्कते। यद्यपीति। मुख्यार्थेभ्यः। शक्यार्थेभ्यः। तेन यज्ञशब्दस्य पात्रे लक्षणया यज्ञमर्हतीति सूद इत्यत्र न॥

॥ छयार्हीयाः ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति। पारायणशब्द आदित आरभ्य समाप्तिपर्यन्तं यद्ग्रन्थस्याध्ययनन्तत्परः। तस्य वर्त्तनं यद्यपि गुरुशिष्योभयसाध्य

न्तथापि पारायणमधीते पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते सतौरायणिक इत्युच्यते । यश्चैवाधीते यश्च परस्य करोति उभौ तौ वर्त्तयतः । यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्त्तयति उभौतौ वर्त्तयतः । उभयत्र कस्मान्न भवत्यनभिधानादितिभाष्ये उक्तम् । अत्र कैयटः । परस्य । शिष्यस्य । करोति उच्चारयति अध्यापक इत्यर्थः । उभौ ताविति । अन्यतरासन्निधौ क्रियाया अनिष्पादादुभयोः कर्त्तृत्वम् । अनभिधानादिति । अध्यापके याजके च प्रयोगाभावादिति । एतद्भाष्यकैयटाभ्यां शिष्य एव प्रत्यय उत्पद्यत इत्याशयेनाह । शिष्य एवेष्यत इति । तद्विषयत्वे । संशयविषयत्वे । भाष्यासम्मत इति । तत्र हि पन्थो ण नित्यमित्येव सूत्रपाठो दृश्यते न त्वणिति । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेति । उपपादितमेतत् । तेन निर्वृत्तम्। तृतीयान्तात्कालवाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययः स्यात् । तमधीष्ट इत्यन्तसंयोग इति । इदमुपलक्षणमेतत्सूत्रविषये सर्वत्रात्यन्तसंयोग एव । नन्वध्येषणारूपक्रियायां न मासव्यापकत्वन्तस्या मासारम्भकप्रथमदिन एवोत्पत्तेरिति,मासत्वाधिकरणदिनान्तरे प्रतियोगिव्यधिकरणतदभावसत्त्वादत आह । मुहूर्त्तमिति । अध्ययनव्यासे इति। काले इति शेषः । तद्व्यासत्वोपचारादिति । अध्येषणव्यासत्वोपचारादित्यर्थः । एतेनाध्येषणस्य न कालिकसम्बन्धेन व्यापकत्वविवक्षा किन्तु स्वप्रयोज्याध्ययनप्रतियोगिककालिसम्बन्धेन । मासत्वाधिकरणद्वितीयादिदिने यस्मिंश्चिन्मुहूर्त्तावच्छेदेन निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावो वर्त्तमानोऽपि न प्रतियोगिव्यधिकरण इति भावः । ननु किमुपचारेण यस्मिन्मुहूर्त्तेऽध्येषणान्तन्मुहूर्त्तव्यापकत्वसत्त्वेन तन्मुहूर्त्तवाचकात्प्रत्ययोत्पत्तिस्वीकारेण सूत्रस्य चारितार्थ्यादत आह । यावत्कालेति । नेष्यत इति । तदुक्तम्भाष्ये । अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकस्तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ मासमधीष्यते किन्तु मुहूर्त्तमसावधीष्टो मासन्तत्कर्म करोति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्भविष्यतीति । अत्र कैयटः । मासादिशब्दा अध्येषणभरणव्यासमूहूर्त्तादिकालवाचिन एवाश्रियन्त इति । न चैवं सति मुहूर्त्तव्यापकत्वमेव लब्धन्तच्च साक्षादेवास्ति अध्येषणादेरिति तत्फलभूताध्ययनव्यास इतिपूर्वोक्तं विरुध्येतेति वाच्यम् । अधीष्टभृतयोरिति प्रतीकमुपादाय कैयटेनैव यावन्तं कालमध्येषणभरणञ्च क्रियते तत प्र-

त्ययो नेष्यते अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तु कालादिष्यत इत्यनेन तथाभिधानात्। फलव्यापारेत्यस्याध्येषणादिफलभूतो यो व्यापारः कर्मकरणरूपस्तद्व्याप्यादित्यर्थः। मासमधीष्ट इत्यस्य मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्येवार्थः। अध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तादिकालवाचिन इतिकैयटस्यापि मासव्यापिव्यापारफलकाध्येषणभरणव्याप्तमुहूर्त्तेत्याद्यर्थः। एतेन मासादिव्यापकत्वं स्पष्टमेव लभ्यत इति। यदुक्तम्मूले भूतः स्ववृत्तया व्याप्तकाल इति तत्र कालान्तर्भावे मानमाह। भूतेति। एतेनाधीष्टभृतयोर्दीव्यतीत्यत्र यथा वर्त्तमानकालान्तर्भावेण न शक्तिस्तथा भूतकालान्तर्भावेण न शक्तिरितिसूचितम्। मासाद्वयसि यत्खञौ। मासशब्दाद्वयसि गम्यमाने उक्तार्थे यत्खञौ प्रत्ययौ स्तः। अत्रापि। षण्मासाण्ण्यच्चेतिसूत्रेऽपि। चेन ठञ्मात्रस्य सम्बन्धः। तस्य। यपः। इत्यनुसारीति। तत्र हि षण्मासेतिसूत्रव्याख्यानावसरे चकाराद्यप् चेत्युक्तम्। ननु चकाराकरणायावयसि। ठन्। इत्येवं सूत्रद्वयमेव कर्त्तव्यमत आह। अवयवसीति। ननु वयसीतिसूत्रे भूतार्थ एव प्रत्ययस्वीकारात्पञ्चस्वित्यनुपपन्नमत आह। यथायोगेति। तद्धितार्थद्विगाविति। द्वे अहनी अधीष्ट इत्यादिविग्रहः। नन्वेवं विग्रहेऽपि राजाहरितिसूत्रम्परत्वाद्बाधित्वा टचा भाव्यमित्याशङ्कायामाह मूले समासान्तविधेरिति। इत्याद्येवेति। तत्र हि अहःसंवत्सर इत्येवमन्ताद्द्विगोर्निर्वृत्तादिषु वा खप्रत्ययो भवति तेन मुक्ते ठञ्भवतीत्युक्त्वा द्व्यहीनः द्वैयह्निक इतिरूपमुदाहृतम्। अत्र द्व्यहीन इत्यत्राहःशब्दान्तात्खप्रत्ययदर्शनेन समासान्ताभावः कल्प्यते। यदा नानेन खस्तदा पूर्वोक्तसामान्यसूत्रेण अह्नादेशेकृतेऽपि ठञ्प्रत्यय इत्याशयः। अप्रतिगमक इति। साधकसत्त्वे भवत्येव। यथा तदस्य परिमाणम्। संख्यायाः संज्ञासंघेतिक्रमेण पाठात्सङ्ख्येतिसूत्रे संख्यायाः परिमाणग्रहणेन ग्रहणम्भवत्येवेति। तयोरेव। खठञोरेव। न नित्य इति। चित्तवतीतिसूत्रविहितः। क्वाचित्कम्पाठं खण्डयति। भूतो वेत्यपाठ इति। द्विवार्षिक इत्यत्राधीष्टो भृतो वेत्यर्थविवक्षायां भविष्यत्वस्य बुद्धिस्थत्वे चित्तवतीतिनित्यं लुक् दुर्वार इत्याशङ्कायामाह। चित्तवतीत्यस्येति। तत्रैवाभिधानादिति। लुक्प्रवृत्तिविषये हेत्वन्तरज्ञानपोतिन्यायेनाप्रवृत्तेरवृद्धिघटितप्रयोगस्य तत्रैवाभिधानादित्यर्थः। हरदत्त इत्यने-

न सूचितामरुचिन्दर्शयन्नुक्तमतमाह । परे त्विति । नित्यग्रहणपक्षेऽपि तस्य चरितार्थ्यमत आह । नित्यग्रहणस्त्विति । न मुद्गेष्विति । शालिविशेष एव लोकप्रसिद्धेः । तदस्येतिसूत्रार्थप्रदर्शनावसरे ब्रह्मचर्यमित्यस्यान्वयाप्रदर्शनात्तस्य वैयर्थ्यशङ्कावारणायाह । ब्रह्मचर्यञ्चेदिति । ननु मासोऽस्येत्यर्थे ब्रह्मचर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि ब्रह्मचर्ये स्वपरिच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकता प्रतीयत इति द्वितीया कुतो नेत्याकाङ्क्षायामाह । द्वितीया त्विति । यत्र विशेष्यतावच्छेदकरूपेण प्रातिपदिकार्थे कालाध्वनिरूपितव्यापकताबोधनाय कालाध्ववाचकः शब्दः प्रयुज्यते तत्रैव द्वितीया । प्रकृते तु मासत्वावच्छिन्ने ब्रह्मचर्यनिरूपिता व्याप्यता बोधनीया न तु मासनिरूपिता व्यापकता ब्रह्मचर्ये बोधनीयेति न द्वितीयेत्यर्थः । मासे व्याप्यताबोधे ब्रह्मचर्ये व्यापकताबोध आर्थिको यद्यप्यस्ति तथापि न स वाक्यतात्पर्यविषय इति भावः । पूर्वोक्तप्रयोगस्योपपत्तिमाह । मासिक इति । अत एव । पुंवद्भावाभावादेव । भाष्ये त्विति । वार्त्तिके तदस्य ब्रह्मचर्यमित्युपादानेन सूत्रस्य द्विधा व्याख्यानमिति सूचितम् । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यञ्चेद्गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी । तथा तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यञ्चेत्तद्भवतीति । मासो ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति । वाक्ये मासस्य प्राधान्यात्प्रथमैव । महानाम्न्यादिभ्य इति । अत्र महानाम्नीशब्दाद्ब्रह्मचर्यस्य विशेष्यतायां प्रत्ययविधानेन सामर्थ्यादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः । तस्य च दक्षिणायज्ञाख्येभ्य इति सूत्रे आख्याग्रहणाभावेऽपि यज्ञेभ्य इत्युच्यमानेऽपि तद्वाचकशब्देभ्य एव भविष्यतीति कालाधिकारस्य विधानसामर्थ्यादेव बाधे सिद्धे नेदमाख्याग्रहणस्य प्रयोजनमित्याशयेनाह । परे त्विति । अत एव । आख्याशब्दाभावेऽपि कालाधिकारबाधस्य सिद्धत्वादेव । तत्र च दीयते । इदम् । प्रथमोक्तं व्याख्यानम् । इत्यादिभाष्यरीत्येति । इदमर्थप्रदर्शनपरं लेखनम्भाष्ये तु प्रकृतसूत्रे अस्मिन्पदे दीयते कार्यं भत्युक्तम् । एतेनैतादृशानुपूर्व्या भाष्येऽदर्शनेनेत्थमभिधानमसङ्गतमित्यपास्तम् तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । अत्र यत्प्रभवतीति तद्व्याचष्टे । प्रभवतीतीति । इत्युक्तपाठरीत्याह । चूडादिभ्य इति । रपिशोष्यमिति । तदुक्त

भाष्ये । अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमिति । चोणीमान्यण्ग्रहणानि। व्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तम् । ऋतोरण् । प्रयोजनम् । विशाखादण्मन्थदण्डयोरिति । न चैवं पाठे चूडादिभ्यः कथम्प्रत्ययलाभ इति वाच्यम्। आदिशब्दस्य प्रकारार्थतया चूडादीनामादितस्तत्र पाठाभावेऽपि लाभसम्भवादिति भावः । नन्वेवमपि सर्वेभ्यः सर्वेष्वर्थेषु प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यत आह । तेन यथादर्शनमिति । तदुक्तम्भाष्ये । व्युष्टादिभ्योऽण् । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम्। पैलुमूलम् । समयस्तदस्य प्राप्तम् । ऋतोरण् । उपवस्त्रादिभ्यश्च । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । प्रयोजनम् । विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् । तेन । चौरेतिविग्रिरथोपादानेन । अत एव । आद्युदात्तत्वस्य निपातनादेव । ठञा सिद्धं इति । प्रयोजनमितिसामान्यसूत्रेण सिद्ध इत्यर्थः । एकागारस्यासहायपरतयाऽसहायागारलाभे तादृशस्यागारस्य मुमुषिषोः सौकर्यसम्पादकत्वेन प्रयोजनत्वलाभ इति भावः । आकालिकडाद्यन्तवचने । आकालिकट् इति रूपन्निपात्यते । आद्यन्तवचने । आद्यन्तयोर्वचने विशेषणे विवक्षिते । समानकालशब्दस्य स्थानेऽयमादेशः समानकालशब्दार्थश्चाद्यन्तयोर्विशेषणञ्चेदित्यर्थः । एतदर्थमेव । समानकालशब्दस्य स्थाने आदेशार्थमेव । अन्यथा कारेणैकट्प्रत्ययविधानाभावेऽपि ठञ्प्रकरणात्तदनुवृत्त्याप्येतत्सिद्धमिति ध्वनितम् । तदभिप्रायेणाह । अयमप्याद्युदात्त इति । निदपमिति । अकालाद्वंश निवार्त्ति कविधेयो निर्दिष्यर्थः ॥

इत्यनार्हीयठञधिकारः ।

समाप्तश्च ठञोऽधिकारः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तेनेतितृतीयान्तात्तुल्यमित्यर्थे वतिः स्यात् । यत्तुल्यं सा क्रिया चेत् । अत्र तुल्यशब्दार्थस्य क्रियाविशेषणत्वेन क्लीबत्वं स्यादत आह । सामान्य इति । एवम् । तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकम् । ब्राह्मणवदधीत इत्यत्र यो धात्वर्थव्यापारस्तद्विशेषणत्वेन नपुंसकमित्यर्थः । प्रत्ययार्थ

विशेषणम्। प्रत्ययार्थे तुल्येऽभेदेन विशेषणमित्यर्थः। क्व चिन्क्रियात्वसम्भावनया प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमपि सम्भाव्यते इत्याशङ्कानिवारणायाह। स्थातव्येनेति। ननु भुक्त्वा इव गच्छतीत्यादिषु क्रियाया उपमानत्वसम्भवेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह। क्त्वाद्यन्ताभ्यामिति। अत्रादिना तुमुनः परिग्रहः। अत एव। तुल्यशब्दार्थेऽनन्वयादेव। न च तैलपाक इव घृतपाक इत्यत्र क्रियायास्तृतीयासमर्थत्वं सम्भवत्येवेति वाच्यम्। अत्रापि घञ्प्रतिपाद्यक्रियायाः सत्त्वभूताया एवोपमानत्वात्। ब्राह्मणेन तुल्यमधीत इत्यादौ ब्राह्मणादिशब्दानां ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनलक्षणया तुल्यत्वोपपत्तिः। तुल्यशब्देन साहृश्यवानुच्यते तदेकदेशसादृश्ये तृतीयार्थस्य प्रतियोगित्वस्यान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। ननु नृत्यवद्गमनमित्यादौ गमनशब्दार्थस्य सत्त्वरूपतया क्रियात्वाभावात्कथं वतिरत आह। नृत्यवदिति। सत्तयोरिति। नृत्यशब्दस्य नृत्यकर्तृकसत्त्वे लक्षणया नृत्यकर्तृकसत्ताया उपमानत्वङ्गमनकर्तृकसत्ताया उपमेयत्वमित्यर्थः। तत्र तस्येव। सप्तमीसमर्थात्षष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिरित्यर्थः। तस्य। मथुरायामिव पाटलिपुत्रेऽधीत इतिवाक्यस्य। मथुरया तुल्यमित्यत्र तुल्यार्थैरिति तृतीया प्रतियोगित्वरूपसम्बन्धार्थिका। मथुरायामिवेत्यत्र सप्तमी तु अस्मादेव ज्ञापकादिवार्थकशब्दयोगे सप्तमी भवतीति कल्पनया साधनीया साऽपि सम्बन्धार्थिकैवेति द्वयोर्वाक्ययोस्तुल्यत्वमित्यर्थः। तदुक्तम्भाष्ये। इवशब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्दयोगे सप्तमीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। देवेष्विव नाम ब्राह्मणेषु इत्यत्रापि सिद्धम्भवतीति। द्रव्यगुणादितुल्य इति। द्रव्यगुणादीनान्तुल्यत्वे द्रव्यगुणादिकर्तृकतुल्यत्व इति वार्थः। मूले क्रियाग्रहणव्यावर्त्यावसरे गुणग्रहणं कृतन्तद्क्रियोपलक्षणम्। पूर्वसूत्रविषये गुणतुल्यतायाम्प्रत्युदाहरणं पुत्रेण तुल्यं स्थौल्यमिति। द्रव्यतुल्यतायां यथा। ब्राह्मणेन तुल्याऽस्य गौरिति। आदिनाऽभावपरिग्रहः। तदुदाहरणम्। पित्रा तुल्यः स्थौल्याभाव इति। प्रकृतसूत्रन्तु पितृवत्स्थूलः पुत्रः। ब्राह्मणवदस्य क्षत्रियस्य गौः। रोगिवदस्य भोजनाभाव इति। एवमादिविषये प्रवर्त्तत एव। पूर्वसूत्रविषयादस्य सूत्रस्य भेदकान्तरन्दर्शयति। क्रियेति। तत्समानोपमेयसमाने। पूर्वसूत्रेण मथुरायामिवेतिविग्रहे चेद्वति-

स्तदा प्राकारपदावृत्त्या एकस्य प्राकारपदस्य तत्सत्तापरत्वम्मथुरापदस्य मथुराधिकरणकप्राकारे लक्षणा वा अस्तीत्यस्य चोध्याहारः कार्य इति मथुरासम्बन्धिप्राकारसत्तासदृशी पाटलिपुत्राधिकरणकप्राकारसत्तेतिबोध इति महदेव वैलक्षण्यम्। तयोः। इवार्थोपमानस्य तदभिन्नत्वेनाभिप्रेतस्य मथुरादिपदार्थस्य च।तद्वारकः। उपमेयद्वारकः। स्वमिद्धान्तमाह। परे त्विति। षष्ठ्यर्थेति। एवञ्च सम्बधित्वेनैव प्रकृते बोधः। अत एव। षष्ठ्यर्थसप्तम्यन्तात्प्रत्ययस्वीकारादेव।'उपमानविशेषणादिति। उपमानस्य प्राकारस्य विशेषणान्मथुराशब्दादुपमेयस्य प्राकारस्यविशेषणात्पाटलिपुत्रशब्दाच्चेत्यर्थः।तदर्हम्।अर्हतीत्यर्हम्।पचाद्यच्कर्तृकर्मणोरिति तच्छब्दान्षष्ठीवारणायाह।शैषत्वादिति। द्वितीयान्त।देवायम्प्रत्ययः। अत एव विधि मर्हतीति तिङन्तेन विग्रहप्रदर्शनम्मूले। एवञ्च विषयविषयिभावरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः। तस्य चार्हशब्दार्थयोग्यता कर्त्तृपदार्थैकदेशयोग्यतायामन्वयः। पूर्वसूत्रेणाप्ययासिद्धिम्परिहरति। 'भाष्याप्रतीतेरिति। तदुक्तम्भाष्ये। किमर्थमिदमुच्यते। न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्त्तर्व्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते। इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्माहार्यां क्रियायामर्हतिकर्त्तरि निश्चितवलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते। ब्राह्मणवद्भवान्वर्त्तते एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति। आत्माहार्यामिति। द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोऽर्हा या क्रिया तस्यामित्यर्थः। निश्चितबलाधान इति। निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्यर्थं बलाधानम्पुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः। यथा ब्राह्मणस्य किञ्चिदाचरणम्प्रसिद्धमेवान्यसम्बन्धिनेतिप्रतिपादनाय पुनरुपादीयते एतदाचरणमब्राह्मणमर्हति न त्वन्यमिति तदेतत्सूत्रम्प्रवर्त्तत इति भावः। उपमानत्वाविवक्षायाञ्च प्रत्ययसिद्ध्यर्थमिदम्। तदाह। विनीतवदिति। चिच्छेद छतहस्तवदिति। अत्र चिच्छेदेति क्रियापदम्। कृतः सम्पन्नो हस्तो येषान्तेषामिदं योग्यमित्यर्थः। तस्य भावस्त्वतलौ। भावे चाकर्मकेभ्य इत्यादाविति। आदिना षड् भावविकारा इत्यादिपरिग्रहः। अनेनेति। प्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थ.। न क्षतिरिति। न राजपुरुषत्वमित्यादौ राजत्वादेस्त्वप्रत्ययवाच्यत्वापत्तिः। तत्र राजपुरुषेतिप्रकृतिजन्यबोधीयराजनिष्ठविशेषतानिरूपितप्रकारतासत्त्वेऽपिपुरुषनिष्ठा या प्रकारता नास्मि-

का मुख्यविशेष्यता तन्निरूपितप्रकारताया असत्त्वात्। शब्दस्यापि शाब्दबोधे प्रकारकतया भानमिति मते भावप्रत्ययवाच्यतापत्तिवारणायाह। स चेति। स च। भावश्च। यत्र बुद्धिस्थे सति। यस्मिन् बुद्धिविषयभूते सति। यद्विषयकबुद्धौ सत्यामिति यावत्। विशिष्टबुद्धिम्प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणतया विशेषणविशिष्टस्य बुद्धिविषयत्वेन तज्ज्ञानं विना विशिष्टज्ञानन्न सम्भवतीति भावः। तत्त्वम्। प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्। उपलक्षणमिति। प्रकारसंसर्गस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः। एतन्मते राजपुरुषादिशब्दाद्विग्रहवाक्ये श्रूयमाणा या विभक्तिस्तदर्थसंबन्धेन पूर्वपदार्थप्रकारकोत्तरपदार्थविशेष्यको बोधः। यथा राजविशिष्टः पुरुष इत्याकारकः। राजसम्बन्धवान्पुरुष इत्याकारकबोधाभिप्रायेणाह। यद्वेति। डित्थोऽयमित्यादिशब्दाद्बोधो डित्थशब्दप्रकारक एवेति स शब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तशब्देन व्यवह्रियत इत्याशयेनाह। संज्ञाशब्दे प्राय इति। यत्र तत्तद्धर्मपुरस्कारेण संज्ञित्वेनाभिप्रेतानामुपादानङ्कृत्वा संज्ञा विधीयते तत्र संज्ञाशब्दादपि तत्तद्धर्मप्रकारिका बुद्धिरिति तेषान्धर्माणामत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्राय इत्युपात्तम्। अत एव विशिष्टरूपोपादानविषया या गौणमुख्यपरिभाषा तया गोऽभवदित्यत्र ओदितिसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञावारणप्रभाष्ये संगच्छते। यत्र तु न संज्ञी संज्ञाशास्त्रे उपात्तो विशेषरूपेण तत्र तच्छब्दप्रकारकैवोपस्थितिः। यथा ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र। लौकिकसंज्ञास्थलेऽपि व्यवस्थामाह। परे त्विति। विशेष्यभूत इति। त्वान्तशब्दजन्यबोधीयविशेष्यताश्रय इत्यर्थः। प्रकृतिरर्थे ति। यत्र त्वप्रत्ययचिकीर्षितस्तत्र प्रकृतिर्डित्थादिः। त्वान्तशब्दजन्यबोधस्वरूपमाह। डित्थशब्दवानर्थ इति। नन्वेवं यतस्त्वप्रत्ययस्ततो निर्विकल्पकापत्तिरत आह। डित्थइत्यादित इति। सङ्ख्यादिप्रकारक इति। सङ्ख्या तत्र विभक्त्यर्थस्य प्रकारकतया भासते एवञ्च तज्जन्यबोधो न निष्प्रकारक इति भावः। ककारादीनामप्यज्ञानां वर्णानामपि कुरित्यादिशब्दजन्यबोधविशेष्यत्व स्विति प्रक्रियामाह। कुत्वमित्यादेरिति। अन्यथा। कुत्वमित्यादिशब्दाच्छब्दस्यैवोपस्थितिस्वीकारे। जात्यादिशब्दसाधारण्येनाह। भावत्वेन चेति। तदुक्तम्भाष्ये। यस्य गुणस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति। अत्र गुणशब्दः पराश्रयस्य भेदकधर्मस्य बोधकः। एवञ्च प्रवृत्तिनि

मित्तत्वावच्छिन्नत्वार्थः । प्रकृतिरर्थपरा । षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वम् । यद्वेति द्वितीयपक्षे तु सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः । एवञ्चोभयमतेति प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव त्वाद्यर्थत्वमिति बोध्यम् । द्वाक्ययोरित्यादिनो द्वित्वैकवचनयोरितिबोधस्वीकारिणाह । भावप्रधानेत्यादि । तादात्म्येनेति।जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्च तादात्म्यस्यैव स्वीकारात् । तादात्म्यञ्च भेदसहिष्णुरभेदः । स्वरूपेणेति । एतेन जात्यादीनाञ्च जातित्वादिना।वुद्धिविषयत्वमित्युक्तम् । तत्र । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्रह्मणः पूज्य इत्यादौ । प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राधान्येन भानन्त्व दिप्रत्ययसाध्यमितिभावप्रत्ययं विनापि चेत्प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राधान्यन्तदा तस्यासाधुत्वापत्तिः स्यादिति भावः । अत एव । तादृशस्थले जातेः प्राधान्यादेव । अस्य । तस्य भावस्त्वतलाविति सूत्रस्य । अन्यथा । चकाराभावे । एतयोः । त्वतलोः । ताविति । नञ्स्नञाविव्यर्थः । गृह्यमाणेति । पृथ्वादिभ्य इत्यादौ प्रत्ययविधिविषये ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीतिनिषेधान्नेतेपान्तदन्तेभ्यः प्राप्तिरिति भावः । यगणौ प्राप्ताविति । पत्यन्तेतिसूत्रे इगन्तेतिसूत्रे चान्तग्रहणस्य स्वत एव सत्वात् । उत्तर इति । यदि पत्यन्तेतिसूत्रद्वयविषय एव प्रतिषेधस्तदा पत्यन्तेतिसूत्रानन्तरमेव नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति ब्रूयात्तथा न कृतमिति प्रकृते तथा करणन्तदन्तविधिम्पृथ्वादिविषये ज्ञापयति तथासति तत्पुरुषवहुव्रीह्योरुभयोरपि तदन्तत्वात्तत्पुरुषाच्च नञ्पूर्वादनेन निषेधे परिशेषाद्बहुव्रीहेरिमनिजादीनामुत्पत्तिः प्राप्ता तत्रोक्तभाष्ये नेष्यते । त्वतलावेवेष्यत इति । गणे । ब्राह्मणादिगणे । परिगणनफलमाह ।तेनेति । कृतयतीति । कृतमाचष्ट इत्यर्थे णिचि इष्टवद्भावाद्भभावः प्राप्तोऽपि परिगणनान्नेत्यर्थः । यौवनमिनीति । चन्निति प्रकृतिभावः । भाष्ये क चिन्मृग्यमिति । वृत्तिग्रन्थ एवन्दर्शनान्मूलकृतोक्तम् । ननु शैष्योपाध्यायिकेति द्वन्द्वेत्यादिसूत्रोदाहरणत्वेन मूले उक्तान्तद्मङ्गतम् योपधादितिसूत्रेण सिद्धत्वादत आह । अस्यापीति । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु । गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्भावकर्मणोरर्थे योवुञभवति । श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघादीनां विषयत्वं यथाऽस्ति तथोपपादयति । श्लाघादयश्चेति । प्रत्ययार्थान्वयिनः । प्रत्ययार्थविषयतानिरूपिता या विषयता तच्छालिबोधविषयाः । एतेन । वक्ष्यमाणदूषणेन । त्वस्याप्राप्तिरिति।

थत्रा बाधादिति भावः। पूर्वसूत्रविहितेति। स्त्रीभ्य इतिसूत्रे त्वतलोरपि सम्बन्धादिति भावः॥

समाप्तश्च नञ्स्नञोरधिकारः।

धान्यानाम्भवने। धान्यानामिति कर्त्तरि षष्ठी। भवनशब्दोऽधिकरणल्युडन्तः। भवति जायतेऽस्मिन्निति भवनम्। परस्परेति। भवनशब्दक्षेत्रशब्दयोः परस्परमन्वययोग्यत्वात्। क्षेत्रशब्दस्य शरीरवाचकतया यदि क्षेत्रशब्देन शरीरं गृह्यते तदा भवनशब्दसामानाधिकरण्यन्नोपपद्यत इति भावः। एतेन क्षेत्रपदस्य प्रयोजनमप्युक्तम्। अन्यथा भवनशब्दस्य सत्त्वाधारवाचकत्वमपि सम्भाव्येत तथा सत्यतिप्रसङ्गः स्यात्तदाह। मुद्गानामिति। विभाषा तिलमाषोमा। पूर्वत्र चेति। यवयवकेतिसूत्र इत्यर्थः। केचित्। सिद्धान्तानुसारिणः। तस्या उपपत्तिः पूर्ववत्। सर्वचर्मणः। सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयान्तात्कृतइत्यर्थे खखञौ प्रत्ययौ स्तः। इदन्निपातनमिति। समासनिपातनमित्यर्थः। प्रत्ययार्थघटककृतिनिरूपितकरणत्वस्य चर्मणि न्याय्यत्वात्तृतीयान्तादिति लब्धम्। यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः। दर्शनशब्दोऽत्राधिकरणल्युडन्त आदर्शादिवाचकः। यथाऽसादृश्यइतिनियमात्सादृश्येऽव्ययीभावाप्राप्तावाह। मूले निपातनात्सादृश्येऽव्ययीभाव इति। दर्शनशब्देन कृदन्तेन योगात्कर्मणि षष्ठी। नाव्ययीभावादित्यम्। प्रत्ययो नेष्यत इति। भाष्यकारीयव्याख्यानसम्वादादनिष्टिः। तथाहि सम्मुखेति किन्निपात्यते सम्मुखेति समस्यान्तलोपः। सम्मुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते। सममुखस्य दर्शनः सम्मुखीन इति। कथन्तर्हि संयुगे सम्मुखीनन्तमुद्यः प्रसहते तु कइति। सम्मुखीनादर्शस्य यथासम्मुखावस्थानकर्त्तृत्वं तथा यः सम्मुखावस्थानकर्त्ता तत्र तद्धर्मकृतसादृश्योदुपचारात्सम्मुखीनशब्दप्रयोग इत्यवेहि। तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रम्। सर्वादेरिति बहुव्रीहिः प्रातिपदिकमन्यपदार्थः। पत्र पात्रमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा। तदन्तप्रातिपदिकविशेषणमिवद्वितीयान्तात्सर्वशब्दाद्यवयवकात्पथ्याद्यन्तात्प्रातिकाद्व्याप्नोतीत्यर्थे खः स्यादित्यर्थः। अत्र सर्वादेरित्यादिशब्दोपादानेन सर्वशब्दाद्यवयवकसमासलाभे सति यत्र पथिन्शब्दान्तसमासः तदकारः समासान्तस्तत्रापि तस्य समाससमुदायाव-

यत्त्वासर्वादिपथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणभवत्येवेति बोध्यम् । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु । अत्र बद्धाभक्षयतिनेयशब्दानान्निपातनात्तिङन्तघटितो द्वन्द्वः । आद्य इति । यदाऽनुरायामेतदाऽनुपदं बद्धेत्यत्र यस्य चायाम इति समास इत्याशयेनाह । पादसम्बन्धिदैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेति । अन्ये । अनुशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वे । यथार्थे इत्यव्ययीभावः । निर्देशात् । अयानयान्तसमासोत्तरद्वितीयानिर्देशात् । ननु समाहारद्वन्द्वात्प्रथमापि सम्भाव्यत इत्यत आह । योग्यत्वादिति । बद्धेत्याद्यर्थेऽन्वययोग्यत्वात् । अयानयः स्थलविशेष इति यन्मूले व्याख्यातन्तल्लाभप्रकारमाह । अयःप्रदक्षिणेति । असौ । अयानयशब्दः । तत्स्थानानामिति । तत् अयानयाख्यं स्थानं येषामित्यर्थः । परैः । परकृतकारशारैः । नाक्रम्यते । नाध्यास्यते । पदम् । स्थानम् । युग्मादिस्थानं हि तादृशम् । तत्र स्थितानाम्परकीयैर्बाधा नेति द्यूते प्रसिद्धम् । अगन्त्यैभिर्दूर्तकारास्ते शारा इति शारशब्दः काष्ठादिमयेषु देवनसाधनेषु वर्त्तते । प्रधानकर्मणीति । प्रधाने नीह्रकृष्वहामित्युक्तेः । परोवरपरम्परा मूलेऽवरस्योत्वन्निपात्यत इति । अवरस्यादेरिति शेषः । उत्त्वञ्च दम्प्रत्ययसन्नियोगेनेत्यत्र साधकमाह । अत एवेति । प्रत्ययसन्नियोगेनेतिस्वीकारादेव । परम्परेत्यत्र तु परपरतराणाम्परम्परभावः । न चास्यापि निपातनम्प्रत्ययसन्नियोगेनेति पारम्पर्यायाता इति कथं साधुरिति वाच्यम् । अव्युत्पन्नपरम्पराशब्दात्स्वार्थे चातुर्वर्ण्यादिषु पाठेन साधुत्वात् । अवारपात्यन्तानुकामं गामी । गामीत्यत्र गमेरिनिर्वाहुलकात्केवलाण्णिच्चेति णित्वम् । भविष्यगम्यादय इति भविष्यत्कालता । आवश्यके वा णिनिः । अवारपारशब्दाद्विधीयमानः केवलादवारशब्दात्कथमत आह । राष्ट्रावारपारादिति । समायां समायां विजायते । विजायत इत्यर्थे पदसमुदायात्प्रत्ययः । पूर्वपद इति । पूर्वस्मिन् पद इत्यर्थः । वीप्सायान्द्विर्वचनं वा । समासवद्भावः । विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने तदाह । गर्भं विमुञ्चतीत्यर्थ इति । तेन । गर्भविमोचनेन । तथोच्चारणादिति । यल्लोपघटितशब्दोच्चारणादित्यर्थः । अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे । अद्यश्वीनेति निपात्यते । अवष्टब्धेऽर्थे । आसन्नमवष्टब्धम् । अविदूरम् । एतादृश एवार्थे स्तम्भधातोः सस्य अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरितिसूत्रेण षत्वविधानात् । अविभक्तिकमिति । एतेन स्त्रियामिदर्श-

पातनमिति शङ्का निरस्ता। व्याख्यानादिति। अद्यश्वीनमरणमितिप्रयोगदर्शनमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। अद्य श्व इत्यत्र वार्थे समासः। अविभक्तिकत्वस्वीकारेण। अद्यश्वीना इत्यस्यैव निपातने तु अद्यश्वो वा वियोगः अद्यश्वीनङ्गमनमित्यत्र न स्यात्। आगवीनः। गोः प्रत्यर्पण इति। लक्षणया गोशब्दस्य तत्र वृत्तिः। तदुक्तम्भाष्ये। आगवीन इति किन्निपात्यते। गोराङ्पूर्वादात्तस्य प्रतिदानात्कारिणि खो निपात्यते। आत्तस्य गोः। प्रतिदानात् कर्म करोति। आगवीनः कर्मकर इति। अत्र भाष्ये कर्मकर इत्युपादानाद्यस्मै वेतनत्वेन गौर्दत्तस्स एवागवीन इत्युच्यते न तु गौर्वन्धकत्वेन येन गृहीतस्स एव स्वीयस्य द्रव्यस्याधमर्णेन दाने कृतेऽपि गाम्प्रतिददाति सोप्यागवीन इत्युच्यते तदेतदाविष्कर्त्तुमाह। यो गवा भृत इत्यादिरिति। अनुग्वलंगामी। अनुगुशब्दादलंगामीत्यर्थे खः स्यात्। अलंशब्दः पर्याप्तौ। पर्याप्तिः पूर्णता। सा च यद्देशाधिकरणं गोकर्त्तृकं गमनन्तद्देशाधिकरणकगोगमनात्परम्पर्याप्तमनम् तथा यः करोति स एवमुच्यते। अव्ययत्वादिति। अव्ययीभावस्याव्ययत्वादिति भावः। इत्येवेति। कर्त्तृकर्मणोरितिसूत्रेण षष्ठ्याःप्राप्तेः गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे। अत्र भूतपूर्वशब्दो गोष्ठशब्दस्यैव विशेषणम्। गोष्ठशब्दाद्भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खञ् स्यात्। चरटो बाधा नेतोति। तेन गोष्ठचर इत्यपि भवतीति तेषामाशयः। शालीनकौपीने। शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते। अधृष्टे अकार्ये चाभिधेये। अप्रधृष्टोऽप्रगल्भः। अकार्यङ्करणानर्हम्। लाक्षणिकाभ्यामिति। तथा च भाष्यम्। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः शालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यन्तत्कौपीनम्। व्रातेन जीवति। निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः। अत एव निपातनात्। व्रातेनेतिनिपातनादित्यर्थः। किं व्रातन्नाम। नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः सङ्घाः व्राताः। तेषाङ्कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवन्ति व्रातीन इति भाष्यात्। उत्सेधजीविन इत्यस्य उत्सेधेन शरीरायासेनेत्यर्थः। निपातनाश्रयणञ्च वृद्धाच्छ इत्यस्य बाधनार्थम्। साप्तपदीनं सख्यम्। साप्तपदीनमिति निपात्यतेसख्यञ्चेद्विशेष्यम्। कथं साप्तपदीनः सखेति। अर्श आदिभ्य इत्यचा सिद्धम्। छन्दसिति पाठ इति। तथा च तथैवोचितमिति भावः। तस्य पाकमूले। यक्षामङ्गमिति। पील्वादिकर्णादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः पा-

कमूले वाच्ये कुणब्जाहचौ प्रत्ययौ स्तः। पाकः परिणामः। मूलमुपक्रमः। जा हचो जकारस्य नेत्वम्। फलाभावात्। आदिशब्दद्वयोपादानं स्पष्टार्थम्। पचा त्तिः। तस्य पाकमूल इति सूत्रान्मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते। एकयोगनिर्द्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इतिवचनात्। न चैकयोगनिर्द्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिरितिपरिभाषाप्यस्तीति वाच्यम्। पूर्वामाश्रित्य मूल इति वक्तव्यमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वपरिभाषाया एव प्रवृत्तिस्वीकारात्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। अत्र पक्षपदेन मासावयवः पक्षिणामवयवश्च गृह्यते। तयोर्मूलम्। प्रतिपत। पक्षिणः पार्श्वावयवविशेषश्च। तेन वित्तः। तृतीयान्ताद्वित्त इत्यर्थे चुञ्चुप् चणप् एतौ प्रत्ययौ स्तः। वित्तः प्रतीतः विख्यात इति यावत्। विनञ्भ्याम्। अत्र न सहेति व्यस्तं पदद्वयम्। प्रकृत्यर्थविशेषणमिति। तदुक्तभाष्ये। नायम्प्रत्ययार्थः किन्तर्हि प्रकृतिविशेषणमेतत्। विनञ् इत्येताभ्यामसहवाचिभ्यान्नानाञौ भवतः। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थे इति। विशब्दस्यासहार्थे वृत्तिश्च घटेन विनेतिप्रयोगे सति घटसाहित्याभावप्रतीतेरस्त्येव। वेः शालच्। वेः शालच् शंकटच् इत्येतौ प्रत्ययौ स्तः समाधानक्रियावचनाद्विशब्दादेतावपि प्रत्ययौ स्वार्थे। वस्तुतो रूढ्याऽर्थविशेषप्रतिपादकत्वम्प्रत्ययान्तयोरिति बोध्यम्। एतत्प्रत्याख्यानपरेति। उपमानाद्वा सिद्धमित्यादिना कृतम्प्रत्याख्यानन्तत्परेत्यर्थः। यथा गवां स्थानङ् गोष्ठम् तथोष्ट्राणाम्। गोष्ठशब्दस्य सादृश्यात्पश्वन्तरस्थाने वर्त्तमानस्य पश्वन्तरवाचकेन समास इति भावः। चितः पठिता इति। मूल इति शेषः प्रत्याख्यानपक्षे समासत्वादन्तोदात्तत्वम्भविष्यतीति भाव इति। अत्रत्यादिति। गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य इति वार्त्तिकस्थादिशब्दार्थेत्यर्थः। एवञ्च वार्त्तिककारेण सामान्यशब्देनोक्तानामपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं विशेषशब्देनोपादानङ्कृतमिति भावः। अधिकम्भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। नते नासिकायाः। नासिकासम्बन्धिनतत्व इति। नासिकासाधने नमनेऽवशब्दस्य वृत्तिरिति भावः। यकारादिः प्रकृतेः टीटच्। तेन टस्य नेत्वम्। निर्विडज्विरीसचौ। निविडाः। परस्परमतिशयेन मिलिताः। अत्रासम्बन्ध इति। एवञ्च वृत्तिकारोक्तायां नते नासिकाया इत्यस्यानुवृत्तौ प्रमाणाभाव इति भावः। नासिकासाधनकनतम्य प्रत्ययवाच्यता भ्रमन्निरस्यति। तत्र वर्त्तमानादिति। उच्चारणार्थ इ-

ति। न तु विवक्षितः। तथात्वे उच्चारणसामर्थ्यादिन्प्रत्यये परे तस्य लोपा भावे गुणे रूपासिद्धिः स्पष्टैव। क्लिन्नस्य चिल्पिल्। वार्त्तिकमिदम्। क्लिन्नस्ये त्यादेशापेक्षणात् षष्ठी। अस्य चक्षुषी इत्यर्थे लप्रत्ययो भवति। क्लिन्नस्य चिल्पिलादेशो भवतीत्याकाङ्क्षायाम्प्रातिपदिकोधिकारात्प्रातिपदिकादिति लब्ध म्। तच्च प्रादिपदिकमुपस्थितत्वात् क्लिन्नशब्दात्मकमेव गृह्यते। सञ्ज्ञाधिकारल भ्येति। अत एव कोशे उक्तम्। उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यकेति। अ न्यत्र तु गौणः प्रयोग इत्याशयेनाह। समुद्र इति। ठस्येक इतिसूत्रस्याङ्गाधि कारपाठफलन्दर्शयति। ठस्याङ्गेति। प्रमाणे द्वय। प्रकृतिविशेषणमिति। तदु क्तम्भाष्ये। प्रमाण इति नायम्प्रत्ययार्थः। क्व तर्हि प्रत्ययो भवन्ति। तदिति। कु त एतत्। अस्येत्यनुवर्त्तनात्। क्व प्रकृतम्। तदस्य सञ्जातन्तारकादिभ्य इ तीति। पारिभाषिकार्थकस्यैव ग्रहणमिति नियमनिरासायाह। प्रमाणमात्रे ति। अत एव। प्रमाणशब्दस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वादेव। प्रस्थमात्रमिति। प्र स्थः परिमाणमस्येत्यर्थः। केचिदित्यनेन सूचितामरुचिं सूचयन्नाह। अन्ये त्विति। अत एव। आयामपरिच्छेदकस्यैवप्रमाणशब्देनग्रहणादेव। तेन। ता दृशविशेषपदोपादानेन। विशेषस्तुपरिमाणन्तुसर्वतइति। आयामस्तु प्रमाणं स्यादिति। कैयटोपि चिन्त्य एवेति। उक्तभाष्यादायामवाचिभ्य एवेतिनिश्चया दिति भावः। लुगिति। ल इति लुकः प्राचां संज्ञा। ऊरुद्वयसमिति। ऊरुश ब्दस्योर्द्ध्वावस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वात्। दिष्ट्यादीनान्तु पारिभाषि कप्रमाणत्वं स्पष्टमेव। यदा आयामिति। उभयथा परिच्छेदकत्वमेतेषां लोक सिद्धमेव। एतत्सामर्थ्यादिति। प्रमाणात्तद्विगोर्लुग्विधानसामर्थ्यादित्यर्थः। मा त्रजिति। न तुद्वयसज्दघ्नचोः। तयोः प्रथमस्य द्वितीयस्येत्यनेनोन्मानवाचकादेव नियमनात्। न च प्रकृतवार्त्तिके नित्यग्रहणं व्यर्थम्। विकल्पस्याप्रकृतत्वादि ति वाच्यम्। प्रमाणे ल इत्यस्य पूर्वसूत्रेण यत्र मात्रच् तत्रैव लुग्विधायकतया शमः स्यात्न वेत्यर्थविवक्षायां शममात्रमित्यत्र यथा नोत्तरवार्त्तिकविधेयस्य लु क् तथा द्वौ शमौ स्यातान्न वेत्यर्थविवक्षायां द्विशम इति रूपमिष्यते न तु तत्र मात्रचः श्रवणङ्कदा चिद्भवतीति नित्य लुगेव द्विगोर्यथा स्यादित्येवमर्थं तत्सत्त्वा त्। तेन। प्रमाणेतिवचने त्रयाणाम्भेदेनोपादानेन। बहुलग्रहणसहित इति।

षष्ठ्यन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलमिति । तत्रैव । प्रमाण एव । भिन्नोपा-
धिकत्वात् । प्रकृत्यर्थविशेषणीभूतार्थस्य भिन्नत्वादित्यर्थः । वतुपोऽप्यत्र विधिरि-
ति । तदुक्तम्भाष्ये । एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुविति । एतेन ।
प्रत्ययान्तरत्वभ्रमनिवारकत्वेन । भाष्योक्तमेव पक्षान्तरमाह । यद्देति । इदमो
निवृत्त्यर्थमिति । अन्यथैकयोगनिर्दिष्टत्वात्तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । पूर्वत्र । यत्त-
देतेभ्य इतिसूत्रे । प्रश्न इति । किम्शब्दस्य प्रश्नार्थकत्वादस्य लाभः । प्रश्नो युक्त
एवेति । अत एवास्य नित्यं बहुवचनान्तत्वम् । तेन । द्विविधस्यापि समुदाय-
स्य ग्रहणेन । यस्य चित्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वन्तदवयवस्यैवान्याचोऽनुदात्तत्वं शेष-
निघातेनेत्यभिप्रायेण शङ्कते । नन्विति । प्रकृतेरपीति । चितः सप्रकृतेरितिवच-
नात् । आदिरुदात्त इति । अयजादेश आद्युदात्त इत्यर्थः । ननूदात्तपदमन्त्य-
स्यैवोदात्तत्वम्बोधयत्वित्यत आह । अन्तोदात्तत्वस्येति । एवञ्चानुदात्तम्पदमि-
तिपरिभाषैकवाक्यतया सर्वोदात्तत्वमयुक्तमिति भावः । बाधितुमुदात्तग्रहणमि-
ति । तथा चोदात्तग्रहणसामर्थ्यादामन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वम-
स्त्विति भावः । चित्स्वरस्यैवेति । स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः । इदम् । तयपः स्थानेऽ-
यजादेशविधानम् । प्रतिषेधः । स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधः । तदसम्बन्धेऽपीति ।
आद्युदात्तश्चेत्यस्यासम्बद्धत्वेऽपीत्यर्थः । अन्तोदात्ततया । घृतादिपाठादन्तोदा-
त्ततया । समुदायानुबन्धः । प्रत्याहारसम्पादकत्वेन समुदायानुबन्धः । स्वानुब-
न्धः । द्वयम् त्रयमित्यादावन्तोदात्तत्वसम्पादकः । तदस्मिन्नधिकम् । प्रथमासम-
र्थादस्मिन्नितिसमर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाड्डः स्यात् । यत्प्रथमासमर्थमधिक-
वाचकञ्चेत् । समानजातीयत्व इतीति । प्रत्ययार्थापेक्षया समानजातीये प्र-
कृत्यर्थे अधिके सति प्रत्यय इत्यर्थः । इतिकरणलभ्योऽयमर्थ इति । इतिशब्दो हि
लौकिकीं विवक्षामनुसारयति । लोके च समानजातीय एव प्रयोगो दृश्यते ।
तदुक्तम् । अधिके समानजातावितिवार्त्तिककृता । शदन्तविंशतेश्च । तदस्मिन्न-
धिकमित्यर्थे शदन्ताद्विंशतिशब्दाच्च प्रातिपदिकाड्डः स्यात् । तेन ।
संख्याग्रहणानुवर्त्तनेन । संख्याया एव यत्राधिक्यम्प्रतिपाद्यते तत्र प्रत्य-
य इष्यते यत्र तु सङ्ख्येयस्याधिक्यन्तत्र नेत्यर्थः । तत्फलमाह ।
गोत्रिंशदिति । अत्र हि सङ्ख्येयस्याधिक्यप्रतिपादनान्न प्रत्यय इति

भावः । अन्तग्रहणादिति । अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दयोरेव ग्रहणं स्यान्न तु एकत्रिंशच्छब्दस्य तस्य तत्त्वाभावादन्तग्रहणेन तु सा परिभाषा बाध्यत इति भावः। विंशतावप्यन्त इति। तदुक्तं वार्त्तिककृता। विंशतेश्च। विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् इति। सङ्ख्याया गुणस्य निमाने मयट्। समानभाग इति। समानावयव इत्यर्थः। द्विगुणन्त्रिगुणमित्यादिस्थले गुणशब्दस्य भागार्थकत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वात्। आधिक्य इति। तदुक्तभाष्ये। भूयसः।भूयस इति वक्तव्यम्। किम्प्रयोजनम्। भूयसो वाचिकायाः सङ्ख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्। अल्पीयसो वाचिकाया उत्पत्तिर्मा भूदिति। भूयस इति। निमेयभागसङ्ख्याया निमानभागसङ्ख्या यदाऽधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यात्। एको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति विवक्षितम्। अधिका भवतीत्यनेनाधिक्यमात्रविवक्षा प्रत्ययोत्पत्तिनियामिका न तु बहुत्वत्राप्यतिशय इति। निमेयस्यैकत्वे इति। तदुक्तभाष्ये। एकोऽन्यतरः। एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इतीति। अत्र कैयटः। अन्यतरशब्देन नियमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। निमानेऽधिकत्वस्योक्तत्वात्सामर्थ्यमबलम्ब्योक्तमन्यतरशब्देन निमेयमेवेति। द्वौ यवानामितिभाष्यस्य द्वौ भागौ यवानान्निमानमुदश्वितस्त्रयोभागानिमेयमित्यर्थमस्त्वा पुनः शंका कैयटे ननु भूयस्त्वस्याभावान्न भविष्यतीति। एवं शङ्काङ्कृत्वा तेनैव समाहितमेवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। इदन्त्वत्रोदाहरणन्त्रयोऽयवानान्द्वावुदश्वित इतीति। अथ वा द्वौ यवानान्निमेयौ त्रय उदश्वितो भागानिमानमिति विवक्षायामुदाहरणम्। ततो भाष्ये उक्तं समानानाम्। समानाश्चेति वक्तव्यम्। इह माभूत्। एकौयवानामध्यर्धमुदश्वित इतीति। निमेय भागस्य येन केनापि निमानभागेन समानत्वे सति यदा निमेयसङ्ख्या निमानसङ्ख्यातोऽधिका भवति तदा प्रत्यय इत्यर्थः। तेनेति। पूर्वोक्तभाष्यसम्मतव्याख्यानेनेत्यर्थः। ननु द्विमयमित्यत्र द्विशब्दस्य यवानामित्यनेन सापेक्षत्वात्कथं वृत्तिरत आह। द्विशब्दस्येति। ननु मूले द्विमयमुदश्विद्भागैरिति वक्तुमुचितन्तत्कथमुदश्विदितीत्यत आह। उदश्विद्भागस्याप्युदेति। तस्य पूरणे डट्। तस्य निषण्णोसमर्थात्सङ्ख्यावाचिनः

प्रातिपदिकात्पूरण इत्येतस्मिन्नर्थे डडित्यर्थः । पूर्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् । पूर्यत इत्यस्य सङ्ख्याशब्दः पञ्चमादिर्यस्य सद्भावे प्रवर्त्तत इत्यर्थः । एतेन यत्सद्भावासद्भावाभ्याम्पूरणार्थकप्रत्ययान्तशब्दबोध्यसङ्ख्यायाः प्रवृत्त्यप्रवृत्ती भवतस्तत् पूरणमित्युच्यत इत्युक्तम्भवति । अत्र भाष्ये द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोतीति शङ्कां कृत्वा चरमोपजातेपूर्वस्मिंश्चानपगते । चरमोपजातेपूर्वस्मिंश्चानपगते प्रत्यय इति वक्तव्यम् । गणनायाङ्क्रियमाणायाम्पूर्वस्मिन्संख्येयेऽनपगते बुद्ध्या परिगृहीतत्वाद्यद्बुद्धिः पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । एतेन गणनायां यस्य चरमङ्गणना भवति तस्मिन्नभिधेये प्रत्ययः । इत्युक्तम्भवति । अत एव भाष्यस्थतोक्तम् द्वितीयेऽध्यायेऽष्टम इति प्राप्नोति । भवत्येवेति । न च पञ्चानाम्पूरण इत्यत्र पञ्चन् शब्दस्य सङ्ख्येयपरत्वेऽपि पञ्चानाम्पूरणः पञ्चम इत्यत्र चरमगणिते यथा प्रत्ययो भवति तथा पञ्चानामुष्ट्रिकाणाम्पूरणो घट इत्यत्रापि प्राप्नोति । उष्ट्रिका च घटपरिमितेनोदकेन पञ्चतः पूर्यन्ते तादृशो मृन्मयश्चर्ममयो वा पात्रविशेष इति वाच्यम् । सङ्ख्याया अवयव इति सूत्राद्द्वितीयसङ्ख्याग्रहणानुवृत्त्या सङ्ख्यायाः पूरणे वर्त्तमानात्संख्याशब्दात्प्रत्ययविधानेन सामञ्जस्यात् । तदेतदुक्तम्प्रवृत्तिनिमित्तसङ्ख्यापूरण इति । नान्तादसंख्यादेर्मट् । डडित्यनुवर्त्तते । तच्च नान्तादितिपञ्चम्या षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यते । नान्तादसङ्ख्यादेः परस्य डटो मडागमः स्यादित्यर्थः । नचेह डटोऽननुवृत्तावपि मट्प्रत्यय एवास्तामिति वाच्यम् । षट्कतीति सूत्रस्यागमविधायकतया तत्र मण्डूकानुवृत्त्या डड्ग्रहणमनुवर्त्तनीयमिति क्लेशापत्तेः । ननु षट्कतीतिसूत्रेऽनुवर्त्तमानस्य डडित्यस्य सप्तम्यन्तत्वमवश्यं वाच्यमेव प्रकृतसूत्रेऽप्यर्थाधिकारात्तथैवास्तु आगमस्तुमुक्तर्त्तव्य इत्यत आह । मुक्तुनक्त इति । षट्कतिकतिपयचतुराम् । इह षष्ठीनिर्देशाल्लुक आगमत्वमेव । चतुरश्छयतौविहितौ ताभ्याम्प्रत्ययाभ्याण्डटो बाधाभावायाह । छयतावितीति । द्वेस्तीयः । द्विशब्दात्सङ्ख्यावाचिनः पूरणेऽर्थे तीयप्रत्ययः स्यात् । अस्य प्रत्ययत्वं साधकमाह । प्रत्ययाधिकार इति । नास्येति । सहायवाचकस्येत्यर्थः । ननु यद्यपूरणस्तीयशब्दो नास्ति तदा पूरणाद्भाग इतिसूत्रे पूरणग्रहणं व्यर्थमत आह । तत्रत्येति । त्रेः सम्प्रसारणञ्च । त्रिशब्दात् षष्ठ्यन्तात्पूरणइत्यर्थे तीयप्रत्ययः स्यात् तत्सन्नियोगेन त्रिशब्दस्य सम्प्रसा-

रणम्। तृतीय इत्यत्र ऋकारस्य हल इतिदीर्घो न। अनण्त्वात्। अत्र प्रक्रियालाघवाय चेस्तु चेति तु नोक्तम्प्रत्ययान्तरत्वभ्रमापत्तेः। विंशत्यादिभ्यः। अत्र विंशत्यादयः के इत्याकाङ्क्षायामाह। अत्र विंशत्यादय इति। प्रत्यासत्त्येति भावः। उत्तरसूत्र इति। षष्ठ्यादेरितिसूत्रे इत्यर्थः। ननु ग्रहणवतेति निषेधस्य प्रत्ययविधावेव प्रवृत्तेस्तमट्विधायकस्य। तथात्वान्न निषेधप्राप्तिरिति। डटः प्रत्ययत्वात्तेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थितिः कल्प्यते तच्च विशेष्यम्। विंशत्यादिकञ्च विशेषणमिति तदन्तविधिः सिद्ध एवेति न तदन्तविधौ ज्ञापकोपयोग इत्यत आह। ज्ञापकेनेति। एवञ्च तस्य निषेधस्य प्रत्ययविधिविषयत्वमेवेत्यर्थानुवादकमेवज्ञापकमिति भावः। अत्र विंशत्यादिभ्य इत्युपादानात्सूत्रोपात्ता एव विंशत्यादयो ग्राह्या न तु सहस्रादयः पङ्क्तिविंशतीति सूत्रानुक्ताः। न च पङ्क्तिविंशतीतिसूत्रं वार्त्तिककृता अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिष्वित्यनेन प्रत्याख्यातमिति कथन्त एव विंशत्यादय इति वाच्यम्। वार्त्तिककारेण तस्य प्रत्याख्याने कृतेऽपि नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियत इत्यनेन भाष्यकृता तस्यावश्यकत्वस्योक्तत्वात्। गणपाठ एव विंशत्यादयः पाठ्यास्त एव च गृह्येरन्निति तु वार्त्तिककाराशयः। नित्यं शतादिमासार्द्धमास। नन्वत्र शतादिग्रहणं व्यर्थम् षष्ठ्यादेरित्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वादिति चेन्न। तत्रासंख्यादेरित्युक्तत्वेन यत्र संख्यादित्वन्तदर्थमस्यावश्यकत्वादत एव मूले एकशततम इत्युदाहृतम्। षष्ठ्यादेश्चासङ्ख्यादेः। अत्र षष्ठ्यादयः प्राक् शताद्द्रष्टव्याः। शतशब्दस्य पूर्वसूत्रे उपादानात्। अत एव तत्रासंख्यादेरिति निषेधाप्रवृत्तिः। नित्यग्रहणञ्च प्रकृतसूत्रेऽपि स्पष्टार्थं सम्बध्यते। संख्यादिभ्यः षष्ठ्यादिभ्यस्तु प्रकृतसूत्राप्राप्तेर्विकल्प एवेत्याशयेन मूले उक्तम् सङ्ख्यादेस्त्विति। मतौ छः सूक्तसाम्नोः। अत्र मताविति मत्वर्थपरत्वेन प्रथमा समर्थविभक्तिः प्रकृतेऽपि। एवमस्त्युपाधिकत्वञ्च। सूक्ते सामनि चाभिधेये प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः स्यात्। अस्य वामशब्दाद्यद्यपि प्रत्ययो विधीयते तथापि न सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक्। अस्य वामितिसमुदायस्यानुकरणशब्दत्वात्सुब्भावादित्याह। अस्य वामीयमित्यादाविति। ङमादेरिति। ङतादेशत्वेन प्रतीयमानशब्दादेरित्यर्थः। न तु ङनः कथमप्यत्र सम्भवः। परिनिष्ठितानुकरणत्वात्।

अध्यायानुवाकयोर्लुक्। प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः स्यादध्यायानुवाकयोरभिधेययोः। लुक् च। कस्य लुगित्याकांक्षायामनेन सूत्रेण विहितस्य छस्येत्यर्थाल्लभ्यते। एवञ्च विधानसामर्थ्याद्विकल्प इत्याह। मूलेऽविधानेत्यादि। तच्च छविधानञ्च साक्षादित्याशयेनाह। ज्ञापकमिद्धे ति। शब्दपरा इति। मत्वर्थपरा इति शेषः। आकर्षादिभ्यः कन्। नन्वाकर्षादीनां गोषदादिषु पाठङ्कृत्वा प्रकृतसूत्रत्र कार्यमिति चेन्न। इदुदन्तादपि कन् यथा स्यात् वुनि तु यस्येति चेति सूत्रेणेदुतोर्लोपि अशनिकः शकुनिकः त्सरुक इति न सिध्येदित्याशयात्। धनहिरण्यात्। अत्र कामशब्दाभावघञन्त इत्याशयेनाह। काम इच्छे तीति। तत्र कुशल इतिसूत्रात्तत्रे ति वर्त्तते कन्निति च। धनहिरण्यशब्दात्सप्तम्यन्तात्कामेऽर्थे कन् स्यात्। अनभिधानादिति। तदुक्तम्भाष्ये। धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम्। षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः। षष्ठ्यर्थे सत्यनिष्टम्प्रसज्येत। धने कामोऽस्येति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। धने कामोऽस्येति। अनभिधानादिति। स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते। स्वाङ्गवाचिनः सप्तम्यन्तात्प्रसितेऽर्थे कन्। प्रसितस्तत्परः। अत्र केशानामक्रियात्वात्तेषु तत्परत्वमनुपपन्नमत आह। मूले तद्रचनायामिति। एवञ्च वृत्तिविषये केशशब्दस्तद्रचनारूपेऽर्थे लाक्षणिक इत्याशयस्तदाह। अत्रेवार्थ इति। उदराट्ठगाद्यूने। एतदर्थमाह। तत्रेत्यादि। अविजिगीषुरिति। दिवोऽविजिगीषायामितिसूत्रेण निष्ठा नत्वम्य तत्रेवार्थे विधानादाद्यूनशब्द एतदर्थकः। यो हि अग्नौ सामर्थ्याधिक्येनौदर्याग्निना पीडितः सन्नुदरभरण एवं तत्परस्स एवौदरिक इत्युच्यते तादृशश्चामल इत्याशयेनाह। मल्ल इति। अमल्लो हि बहुवारम् भक्षयति सर्वेऽोदरभरणैकव्यापारवान् भवति तथापि बुभुक्षित एवास्ते। अत एव शारीरसामर्थ्यरहितो भवति। औदरिकशब्दबोध्यः सः। यस्तु मल्लः भक्षणेनापि सन्तुष्टो भवति स एव शारीरसामर्थ्यवान्भवति तादृशश्चमल्ल उदरक इति व्यपदिश्यते। तत्त्वशब्दादचिरापहृतेऽर्थे पञ्चम्यन्तात्कन्स्यात्। अचिरमपहृतस्तत्त्वात्सद्य एवाहृतस्तादृशश्च प्रत्यग्र एवेत्युक्तम्मूले। प्रत्यग्रइति। प्रत्यग्रोनूतनो नव इति कोशः। ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्। ब्राह्मणकनिर्दिशविशेषस्य संज्ञा। तादृशश्च क इत्याकाङ्क्षायामाह। मूले आयुधजीविन इत्यादि। शीतोष्णाभ्यां कारिण्यर्थे कन् स्यात्। शीतमिति क्रि

यावित्तेपणम्। शीतमम्न्दम्.तादृशश्चालस एवेति लोकेऽलसो व्यपदिश्यते शीतक इति।द्वयमपि संज्ञैवेत्याशयेनाह।संज्ञायामिति।अधिकम्।अधिकमितिनिपात्यते। अध्यारूढशब्दात्कन् आरूढशब्दस्य लोपोऽत्र निपात्यते यद्यपि तथाप्यत्र शुद्धरूटत्वमेव कल्प्यते अवयवशक्तिज्ञानस्य समुदायजन्यशक्तिज्ञाने सहकारित्वाभावादित्याशयेनाह । व्युत्पादनेति । अत्रेदं बोध्यम् । यद्यप्यध्यारूढशब्दः कर्मक्तान्तः कर्तृक्तान्तो वा गत्यर्थकाद्धातोर्गत्यर्थाकर्मकेत्यनेनोभयत्र तस्य विधानात् । आद्ये कर्मणोऽभिधानात्ततः प्रथमा कर्तुस्तृतीया । अध्यारूढा खारी द्रोणेन । द्वितीये कर्तुरभिधानात्ततः प्रथमैव । अध्यारूढो द्रोणो खारीमिति । अधिकशब्दप्रतिपाद्यार्थस्य त्वक्रियात्वात्तद्योगे न द्वितीयातृतीये भवतः किन्तु यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनमिति निर्देशाज्ज्ञापकात्तद्योगे पञ्चमी तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशात्सप्तमी वा । अधिका खारी द्रोणात् । अधिको द्रोणः खार्यामिति वा । अधिका खारी द्रोणेनेत्यत्र तु हेतौ तृतीया बोध्या । अनुकाभिकाभीकः कमिता । सूत्रे समाहारद्वन्द्वेऽपि सौत्रं पुंस्त्वम् । अनुक अभिक अभीक एते शब्दा निपात्यन्ते । कमितासमुदायेनाभिधेयश्चेत् । क्रियाविशिष्टसाधने वर्त्तमानाभ्यामन्वभिभ्यां स्वार्थे कन्नभेर्दीर्घः पाक्षिको निपात्यते । पार्श्वेनान्विच्छति । अत्र पार्श्वशब्दः पार्श्वसदृशे वर्त्तते पार्श्वमिव पार्श्वमिति । उत्तरपदलोपात् । सदृशश्चानृजुरुपायः। यः पुरुषो ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्या नर्थानन्नृजुनोपायेनान्विच्छति स उच्यते पार्श्वक इति । पार्श्वन्तिर्यगवस्थानादनृजु यथा तथा उपायोऽपि । अयः शूलदण्डाजिनाभ्याम् । इहायः शूलदण्डाजिनशब्दौ लाक्षणिकौ । अयः शूलमिवायःशूलन्तीक्ष्ण उपायः। दण्डाजिनशब्दस्तु दम्भदम्भसाधनत्वाद्वर्त्तते । तदुक्तम्भाष्ये । किं योऽयः शूलेनान्विच्छति स आयः शूलिकः । किञ्चातः। शिवभागवते प्राप्नोति। एतत्सर्वमुत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। अयः शूलमिवायःशूलम् । यो मृदुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थान् रभसेनान्विच्छति स उच्यते आयःशूलिकः । शिवभागवत इति । शिवोभगवानभक्तिरस्येत्यर्थे गमकत्वात्साधुत्वमिति प्रागुक्तम् । इह शीतोष्णपार्श्वायः शूलदण्डाजिनशब्देभ्यो मुख्यार्थेभ्यो न प्रत्ययः । किन्तु लाक्षणिकेभ्य एव । तावतिथङ्ग्रहणमिति लुग्वा । अत्र तावतिथशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तत्वादयं शब्दः पूरणप्रत्ययान्तसामान्योपलक्षणम्।

ननु लुग्वेत्यनेनैतत्सूत्रविधीयमानस्य प्रत्ययस्यैव वाक्यभेदेन लुक् कुतो नेत्यत आह। षष्ठेनेत्यादि। न च पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद्गृह्णातीत्यर्थे कन्प्रत्ययो विधीयते एवञ्च ग्रहणरूपस्यार्थस्य वृत्तावन्तर्भावाद्विकं ग्रहणन्देवदत्तस्येत्यत्र ग्रहणमित्युपादानमधिकमित्यत आह। गृहीतयपीति। गुरुक्ततयेति। गुरुकृता या द्वितीया शब्दावृत्तिस्तया करणभूतया देवदत्तकृतङ्ग्रहणमित्यर्थः। ग्रन्थविषये ग्रहणे। ग्रन्थकर्मके ग्रहणे। एवञ्च ग्रन्थकर्मकङ्ग्रहणम्प्रत्ययार्थ इति भावः। ग्रहणमिति भावेल्युडिति। एवञ्चतृतीयान्तादग्रहणमित्यर्थेप्रत्ययः। अत एव देवदत्तस्येतिषष्ठ्यन्तार्थस्यकर्तृत्वस्यतत्रान्वयः। तावतिथेनगृह्णातीत्यनेन तु प्रत्ययोग्रहणकर्त्तरिविधीयते। पूरणप्रत्ययस्यचनित्योलुगितिपूर्वस्माद्विशेषः। शृङ्खलमस्य बन्धनम्। शृंखलशब्दात्प्रथमासमर्थाद्बन्धनोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति। कालप्रयोजनाद्रोगे। पूरणप्रत्ययान्त एवेति। सन्निधानात्। यद्यप्यत्र सूत्रे समर्थविभक्तिबोधकम्प्रत्ययार्थबोधकञ्च पदन्ननिर्दिष्टन्तथापि संज्ञायामित्यस्योत्तरसूत्रादपकर्षणरोग इत्युपादानेन च रोगस्य सञ्ज्ञायां सामर्थ्याद्विभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च निर्देशः कार्यः। संज्ञाग्रहणादेव कालबोधकः पूरणार्थकप्रत्ययान्तक एवेत्यपि लभ्यतेइत्यपिबोध्यम्। ततः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यः। तदस्मिन्नन्नम्प्राये संज्ञायाम्। अत्र प्राय इतिसप्तमी वैषयिकी। प्रायो बाहुल्यम्। यदन्नन्तत्प्रायविषयम्बाहुल्येन प्रक्रान्तं चेत्। संज्ञायामिति प्रत्ययान्तोपाधिः। अभ्यवहार्यमिति। न तु भिक्षा। स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमिति भक्ते रूढम्। गुडापूपिकेत्युदाहरणस्याकरारूढत्वात्। श्रोत्रियंश्छन्दोधीते। छन्दः शब्दादधीतइत्यर्थे घन्प्रत्ययो भवति छन्दः शब्दस्य च श्रोत्रादेशो भवति। कैयटमतानुसारेणाह। सूत्रेऽधीत इत्यस्येति। श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ। श्राद्धशब्दाद्द्वितीयान्तादनेन भुक्तमित्यर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ स्तः। श्राद्धशब्दो यद्यपि क्रियाविशेषवचनस्तथापि प्रकृतेऽनेन भुक्तमित्युपादनसामर्थ्यात्तत्साधनद्रव्यपर इत्याशयेनाह। श्राद्धशब्दादिति। पूर्वादिनिः। अन्तरङ्गत्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वात्। छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौपर्यवस्थातरि। पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः स एवमपन्न इत्युच्यते तस्मिन्वाच्ये परिपन्थिपरिपरिणौ निपात्येते।छन्दसि विषये।उक्तौ शब्दौ छन्दस्येव साधू। अनुपद्यन्वेष्टा। पदस्य पश्चादित्यर्थेऽव्ययीभावः। अनु

पदोगवामिति। षष्ठ्यर्थोऽवयवावयविभावस्तस्य नित्यमपि सत्वात्पदशब्दार्थेऽन्वयः। अन्वेषणञ्च प्रत्यासत्त्यागवामेव विवक्षितम्। तेन पदार्थोन्तरान्वेषणकर्त्तरि वाक्यमेव। साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्। साक्षादित्यव्ययम् तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति। द्रष्टरि समुदायेनाभिधेये। संज्ञायामित्यस्योपादानेनायमर्थो लभ्यते। संज्ञायतेऽनया सा संज्ञा निपातनादङ्करणे। विषयत्वं सप्तम्यर्थः। अस्मिन्सूत्रे साक्षाद्द्रष्टरि समुदायोपादानेऽपि साक्षाच्छब्दादस्य प्रत्ययविधायकत्वं यथा भवति तस्याभोपायमाह। साक्षाद्द्रष्टेत्यर्थ इति। क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्य। क्षेत्रियजिति निपात्यते। परक्षेत्रे चिकित्स्यइत्यर्थ अभिधातुमिष्यते। एतेन परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतद्वाक्यार्थ एव क्षेत्रियशब्दार्थ इत्युक्तम्भवति। निपातनञ्चात्र क्षेत्रशब्दाद्घचः परशब्दलोपस्य च। क्षेत्रशब्दोऽत्र शरीरवाची। परशरीरे जन्मान्तरीयशरीरे चिकित्स्यः प्रतीकार्यः नत्वस्मिन् देहे तेनासाध्य इतिफलितम्। यद्वा परक्षेत्रे जातानि यानि तृणानि धान्यरक्षणार्थन्ततश्चिकित्स्यानि परिहर्त्तव्यानि तानि क्षेत्रियाणि। यद्वा परस्य यत्क्षेत्रं दारूपन्तेषु प्रवृत्तः सन्यश्चिकित्स्यो निग्रहीतव्यः सोऽत्राभिधीयते। एतत्सर्वेमाकरादवसेयम्। इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग। इन्द्रआत्मेति यदुक्तन्तत्र प्रमाणमाह। स एतमेव पुरुषमिति। इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकमित्येतदुपपादयति। कर्त्रधिष्ठितानामिति। इन्द्रेण दृष्टम् ज्ञातम्ममचक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादिक्रमेण। इन्द्रेणात्मनैवसृष्टम् जन्मान्तरे यादृशंमदमत्कर्मकृतन्तज्जन्यादृष्टवशादिह जन्मनि तदनुरूपाणीन्द्रियाणि भवन्ति। इन्द्रेण जुष्टम्प्रोणितम्।यथा तेषु विकारो नभवति तथा यत्नेन कृतम्।इन्द्रेण दत्तम्। तत्तद्विषयग्रहणार्थन्तेषु विषयेषु योजितम्। अत्रेन्द्रियं लिङ्ग दृष्टसृष्टजुष्टदत्तष्विति वक्तव्ये ऽनेकेन्द्रशब्दोपादानमिन्द्रस्यात्मनः स्वस्यैव स्वेन्द्रियलिङ्गत्वादि विवक्षायां यथा स्यात्परसम्बन्धिनो यथा कथञ्चित्तादृशत्वे माभूदित्येवमर्थम्॥

॥ इति भावाद्यर्थकाः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। प्रथमान्तादस्त्युपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे च मतुप्प्रत्ययः स्यात्। अत्रास्तीत्यत्र प्रतीयमानः प्रथमार्थो न विवक्षितः। अत एवाहममस्यस्य देवदत्तस्येत्यर्थे महान्देवदत्त इत्यत्र गावः सन्त्यस्मिन्देशे स गोमान्देश इत्यत्र च मतुप्सिद्धिः। एवञ्च प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्छन्दःसंस्कारार्थन्तयोरुपादानमिति भावः। अस्येत्युपादानस्य फलमाह। गोमानिति। तत्सम्भव इति। तत्र यथा ब्रह्मदत्ते पञ्चालाधिकरणत्वसम्भवस्तथा गोमानित्यत्रापि भविष्यतीतिभावः। मानाभावादिति। तत्रापि स्वामित्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतयाऽधिकरणतावच्छेदकत्वे प्रमाणाभावात्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता न प्रतीयते किन्तु तत्सम्बन्धाश्रयत्वमात्रम्। इदं सूत्रन्तु यत्र तत्तद्विशेषसम्बन्धावच्छिन्नावच्छिन्नाधिकरणता प्रतीतिस्तत्रैव प्रवर्त्तते। अस्मिन्नित्यस्य प्रयोजनमाह गोमान्देश इति। सम्बन्धाभावेन। षष्ठ्यर्थसम्बन्धाभावेन। संबन्धाभावमुपपादयति। सर्वत्रेति। यथा देवदत्तस्य गाव इत्यत्र क्रयविक्रयादिलक्षणः प्रतिग्रहपोषणादिलक्षणो वा यः क्रियाकारकभावस्तत्पूर्वकः स्वस्वामिभावः। राज्ञः पुरुष इत्यादौ राजा तेभ्यो वेतनन्ददाति चैत्रस्य भार्यापुत्रावित्यादौ प्रतिग्रहजननादिलक्षणसम्बन्धपूर्वकः सः। नचैवमत्रेति। गोमान्देश इत्यत्र तादृशः सम्बन्धो नास्तीत्यर्थः। संयोगसम्बन्धस्याधाराधेयभावनियामकत्वेऽपि संयोगसंबन्धस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वाभावेन षष्ठीवाच्यत्वमेत्य तदुपपादयति। संयोग एवेति। तन्मूलकः सः। क्रियाकारकभावमूलकः संयोगो नेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण संयोगस्य षष्ठीनिमित्तत्वं खण्डयति। किञ्चेति। षष्ठ्यापत्तेरिति। न हि तत्र घटस्य घट इति भवतीति भावः। अत एव। संयोगस्य षष्ठीनिमित्तत्वाभावादेव। यथा भूमादीनाममत्वर्थत्वन्किन्तु प्रमाणान्तरेण प्रकरणादिना च प्रतीतिस्तथा संयोगस्यापि मत्वर्थत्वाभावात्तेषु ग्रहणमिति भावः। तं तस्येति। ते वृक्षाः पर्वतस्य न किञ्चित्सम्बन्धिनः। षष्ठ्यर्थमत्वर्थीयो नेति। यथा गोमच्छब्दादेवदत्तपरादोमानस्येत्यर्थेनेत्यर्थः। सप्तम्यर्थेनेति। देशपराद्गोमच्छब्दात्सप्तम्यर्थेन। ननु दण्डमतीशालेतिदृश्यत एवेत्यत आह। भिन्नवृत्तावपीति। अत्र षष्ठ्यर्थे वृत्तिं कृत्वा सप्तम्यर्थे वृत्तिः कार्या। तदुक्तम्भाष्ये मत्वन्तान्मतुपा न भवितव्यम् किं कारणम्। यस्य गोमन्तः सन्ति

गावोऽपि तस्य सन्तीति। एवमेव सप्तम्यर्थे द्रष्टव्यम्। एवं रीत्या तत्र तत्राप्राप्तिमुपपाद्यभाष्यकृतैवोक्तम्। शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः। सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते इति। अत्र सन्नन्तादितिवाक्ये सरूप इति सम्बध्यते। तत्र शब्दतः सारूप्यमव्यभिचरितमिति प्रकृतेऽर्थत एव विवक्षितमत इच्छार्थकसन्नन्तादिच्छायां सन्न। स्वार्थसन्नन्तादिच्छायाम्भवत्येव। जुगुप्सिषते। मिमांसिषत इति यथा। सप्तम्यर्थे च नेनिठनाविति। तदुक्तमत इनितिसूत्रे भाष्ये सप्तम्याश्च नतौ स्मृताविति। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। ननु गोमान्देवदत्त इत्यस्माद्गोसम्बन्धः प्रतीयेत न तु वर्त्तमानकालोऽस्त्यर्थश्च। गोशब्दो गोत्वविशिष्टस्य मतुप् च षष्ठ्यर्थस्य प्रतिपादक इतिविशिष्टसमुदायात्तस्यैवप्रतीतिः स्यादत आह। अत्र शब्दशक्तीति। ननु भूतत्ववर्त्तमानत्वयोर्विरोधात्कथङ्गोमानासीदित्यादि प्रयोगोऽत आह। गोमानासीदित्यादेरिति। अस्तिग्रहणमिति। भाष्ये अथास्तिग्रहणं किमर्थम्। सत्तायाम्प्रत्ययो यथास्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न सत्ताम्पदार्थो व्यभिचरति। इत्याद्युक्त्वाऽस्तिग्रहणम्प्रत्ययविध्यर्थम्। नोपाध्यर्थम्। अस्तिमानिति मतुप् यथा स्यात्। अप्रातिपदिकत्वात्। नैष दोषः। अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्ते लट्। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञानिपातोऽव्ययमित्यव्यय संज्ञा। एवमपि न सिद्ध्यति किं कारणमस्ति सामानाधिकरण्ये मतुण् विधीयते न चास्तेरस्तिनासामानाधिकरण्यमिति। अत्र कैयटः। गवादीनां संबन्धव्यभिचाराभ्यामस्तीतिसामानाधिकरण्यं सम्भवत्यस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्याभाव इति। सचास्तिशब्दः सत्ताकर्तृधनप्रतिपादकः। सौत्रे ति शब्दस्य प्रयोजनमाह। इतिशब्देति। भूमनिन्दे ति वार्तिके संसर्गेतिपाठाभिप्रायेण व्याचष्टे। संसर्गः संयोग इति। स च। संयोगश्च। सम्बन्धान्तरे। स्वस्वामिभावादिसम्बन्धे। तन्नियामकः संसर्गित्वबुद्धिनियामकः। संयुक्तदण्डस्यैवेति। संयुक्तोदण्डो यस्य तस्येत्यर्थवार्तिकं व्याचष्टे। अस्तिविवक्षायामिति। भूम्नि यथा। यवमान्। गोमानिति। भूमाबहुत्वम्। एतच्चापेक्षिकम्। यस्य यावद्यत्र मत्वं योग्यमस्ति ततो बहुत्वेऽयम्प्रयोगः। अत्र भूमादिग्रहणम्प्रायेण भूमादयोऽपि प्रतीयन्ते इत्येवम्परम्। सा प्रतीतिश्चव्यञ्जनाजन्यशाब्दबोधरूपा मान-

मीवेत्यन्यदेतत् । निन्दायाम् । ककुदावर्त्तिनी कन्या । प्रशंसायाम् । रूपवानयं ब्राह्मणः । नित्ययोगे । चीरिणः । कण्टकिनो वृक्षा इति । अत्र चीरेण सह नित्यो योगः कालिकप्रत्यासत्त्या चीरसत्तासमनियतसत्ताकत्वरूपः प्रतीयते । अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे । दण्डी । छत्री इति । एतद्वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्येऽप्युक्तम् । भूमादिग्रहणं कर्त्तव्यम्न कर्त्तव्यम् । इति कारणः क्रियते ततश्च द्विवचा । भूमादियुक्तस्यैव विद्या इति । तेन । रसादिविशेषणत्वेन । अत्र गुणग्रहणेन शास्त्रान्तरे ये गुणत्वेन प्रसिद्धास्ते गृह्यन्ते तत्फलमाह । जलादिवाचीति । एभ्यः । रसादिभ्यः । भाष्ये स्पष्टमिति । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसिको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति । एतेनेदं सूत्रमप्रत्याख्यातम् । गुणगुणि बोधकेभ्य इति । एतादृशो यः शब्दस्तस्माद्गुणपरतायां सत्यान्तस्माद्यदा गुणिनि सम्बन्धिनि विवक्षिते मतुप् तदा तस्य लुकि शुक्लः पट इति भवतीति वार्त्तिकारम्भस्य प्रयोजनमाह । गुणगुणिनोरभेदेति । गुणगुणिनोः सम्बन्धस्तादात्म्यमस्ति तादात्म्यञ्च भेदाभेदाविति तयोर्मध्ये यदाभेदस्य प्राधान्यमाश्रित्य तद्व्यवहारस्तदा शुक्लादिशब्देभ्यो मतुपि कृते तस्याश्रवणाय वार्त्तिकारम्भः कार्य इति भावः । नचैवं रूपवानिति न स्यात्तत्रापि लुकः प्राप्तेरिति वाच्यम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्छुक्लादिशब्दवाच्यैर्द्विविधो व्यवहार इति त एव गुणवचनेभ्य इत्यत्र गृह्यन्ते न तु भेदव्यवहारमात्रविषया रूपादय इत्याशयात् । अत एव । लुप्तमतुबन्तस्य प्रयोगस्वीकारादेव ॥ गुणिनीति । लुप्तमतुबन्तवाच्यत्वेन विवक्षिते इति शेषः । विशेष्यलिङ्गतेति । विशेष्यवाचकपटादिशब्दानां यल्लिङ्गं तल्लिङ्गशुक्लादिशब्दप्रयोगः सिद्धः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी । शुक्लं वस्त्रमिति । न च शुक्लं रूपमिति प्रयोगो दृश्यते गुणिपरत्वन्तु नास्तीति गुणिनीत्यसङ्गतमिति वाच्यम् । गुणिपदस्य गुणनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन विवक्षितो योऽर्थस्तत्परत्वात् । गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीत्यत्रापि गुणिशब्द एतत्पर एव । तत्रापि । गुणिन्यपि । सर्वलिङ्गस्य रूढिस्वीकारे गुणिवाचकस्य स्त्रीत्वेऽपि पुल्लिङ्गशब्दस्य रूढ्या प्रयोगः स्यात् । नियतलिङ्गस्य रूढत्वे तु शुक्लः शाटीति प्रयोगः स्यात् । गुणवचनेभ्य इत्यत्र शुक्लादिशब्दानामेव ग्रहणमित्यत्र गुणिभ्य इतिवक्तव्ये गुणवचनेभ्य इत्यत्र वच-

नशब्दमुच्चारयतो वार्त्तिककारस्य तात्पर्यमस्तीत्यवसीयते। आकडारेति सू-त्रस्थभाष्यस्याप्येवं सत्यविरोधो भवति। शुक्लादीनामेव गुणवचनसंज्ञायास्त-त्र विधानात्। अयश्चेति। यत्र पटादिशब्दसमभिव्याहारस्तत्र लुगाश्रीयते। यत्र तु न तथा तत्र शुक्लवानिति भवत्येवेति। ध्वनितञ्चेदमिति। तत्र हि गु-णेन षष्ठी न समस्यत इत्यस्यादौ ब्राह्मणस्य शुक्लाः ब्राह्मणस्य कृष्णा इत्युदा-हरणमप्रदर्श्य नैतदस्ति प्रयोजनम्। असामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति कथमसाम-र्थ्यम् सापेक्षमसमर्थम्भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इत्युक्तम्। एतेन तत्र लु-कः सिद्धये द्रव्यस्यापेक्षाऽवश्यं वाच्या। यदि च द्रव्यवाचकसमभिव्याहाराभा-वेऽपि लुक् स्यात्तदा द्रव्यमत्रापेक्ष्यते इत्यभिधाना सङ्गतिः स्यात्तेनेदन्ध्वनित-मित्यर्थः। तत्र केवलस्य शुक्ला इत्यस्य प्रयोगस्तु प्रविश पिण्डीमितिवद्बोध्यः। प्रत्याख्यातमिति। अव्यतिरेकात्सिद्धमित्यादिना। अत्र कैयटः। गुणगुणिनोः सोऽयमित्यभिसम्बन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः। अभेदा-ध्यवसाये हेतुर्भाष्यकृतैवोक्तः। न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति। ननु यो यदव्यभि-चारि स तदभिन्न इति न नियमः। वह्निनिरूपिताव्यभिचारस्य धूमे सत्त्वे-प्यभेदाभावादिति चेन्न। गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिवायुतसिद्धभावस्सोऽयमित्य-भेदात्सम्बन्ध इत्यनेन कैयटेन समाधानात्। अभेदात्सम्बध इत्यस्य विशेषण-विशेष्यभावरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः। एवञ्च मतुप्प्रवृत्तियोग्यो यो भेदसम्बन्धः सोऽत्र नास्तीति विवक्षितम् अभेदसमानाधिकरणो यो भेदः स न मतुपो नियामक इति भावः। अस्य चिन्त्यतमाह। भेदेऽपीति। अन्य इत्यनेनारुचिः सूचिता तद्बोजन्त्वव्यतिरेकादिति पूर्वभाष्यविरोधः। तेन हि मतुप्प्रवृत्तियोग्यभेदाभाव एव लभ्यते न त्वनभिधानमन्यथाऽव्यतिरेकस्य हेतुत्वं नाभिधानं व्यर्थंस्यादिति। वचनमारब्धमिति। यदि सूत्रे पाठः स्यात्तदा निपातनेनैव कक्षीवच्छब्दसिद्धौ सम्प्रसारणविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः। व्रीह्यादिभ्यस्त्विति। अत्र तु शब्द एवार्थे। प्राण्यङ्गादेवेति मूले। किमत्र प्रमाणमिति चेत्। प्राण्यङ्गादिति वक्त-व्यमिति वार्तिकमिव। ननु प्राण्यङ्गादित्यस्य प्रत्युदाहरणं यन्मेधावानित्युक्त-न्तदसङ्गतमस्मायामेधेति सूत्रे त्रिशिख्यमेधाशब्दपाठेन विन्प्रत्ययो लचो बाध-कः स्यादित्याशङ्कते। न चेति। समाधत्ते। चिकीर्षतीति। केचित्तु मेधाशनि-

त्यपि प्रत्युदाहरणं युक्तमेव। अस्मायामेधेति सूत्रे धीर्धारणावती मेधेति; बुद्धि-विशेषे रूढस्यैवाभिव्यक्तेतिन्यायेन ग्रहणमिदम्प्रत्युदाहरणन्तु बुद्धिसामान्यला-क्षणिकस्य मेधाशब्दस्य। किञ्च चिकीर्षावानिति यदुक्तन्तदपि नोचितम्। अ-स्मिन्नेव सूत्रे इह कस्मान्नभवति चिकीर्षास्ति जिहीर्षास्ति। प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यन्न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। चिकीर्षास्तीति अन-भिधानादिति भाष्यकृदुक्तानविधानात्। वस्तुतो मनीषावान्। धिषणावानि-ति प्रत्युदाहरणमित्याहुः। एतच्चेति। लचश्चकारस्य स्वरितत्वाधनार्थत्वम्। चकारोच्चारणसामर्थ्याल्लचो लकारात्परः स्वर उदात्त एवेति नियमेनेति तद्भा-वः। भाष्योक्तव्याख्यानादिति। तत्र हि सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो ल-चा मुक्ते इनिठनौ प्राप्नुतः। इनिठनौ च नेष्येते। कथन्तौ न भविष्यतः। ल-न्यतरस्यामिति समुच्चयोऽयन्न विभाषा लच्च मतुप् चेति भाष्योक्तव्याख्याना-दित्यर्थः। वत्सांसाभ्याङ्कामबले। एतद्व्याख्यानावसरे लज्वेति व्याख्यातन्तन्न युक्तम्। वृत्तिग्रन्थविरोधात्। तत्र हि न चायमर्थो मतुपि सम्भवतीति नित्यं लजेव भवतीति प्रतिपादितम्। वत्सांसाभ्यां यथा सङ्ख्याङ्कामवति बलवति चार्थे लजनेन विधीयते। सूत्रे कामबलशब्दौ अर्श आद्यजन्तौ। प्रज्ञा श्रद्धा। सौत्र-प्रज्ञाशब्दस्य प्रयोजनमाह। यद्यपीति। ननु अण्चेति सूत्रे योगविभाग उत्त-रार्थ इति व्याख्यातन्तच्च न्यूनम्। तपःसहस्रेति सूत्र एवाणः पाठे तपःसहस्र-योर्विनीन्योर्यथा सङ्ख्यन्न स्यादितीष्टार्थोऽपि योगविभाग इत्यत आह। तपःस-हस्राभ्यामिति। दन्त उन्नत उरच्। अत्र दन्तेति लुप्तविभक्तिकम्। उन्नतेति प्रकृतिविशेषणम्। दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। ऊष-शुषिमुष्क। द्रव्यवाचकमधुशब्दग्रहणशङ्का वारणायाह। रसवाचिन इति। स्पष्टञ्चेदम्भाष्य इति। तत्र ह्ययम्मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः। अस्ति रसवा-ची। अपि च मधुन्येव हि मध्विदम्मधुरमिति प्रयुज्यते तयोरसवाची तस्येद-म्ग्रहणमित्युक्तम्। रप्रत्ययास्तनगरशब्दस्त्विति। अश्मादित्वात्। अत एव। जातिवाचकत्वादेव। भाष्ये उक्तत्वं नेति। द्युद्रुभ्यां नित्यार्थमेके। कथम्। वि-भाषा मध्येऽयं योगः क्रियते विभाषामध्ये ये विधयस्ते नित्या भवन्तीति तत्रो-क्तम्। व्याख्यानादिति। तत्पूर्वभाष्यं वस्य पुनर्वचनं मत्वविभाषार्थम्। केशा-

डोऽन्यतरस्यामित्युक्तम्। तत्र कैयटः। केशाद्व इत्येव वक्तव्यम्। तत्र प्रकृतान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या ठन्निनिमतुपो भविष्यन्तीति किमन्यतरस्यां ग्रहणे न ठन्निनिप्राप्त्यर्थेन तत्पुनःक्रियमाणम्पूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयतीत्यर्थ इति। एतद्भाष्यसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः। भाष्योक्तोदाहरणान्याह। बिंबावमिति। भाष्ये तु न दृश्यते इति। किन्तु वृत्तौ एवमुक्तेर्दर्शनेन मूले लिखितमिति शेषः। शब्दस्य साधुत्वन्तु अन्येभ्य इति वप्रत्यये पृषोदरादित्वात्सलोपे सति भवतीति बोध्यम्। एकाक्षरादित्यादि। एकाक्षरात्। स्ववान्। स्ववान्। कृतः। कारकवान्। जातेः। वृक्षवान्। प्लक्षवान्। सप्तम्याम्। दण्डा अस्यां शालायां सन्ति। न च तण्डुली तण्डुलिक इति न स्याज्जातिवाचकत्वादिति वाच्यम्। एवन्तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति। किन्तर्हि जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्। कृद्यो जातिरिति। कथं कारकावानिति अनभिधानादिति भाष्यकृतैव समाधानात्। एतेनैकाक्षरादिति नापूर्वम् किन्तु इतिशब्दानुवृत्त्यासर्वंसाधनीयमिति ध्वनितम्। एकगोपूर्वात्। बहुव्रीहिरिति। एकगोशब्दो पूर्वावयवो यस्येत्यर्थः। इतिसमास इति। अत एव भाष्येऽत इत्यनुवर्त्तते उताहो न। किञ्चातः यद्यनुवर्त्तते ऐकगविको न सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गोशकटिको न सिध्यति। अथ निवृत्तम्। इहापि प्राप्नोति। गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधानान्न भविष्यतीत्युक्तम्। एतेन प्रघट्टकेन कर्मधारयसमासात्प्रत्ययविधायकमेतत्सूत्रमिति ध्वनितम्। मत्वर्थेऽनभिधानेनेति। अत्र मानन्तुद्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेध इतिवचनस्य वा मत्वर्थे प्रतिषेध इति वचनस्य वा आवश्यकत्वमिति विचारे भाष्यकृतोक्तम्। द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदेतन्नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति हि तस्मिंस्तेनैतत्सिद्धमिति भाष्यदर्शनमेव। पञ्चखट्वः पञ्चगुरित्यादौ द्विगोस्तद्धितार्थे विधीयमानस्य बहुव्रीहेश्च प्राप्तौ द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहिसंज्ञायाम्बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वं स्यात्। एवम्पञ्चखट्वा इत्यत्र ङीबापत्तिः पञ्चगुरित्यादौ टजापत्तिश्च स्यात्। अचेति। एकगोपूर्वेति सूत्र इत्यर्थः। अत एव। अत इत्यस्यासम्बन्धादेव। ननु यद्यत इत्यस्यासम्बन्धस्तदा गोविंशतिरस्यास्तीत्यर्थेपिठञ् स्यादत आह। गोविंशती-

ति। अनभिधानान्नेति स्पष्टमिति। तत्र हि अत इति निवृत्तमित्यभिधाय कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधानान्न भविष्यतीत्युक्तम्। सूत्रस्यभाष्यादिति। तत्र हि समासान्ता इति सौत्रान्तशब्दस्य समासचरमावयवत्वमप्रत्ययानां सिद्धमित्युक्तम्। ततोऽगृहीताभिप्रायेण प्रत्ययपरत्वेन सिद्धिर्भविष्यतीति पूर्वपक्षिणा वैयर्थ्यमतिपादिते प्रयोजनान्यभिहितानि अव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञा इत्यनेन वार्त्तिककृता। प्रतिराजम्। उपराजम्। पञ्चगवम्। दशगवम्। द्विपुरी त्रिपुरी। द्विधुरी त्रिधुरी। एतानि प्रयोजनान्यभिधाय भाष्यकृता द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम्। वाक्त्वचम्। स्रुक्त्वचम्। द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यम् लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदन्तर्हि प्रयोजनम्। कोशश्च निषच्च। कोशनिषदम्। कोशनिषदिनी। द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिरिति इनिर्यथा स्यादित्यभिहितम्। एतेन तस्मिन्सूत्रेऽत इत्यस्य सम्बन्ध इति लभ्यते। असामर्थ्येऽपीति निष्कादित्यस्य शतसहस्रयोरेवाभिसम्बन्धात्। सौत्रान्तशब्दस्य प्रयोजनमाह। अन्तग्रहणमिति। क्वचिद्भाष्यपुस्तके फलबर्हाभ्यामिननिति पाठो दृश्यते तस्यायुक्तत्वसूचनायाह। इनजिति पाठ इति। प्रत्ययत्रयेति। इनिठनोर्मतुपश्चेत्यर्थः। पर्वमरुद्भ्यान्तो वक्तव्य इति वृत्तौ पाठः। भाष्ये तु तविति पाठः क्वचिद्दृश्यते तेनायमपि दित्याशयेनाह। पिदयमित्येके इति। वस्तुतस्तन्निति पाठो युक्त इत्याशयेनाह। निदयमिति। ननु मरुच्छब्दस्यानजन्तत्वात्कथमन्तत्वमत आह। तत्रेति। मरुच्छब्दे तादृशव्युत्पत्त्या साधित इत्यर्थः। प्रत्याख्यानपक्षे यथा आद्युदात्तत्वम्प्रकारमाह। तत्रेति। पर्वमरुद्भ्यान्तन्निति वचने मरुच्छब्दस्य प्रत्याख्यानपक्षे इत्यर्थः। प्रथमे। प्रथमाध्याये। एताश्च संज्ञा इति। निपातोपसर्गाव्ययसंज्ञा इत्यर्थः। तत्त्वविषया एवेति। यत्र तत्वन्तत्रैवेत्यर्थः। नानुपपन्न इति। अन्यथाऽव्ययत्वाल्लुगापत्तौ तादृशप्रयोगानुपपत्तिः स्फुटैव। तत्त्वविषया इतिबहुवचनान्तोपादानस्य प्रयोजनं समुदायस्य तत्त्वविषयत्वमिति अत एव मरुद्भिर्दत्तो मरुत्त इत्येवं व्युत्पादितस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वसिद्धिरन्यथा मृग्रोरुतिरिति व्युत्पन्नस्य मरुच्छब्दस्यान्तोदात्ततया पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽपि मध्योदात्तत्वमेव स्यात्। यदि क्वचिन्मरुत्तशब्दो मध्योदात्तः अ-

यते तदाऽऽद्युदात्तत्वेऽपि छान्दसत्वेन मध्योदात्तत्वम्। तेन। पदत्वेन । ननु केवलमतुबर्थे एवग्मिनिप्रत्ययविधाने किञ्चिद्वाग्वन्यपि वाग्मीति प्रयोगापत्ति-रत आह। उत्तरसूत्रेति। अत एव मूलकारोऽग्रे आह। यस्तु सम्यगित्यादि। तेन। ऐश्वर्यवाचकादेवामिनिच्प्रत्ययस्वीकारेण । अस्यैश्वर्यवाचकत्वमेतद्वृत्ति-विषय एव। किञ्चिद्वेदमिति। वर्त्तुलं कटकम्। चिपिटन्तु वलयम्। समासा इतीति। उपपादितमेतत्प्राक्। सम्बध्यत एवेति। अन्यतरस्याङ्ग्रहणमिति शे-षः। अदन्तत्वादिति। वातातीसारयोरुपतापत्वाद्वन्द्वेति पूर्वसूत्रेण सिद्ध इत्य-पि बोध्यम्। मूले रोगिचायमिष्यत इति। लक्ष्यदर्शनमत्र प्रमाणम् । भाष्ये तु न दृश्यते। फलान्तराभावादिति। न च वयस्येवेतिनियमार्थमस्त्विति वाच्यम्। अभिधानस्वाभाव्यात्तत्रैव भविष्यतीति भावः ।धनवाचीति । अर्थरैविभवा अपीतिकोशात्। तत्र। कालतोऽसन्निधिविवक्षायाम् । विरोधादिति। काल-तोऽसन्निहितस्य तदस्यास्तीत्यनेन विरोधादित्यर्थः । एवञ्चैतद्विषयेऽर्थोऽसन्नि-हितोऽस्येत्येव विग्रहः। अनभिधानादिति। येन नाप्राप्तिन्यायेनासन्निहितेऽस्य सूत्रस्य बाधकत्वात्। अत एव। इनिठनोरभावादेव। भाष्ये उक्तम्। तत्र म-तुबेवोच्चारित इतिभावः। अर्थाच्चासन्निहित इत्यत्रार्थशब्दोऽत्र धनवाचीति यदु-क्तन्तस्य प्रयोजनमाह। अर्थनमिति। एवञ्चधनवाचकादेव पूर्वोक्तं सत्तोपाधि-कत्वेऽनभिधानङ्क्रियावाचकात्तु भवत्येव । अनभिधानादिति। अर्थिकप्रत्य-र्थिकावपि सिद्धौ भवत इति भाष्ये तदनुच्चारणमत्र प्रमाणम् । तेन। इन्माबस-सुखायकस्यान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य करणेन। एतस्मात्। बलादेः॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः। अस्य सूत्रस्य न विभक्तिविधायकत्वम् । तथा सति दिशः प्राग्ये वक्ष्यमाणाः शब्दास्तेभ्यो विभक्तिर्भवतीति विवक्षितोऽर्थो भवेत् स तु न युक्तः ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येतदेकवाक्यतया स्वौजसित्यनेनैव सिद्ध-स्य वैयर्थ्यापत्तेः। नाप्यस्य दिशः प्राग्यः प्रत्ययः ससुप्तिङ्संज्ञक इत्यर्थोऽवि-भक्तिशब्दवाच्यार्थोपस्थितौ तदभेदस्य प्रत्ययेषु प्रतिपादनेन निर्णयः । तत्रत्य

इत्यत्र नलो लुगापत्तेः। न च तिङ्संज्ञैवास्त्विति वाच्यम्। विभक्तिपदस्यार्थद्वयोपस्थापकत्वस्य क्लृप्ततया तिङ्मात्रस्योपस्थितेः सुबुपस्थितिप्रतिबन्धककल्पनां विनाऽसम्भवात्। किन्त्वेतत्सूत्रघटकं विभक्तिपदं स्वरूपपरम्। दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्विभक्तिरित्येतदुपतिष्ठत इत्यर्थः। अग्रिमेषु प्रत्ययविधायकसूत्रेषु यत्प्रत्ययबोधकम्पदन्तदेकवाक्यतया चैतेनोपस्थापितविभक्तिशब्दस्यैकवाक्यतया इदमो विभक्तिपदाभिन्न इश्प्रत्ययो भवतीत्यादिक्रमेण वाक्यार्थनिष्पत्तिस्तथा सति भवतीत्यत एतस्य संज्ञासूत्रत्वे पर्यवसानमभवतीत्याशयेनाह। व्याख्यानादिति। स्वार्थिका इत्यत्रात्मीयवाचकस्वपदस्यार्थशब्देन समासस्तदाह। स्वीयप्रकृतेरिति। यदुक्तम्प्रायेणेति तत्प्रयोजनन्निरूपयितुमाह। यास्यन्तादिति। ननु सर्वादिषु किम्शब्दो दिक्शब्दात्प्राक्पठनीयः प्रकृतसूत्रे च किम्शब्दो न पठनीय इत्याशंकायामाह। द्व्यादिभ्य इत्यादि। विधेय। निर्देशाम्। किंसर्वनामेति सूत्रे विधेयानिर्देशात्। व्याख्यानादिति। बहुग्रहणे सङ्ख्याग्र-णाद्बहुत्वमिति वार्त्तिकमूलाद्व्याख्यानादित्यर्थः। तेनेह न। बहोर्धनात्। बहुषु धनेषु। इदम इश्। इदम इशित्यादेशः स्यात्। निमित्तस्यास्मिन्सूत्रेऽनिर्देशात्प्रकरणोपात्तम्प्राक् दिश इत्येतदुपतिष्ठते। तच्च दिक्शब्दघटितसूत्रप्राक्पठितसूत्रविधेयप्रत्यये लाक्षणिकम्। सप्तम्या च विपरिणामस्तदाह। प्राग्दिशीय इति। दिशः प्राक् प्राग्दिशन्तत्र भव इत्यर्थे इत्यत्र तच्छब्दो दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राक्प्रत्ययविधायकं सूत्रन्तत्परः। सप्तम्यर्थो घटकप्रत्ययबोधकशब्दवाच्यार्थकभवशब्दान्वयी। नन्वनादेशावयवनकारस्य प्रागेव निवृत्तौ कथं सर्वादेशत्वमत आह। सर्वादेशत्वमिति। यदायं सर्वादेशस्तदा स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वे सति नलोपप्राप्तिरिति क्रमेणादेशप्रवृत्तिसमयेऽनेकाल्त्वमसत्त्वं वेति भावः। ननु नलोपस्यासिद्धत्वात्त्यदाद्यत्वमेव वक्तुमुचितमित्यत आह। परत्वादिति। फलमाहेति। विभक्ताविन्येतन्मात्रोक्तौ कस्मादित्यत्र कादेशाप्रवृत्तिरिति भावः। तसेव। किंसर्वनामबहुभ्यः परो यस्तसिरित्युच्यमानेऽपि नपुंसकलिङ्गेभ्य एभ्यः परस्तसिर्धातुरपि सम्भाव्यत इत्यतस्तस्यापि प्राप्नोति। न च पञ्चम्या इत्यनुवर्त्य पञ्चम्यन्तेभ्य एभ्यः परस्य तसिरिति विज्ञायत इति वाच्यम्। एवमपि तस्मात्तस्य नियमात्तस्य तीत्यत्र प्राप्तेः सत्त्वात्। न च तस्य तसादेशे

फलाभावः। अस्यापि ग्रहणेऽप्रत्ययत्वेऽपि लित्स्वरः स्यादत आह। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति। प्रत्ययमात्रग्रहणसम्पादिका या प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्येषा परिभाषा तयेत्यर्थः। नन्वत्र प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहित इतिपरिभाषासञ्चारावसरः। आनुपूर्वी साम्यमादाय धातोरपि ग्रहणशङ्काकाले प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेन तस्याः परिभाषाया अप्राप्तेः। ननु प्रत्ययोप्रत्यययोरित्येषा परिभाषा लक्ष्यसाधकत्वेन नाश्रितेत्यत आह। व्याख्यानाच्चेति। शेनभाष्यमित्युक्तम्। स्वार्थइत्यस्यपञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थे इत्यर्थः। स्वार्थिकैः साहचर्यात्प्रकृतसूत्रस्थतसिशब्दः स्वार्थिको गृह्यते इतिभावः। स्वार्थिक इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थे इत्यर्थः। किञ्च प्रकृतसूत्रभाष्ये किमर्थन्तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थम्। तसेस्तसिल्वचनङ्क्रियते स्वरार्थम्। लितिप्रत्ययात्पूर्वमुदात्तंभवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। ननु चायन्तसिल् तसिम्बाधिष्यते। न सिध्यति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलो वकाशः। ततो हीयते। ततोऽपरोहति। तसेरवकाशः ग्रामत आगच्छतिनगरत आगच्छति। इहोभयम्प्राप्नोति तत आगच्छतीत्युक्तभाष्ये तन्मूलकव्याख्यानेनोपदेशे य इकारान्तभाष्यकारसम्मतव्याख्यानादित्यर्थः। तत्र हि समानशब्दानाम्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युपक्रम्यैतस्य वचनस्य प्रत्याख्यानाय स्वार्थे विद्यमानस्य तसेस्तसिलादेस्तसिस्तस्येह ग्रहणन्तादृशश्च प्रत्यय एवेति। विभक्त्यर्थमित्येतद्व्याचष्टे। विभक्तिनिमित्तेति। ननु विभक्तिनिमित्तकार्यार्थत्वस्य भाष्यकृतानुक्तेन्यूनतेत्यत आह। स्वरार्थमितीति। अभिधानमूलकमिति। अभिधानमूलकाः कृत्तद्धितसमासा इति न्यायमूलकमित्यर्थः। भाष्ये इति। तत्र हि पर्यभिभ्यां सर्वोभयार्थे। पर्यभिभ्यां यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थन्द्रष्टव्यमित्युक्तम्। अतिप्रसङ्गं वारयति। ओदनमित्यादि। किमोदिति सूत्रे वा ग्रहणापकर्षे प्रमाणमाह। साहचर्यादिति। भाष्यस्वरस इति। सप्तम्यास्त्रलितिसूत्रे तसिलादीनां विभक्त्यादेशत्वं स्वतन्त्रप्रत्ययत्वं वेतिविचारे विभक्त्यादेशत्वपक्षेकस्मिन् कुत्र त्यत्र दुक्कामोदचत्रैरिति प्राप्नोतीत्युक्तम्। अत्र हि विशेषविहितत्वेनादादेशेन तस्मिन्पक्षे भाष्यमिति कुत्रेतिप्रयोगानुपपत्तिः प्राप्नोतीति वाहचच्छन्दसीत्यत्र वेति योगविभागेन लोकेऽपि त्रादेश इतिकल्पनया कुत्र-

त्यस्योपपत्तिः कृता । न च छान्दसमेव कुत्रेत्यस्तु । छन्दस्यापाद्यरूपाभावात् । वस्तुतस्तच्छान्दसमेव । छन्दस्यपि न्याय्यविचारस्य बहुशो दृष्टत्वात् । वाग्रह-णापकर्षणादादेशस्य वैकल्पिकत्वकल्पनन्तु न चमत्कारकारि । तथा सति 'पूर्व-सूत्र एव वा ग्रहणस्य कर्त्तुमुचितत्वादितिभावः । एतदोऽनित्यं वेति । अनिति-विभक्तसूत्रेणानादेशेनेत्यर्थः । अनुदात्तार्थमिति । इदमोऽन्वादेश इत्यतोऽनुदा-त्त इत्यनुवृत्तेरिति भावः । तयोस्तद्विधानमिति । त्रतसोः प्रकृतसूत्रेणानुदात्त-विधानमित्यर्थः । तस्यार्थक्यात् । अनुदात्तविधानमार्थक्यात् । कृत्स्नस्वरितत्वा-दिति । सप्तम्या इत्यस्येदमोह इति सूत्रे संबन्धार्थन्तत्र स्वरितत्वं कृत्स्नमेवेति भावः । कालार्थकत्वाभावादिति । कालत्वावच्छिन्नबोधकत्वाभावादित्यर्थः । यद्यपि सर्वशब्दस्य बुद्धिविषयविशेषबोधकतास्ति तथापि यदा कालत्वस्याधि करणतावच्छेदकत्वन्न विवक्षितङ्किन्तु कालोपाधित्वेनाभिहिता ये पदार्थास्तत्त-न्निष्ठतत्तद्व्यक्तित्वस्याधिकरणतावच्छेदकत्वविवक्षा तदा न दाप्रत्यय इति भा-वः।अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह। अत एवेति।कालत्वेनाधिकरणत्वविवक्षा शब्दाप्र-त्यय इत्यर्थस्याभिमतत्वादेव । एवञ्च यत्र काल इत्यादीनां यदुपाध्यभिन्नकाल-इत्यर्थः ।यदा काले सदाकाल इत्यादि प्रयोगा न भवन्त्येव । दाप्रत्ययेन काल-त्वेन कालस्योक्ततयोक्तार्थानामप्रयोग इतिन्यायात् । इदमोर्हिल् । इदमपिसू-त्रं यदा न कालत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वविवक्षा किन्तु क्षणत्वावच्छिन्ना तदा न प्रवर्त्तते । ननु तदोदाचेति सूत्रेण न दाप्रत्ययो विधीयते किन्त्वदाप्रत्यय इ-सि नु तर्वैकान्येत्यनेनान्यथा सिद्धिः । अदाप्रत्ययविधानफलन्तु न दाशब्दस्या-द्युदात्तत्वमित्यिरत आह । एतद्भाष्येस्पष्टमिति । तदोदावचनमनर्थकं विहित-त्वात् । विहितोऽत्र दाप्रत्ययः सर्वैकान्यकिं यत्तदः काले देतीत्यनेन दाप्रत्यय एव भाष्यसम्मत इतिस्पष्टम् । तदा शब्दस्यान्तोदात्त एवेतिभावः । प्रतिद्वन्द्विभू-तमिति । प्रतिद्वन्द्वार्थस्य प्रतिपादकमित्यर्थः । ननु यदा तत्तत्क्रिया निरूपितवृ-त्तित्वविवक्षा पुष्यनक्षत्रयुक्तचन्द्रमसस्तदा इदानीम्पुष्यनक्षत्रमिति प्रयोगोपप-त्तावपि सामान्यविवक्षायामद्य पुष्य इतिप्रयोग इष्यते सनोपपद्यते भेदेऽप्याधा-राधेयभावः प्रसिद्धो नत्वभेदे इत्याशंकायामाह । पुष्येणेति । एवञ्चाद्य पुष्य इ-त्यस्य पुष्यनक्षत्रयुक्तचन्द्रयुक्तकालाभिन्नमेतद्दिनमित्यर्थः । अधिकरणशक्तिप्रधा-

नस्य वृत्तिविषय एव शक्तिमत्परत्वमिति न नियम इतिभावः। अन्य इति। अ व्ययानामनेकार्थत्वादिति तेषांभावः। अन्य इत्यनेन सद्य इत्यादीनामधिक रणशक्तिप्रधानत्वमेव सुप्रसिद्धमिति क्त्वप्रशक्तिविरोध इति। स्वसम्मतप्रकार माह। अपदेभिवक्षावेनेति। वृत्तिरीत्याह। एधु सितीति। प्रत्ययाद्युदात्तत्व बाधनायाह। निपातनादिति। चित्पठ्यत इति। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरो भयोत्तरेभ्य एद्युसच् इति। पञ्चम्यर्थे सप्तमीति। व्यत्ययेन। किं सर्वनामबहु भ्य इतिसम्बध्यते एतदन्वयाय पञ्चम्या न्याय्यत्वात्। उच्यते प्रतिपाद्यतेऽनेन स द्वचनम्। प्रकारस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य यद्वचनन्तेभ्यः किमादिभ्य इत्यर्थः। प्र कारशब्दस्य भेदकधर्मपरत्वे मानमाह। बहुभिरिति। यथा तथा शब्दात्साद्द श्यम्प्रतीयत इतिप्राचाम्मतङ्खण्डयति। सादृश्यन्त्विति। अनभिधानात्। शक्त्या सादृश्यस्यामभिधानात्। प्रकारवचन इत्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वेऽप्यभिधानस्या भाव्यादाह। अत्यन्तेति। नाप्यमन्द्योतक इत्याह। द्योतकत्व इति॥

॥ इति प्राग्दिशीयाः॥

दिक्शब्देभ्यः दिशि रूढेभ्य इत्युपादानाद्यौगिकानामैन्द्र्यादिशब्दानां व्या वृत्तिः। तद्व। पूर्वाधरेति सूत्रे। ननु यः शब्दो दिशि रूढस्तस्य देशवृत्तित्वकथ मत आह। शब्दभेदादिति। तथा कृत्वा। प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य। ननु पूर्वस्मि न्देश इत्यत्रातिप्रसङ्ग इतिचेन्न। तत्र पूर्वशब्दस्य देशविशेषणत्वेऽपि देशवृत्ति त्वाभावात्। अत्र हि पूर्वकालाजितत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तमिति। यदि तु पुरस्ता द्दिशः पुरस्ताद्देशादितिप्रयोगः क्वचिद् दृश्यते तदा समुच्चयस्त्वसौ ब्राह्मणाविति वदुपपत्तिः कार्या।स्पष्टार्थत्वादिति। केचित्तु तसुत्रेव कर्त्तव्येऽकारोच्चारणसा मर्थ्यादन्यतोऽप्यस्तस्मिन्नस्तातिचेति चकारेण पुरादेशश्च भवतीतिपुरत इत्य प्य सिद्धिर्भवतीत्याहुः। भाष्ये तु नैतद्दृष्टम्। अन्ये तु विभाषा परावराभ्या मिति सूत्रे विभाषेति योगविभागेन पूर्वशब्दादप्यतसुन्। तस्मिन्नस्तातिचे ति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् पुरादेश इत्याहुः। वस्तुतस्तु पुरतः शब्दः स मानकालीनप्राक्कालीनशब्दतुल्ययोगक्षेम एव। किमर्थं तर्हि प्रकृतसूत्रेऽकार इ ति चेत्। दक्षिणा कृष्टाय शायमन्वयस्तदा दक्षिणत आगतो दक्षिणतो वस

तीति रूपसिद्ध्यर्थमेवेति गृहाण । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति तु भाष्यकारस्येष्टिः । एतं सूत्रकारेण मा भूदिति प्रकृतेऽकार उच्चारितः । भाष्यरीत्या तु व्यर्थ एव । एवमकाराभावे चकारोऽपि न पाठ्यः । तसुप्रत्यये उदात्तत्वमप्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सिद्धम् । षष्ठ्यतसर्थेति सूत्रे तसर्थेत्येव पाठ्यमिति दिक् । ननु प्राची शब्दो नाव्ययन्त इत्यत आह । लिङ्गविशिष्टेति । विभक्तित्रयार्थमिति । सप्तमी पञ्चमी प्रथमेति विभक्तित्रयेत्यर्थः । एनबन्यतरस्यामदूरे । प्रागसेरिति । पूर्वाधरावराणामसिरिति सूत्रविहितासेः प्रागित्यर्थः । मूलकृता तु पूर्वाधरेतिसूत्रविहितादेशस्यास्तातावपि प्रवृत्तिं बोधयितुमेनबन्यतरस्यामिति सूत्रात्परमपि सूत्रमाव्याख्यातम् । अदूरत्वस्यावधिसाकाङ्क्षत्वादाह । अवधिमानिति । मूले पक्षे यथा स्वमिति । उत्तरादिभ्य एनबभावे यथा स्वमित्यर्थः । केचित्तु न एवाव्ययन्तात्प्रागस्मप्रत्ययं वारयति । अञ्चुस्वन्ताश्चिविति । इयमेव । अञ्चत्यन्तात्प्रागिमरूपेव । दक्षिणादाच् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सिद्धे चकारोच्चारणस्य फलमाह । चकार इति । आजाहीति । अन्यारादितरर्त्ते इतिसूत्रनिर्दिष्टो य आच् तस्यैव पञ्चमीविधाने निमित्तत्वमिति सूचनार्थः । न चाह्प्रत्ययसाहचर्यात्प्रत्ययस्यैव ग्रहणमविष्यतीति वाच्यम् । साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापनार्थत्वात् । पूर्वसाहचर्यादप्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति शङ्कानिरासार्थत्वाच्च । आहि च दूरे । अवधिमानवधेर्दूर इत्यर्थः । व्याख्यानादिति । दक्षिणापश्चादितिसूत्रे आच्पश्चादितिवक्तव्ये दक्षिणेत्याजन्तसमुदायोच्चारणरूपाद्व्याख्यानादित्यर्थः । सङ्ख्याया विधार्थे धा । इहविधायामिति वक्तव्येऽर्थशब्दो विधाशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरिग्रहार्थम् । स च प्रकाररूप इत्याशयेन व्याचष्टे । मूले क्रियाप्रकार इति । अत्र विधशब्दस्यापि प्रश्नेपः सम्भाव्यत इत्याशयेनाह । विधायेति । अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये विधार्थ इत्युच्यते को विधार्थो नाम । विधाया अर्थः विधार्थः । यद्येवमेका गोविधा । एका हस्तिविधा अत्रापि प्राप्नोति इत्युक्तम् । अत्र विधा शब्दार्थः । अभिधानस्वाभाव्यादिति । अत एव भाष्ये पूर्वोक्तस्य विधाशब्दस्यार्थे धाप्रत्ययमाशङ्क्य धात्वर्थपृथग्भाव इति वक्तव्यमित्युक्तम् । धात्वर्थपृथग्भावस्य कारकाणामप्रवृत्तिविशेषः क्रिया । यद्यपि क्रियाप्रकारेऽयमभवति । विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्ति । एवं सिद्धम् । एवं युक्तम् । एवङ्गतम् । एवम्प्रकार-

मिति। एतेन भाष्यग्रन्थेन विधशब्दस्यार्थ एव प्रत्यय उक्तः। नवधा द्रव्यम्। षड्धा रस इत्यादिप्रयोगाणामप्युपपत्तिमाह। त्रेधा गुण इत्यादि। अधिकरणविचालेचेति सूत्रं व्याचष्टे। अधिकरणस्येति। तद्विषयम्। संख्याविषयमेकस्यानेकीकरणरूपमनेकस्य वा एकीकरणरूपम्। धामात्रस्येति। तेन संख्याया विधार्थ इति सूत्रविहितस्यापि भवतीतिभावः। अत एव। धामात्रस्य स्थानेऽस्येष्टत्वादेव।नाकारीति।स्वतन्त्रप्रत्ययत्व इतिशेषः। द्वित्र्योश्चधमुञ्।द्वित्र्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले वा विहितस्य धमुञादेशः। चकारेणान्यतरस्यामित्यनुकर्षः।स्वभावादिति।शब्दशक्तिस्वभावात्। सत्त्ववाचित्वम्।डान्तस्य सत्त्ववाचित्वम्। अत एव द्वैधानीत्यत्र लिङ्गसङ्ख्या योगः। याप्ये। अधमपर्यायोऽप्ययमत्र कुत्सिते वर्त्तते कुत्सितग्रहणङ्कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकमूलाद्व्याख्यानादित्याशयेनाह याप्यमत्रेति। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवेति। यस्य भावाद्द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्यय इतिभाष्यात्। तद्गुणे वक्तव्ये। कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्य इत्यर्थः। अत एव शरीरेण कृशो वैयाकरण इत्यर्थे वैयाकरणक इति न। एतच्च सूत्रप्रवृत्तिनिमित्तगतकुत्साविवक्षायामेव प्रवर्त्तत इतिबोधयितुङ्कुत्सित इत्यत्रैवेदमोक्तम् तच्च सूत्रमप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि। अनेन सिद्धे तत्सूत्रारम्भादितिभावस्तदाह। अयमित्यादि। किञ्च पाशप्प्रत्ययस्तिङन्तान्न भवति विधायकाभावात्। पाशपस्तत्रैव विधाने तु तिङन्तादप्यस्यादित्यपि बोध्यम्। पूरणाद्भागे। प्रकृतसूत्रस्थपूरणग्रहणम्भागेकादश इत्युत्तरार्थम्। अर्थवांस्तीयशब्दो हि पूरण एव। तीयशब्दस्य पूरणार्थकत्वेऽपि पूरणाद्भाग इतिनिर्द्देशः शब्दार्थयोस्तादात्म्यात्। ननु तीयादीकक् न विद्याया इतिवचनद्वयम्प्रकृतसूत्रभाष्ये न दृश्यत इत्यत आह। तीयादीकगिति। अत्र भाग इतिपुंस्त्वस्य विवक्षितत्वाद्भक्तिर्यत्र विशेष्या तत्र नायम्प्रत्ययः। तेन चतुर्थी पञ्चमी भक्तिरित्येव नत्वत्रन्स्त्वाट्टाप्। मूले महाविभाषया सिद्ध इति। ननु प्रत्ययो यदा क्रियते तदा भागार्थप्रतीतिस्तदभावे तु नेतिकथमेतदित्यत आह। प्रकरणादिकमिति। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यमेकपदस्वरे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणन्नेति वक्तव्यमित्युक्तम्। अन्यत्रेति। सार्विकाचस्तृतीयादिरित्यादिष्वित्यर्थः।

कन्लुकावित्यत्र कस्य लुगित्याकांक्षायामाह। वाक्यभेदेनेति। स्वार्थत्वोपपत्तये- ऽआह। तत्रार्थ इति। भूतपूर्वार्थसम्बन्ध इति। भूतपूर्वो योऽर्थस्य सम्बन्धस्तत्र या इत्यर्थः। कर्त्तरीति। इतराभिभवकर्त्तरीत्यर्थः। उपक्रमभाष्येतिशय इति- यदुक्तन्तद्विरोधम्परिहरति। अथ गुणोऽभिधीयत इति। अतिशेतेऽनेनेत्यतिशा- यनो गुणोऽभिधीयते करणेल्युट्। द्रव्यवाचकाद्यदा प्रत्ययस्तदापि स्वसमवेतगुण स्यैव प्रकर्षोऽभिधीयते। अत एव। भावल्युटोऽनभिप्रेतत्वादेव। लिङ्गवचना सिद्धिः। शुक्लतरं शुक्लतरा इत्यत्र लिङ्गवचनासिद्धिः शङ्किता इत्यर्थः। तद्विशि ष्टे। अतिशयविशिष्टे। सा लक्षणा कर्मणि कर्त्तरिवेति विकल्प्य दूषणमाह। अभिभूयमानादेवेति। अत एव। भाष्योक्तस्य युक्तत्वादेव। तत्र। पूर्वोक्तार्थस्य सिद्धौ। प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य। शुक्लतरः पट इत्यादौ। तत्त्वम्। इतराभिभवकर्त्तृत्व- म्। फलितार्थमाह। एवञ्चेति। तरपः स्वार्थिकत्वे कुमारितरेत्यत्र समुदाया- द्वयसि प्रथम इतिसूत्रेण ङीबापत्तिरतस्ताम्परिहरति। कुमारीत्यादि। उक्त- त्वादिति। प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वे द्योत्ये ङीविधितदर्थात्। ननु तर- बन्तस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तम्प्रकर्षस्तद्विशिष्टः प्रथमवयोविशिष्टार्थ एव न त्वतिरि- क्त इतितरबन्तान्ङीप् प्राप्नोतीत्यत आह। वयो मात्रेति। अत एव। अवधार- णारूपार्थस्य तद्घटकत्वादेव। इत्यादाविति। आदिना अश्वतरा इत्यस्य सङ्ग्र- हः। प्रकृतसूत्रभाष्य एवैतौ प्रयोगौ द्रष्टव्यौ। नङीषिति। जातेरितिङीष् न। तत्राप्यवधारणस्य विवक्षितत्वात्। एकदेशिनोक्तिरिति। एकदेशित्वञ्चोक्ता- र्थानभिज्ञत्वात्। टाबपीतिशङ्काकर्त्तुस्तस्या उक्तोऽपि भवन्त्येते टाबादयः स्वा- र्थिकाष्टाबादय इतिसमाधानोत्तरन्ङीबपि तर्हि प्राप्नोतीतिशङ्ककस्य चेत्यर्थः। छान्दसत्वादिति। एवञ्च युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामित्यादिप्रयोगा लोकेऽ- साधव एव। द्व्यवयवकसमुदाये एकस्य प्रकर्षविवक्षायान्तरबीयसुनोर्वक्ष्यमाण- त्वाद्बहूनामेकस्य प्रकर्षविवक्षायामस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिरत एव मूलेऽयमेषामि- ति बहुवचनोपादानङ्कृतम्। तिङश्च। अत्र मूले तमवित्येवोक्तम्। यद्यपि पू र्वसूत्रे तमविष्ठनावुक्तौ तथाप्यजादीगुणवचनादेवेतिनियमादिष्ठन्नोक्तः। कि- मेतिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे। इहाव्ययास्तशब्दानान्द्वन्द्वसमासोत्तरङ्किमेतिङ- व्ययाद्य इतिसमासस्तेन यत्सिद्धन्तदाह। किमादीनि ननु पूर्वोक्तशब्दस्य द्र-

अत्राचकत्वात्कथम्पूर्वाह्णेतरामित्यत्रामुप्रत्यय इत्यत आह। पूर्वाह्ण इति। तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य। घटादिजन्यद्रव्यस्येति शेषः। गुणवत्पर इति। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषयशक्तिमत्परत्वात्। ननु सर्वत्र धर्मप्रकर्षमादाय द्रव्यप्रकर्षसम्भवात्स्पष्टोदाहरणासम्भव इत्यत आह। उच्चैस्तमामित्यत्रेति। ननु यस्य क्रियाकारकभावसम्बन्धविशेषणत्वन्तस्य चेन्न द्रव्यत्वन्तदा तद्घटम्पश्येत्यत्र घटस्य परामर्शो न स्यात्। घटकर्मकन्दर्शनमिति बोधादत आह। शक्त्या विशिष्टस्येति। घटमित्यत्र केवलघटस्यैव तच्छब्देन परामर्शो न तु क्रियानिरूपितकर्मत्वशक्त्या विशिष्टस्य। उच्चैरादिशब्देभ्यस्तु अधिकरणत्वशक्तिसंवलितस्यैव प्रतीत्या न तस्य सर्वनामपरामर्शयोग्यतेति भावः। अत एव। क्रियाकारकभावसम्बन्धविशेषणत्वादेव। इदम्। पूर्वाह्णे शब्दस्य प्रकृते पूर्वाह्णनिष्ठाधिकरणत्वप्रतिपादकतया तादृशविशिष्टार्थप्रतिपादकस्याद्रव्यार्थकत्वाद्भवत्यामुप्रत्ययः। आमित्यत्रोकारोच्चारणमकारस्येत्संज्ञाभावायात एव। क्षत्तनद्याप इत्यत्रास्य ग्रहणाभावः। सानुबन्धकत्वादन्यथापरत्वाद्यस्येति लोपस्याधिरोच्चैस्तरामित्यत्र नुट् स्यात्। न चामुप्रत्ययोक्तस्याकारादिरेवास्तु यस्येति लोपस्तु न भविष्यत्यकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्। अकारानुच्चारणे मकारमात्रस्य प्रत्ययतया तमपस्त्वनुदात्तत्वेनान्तानुदात्तत्वापत्तेः। अकारोच्चारणे तु तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनोदात्ततया तेनैकादेशस्योदात्तत्वेनान्तोदात्तत्वस्य स्पष्टतया अकारोच्चारणसामर्थ्यमितियस्येति लोपापत्तेर्दुर्वारत्वात्। द्विवचनविभज्योपपदे। अत्र द्विवचनशब्दो न पारिभाषिकार्थस्य प्रतिपादकः किन्तु द्वयोर्वचनन्द्विवचनम्। उच्यतेऽनेन तद्वचनमित्यर्थकल्पनया द्व्यर्थप्रतिपादकपरः। विभज्यशब्दः कर्मण्युत्पत्या विभजनीयपरः। निपातनाद्यत्। एवञ्च द्व्यर्थप्रतिपादके विभज्योपपदे च ड्याप्प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च तरबीयसुनौ स्त इत्यर्थः फलित। तेन द्वयोरेकस्येतिलब्धमत आह। द्वयोर्मध्येति। विभक्तव्यवाचके चोपपदे कस्मात्प्रत्यय इत्याकाङ्क्षायामत्यामध्यायलब्धमत आह। विभागप्रयोजकोभूतेति। तेन प्रतिपदोक्तविभक्त्या सुबन्तत्वमप्रकृते उपपदत्वमित्यर्थोऽभ्युपगीन। ननु यत्र बहूनाम्मध्ये एकस्य प्रकर्षस्तत्रापि तरप् दृश्यते तस्य का गतिरत आह। एते खल्वपीति। भाष्यप्रयोगमाश्रित्यास्मिन्लक्षणेऽपि पाणिनीयग्रन्थमनैतयोरनुपपा-

दनेन न्यूनत्वम्‌ ग्राहमेवेत्यखरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः। सूत्रेणैव तयोः साधुत्वमुपपादयताम्मतमाह। परेत्विति। स्वकल्पनाया भाष्यविरुद्धत्वमाह। अत एवेति। नितराङ्गच्छतीति। अत्र निशब्दः क्रियागतनिश्चितत्वद्योतकस्तद्घटकनिश्चयगतोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वरूपः प्रामाण्यनिश्चयविषयत्वरूपो वा प्रकर्षो बोध्यः। नन्वेक एव धर्मी यत्र विवक्षितस्तत्र पटुत्ववान्पटुः। ऐपमस्तु पटुतर इत्यादि तत्र कथन्तरप् द्वयर्थप्रतिपादकस्य विभज्यस्य चो पदस्याभावादिति चेन्न। एकस्यापिधर्मिणो गुणभेदेन भेदकल्पनयाऽनुयोगिगतगुणे प्रतियोगिगतगुणापेक्षया प्रकर्षविवक्षया तरप्स्वीकारात्। गुणभेदेन भेदव्यवहारो लोके सुप्रसिद्ध एव। यथा पूर्वपरिणीता भार्यास्त्यन्तरपरिग्रहे भर्त्तारं प्रति पतिं प्रतिवक्ति अन्य एवासि त्वमिति। तुरिष्ठेमेयस्सु। ननु तृन्तृजन्तादिमनिज्विधायकाभावादिमनिज्ग्रहणमनर्थकमत आह। इमनिजिति। कल्पनापत्तेरिति। एकसूत्रोपात्तत्वाविशेषादिति शेषः। आपत्तेश्चेति। सूत्रारम्भे तु छन्दस्येव सूत्रेणेष्ठन्नीयसुनौ भवत इतिभावः। ननु छन्दस्येव चेत्तृन्नन्तात्तृजन्तात्प्रत्ययस्तदा लोपविधायकस्य सूत्रस्य छान्दसप्रयोगसाधकतया वैदिकप्रकरण एव लेखनमुचितमितिशङ्कते। यद्यपीति। तस्यैव। निमित्तविधायकतुश्छन्दसीत्यस्यैव। णाविष्ठवदित्यतिदेशेनास्य लौकिकेऽपि प्रयोगे प्रवृत्तेश्च। ननु टेरिति सूत्रे ढलोप इत्यतो लोपपदानुवृत्त्याऽनेन चेल्लोपस्तदाऽलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यैव लोपः स्यादत आह। स च वचनसामर्थ्यादिति। न च त्रिल्वकादिभ्य इतिसूत्राल्लुक् पदानुवृत्त्या सर्वादेशत्वे सिद्धे वचनसामर्थ्यकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम्। तत्सूत्रस्थलुक्पदस्यास्वरितत्वात्। अत एव टेरित्युत्तरसूत्रे लोपपदस्यैव सम्बन्धो दृश्यते। प्रशस्यत्वम्प्रशंसाविषयत्वम्। प्रशंसाचोत्कृष्टगुणप्रकारको निश्चयः एतच्च विषयताया जातिक्रियासंज्ञाव्यतिरिक्तत्वात्प्रशस्यत्वङ्गुण इत्याशयेनाह। प्रशस्यत्वमिति। ननु प्रशस्य शब्दस्य धातुजत्वात्प्रशस्यत्वङ्क्रियैवेत्यत आह। तस्येति। तेन। इष्ठादिसम्बन्धेन। ज्ञ इति। जानातीति ज्ञः। ज्ञः स्थाली पाक इत्यत्र ज्ञशब्दात्तास्य देवतेत्यर्थेऽणि यस्येति लोपः। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभाव आहोस्विदविशेषेणेतिचिकत्या द्वितीयपक्षे दूषणमुक्तम्। गौत्रमिति। स्त्रीविकारे

वयत्ने च प्राण्यञि कृते नस्तद्धित इति टिलोपः प्राप्नोतीति कैयटः। तथा अधुना इत्यत्रेदम्शब्दादधुना प्रत्यये इदम इशादेशस्तस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति। तथा द्रव्यमित्यत्र द्रोर्विकार इत्यर्थे द्रोर्येति यप्रत्यये ओर्गुणो न प्राप्नोतीति दूषणमभिधाय यस्येत्यादौ प्रकृतिभाव इतिसिद्धान्त्येकदेशिनोक्तम्। अत्रादिशब्दः प्रकारे। लोपविधायकत्वेन च सादृश्यम्। यस्य यस्येत्यादिना लोपप्राप्तिस्तत्र प्रकृतिभावः। ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्वं इतिप्रकृतिभावाभावः। एवमपि श्रिय हितः श्रीयः श्रादेवताऽस्य स्थालीपाकस्य श्रः स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति। तस्मादिष्ठेमेयस्सु प्रकृतिभाव इतिसिद्धान्तिनोक्तम्। एतेन प्रघट्टकेन प्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्य स्वविषयप्राप्तसर्वलोपबाधकत्वं स्पष्टतयैव बोध्यते। अत एव कनयति कनिष्ठ इत्यादावल्लोपो न इतिलोपो न। न च कनादेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्यादल्लोपाभावः। एवमप्यत्रैव नस्तद्धित इत्यस्यापत्तेः। अकारोच्चारणवद्टिसंज्ञकस्यानुशब्दस्योच्चारणसामर्थ्याट्टिलोपाभाव इति तु वक्तुमशक्यम्। सर्वादेशत्वसम्पादनेन चारितार्थ्यात्। किञ्चेनण्यनपत्य इत्यादिसूत्रेषु प्रकृत्या इत्यत एवानुवर्त्तते तेषु नटेरित्यस्यैव बाधकः प्रकृतिभावो विधीयते किन्तु लोपमात्रस्य बाधक इतार्थाधिकारानुरोधात्प्रकृत्यैकाजिति सूत्रस्यापि लोपमात्रबाधकत्वम्। किञ्च यदनन्तरस्येतिन्यायेन टेरित्यस्यैवायम्बाधकः स्यात्तदा नैकाजित्येव ब्रूयात्तथा तु नोक्तमतोऽपि सर्वलोपबाधकत्वम्। अस्य प्रकृतिभावस्य सर्वलोपबाधकत्वादेवोपक्रमेऽविशेषेणेति पश्चे शौवमित्यत्र नस्तद्धित इतिटिलोपो नेत्युक्तम्। ननु प्रकृत्यैकाजितिसूत्रस्य श्रेष्ठः श्रेयानिति रूपन्त्वन्यथा सिद्धम्। श्रादेशेऽकारोच्चारणसामर्थ्यादेव लोपाभावस्य सिद्धेः। न च स्रजीयान्। स्रुचीयानित्यत्र विन्मतोर्लुगिति लुकि कृते टिलोपो मा भूदिति प्रकृतिभावविधानमावश्यकमिति वाच्यम्। येन नाप्राप्तिन्यायेन विन्मतोर्लुकष्टिलोपबाधकतया तस्मिन् कृते टिलोपाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न। कनिष्ठः कनीयानिति रूपसिद्ध्यर्थमस्यावश्यकत्वात्। न चात्राप्युच्चारणसामर्थ्यं वक्तुं शक्यम्। सर्वादेशसम्पादकत्वेन चरितार्थत्वात्। वस्तुतस्तु नाप्राप्ते टिलोपे नेटाद्यादेशा आरभ्यमाणाः स्वविषये टिलोपस्य बाधका एवेति तेषु कृतेषु टिलोपो न भविष्यतीति नास्य सूत्रस्य प्रयोजनम्। नस्तद्धित इत्येतद्बाधकतया

कनिष्ठः कनीयानित्यर्थमपि न । अनुच्चारणसामर्थ्यात् । सर्वादेशत्वन्तु केत्यादेशेन चरितार्थमित्याहुः । अन्तिकबाढयोः । अन्यथा । नेदसाधयोरादेशयोरदन्तत्वे । कन्साहचर्याच्चेति । उत्तरसूत्रस्य यथा हलन्तादेशविधायकत्वन्तथा तत्साहचर्यादस्यापि हलन्तादेशविधायकत्वम् । इष्ठादिनिमित्तकत्वेन च साहचर्यम् । तदपवादत्वात् । टिलोपापवादत्वात् । लुप्तषष्ठीकमित्यादि । तथा च यणादेः परस्य लोप इतिवाक्यार्थः । पूर्वस्येत्यत्राकाङ्क्षाशान्त्यर्थमाह । पूर्वस्य इति । अगुणवचनत्वादिति । आकृतिग्रहणेतिलक्षणेन जातिवाचकत्वसम्भवाद्धिति भावः । अपर आहेत्यादिनोक्तं यत्प्रादुर्भावविनाशाभ्यामित्यादि लक्षणलक्षितज्जातिवाचकत्वन्तस्यास्तीत्याशयेनाह । अन्ये त्विति । इत्याद्यसिद्धेरिति । अतो गुणवचनत्वन्तयोः स्वीकार्यमिति भावः । लभ्यत इति । आद्ये गुणवचनश्चेत्यनेन प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञां विधाय तदनन्तरं समासादिसंज्ञायास्तद्बाधकतयोक्तत्वेन यत्र तासामप्राप्तिस्तत्र न गुणवचनत्वमन्यत्र त्वस्त्येवेति सूचितम् । अन्ये प्रादुर्भावविनाशाभ्यामित्यनेन जातिलक्षणसूचनादस्यास्त्येव गुणवचनत्वम् । वस्तुतस्तज्जातिलक्षणभाष्यकृता नाभिप्रेतमपर आहेत्यनेनापरितोषस्य ध्वननात् । किन्त्वाकृतिग्रहणा इत्याद्येव । एवञ्च युवत्वञ्जातिरेव । अत एवोक्तं गुणवचनोऽपीति । अत एव युवतितरेत्यत्र जातेश्चेति पुंवत्त्वनिषेधसिद्धिः । प्रियस्थिरस्फिरोरु । बंहीत्यादाविति । आदिना वर्षीत्यस्य द्राघीत्यस्य च परिग्रहः । वृन्दशब्दे ऽदन्तत्वभ्रमनिवारणायाह । वरादिसाहचर्यादिति । तन्निमित्तकः । आदेशनिमित्तकः । कार्यिणोऽपि कार्यप्राप्तिपूर्वकालिकत्वेन निमित्तत्वव्यवहारः।कार्यान्तरस्य लोपस्य । अत एव ज्ञापकादिति । अन्यथा अस्य गुणवचनत्वाभावान्न स्यात् । भाष्यरीत्या गुणवचनसंज्ञाया अत्राप्राप्तेः । विन्ग्रहणं व्यर्थमितीति । न च विन्नन्ताद्यदेतन्तदा लुगर्थं विन्ग्रहणमिति वाच्यम् । विन्नन्ताद्यदात्र सूत्रे विन्ग्रहणन्तदाजादिः प्रत्ययो ज्ञापकाज्ज्ञायते विन्ग्रहणाभावे तु स नैव स्यादिति भावः । व्याख्यातमिति । प्रागिति शेषः । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मनिष्ठेति । यथा पटुरूपेत्यत्र । तत्समानाधिकरणेति । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणेत्यर्थः । यथा चौररूप इत्यत्र । अत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकचौरत्वन्तत्र स्तेयकर्तृत्वरूपन्तत्समानाधिकरणो ध

मेस्तद्विषये कुशलता तस्याम्पूर्णता प्रतीयते । तेनान्तर्हितवस्त्वपहारेऽपि सामर्थ्यं गम्यते । ननु प्रशंसाया अतिशायनानतिरिक्तत्वादतिशायन इतिसूत्रानन्तरं रूपबितिसूत्रं कार्यमतिशायनपदञ्चानुवर्त्तनीयमत आह । प्राशस्त्यमित्यादि । पचतिरूपमित्यत्र क्रियाप्रधानात्तिङन्तादत्र रूपप् तत्र तु प्रधानीभूतक्रियागतमेव पूर्णत्वङ्गम्यत इतिरूपबन्तात्प्रथमैकवचनमेव सामान्ये नपुंसकत्वमेव । पचतिरूपम्पश्यतीत्यादौ तु द्वितीयादिकमपीति बोध्यम् । ईषदसमाप्तौ । समाप्तिः पदार्थानां सम्पूर्णता । ईषदसमाप्तिश्च किञ्चिन्न्यूनत्वविशिष्टा पूर्णता । स्वार्थिकानाम्प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमे ज्ञापकमाह । स्त्रियामितीति । स्वभावात् । शब्दशक्तिस्वभावात् । न हि द्राक्षाकल्पइत्युक्ते द्राक्षागतगुणस्य पदसमाप्तिर्गम्यते । उपमागम्येति । अत एव पटुकल्पो देवदत्तो गुडकल्पाद्राक्षेत्यादावभेदान्वयात्समानविभक्तिकत्वम् । उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यस्य प्रसिद्धत्वात् । तिङन्तादप्येते भवन्ति । तिङश्चेत्यस्य सम्बन्धात् । विभाषा सुपो बहुच् । सुपो विशिष्य विधानादस्य कल्पबादिबाधकत्वमितिशङ्कावारणायाह । विभाषा ग्रहणमिति । न तत् । न विभाषा ग्रहणम् । अनिष्टत्वे त्विति तुना अरुचिः सूचिता । वाक्यस्य प्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादिष्टत्वात् । एवं हि भाष्ये उक्तम् । विभाषा ग्रहणङ्किमर्थम् । विभाषा बहुज्यथा स्यात् । बहुचामुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया भविष्यति । इदन्तर्हि प्रयोजनङ्कल्पादयोऽपि यथा स्युरिति । उत्तरत्र त्विति । अत एव पचतकिजल्पतकीत्यादिप्रयोगसङ्गतिः । इत्ताविति । मूले व्याख्यानवाक्यं । ज्ञापकमिति । अत एव गुडकल्पा द्राक्षाः सन्तीति भवति । यत्र तु प्रकर्षस्य पदसमाप्तेश्च विवक्षा तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन कल्पबादिषु कृतेष्वपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तरपबादयो भवन्ति । पटुकल्पतरो मृदुकल्पतम इति । तमबादिभ्यः कल्पबादयो विप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकमत्र प्रमाणम् । सोऽपि । थाल्पि । तथा सति । प्रकारमात्रे थाल्प्रत्यये सति । अत एव । बाधाभावादेव । यथा जातीयक इति । यथा जातीयक इत्यस्य यत्सदृश इत्यर्थः । अत्र थाल्न्ताज्जातीयर ततः स्वार्थिकः ॥

॥ इत्यस्तात्याद्याः ॥

अव्ययसर्वनाम्नाम् । अत्र प्रागिवादित्यनुवर्त्तते । एवञ्चाव्ययादिभ्यः प्रागिवीयेऽर्थास्तेषु टेः प्रागकच् । कस्यायमपवादः । अज्ञाते । अत्र प्रागिवात्क इतिसूत्रात्क इत्यव्ययसर्वनाम्नामिति सूत्रञ्चानुवर्त्तते । बाध्यबाधकयोरेकत्रासमावेशाद्वाक्यभेदेनोभयविधानम् । एवञ्चाज्ञातेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे को भवति अव्ययादिभ्यस्त्वज्ञातेऽर्थेऽकज्भवति स च टेः प्रागित्येवं वाक्यभेदेनोभयम्भवति तदाह । वाक्यभेदेनेति । न च विशेषरूपेण ज्ञात एवार्थः प्रातिपदिकेन बोध्यत इति अज्ञातोऽश्व इत्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अश्वत्वेन ज्ञातोऽपि स्वामिविशेषसम्बन्धित्वेनाज्ञात इतिसामान्यविशेषधर्मभेदादुभयसम्भवात् । अत एव । युष्मदस्मद्भिन्नप्रातिपदिकविषये प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकचः प्रवृत्तेरेव । यत्वादिष्विति । अत्र सुबन्तस्य टेः प्रागकच्स्वीकारात्सुप्निमित्तककार्ये कृतेऽकच् प्रवर्त्तते । ननु कुत्सितोऽश्व इत्यनुपपन्नम् । जातेः कुत्साया असम्भवादत आह । येन धर्मेणेति । कुत्सितगतकुत्सायामिति । यथाऽश्वपदार्थगतधावनविवक्षायां तस्य कुत्सितत्वे विवक्षिते कुत्सितशब्दस्य प्रवृत्तिस्ततस्तस्य विपरीतपादविक्षेपादिकर्तृत्वविवक्षायाङ्कप्रत्ययः । कुत्सित इत्यस्य संज्ञायामितिसूत्रेऽनुवृत्तौ यादृशोऽर्थः सम्पद्यते तमाह । कुत्सादिहेतुकेति । अनुकम्प्यमानसम्बन्धादिति । अनुकम्प्याविषयपुत्रादिसम्प्रदानकदानकर्मत्वमिह सम्बन्धः । घनिलचौ च । पूर्वसूत्र एवैतयोः पाठे कर्त्तव्ये योगविभागेन कथनस्य फलमाह । पूर्वसूत्र इति । उक्तविषयातिरिक्त इति । तथा चाज्ञाते कुत्सितेऽर्थे देवदत्तादीनाम्प्रवृत्तिस्तदापि कप्रत्ययष्ठच्प्रत्ययौ वा भवति तदाह । तत्र कठजिति । बुद्धिसन्निधानादिति । ठाजादावितिसूत्रस्य ठच्प्रत्ययप्रकरणे पाठेमात्रेव यष्ठः पठितस्स एव । शीघ्रमुपस्थितो भवतीति भावः । तस्मिन्निति । ठग्रहणे कृते सतीत्यर्थः । पूर्वमिति । तन्निमित्तककार्यात्पूर्वमित्यर्थः । तस्य । इकादेशसम्बन्धिपूर्वकालिकत्वस्य । मन्वजिनान्तेतिसूत्रे लोपपदस्य समासघटकतया कृयन्तस्यात्रानुवृत्तिरत आह । अजिनान्तेति । अत एव । उत्तरपदरहितस्य लोपपदस्यानुवृत्तेरेव । तेन । अनभिधानकल्पनेन । अनभिधाने प्रमाणन्तु विपरीतप्रयोगस्य भाष्येऽदर्शनमेव । विनापीत्यस्यान्यथा सिद्धिमाह । समुदायेति । ननु विनापीत्यस्य वचनस्यारम्भे पदस्यैव प्रयोगो न त्वपदस्य

वर्णस्य प्रयोग इतिनियमस्य सिद्धिर्वचनानारम्भे तु वर्णमात्रस्यापि पूर्वोत्तरपदभिन्नस्य प्रयोगः स्यादत आह। वर्णमात्रेति । पूर्वाचार्यसंज्ञेति न चैत्यस्य लादेशविधानमेवास्त्विति वाच्यम्। चकारसंग्राह्यस्य द्वितीयादच ऊर्ध्वस्याप्यादेशापत्तावनिष्टापत्तेः एतदुत्तरङ् क चिद्दवर्णादपीति दृश्यते तस्याप्रामाणिकत्वमाह। ऋवर्णादपीतीति। नन्वपेन्द्रदत्तशब्दादडच्प्रत्यये द्वितीयादच एकारादूर्ध्वस्य लोपे एकारश्रवणापत्तिरत आह। नेन्द्रस्येतीति। द्वितीयं सन्ध्यक्षरमित्यत्र सन्ध्यक्षरमिति सामान्यत एवोपात्तमतः सन्ध्यक्षरत्वमेव निमित्तन्न तु तदादेः पदत्वमप्यपेक्षितमित्याशयेनाह। एकपदेपीति । नन्वेवं वाक्शब्दस्य प्रत्यये ठचि परे कुत्वे कृते इकादेशे कृतेऽपि ककारस्य श्रवणापत्तिरत आह। अत्रेकादेशेति। कुत्वादीत्यादिना जश्त्वस्योपग्रहः । इकारान्तरेतिवार्त्तिकारम्भस्यावश्यकत्वम्बोधयितुमाह। यद्यपीत्यादि। एतेन। पूर्वोक्तव्याख्यानेन। द्विविधस्यापि पदत्वस्य बाधमाह। तत्रेति । स्पष्टञ्चेदमिति। पषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमिति वचनेन ठाजादाविति वचनस्यैव लक्ष्यानुरोधादत्र पङ्क्तिशब्दात्प्रत्ययस्तत्रप्रवृत्तिर्न त्वेकाचरेति वचनस्येति भावः इदमशोकवनिकान्यायेन। वस्तुतः शेवलेति सूत्रभाष्येऽपि स्पष्टमित्यर्थः। तेन। अकृतसन्धीनां लोपविधानेन। अन्यथा यकारस्य श्रवणापत्तिः। इतिभेद इति। तेनान्यतरेणान्यतरस्य गतार्थता न शङ्क्या । अत एव। उपलक्षणत्वादेव। नन्वेकशब्दोपादानाभावे द्वयोरिति निर्धारणषष्ठी कथमत आह। द्वयोरितीति। व्याख्यानादिति। निर्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यः प्रत्ययविधानसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। न प्रत्ययार्थ इति। अत एव कतर इत्यादिशब्दघटितवाक्यजन्यशाब्दबोधेन निर्धारणस्य भानम्। अनभिधानादिति। अत्र प्रमाणन्तु बहुनाञ्जातिपरिप्रश्नडतमजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम्। किङ्कारणम्। किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्त्तते परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञातञ्च बहुषु। द्वेकयोः पुनर्निर्ज्ञातमिति भाष्यमेव। अत एव। जातिपरिप्रश्न इत्यस्यानावश्यकत्वादेव। तत्र साधकभाष्यमाह। कतमेति। अध्यापकः शूरो वेत्यनेन जातिपरिप्रश्नाभावो ध्वनितः। वाग्रहणमितीति। समुच्चयार्थत्वकल्पनयेति भावः । अत एव। महाविभाषया क्वचित्प्रत्ययाभावादेव। क एतयोरर्थयोरिति। अत्र कतर इति

नोच्चारितम्। प्रायिकमिति । अत एवैकाच्च प्राथामितिसूत्रभाष्ये प्राग्वचनं किमर्थम्। विभाषा यथा स्यात् प्राग्वचनानर्थक्यञ्च विभाषाप्रकरणात्। प्रकृता महा विभाषा तयैव सिद्धमित्युक्तम्। स्पष्टम्भाष्य इति। तत्र हि प्राग्वचनानर्थक्यमित्येवोक्तञ्च त्वकजुत्पत्तिस्तेन साधिता। येनेतरः कुत्स्यत इतिविशेषलाभप्रकारमाह। सन्नेपण इति। स्वार्थिकत्वप्रकरणाबाधायाह ॥

॥ इति प्रागिवीयाः ॥

इवार्थे इति। प्रकारान्तरे। इवार्थे प्रत्ययविधाने। लुपि युक्तवदितिसूत्रप्रवृत्तावतिप्रसङ्ग इत्यत आह। वचननं त्विति। ननु यदि देवलकानां या प्रतिमा तत्रैवायं लुमदा तत्तद्वस्यानि पूजार्थं स्थापिता या मूर्त्तिस्तत्र विष्णुः शिव इत्यादिप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरत आह। तत्तदायतनेष्विति। अनन्तरावतीर्णवाधाया इति। अनन्तरं स्वोत्पत्त्युत्तरक्षणेऽवतीर्णः सञ्जातो वाधोयस्यास्तेव भ्रमत्वेन कल्प्यते। यथा शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञाने जाते सति तदनन्तरशुक्तिरियमित्यधिष्ठानस्य तत्वनिश्चयेन पूर्वोत्पन्नं रजतत्वज्ञानभ्रमः। शुक्तौ रजतत्वप्रकारकत्वादितिरीत्या भ्रमत्वप्रकारकानुमितिसम्भवो यत्र तस्यास्तत्र भ्रमत्वं न प्रक्रमादित्यर्थः। अर्चास्विति। इदन्देवपथादिषु पठितानां कतिपयानामुदाहरणप्रदर्शनम्। तत्र ह्येवम्पठितम्। अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु इति। अर्चासु शिवः विष्णुः। चित्रेषु अर्जुनः दुर्योधनः। रावणः। ध्वजेषु। कपिः। गरुडः। सिंहः। देवपथः। हंसपथो वारिपथः। अस्मिन्गणे केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः। ननु यस्य स्वरितत्वात्स्वघटितसूत्रानन्तरसूत्रेऽनुवृत्तिस्तत्र निवृत्तमितिव्यवहारो युक्तः इत्व सन युक्तः प्रतिकृतिपदस्योत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यभावादत आह। अस्वरितत्वादिति। भाष्यविरुद्धत्वाच्चेति। तत्र ह्येवमुक्तम्। अपन्नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते तत्रैवमुच्यते नाभिनभञ्चेति तत्र चोद्यते नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायाम्प्रत्ययेन भवितव्यम् न च नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति। मभ्यञ्चक्रमितीष्यते तन्न सिध्यति। विकृतेः प्रकृतिर्हितत्वेन व्यपदिश्यते न च नाभिशब्दस्य विकृतिरस्ति तस्मै हितमित्यर्थे प्रत्ययो न प्राप्नोति

ति भावः। नापितादर्थ्यमस्ति अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावात्। शरीरावयवो नाभिस्तद्वाचकात् हितार्थे शरीरावयवाद्यदिति यता भवितव्यम्। नाभ्यन्तैलं-मिति। गवादियतासन्नियुक्तो न नभावोन्यत्र यति न भवति। गवादियत्र च क्त एव तदुक्तम्भाष्ये। प्रदेनतन्मण्डलचक्राणाम्मण्डलचक्रन्तन्नभ्यमित्युच्यत इति। मण्डलाकारञ्चक्रं येषान्तानि मण्डचक्राणि शकटानि तेषाम्मण्डलाकारं यच्चक्रन्तन्नभ्यमुच्यत इत्यर्थः। एवं भाष्ये शङ्काकृत्वोक्तम्। सिद्धन्तु शाखादिषु वचनादञ्जस्त्वञ्च। सिद्धमेतत्। कथम् शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः अञ्जस्त्वञ्च वक्तव्यम् नाभिरिव नभ्यमिति। कः पुनरिहोपमार्थः। यत्तदक्षधारणम्परिवर्त्तनञ्चा। एवम्प्रकारेण चक्रे नभ्यशब्दः साधितः स च शाखादिभ्यो यदितिन्यास एवोपपद्यते य इति पाठे तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे नान्तोदात्तत्वापत्तिरिति शाखादित्वात् भिन्नमित्यसङ्गतं स्यात्। द्रव्यञ्चभव्ये। भव्योऽभिधेये द्रुशब्दादिवार्थे यत्प्रत्ययः स्यात्। भव्यशब्दार्थं व्याचष्टे। आत्मवानिति। समासाच्च तद्विषयात्॥तच्छब्देन इवशब्दः परामृश्यते। स इवशब्दस्तच्छब्देनोपस्थितः स्वार्थम्बोधयति। एवञ्च सः इवार्थो विषयो यस्य तादृशो यः समासस्तस्मादिवार्थे छः स्यात्। अत्र विषयपदोपादानेनानन्यभावबोधकेनेवार्थविषयत्वं समासस्यावयवद्वारकं विशेषणमितिलभ्यम्। अवयवत्वञ्च पूर्वोत्तरपदयोरविशिष्टमिति इवार्थवृत्तिसर्वावयवकत्वं लभ्यन्तदाह। इवार्थेविपरीत्यादि। अत एव। इवार्थवृत्तिसर्वावयवकत्वस्याश्रयणादेव। इन्द्वाच्च इवार्थेनेति। तस्य समासस्येवार्थविषयत्वाभावात्। नन्विवार्थे समासविधायकशास्त्राभावादृद्रूस्य प्रसिद्धिरत आह। काक इवेति। इवार्थवृत्तित्वमुपपदयति। तन्नेति। तान्निसमभिव्याहार इति बोध इत्यत्रान्वयः। समासार्थोपमानप्रयोज्येति। समासार्थो यदुपमानं काकागमनसमानाधिकरणोपमानतालपतनन्तद्बोधकस्य तत्प्रयोज्ये लक्षणया समासः उपमानतालकृतकाकवधे वर्त्तते तस्य च प्रत्ययार्थोपमायामुपमानत्वेन तादृशकाकवधसदृशश्चोरपतनसमानाधिकरणदेवदत्तागमनजनितश्चोरकृतो देवदत्तस्य वध इति बोधः। पूगाञ्ञ्योऽग्रामणी। व्याख्यानादिति। स्वरूपस्य ग्रहणञ्च प्रत्ययविधिरुत्तेन तदन्तस्याग्रहणेन केवलपूगशब्दादेव प्रत्ययविधायकमिदम्भवित्तया च तस्य पू ग्रामणीवांचयसकत्वम सं

भवतीत्यग्रामणीपूर्वादिति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति तत्सामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। लोहिता ध्वजा येषामिति। उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य पूगवाचकत्वमनयितुम्बहुवचनोपादानम्। अग्रामणीपूर्वादित्यस्याभावे देवदत्तो ग्रामणीर्यस्य पूगस्य पूर्वावयवस्तस्मादपि स्यात्। तत्र देवदत्तका इत्येव भवति। स एषाङ्ग्रामणीरिति कन्। पूगाद्व्रातस्य यो विशेषस्तमाह। शरीरायासेति। टित्वसामर्थ्यादिति। स्त्रियामेव ङीप् भवति। मूले ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणमत्र वृत्तिग्रन्थो मानम्। तत्र हि वाहीकेषु ब्राह्मणशब्दवाच्यायुधजीविसङ्घाभाव इत्युक्तम्। दामिन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः। आयुधजीविसङ्घादित्यनुवर्त्तते। दामिन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यश्च स्वार्थे छः स्यात्। त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते मूले उदाहृताः। पर्श्वादियौधेयादिभ्याम्। अस्त्रियामित्यनुवर्त्तत इति। मण्डूकप्लुत्येति शेषः। भाष्यप्रामाण्यादिति। तत्र ह्यापत्यग्रहणङ्कर्त्तव्यन्द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्। इह मा भूत्। द्वैप्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते कञ्करपोऽयजश्चेति कथन्तर्हि कञ् करपोऽयजश्चेतीत्युक्तम्। अत्र भाष्ये द्वीपाद्यञ इत्येवोक्तत्वभिजिति सूत्रविहितस्य यञोऽप्युदानकृतम्। यदि तस्मिन्सूत्रेऽस्त्रियामित्यस्य सम्बन्धो न स्यात्तदाऽभिजितोऽपत्यं स्त्रीत्यर्थे यञ्प्रत्ययः स्यात् ततश्च यञश्चेति न्यासे ङीप् स्यादयजश्चेति न्यासे तु नेति फलभेदः स्यादिति कथमयजिति छेदेन वार्त्तिकप्रत्याख्यानमिति तस्मिन्सूत्रेऽस्त्रियामित्यस्य सम्बन्धोऽस्तीतिभाष्यकाराभिप्रायः कल्प्यः। एवञ्च तत्सूत्रपूर्वपठिते पर्श्वादीतिसूत्रेऽस्त्रियामित्यस्यासम्बन्धे साधकाभावादत्राप्यस्त्रियामिति सम्बध्यत एवेति भावः। तेन। अस्त्रियामित्यस्य सम्बन्धेन। मध्यपठिते त्वसम्बन्धे साधकमाह। आर्द्दे च्यणिति। अपत्याणन्तादिति। अनन्तरापत्याणन्तादित्यर्थः। अस्मिन् सूत्रेऽण इत्युपादानाद्यदा गोत्रापत्येभिजिच्छब्दादण् तदापि यञ् भवत्येवास्य तवाच्यार्थे एव यञन्तात्प्रतीयते न तु यञोऽस्य गोत्रवाचकत्वमित्येको गोत्र इतिसूत्रस्याप्रवृत्तिः। एतद्यञन्तस्य शब्दस्य तु गोत्राभिधायकत्वमस्त्येवेति गोत्रचरणादिति वुञ् भवत्येवेति भावः। स्पष्टञ्चेदमिति। तत्र ह्यणो गोत्रादिति वक्तव्यमिह मा भूत् आभिजितो मुहूर्त्तः। आभिजितः स्थालीपाक इतीत्युक्त-

म्। पादशतस्य। अनेन सूत्रेण वीप्सायां वुन्विधानात्तद्धितार्थेति सूत्रविहिता समाससंज्ञा अप्रत्ययविषये भवति। अत एव। तद्भावभावितामात्रेण निमित्तत्वादेव। अत्र ह्यकारादेशस्योप्रत्ययसन्नियोगेन विधानेऽपि तस्यार्द्धधातुकनिमित्तकत्वमस्त्येवेति लोपः प्रवर्त्तते तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वान्न गुणः। तथा निमित्तत्वानाश्रयणादिति। यत्र लोपस्य किञ्चित्सन्नियोगेन विधानन्तत्र यत्सन्नियोगेन विधानन्तस्य निमित्तत्वेनाग्रहणमिति भावः। किञ्च धिन्वीतिसूत्रीयदृष्टान्ते नलोपस्य परनिमित्तकत्वमित्ययुक्तम्। तत्र हि सौत्रक्रमानुरोधेनादावकारादेशस्तत उप्रत्ययस्तस्योप्रत्ययस्योपदेशकालेऽकारान्तत्वबुद्धिसत्त्वादकारलोप इत्यतोऽकारलोपकाले आर्द्धधातुकबुद्धेः सत्त्वात्परनिमित्तत्वमार्द्धधातुके इत्यस्य सप्तम्यन्तस्य लोपविधायके सम्बन्धात्। प्रकृते तु यद्यपि वुन्प्रत्ययः प्रथमम्प्रवर्त्तते ततो लोपस्तथापि वुनः सप्तम्यन्तपदेनानुपादानान्नलोपनिमित्तत्वमिति। दण्डव्यवसर्गयोश्च। दण्डोदमनम् तच्च न शारीरदण्डेन किन्तु द्रव्यग्रहणेनेत्याशयेनाह। दण्डो दण्डनमिति। व्यवसर्गो दानम्। एतयोरर्थयोर्गम्यमानयोः स्वार्थे वुनित्यर्थः। स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्। प्रकारस्य वचनन्द्योतनन्तस्मिन्नित्यर्थः। स्थूलको क्रम इत्यस्मात्सदृशस्थूलाभिन्न इति बोधः। अनत्यन्तगतौ क्तात्। अनत्यन्तगतौगम्यमानायां क्तान्तात्कन् स्यात्। अशेषतः सम्बन्धाभाव इति। यस्मिन्वस्त्रे छेदनस्य नाशेषतः सम्बन्धो वाह्यसर्वावयवावच्छेदेन सम्बन्धरूपस्तद्वस्त्रञ्छिन्नकमित्युच्यते। तत्सन्निहितेन। क्तान्तसन्निहितेन। तस्याकृतिगणत्वे। यावादेराकृतिगणत्वे। तदस्यनित्यत्व इति। तद्विभाषा ग्रहणमस्य अषडक्षेतिसूत्रविहितखस्य। अषडक्षीणो मन्त्र इत्यस्याविद्यमानानिषडक्षीणि यस्मिन्नित्यर्थः। अत्राक्षिशब्दः श्रोत्रपरः। द्वाभ्यामेव कृत इति तु फलितार्थकथनम्। आशितास्तर्पिता गावो यस्मिन्नित्यर्थे आशितङ्गवीनमिति भवति। आशितशब्दोऽत्र ण्यन्तात्कर्मणि क्तान्तः। पूर्वपदस्य मुमागमो निपातनात्। अलङ्कर्मणे इत्यस्य कर्मणे समर्थ इत्यर्थः। पर्यादयोग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः। अलम्पुरुषायेत्यस्यापि पुरुषाय प्रतिपुरुषाय मल्लरूपाय समर्थस्ततोऽपि बलवत्तर इत्यर्थः। ईश्वराधीन इत्यस्य ईश्वरेऽधिष्ठित इत्यर्थः। अधिशब्दस्य शौण्डादिगणपाठात्समासीतत्पुरुषः। अध्युत्तरपदादित्यत्रोत्तरप-

दग्रहणमप्रायिकन्तेनायं राज्ञोऽधीनः । स्त्रिया अधीन इत्यपि भवति । अति-
दिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह मेभारोऽस्ति । कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तु-
र्यधीनं हीतिभाष्यप्रयोगात् । इयमभ्युच्चय युक्तिरिति । उत्तरसूत्रे विभाषा ग्र-
हणेन ज्ञापकेनास्य नित्यत्वकथनरूपा उक्तिरभ्युच्चयः । कथन्तर्हि नित्यत्वमि-
त्याकाङ्क्षायामाह । हृहतीजात्यन्ता इतीति । विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् । अ-
ञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक् स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ।
अदिक् स्त्रियामेतद्याचष्टे । अदिगिति । दिक् चासौ स्त्री च दिक्स्त्री न दिक्
स्त्री अदिक्स्त्री । प्राक् प्राचीनमित्यत्र प्राक्शब्द अस्तात्यन्तः । प्राचि देशे प्रा-
क् । दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरञ्चेर्लुगिति लुक् । तथा च प्राक्शब्दोऽत्राधिकर-
णशक्तिप्रधानन्तस्यालिङ्गत्वमाह । निर्लिङ्गमिति । खान्तविषये विशेषमाह ।
खान्तमिति । अत्यन्तविरोधापत्तेरिति । यद्यलिङ्गन्तदा तदर्थे किमपि लिङ्गन्न
प्रतीयते लिङ्गसर्वनामनपुंसकत्वे तु सत्त्वादीनां साम्यावस्था रूपा स्थितिः प्र-
तीयते सा च नात्यन्तं विरुद्धा । सर्वपदार्थानाङ्गुणत्रयपरिणामत्वात्पूर्वावस्था
रूपत्वमेव । उपचयादिकन्तु गुणानां या पूर्वावस्था ततो विलक्षणमिति ततो
विरोध इति भावः । एकवचनश्चेति । औत्सर्गिकमिति शेषः । पदसंस्कारपक्ष
इति । तस्मिन्पक्षे पदानि संस्कृत्य यथेष्टन्तेषां योजनङ्क्रियते । वाक्यसंस्कारप-
क्षे तु विपरीतमपीत्याह । यदेति । मानश्चिन्त्यमिति । भाष्ये प्राक् प्राचीनम् ।
प्रत्यक्प्रतीचीनम् । उदक् उदीचीनमित्येव प्रयुक्तमत एतद्विषये पदसंस्कारपक्ष
एवेति भावः । प्राप्तिरिति । दिक्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाददिगिति वक्तव्ये स्त्रीग्र-
हणं स्त्रीप्रत्ययान्तान्मा भूदित्यर्थमिति भावः । अस्त्रियामिति किमिति मूले
अदिगित्युक्तावपि स्त्रीप्रत्ययान्तस्य व्यावृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण प्रश्नः । प्राची-
नङ्ग्रामादाम्रा इत्युक्तन्तस्य त्वयम्भावः यद्यप्ययन्दिगवच्छिन्न वाचकः प्राक्श-
ब्दस्तथाप्यस्त्रीलिङ्ग इत्यतो न स्त्रियामित्यधिकारी यः प्रत्यय इत्यस्माद्भवति
प्रत्ययः स्त्रीग्रहणाभावे तु न स्यादित्यव्याप्तिवारणाय स्त्रीग्रहणमिति भावः ।
भाष्यप्रयोग इति । एतादृशप्रयोग एव प्रकृतसूत्रविहितखान स्य विशेष्यवाच
क शब्दापेक्षया विभिन्नलिङ्गवचनसद्भावे मानमिति भावः । जात्यन्ताच्छबन्धु-
नि । ननु ब्राह्मणजातीय इत्यत्र ब्राह्मणस्य जातिरिति समासे जात्यन्तस्य ब्रा

ह्मणत्वजातिपरत्वन्न तु द्रव्यपरत्वमिति जात्यन्तस्य बन्धुनि वर्त्तमानत्वमनुपपन्नमत आह। तज्जात्याश्रयद्रव्यलक्षकादिति। एवञ्च स्वार्थिकप्रत्ययप्रकरणाबाधाय लाक्षणिकस्यैव प्रकृतित्वम्। वस्तुतस्तु प्रकरणबाधेन जात्यन्ताच्छक्याऽर्थबोधकाद्बन्धुन्यर्थे छः स्यादित्येवार्थ उचित इत्याशयेनाह। अत्रेति। द्रव्यस्य जातिव्यञ्जकत्वञ्चयमिति चेदित्थम्। जातेः प्रत्यक्षन्द्रव्यघटितपरम्परासन्निकर्षेण भवति। द्रव्यबोधकब्राह्मणादिपदजन्यशाब्दबोधेऽपि जातेर्द्रव्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतया भानन्न तु स्वातन्त्र्येणेति। न च ब्राह्मणत्वादिपदजन्यशाब्दबोधे स्वातन्त्र्येणैव भानमिति वाच्यम्। तत्रापि ब्राह्मणेतरावृत्तित्वे सति यावद्ब्राह्मणवृत्तित्वरूपब्राह्मणत्वत्वप्रकारक एव शाब्दबोध इति तादृशशाब्दबोधस्य या विषयिता सा द्रव्यविषयिता व्याप्यैव। जातिव्यञ्जकत्वञ्च जातिविषयिता प्रयोजिका या आश्रयविषयिता तन्निरूपकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्। प्रत्युदाहरणे ब्राह्मणजातिः शोभनेत्यत्र जात्यस्य न द्रव्यलक्षकत्वमतो न ततः प्रत्ययः।परतीत्या त्वाश्रयस्य विवक्षा नेति न प्रत्यय इति भावः। स्थानान्ताद्विभाषा। स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययः स्यात्। तच्चेत्स्थानान्तं सस्थानेनार्थवद्भवति। समानं स्थानमस्य सस्थानः। यो हि पितृतुल्यो भवति तस्य पितृस्थानसमानं स्थानम्भवति। सस्थानशब्दे उष्ट्रमुखवत्समासः तेन यल्लभ्यन्तदाह। सस्थानशब्द इति। ज्योतिर्जनपदेति सूत्रेण समानशब्दस्य सादेशः। सस्थानेनेतिकरणे तृतीया। भवनक्रियायामस्याऽर्थोऽन्वेति स्थानम्पदम्। मान्यत्वादिरूपम्। अस्मिन् सूत्रे विभाषा ग्रहणाद्विभाषा द्वयमध्यपठितत्वाज्जात्यन्तादितिनित्यमिति लभ्यते एतदर्थमत्रात्र विभाषा ग्रहणम्। अनुगादिनष्ठक्। सूत्रार्थमाह। अन्वित्यादिना। स एवेत्यस्य अनुगदति य इत्यर्थः। णचस्त्रियामञ्। यद्यपि कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामितिसूत्रेण णच्प्रत्ययः स्त्रियामेव विहित इतिणजन्तादिहितोऽञ्प्रत्ययः स्त्रियामेव भविष्यति स्वार्थिकत्वात्तथापि स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इतिज्ञापनायात्र स्त्रियामिति। तेन गुडकल्पाद्राक्षेत्यादि सिध्यति। विसारिणो मत्स्ये। विसारिन्शब्दादण् प्रत्ययो भवति। समुदायेन मत्स्येऽभिधेये। सङ्ख्यायाः क्रिया। एककर्तृणां सजातीयक्रियाणाम्पुनः पुनर्जायमानानाङ्गणनङ्क्रियाभ्यावृत्तिगणनन्तत्र स्वार्थे स-

ङ्ख्यावाचकात्प्रत्यय इत्यर्थः । यद्यप्यावृत्तिशब्दस्य द्वितीयप्रवृत्तौ रूढिस्तथापि प्रकृतसूत्रेऽभिशब्दोपादानसामर्थ्यादभ्यावृत्तिशब्दो जन्ममात्रपर इत्याशयेन मूलेऽभ्यावृत्तिर्जन्मेत्युक्तम् । अत एव । अभ्यावृत्तिशब्दस्य जन्ममात्रपरत्वादेव । इति नेति । किन्तु त्रिः पचतीत्येव भवतीति शेषः । तत्सङ्ख्योत्पत्तिपरा इति । पञ्चेति सङ्ख्या यस्यास्तादृशी योत्पत्तिस्तत्परा इत्यर्थः । तेषाम् पञ्चादिशब्दानाम् । एवञ्च पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते इति शब्दात्पञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकमेककर्तृकभोजनमिति बोधः । एव मन्यत्रापि । नन्वेका क्रिया न पञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकेत्यतोवर्त्तमानार्थकलट् प्रयोगानुपपत्तिरत आह । समुदायस्येति । एकदिवसाधिकरणैककर्तृकपञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकभोजनक्रियासमुदायस्येत्यर्थः । पचतीत्यादौ यथोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं वस्तुतः क्रियाणाञ्जायमानानामनेकत्वेऽपि शब्दानिवृत्तभेदाक्रिया प्रतीयते तथा पञ्चकृत्वे त्यत्रापि निवृत्तभेदभोजनक्रियायाम्पञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकत्वान्वयः । यत्र तु कर्मणि प्रत्ययस्तत्र पञ्चसङ्ख्योत्पत्तिकत्वस्य विक्लित्यादिफलरूपक्रियायामन्वयः । अतः पञ्चकृत्वः पच्यन्ते तेमनानीत्यादिप्रयोगा अपि भवन्ति । तिरोहितावयवभेदफलसमुदायविवक्षायामेकवचनम्पञ्चकृत्वः पच्यते इति च भवति । उद्भूतावयवभेदत्वे बहुवचनम् । एकजातीयानामेककर्मकाणामेककर्तृकाणामेव क्रियाणाञ्जन्मसङ्ख्या न एवास्य साधुत्वं शब्दशक्तिस्वभावादिति बोध्यम् । सङ्ख्याया इत्यस्योपादाने सति भूरिवारानित्यत्र यथा नातिप्रसङ्गस्तथाह । नायमिति । अयम् । भूरिशब्दः । अप्रसिद्धेरिति । नियतविषयपरिच्छेदको हि तत्र प्रसिद्धः । नन्वेवम्बहुशब्दादपि सङ्ख्याकार्यन्न स्यादत आह । बहुशब्दस्त्विति । इत्युक्तमिति । सङ्ख्यासंज्ञासूत्रव्याख्यानावसरे । कालपरः काले भक्तः । भोजनपर्याप्त इति । भोजनक्रिया निष्ठाया कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना व्यापकता तन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यता विशिष्टः । भूरिवारशब्देन यो बुद्धिस्थानेकावयवकः परिच्छिन्नोघट्यादिसमुदायो बोध्यते तद्व्याप्यकत्वम्भुक्तेनानुपपन्नम् । स च घट्यादिसमुदाय उद्भूतावयवभेदोविवक्षित इति प्रकृते बहुवचनम् । तिरोहितावयवभेदतादृशसमुदायविवक्षायान्तु भूरिवारम्भुङ्क्ते इत्येकवचनम् भवत्येव । यत्तु भूरिशब्दो बहुत्वसङ्ख्योत्पत्तिकावृत्तिकक्रियाधारकालपरस्तस्य कालबोधकवारशब्देन बहुव्रीहिः

भोजनक्रियैवान्यपदार्थः। एवञ्च भूरिशब्दस्य क्रियाविशेषणीभूतार्थप्रतिपादकतया कर्मण्येव द्वितीया। क्रियाविशेषणत्वात्। न च मृदुपचतीतिवन्नपुंसकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। अनियतलिङ्गकस्यैव क्रियाविशेषणीभूतार्थप्रतिपादकस्य नपुंसकत्वात्। वारशब्दस्य तु नित्यपुंस्त्वात्तदन्तसमासस्यापि लोकतो नित्यपुंस्त्वमिति केचित्। तन्न। शास्त्रेण पुंस्त्वस्यानुपपादनात्। अन्ये तु भूरिशब्दो बहुसङ्ख्यावृत्तिकजन्मवत्परः। कालावच्छिन्नपरश्च वारशब्दस्तयोश्च कर्मधारय एवञ्च समासस्य पुंस्त्वन्याय्यमेव। तदर्थश्चाभेदेन भुज्धात्वर्थफलेऽन्वेतीति क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयेत्याहुः। क्रियाग्रहणं प्रकृतसूत्रे व्यर्थमित्यभिप्रायेणाशङ्कते। यद्यपि द्रव्यगुणयोरिति। पञ्चकृत्वः श्वेतः पटः पञ्चकृत्वो धनवान्देवदत्त इत्यादिप्रयोगास्तु जात इत्यादिशब्दाध्याहारेणोपपाद्याः। प्राचीनोक्तं क्रियाग्रहणप्रयोजनं खण्डयति। साध्यस्वभावैवेति। ननु यदि साध्यस्वभावैवेति न नियमस्तदा द्वौ पाकावित्यादौ सुजापत्तिरत आह। द्वौ पाकाविति। अभावादिति। किन्तु सिद्धावस्थक्रियागतन्द्वित्वं विवक्षितमिति शेषः। अनापत्तिरिति। द्विशब्देन सामानाधिकरण्याद्धि द्वित्वस्यैकस्यैव सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमितिन्यायेन पाकशब्दाद्द्विवचनेन च प्रतिपादनम्भवति तच्च क्रियाजन्मगणने न सम्भवतीति भावः। अत एव। क्रियाजन्मगणनायामिताद्दशस्थले द्विवचनासम्भवादेव। न च पञ्चवारान् भुङ्क्त इति यत्र प्रयोगस्तत्र पञ्चन्शब्दात्कृत्वसुच् स्यादिति वाच्यम्। तत्र वारशब्देनाभ्यावृत्तेरुक्ततया सङ्ख्याशब्दस्य तद्वृत्तित्वाभावात्। नचैवम्भूरिवारानित्यत्राप्येवं वक्तुं शक्यमिति मूलोक्तप्रत्युदाहरणविरोध इति वाच्यम्। तस्य भूरिभुङ्क्त इत्येतदुपलक्षणत्वात्। युग्मोभादिशब्दादिति। एतयोर्नियतविषयपरिच्छेदकत्वसम्भवेऽपि लोके एकः युग्मौ त्रय इत्येवङ्गणना न हि प्रसिद्धेति भावः। विभाषा बहोर्धा विप्रकृष्टकाले। क्रियाभ्यावृत्तिगणन इत्यनुवर्त्ततेऽत आह। अविप्रकृष्टेत्यादि। दिनस्येति मूले शेषत्वविवक्षया षष्ठी। तत्प्रकृतवचने मयट्। व्याख्यानादिति। प्रकृतशब्दस्य प्रस्तुतार्थकतया प्रकृते मयडिति वक्तव्ये वचनग्रहणसामर्थ्यलभ्यमाचुर्येण प्रस्तुतम्प्रकृतमित्येवं वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वन्मूलकादित्यर्थः। व्रत्यसार्थ इति। वचनशब्दस्य भावल्युडन्तत्वपक्ष इति शेषः। य-

दा त्वधिकरणे प्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे सूत्रार्थमाह । प्राचुर्येणेत्यादि । व्याख्याना-
दिति। अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्वेत्यादि इत्यादि सम्मतप्रामाणिकप्रयोगदर्शनमू-
लकव्याख्यानादित्यर्थः । तद्ग्रहणमिति । प्रातिपदिकादुक्तेऽर्थद्वये प्रत्ययविधा-
नेऽपीष्टप्रयोगोऽप्राप्त इत्यादिः टित्वान्ङीबिति । स्वार्थिकानामप्रकृतितो लिङ्गव-
चनानुवर्त्तनस्य सत्त्वात् । अन्नमयो यज्ञ इत्येतत्तु क्व चिल्लिङ्गवचनातिक्रम-
स्यापि सत्त्वेन । समूहवच्च बहुषु । प्रकृतवचने इत्यनुवर्त्तते । बहुषु प्रकृतव-
चने चार्थ इत्यर्थः प्रातिपदिकांशे स्वातन्त्र्येण बहुष्वित्यस्यान्वयाभिप्रायेण त-
था च यत्फलितन्तदाह । बहुत्वविशिष्टइति । समूहवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वतिः।
अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः । इतिहेतिनिपातसमुदायादयम्प्रत्ययः । स चोपदे-
शपरम्परायां वर्त्तते । भेषजशब्दश्च प्रकृतसूत्रघटकं साधयति । भियः षुगित्यादि ।
अत एव निपातनादिति । अन्यथा आदिवृद्धौ भैषजमिति स्यादितिभावः । देवता-
न्तात्तादर्थ्ये यत् । तदर्थमेवतादर्थ्यम् स्वार्थे ष्यञ् तदाह। तदर्थे वस्तुनीत्यर्थ इति।तेन।
स्वार्थिकतल्प्रत्ययस्वीकारेण। देवदेवत्यमिति। सिद्धमिति। देवदेवत्यमित्यस्य देवस्य
देवत्यमित्यर्थः । एतेन । निरुक्तदेवतात्वस्य पितृष्वपि सत्त्वेन । पादार्घाभ्याञ्च ।
तादर्थ्ये इत्यनुवर्त्तते । अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन एष वै सप्तदशाक्ष-
रश्छन्दस्य इति सिद्धम् । अत एव निपातनादिति । आग्नीध्रसाधारणेति वा-
र्त्तिके निपातनात् । साधारणशब्दार्थं व्याचष्टे । अनेकमिति । साधारणशब्दे
समानशब्दस्य सादेशस्तु पृषोदरादित्वाद्बोध्यः । अत एव निपातनात्सादेशस्य
दीर्घ इत्येवोक्तम् । अनेन वार्त्तिकेनोभयोरपि निपातनमिति तु युक्तम् । लो-
हितान्मणौ । मणौ वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्स्वार्थे कनित्यर्थः । वर्णे चानित्ये ।
अनित्ये वर्णे वर्त्तमानाल्लोहितशब्दात्कन् स्यात् । अस्मादिति । लोहिताल्लि-
ङ्गबाधनं वेतिवार्त्तिकादित्यर्थः । अत एव । अस्य कनोऽत्यन्तस्वार्थिकत्वेन स्वा-
र्थद्रव्यमात्रापेक्षतयाऽन्तरङ्गत्वेन टाबुत्पत्तेः प्रागेवोत्पत्तेः स्वीकारादेव । उपा-
यादितीति । इदं ह्रस्वत्वम्प्रत्ययसन्नियोगे न । एतेन । दीर्घस्यानित्वकथनेन ।
अन्त्यस्य स्यादिति । ह्रस्वत्वमन्त्यस्य स्यादित्यर्थः । व्याख्यानादिति । औपयिके-
ति लक्ष्यदर्शनमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । वाचो व्याहृतार्थायाम् । अन्येनोक्त
इत्यस्यान्येन प्रकाशित इत्यर्थः । अनेन यद्यपि वाचिक इत्यस्य अनुवादात्म-

कशब्देऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता तथापि वाचिकपदं रूढमित्याशयेनाह मूलेसन्देशवागिति। तद्युक्तात्कर्मणोऽण्। तेन युक्तात्तद्युक्तात्। तच्छब्दार्थमाह। तच्छब्देनेति। प्रकृतित्वेनाभिप्रेते कर्मशब्दे वाक्युक्तत्वस्य वाक्प्रतिपाद्यत्वाचकत्वरूपन्तदाह। वाचायुक्तादिति। वागेवेत्युत्तरस्यैवेति। भाष्ये यत्किम्प्रतिनिर्दिश्यत इति प्रश्नवाक्यन्तदुत्तरभूतं यद्वागेवेति वाक्यन्तत्र य एवकारस्तेनेत्यर्थः। क्रिययोः। वच्धातुकृधातुभ्याम्प्रतिपाद्ये ये क्रिये तयोरित्यर्थः। कर्मणोऽणित्यत्र कर्मशब्दः क्रियापरः। न च कर्मणा क्रियत इत्यत्र पौनरुक्त्यमिति वाच्यम्। कर्मणेत्यत्र कर्मशब्दस्य वाक्प्रतिपाद्यार्थकर्मकक्रियापरत्वङ्क्रियते इति कृधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वमिति भेदात्। तद्युक्तादित्यस्य प्रत्युदाहरणप्रदर्शनपरे वाक्ये यत्कर्मक्रियत इत्यत्र कथम्भेद इति न शङ्क्यम्। अत्रापि कर्मशब्दस्य वाक्करणकार्थप्रतिपादनाभावाधिकरणकालावच्छिन्नत्वविशिष्टक्रियापरत्वङ् क्रियत इत्यत्र कृधातोः क्रियासामान्यपरत्वमिति भेदात्। वाचा कथनमित्यत्र वाङ्नलौकिकी किन्तु मन्त्ररूपा विवक्षितेत्याशयेनाह। एवञ्चेति। पूर्वोक्तभाष्यव्याख्यानावसरे इदन्त्वया कर्त्तव्यमिति सन्देशवाचं श्रुत्वा यत्कर्म क्रियत इति कैयटरीत्या भाष्यव्याख्यायामुत्तरवाक्यस्थैवकारास्वारस्यमित्याह। इदन्त्वयेति। कैयटानुसारेणेति। इदमुपलक्षणम्। वृत्त्यनुसारेणेत्यपि बोध्यम्। ओषधेरजातौ। अजातौ वर्त्तमानादोषधिशब्दादित्यर्थः। औषधम्पिबतीत्यत्रौषधिशब्द ओषधिविशेषपरोलक्षणयेति न जातिपरत्वम्। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यत्र प्रज्ञशब्दस्य योऽर्थस्तमाह। प्रजानातीति। वृत्तौ स्पष्टमिति। नित्यश्चायम्प्रत्ययः उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणादिति तत्रोक्तम्। बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्। बह्वर्थादल्पार्थाच्च प्रातिपदिकात्कारकाभिधायिनः शस् प्रत्ययः स्यात्। अत्र कारकादितिसामान्यत एवोक्तमतः कारकसामान्यप्रतिपादकादयम्प्रत्ययो न कर्मप्रतिपादकादेव। बहुभिः कालैर्ददाति बहुशो ददाति। अल्पं न ददातिअल्पशो ददाति। बहुभ्यो ददाति अल्पाय ददातीत्यर्थेऽपि बहुशः अल्पश इति भवति। अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्चायम्। विशेषोदाहरणम्। त्रिशः। पञ्चश इत्यादि। भूरिशो ददातीत्यादौ। मूले मङ्गलामङ्गलवचनमिति। यथासंख्यमत्राभिप्रेतम्। यत्र मङ्गलममङ्गलञ्च गम्यते तत्रायम्प्र-

त्यय इत्यर्थः । इत्युक्तं खण्डयति । अपेतेति । एतेनासौत्रत्वकथनेन । तत्सत्त्वे । अल्पार्थकैकशब्दसत्त्वे । न एव । एकार्थका एव । येऽवृत्तावेकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्य स्वभावाद्बोधकास्त एव गृह्यन्ते तादृशाश्च परिमाणवाचकास्तेषामल्पपरिमाणार्थत्वेन न्यूनाधिकभावे प्रयोगाभावः । जातिशब्देभ्यस्तु न तथेति तेभ्यो न शसिति भावः । घटङ्घटमितीति । यदि घटशब्दाच्छस् स्यात्तदा एकस्यैव घटस्य प्रतीतिः । स्यादिति नास्ति किन्तु द्वयोर्बहूनां वा प्रतीतिरपि स्यादित्याह । ततः शसीति । अभिमान इति । एतेन वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्याया भानस्योत्सर्गतः प्रसिद्धतया पूर्वोक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अन्यसम्मतन्तत्प्रयोजनमनुवदति । एकवचनादितीति । अत्र हि घटौ घटावित्युच्चारणेनैकत्वविशिष्टार्थाभिधायकत्वाभावः स्फुट एव । केचिदित्यरुचिसूचनाय । तद्बीजन्तु यदि द्विवचनान्तस्याप्यावृत्तिरेव फलन्तदैकवचनान्तात्प्रत्यय इत्यस्यैव पर्यवसानमिति घटंघटमित्यत्र शस् दुर्वार एवेति परिमाणशब्देभ्य एव प्रत्यय इति नियमत्लाभ इति । सूत्रे सङ्ख्यैकाच्चेति वक्तव्ये वचनशब्दोपादानसामर्थ्यादेकवचनान्तादित्यर्थो नाभिप्रेतः किन्त्वेकं वक्तीत्येकवचनमित्यर्थ एवाभिप्रेत इत्याशयेनाह । वस्तुत इति । सङ्ख्यातिरिक्तार्थानामिति । सङ्ख्याशब्देभ्यस्तु द्विवचनस्य प्रकृत्यर्थद्विनुवादकतया परिगृहीतैकत्वानामिवेति नियमस्य तत्राभावादिति भावः । परिगृहीतैकत्वानामिति । परिगृहीतं वाचकतासम्बन्धेनैकत्वविशिष्टन्तेषामित्यर्थः । नन्वत्र सूत्रे चकारो व्यर्थः । एकार्थबोधकपरैकवचनशब्दोपादानेन सिद्धे सङ्ख्याशब्दोपादानेनैकत्वातिरिक्तसङ्ख्यावाचकाः सङ्ख्याशब्देन विवक्षिता इत्यर्थो भविष्यतीत्यत आह । अत्राहुरिति । वीप्साशसभाव इति । वीप्साबोधकशस्प्रत्ययाभाव इत्यर्थः । पक्ष इति । एतेनैकैकमित्यपि भवतीति सूचितम् । सन्देहः स्यादिति । अत्र शस् वीप्सायां वा स्वार्थे वेति सन्देहः स्यादित्यर्थः । अपवादत्वाभावादिति । द्विवक्त्रादिशब्देभ्योऽपि दर्शनादित्यादिः । वीप्सायामेवेति । अत एवतान्यकेति सूत्रघटकस्यैकश इत्यस्यैकैकमित्यभियुक्तव्याख्यानसङ्गतिः । तदनुवदनेनेति । नित्यवीप्सयोरितिसूत्रसिद्धद्विर्वचनानुवादेनेत्यर्थः । ध्वनितञ्चेदमिति । तत्र हि यत्र तद्भिन्नेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा । एकैकशो ददातीत्युक्तम् । अत्र द्विरेकशब्दः शस्य दृश्यते

तस्योपपत्त्यर्थं केतटेनोक्तं केचिदाहुः। अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शस्प्रत्यय इति। अत्र केचिदितिवदताऽरुचिः सूचिता। साचाल्पार्थकैकशब्दसद्भावे दृढतरमानाभाव इति। ष्णान्ता षट् बहुषु बहुवचनम्। एकादाकिनिच् एको गोत्रे एतेषु सूत्रेषु सङ्ख्याऽसहाय्यार्थकस्य प्रथमार्थकस्य च भाष्यकृतोक्तेस्तेषाम्प्रामाणिकत्वेऽपि समानस्य धारणार्थकयोर्मानाभावः। न च चैत्रमैत्रयोरेका माता। देवदत्तविष्णुमित्रयोरेकन्धनमित्यत्र तौ दृश्येते इति वाच्यम्। सङ्ख्यापरैकशब्दप्रयोगेणाप्येतयोरुपपत्तेः। किञ्चाल्पार्थकैकशब्दस्य तदर्थकत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद्बह्वल्पार्थादिति सूत्रे न तद्ग्रहणम्। किञ्च सङ्ख्याशब्दातिरिक्तशब्दानाम्परिगृहीतत्वानामेव वीप्सासत्त्वेन ततो द्विर्वचनापवादः शसेव प्राप्नोति। नचैकम्बहुव्रीहिवदितिद्विर्वचनन्तत्र भवत्विति वाच्यम्। तस्य सूत्रस्य सङ्ख्यावाचकप्रसिद्धतरैकशब्द एव प्रवृत्तेः। किञ्च तेन वीप्सायाङ्कृतद्वित्वैकशब्दानुवादेन बहुव्रीहिवद्भावस्य विधिरित्येव युक्तमत एव तान्येकेति सूत्रस्यैकश इत्यस्योपपत्तिः। तथा चैकश इति वदता विवक्षितमर्थजातन्निमितमित्यर्थः। कथन्तर्हि भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिरिति चेदुच्यते। सङ्ख्यैकवचनाच्चेत्यत्र चकारस्य भिन्नक्रमतया वीप्सायां स्वार्थे च शसित्यर्थः। स च स्वार्थिको न सर्वत्र किन्तु अभिधानस्वाभाव्यादेकशब्दात्कृतद्विर्वचनैकशब्दाच्चेति नातिप्रसङ्गः। एवञ्चैकशब्दप्रकृतिकशसः स्वार्थिकत्वस्यापि सत्त्वेन न ततो नियमेन वीप्सोक्तिरिति वीप्साबोधकशसभावपक्षे वीप्सायान्द्विर्वचने कृते ततः स्वार्थिकः शसिति। अत्र दभाष्यमेव मानम्। एकश इति तु वीप्साशसन्तं स्वार्थिकशसन्तम्वाऽस्तु। लौकिकप्रयोगे प्रकरणादिनाऽर्थावसाय इति तदेतदाह। भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितमिति। आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्। अयं स्वार्थिकः सर्वाभ्यो विभक्तिभ्यो विशेषाभावात्तासु कृतासु तदन्तेभ्यो भवति तदाह। अयमेवेति। वा ग्रहणसम्बन्धाच्चायन्तसिर्वैकल्पिकस्तेनैतद्रहितानामाद्यादीनाम्प्रयोगा भवति। अपादानेचाहीयरुहोः। अपादाने या पञ्चमी विहिता तदन्ताद्वा तसिः स्यात्। तच्चापादानं हीयरुहोर्न चेत्। अत्र हीयेति निर्देशात्कर्मप्रत्ययान्तजहाति योगे उपादानत्वम्भवति न तु जिहीतेर्योग इति निर्णयम्। तेन भूमेरुज्जिहीते भूमित उज्जिहीते इत्यत्र तसिर्भवति। स्वर्गाद्धीयते। पर्वता-

इवरोहतीत्यत्रैव तसिप्रत्ययो न भवति। मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाहेत्यत्र तु तृतीयान्तात्तसिः। अतिग्रहाव्यथन। अतिग्रहादिविषयेऽकर्त्तरि या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः स्यात्। चारित्रेणातिगृह्यते। चारित्रतोऽतिगृह्यते। चारित्रं सुष्ठु वर्त्तनन्तेनान्यानतिक्रम्य गृह्यते। अत्र करणतृतीयान्तादिति वक्तव्येऽकर्त्तरि तृतीयेत्युपादानं हेतौ या तृतीया तत्सङ्ग्रहाय। तेन चारित्रेणातिगृह्यत इत्यत्र चारित्रस्य हेतुत्वविवक्षायामपि तसिसिद्धिर्भवति। हीयमानपापयोगाच्च। अत्र पापयोगशब्दावर्श आद्यजन्तौ। तेन युक्तेत्यर्थस्य लाभः। तद्युक्तत्वञ्च तदन्वयित्वम्। उदाहरणे करणे हेतौ च तृतीया। युक्तत्वञ्च न साक्षादेवेत्याशयेनाह। तदुक्तत्वमिति। वृत्ततो हीयत इत्यत्र हाधात्वर्थहाने वृत्तस्य करणत्वेनान्वयः। वृत्ततः पाप इत्यत्र तु यः पुरुषोऽतिदयालुत्वेन हेतुना पापवतोऽपि जनस्य सङ्ग्रहकृतवान् सविवक्षित इति साक्षात्तदुक्तत्वम्। अत एवोक्तम्मूले क्षेपस्याविवक्षायामिति। षष्ठ्या व्याश्रये। नाना पक्षसमाश्रयो व्याश्रयः। एवञ्च नाना पक्षसमाश्रयणे गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यादित्यर्थः। अत्र तत्समाश्रयणमेककर्तृकमनेककर्तृकम्वा। उदाहरणेऽर्जुनादिपदानां शक्यार्थपरतायामाह।पक्षे इति शेष इति। वृत्तावर्जुनादिपदानान्तत्पक्षे लक्षणा वा बोध्या। रोगाच्चापनयने। प्रवाहिकात इत्यादावुदाहरणे प्रवाहिकादिपदानान्तन्निवर्त्तकोपाये लक्षणा। कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः। करणतृतीयेति। तेनभावस्तद्भाव स्तद्भाव इत्यत्र भवनन्न वास्तविकमेव किन्तु वैवक्षिकम्। सम्पद्येत्यादिपदं व्याचष्टे। सम्पद्येत्यादेरिति। कर्तृत्वस्य क्रियानिरूपित्वात्प्रकृते च सा क्रिया सम्पत्तिरूपा विवक्षितेत्याशयेनाह। भावे श इति। एवञ्चाभूतकर्तृकं यत्तद्रूपकरणभवनन्तस्मिन्गम्यमाने यस्य सम्पत्तिकर्तृत्वविवक्षा तद्वाचकादयम्प्रत्ययः। तस्य। सम्पत्तिकर्तृवाचकशब्दस्य। प्रकृताविति। अत्र प्रकृतित्वन्न तदुत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपम्। किन्तु तद्व्यवहारपूर्वकालिकव्यवहारविषयत्वम्। एवञ्चान्यबोधकस्य शब्दस्यान्यत्र कथं वृत्तिरित्याकाङ्क्षायामाह। गौण्या वृत्त्येति। अत एव। गौण्या वृत्त्या वर्त्तमानत्वेन गौणत्वादेव। नात्वमिति। मतच्छब्दस्य गौण्याऽमर्हति वृत्तित्वाद्गौणमुख्यन्यायेनाप्रसक्त इति नात्वमित्यर्थः। यद्यपि भवनकर्ता

ऽमहांस्तथापि स एव गौण्या वृत्त्या महच्छब्दबोध्य इति महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र पुंवद्भावो भवतीत्याशयेनाह । सामानाधिकरण्येति । मध्येवमिति । विकाराभेदेनेत्यर्थः । एवञ्च प्रकृतेः कर्तृत्वम्फलितन्तदाह । अत एवेति । प्रकृतेः कर्तृत्वादेव सक्तीभवन्तीत्यत्रासक्तानाम्बहुत्वाद्बहुवचनन्त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य कर्तृत्वाद्युष्मदर्थस्याकर्तृत्वान्न मध्यमः किन्तु शेषत्वात्प्रथम इत्यर्थः । अन्यत्र च्व्यन्तत्वाभावे । उभयोः कर्तृत्वमिति । एतच्च लक्ष्यानुरोधेन कल्प्यते । च्व्यन्तविषये पूर्वोक्तां व्यवस्थां हरिरप्याह । पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशन्धर्ममुत्तरम् । सम्मूर्छित इवार्थात्माजायमानोऽभिधीयते । पूर्वावस्था कारणावस्था । उत्तरन्धर्मम् । कार्यावस्थाम् । एवञ्चावस्था द्वयावच्छिन्नमेकमेव वस्तु पूर्वावस्थानुगुण्येनोत्तरावस्था प्राप्त्युन्मुखञ्जायत इत्युच्यते । एकस्यैव वस्तुन उभयावस्था प्राप्त्यभिधानेन प्रकृतिविकृत्योरेकार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं स्पष्टमेवाभिहितम् । नन्वेवं च्व्यन्त एवोभयोः कर्तृत्वापत्तिरत आह स एव । सव्यापारतरः कश्चित्क्वचिद्धर्मः प्रतीयते । संसृज्यन्ते च भावाभ्यामेदवत्योऽपि शक्तय इति । सः व्यापारः कर्तृत्वशक्तिरूपः । एतच्चिह्नः प्रकर्षश्च व्यवस्थया प्रकृतिविकृतिसम्बन्धित्वेन प्रतीतिविषयत्वरूपः । यथा सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इतिभाष्यप्रयोगाद्वाक्ये विकृतेः कर्तृत्वं क्वचित् । क्वचित्तु प्रकृतेः । यथैको वृक्षः पञ्च नौका भवतीति प्रयोगात्तादृशस्थले एकवचनमेव । अत्वन्त्वं सम्पद्यते त्वद्भवतीत्यत्रात्वम्पदार्थस्य कर्तृत्वात्प्रथमः । त्वमत्वम्भवसीत्यर्थे तु अत्वद्भवसीत्येव । एवञ्च प्रकृतेर्विकृतेश्चापि यत्रोक्तत्वन्द्वयोरपि । शब्दाति वाचकः मङ्गाप्रकृतिर्विकृतिर्नहीति प्रवादश्च्व्यन्तविषय एव । यत्र च्विप्रत्ययस्तत्र सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन विकाराभेदात्तत्प्रकृतेः कर्तृत्वं नोभयोरुक्तत्वम् । सादृश्यमूलाध्यवसानेनोभयोः कर्तृत्वादेव गौणत्वान्महद्भूतेत्यत्र महच्छब्दस्य नात्वम् । तदेतत्स्पष्टीकृतमत्र शेखरेऽन्यत्र प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वेऽनियम इत्यादिना । अत्र यो विशेषस्तमाह । अनारोपितादिति । अनारोपितवाचकादित्यर्थः । तथा भूते । पूर्वावस्था त्यागाभावविशिष्टं वस्तुनिवर्तमानादिति शेषः । आरोपिततद्भावसम्पत्तावित्ति । आरोपितशुक्लत्वादिरूपभावस्य सम्पत्तौ । विवक्षितायामिति शेषः । अत एव । आरोपिततद्भावसम्पत्तावेव च्विप्रत्ययस्य

साधुत्वादेव। अत एव। उक्तोऽर्थः । भाष्ये प्रत्याख्यातमिति। तादृशभाष्यप्रामाण्यादारोपविषय एव च्विप्रत्ययः । प्रकृतसूत्रभाष्येऽपि ध्वनितमिति। तत्र हि च्विविधावभूततद्भावग्रहणङ्कर्त्तव्यमिह मा भूत् । सम्पद्यन्ते यवाः। सम्पद्यन्ते शालयः। अथ क्रियमाणेऽपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भवति। सम्पद्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्रे शालय इति। प्रकृतिविवक्षाग्रहणञ्च कर्त्तव्यमिति। एतेन सम्पद्यन्तेऽस्मिन्क्षेत्र इत्यत्र प्रकृतिविवक्षा भावान्न च्विप्रत्यय इत्युक्तम्भवति। प्रकृतिविवक्षेत्यस्य प्रकृतेरुपादानकारणत्वेन विवक्षितस्यान्यरूपेण विवक्षेत्यर्थः। प्रकृतिरेव सादृश्यमूलकाभेदेन विकारबोधकशब्देनाभिधीयते यत्र तत्रैव च्विप्रत्ययो भवतीति ध्वनितमित्यर्थः। नन्वतिसर्वशब्दे सर्वशब्दस्य वास्तविकमेवोपसर्जनत्वमिति कथं च्विप्रत्यय इत्यत आह। संज्ञोपसर्जनीभूतेति। तेन वाक्येन वृत्तिघटकस्य सर्वादिरुपसर्जनत्वेनातिसर्व इत्यादौ सर्वादित्वाभावः प्रतिपाद्यते । उपसर्जनत्वञ्च सर्वमतिक्रान्त इतिवाक्यप्रयोगेण प्रदर्श्यते। एवञ्च यो वाक्यघटकस्तस्मिन्ननुपसर्जने उपसर्जनत्वमारोपितमेव। वृत्तिघटकयो पूर्वोत्तरपदयोः परस्परमभिव्याहारेणान्यार्थसम्बद्धस्वार्थाभिधायकत्वं वाक्यघटके तु नेति। वाक्यघटकस्य हि सर्वशब्दस्य तादृशस्थलेऽतिक्रमणक्रियानिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता तदाश्रयप्रतिपादकत्वम्। समासघटकस्य सर्वशब्दस्य तु अतिक्रमणकर्तृरूपातिशब्दार्थसंसृष्टार्थाभिधायकत्वम्पांसूदकवदिति भावः। स्पष्टञ्चेदमीदृतौ च सप्तम्यर्थे इति सूत्रेऽर्थग्रहणप्रयोजननिरूपणावसरे भाष्यकैयटयोः। वृत्तिवाक्ययोरत्यन्तभेदादिति। उपपादितरीत्यातयोः प्रायेण श्रूयमाणसुब्वत्योर्विपर्ययभावापन्नानेकावयवकत्वतद्भिन्नत्वाभ्याम्पदान्तरार्थसृष्टस्वार्थाभिधायकपदाघटितत्वतद्घटितत्वरूपविरुद्धधर्माभ्याम्। भेदादित्यर्थः। तत्र। वाक्यघटके। तत्तत्पदत्वं वृत्तिघटकतत्तत्पदत्वम्। तत्त्वम्। आरोपितत्वम्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। नन्वेवमपि कृष्णीभवतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिस्तत्रोपस्य विवक्षया च्विप्रत्ययस्योपपादयितुमशक्यत्वादत आह। असूतीभूत्वेत्यादि। अधिकरणत्वमपीतीति। तथा च नादेवगृहपदार्थे सम्पद्यकर्तृत्वमस्तीति तच्च्विप्रत्यय इति शेषः। अङ्गविति प्रथमान्तपदार्थेन सामानाधिकरण्योपपत्तये आह। अधिकरणगतेति। दोषा गच्छतीत्यादौ दोषाश-

त्वेन रात्रिनिष्ठाधिकरणत्वमप्रतिपाद्यते तस्य निरूपकतासम्बन्धेन गमधात्वर्थ-क्रियायामन्वयेनरात्रिनिष्ठाधिकरणत्वनिरूपकमेककर्तृकं वर्त्तमानकालिकङ्गमनमितिबोधो भवति प्रकृते तु रात्रिभिन्नमप्यहोरात्रिरूपमेव सम्पन्नमित्यर्थः प्रतीयत इति भावः। आपत्यस्य च तद्धिते नातीतिसूत्रेण काचोर्यत्यस्यान्यथा सिद्धिनिरासायाह। नेअन्तादिति। अनेन। यदीति शब्दोपादानेनानुवादोऽयम्। कृभ्वस्तियोग इतिसूत्रसिद्धच्विप्रत्ययानुवादोऽयम्। तेन। तत्सिद्धच्विप्रत्ययानुवादकरणेन। उन्मनीस्यादित्यादिसिद्धमिति। अयमेव योगो यदि च्विप्रत्ययस्यापि विधायकः स्यात्तदास्य सूत्रस्य प्रातिपदिकानुवादेन प्रत्ययविधायकतया ग्रहणवते निषेधापत्तिरित्याह। अन्यथेति। कृभ्वस्तीति सूत्रसिद्धप्रत्ययानुवादत्वे तु तेन सूत्रेण सिद्धप्रत्ययानुवादेन लोपमात्रमनेन बोध्यते एवञ्च तदन्तविधिर्भवत्येव। अनुवादफलन्तु यत्र प्रत्ययस्तत्रैव लोप इति। विभाषा सातिकार्त्स्न्ये। कृभ्वस्तियोग इत्यनुवर्त्तते। कार्त्स्न्यमित्येतद्व्याचष्टे। कृत्स्नमिति। यावद्रूपं कार्त्स्न्यमत्र न विवक्षितमिति भावः। विधेयतया विवक्षितस्य सम्बन्धो यत्रोद्देश्यस्यावयवविशेषावच्छिन्नस्य प्रतीयते तत्राभिविधिः। सर्वावयवोपेतं तु कार्त्स्न्यमिति भेदः। न तु च्विरिति। सम्पूर्वकपदधातुयोगे च्विप्रत्ययविधायकसूत्राभावेन न च्विरित्यर्थः। तदधीनवचने। निवृत्तमिति। अर्थान्तरोपादानमिह हेतुः। तदधीनन्तदायत्तन्तत्स्वामिकमित्यर्थः। तच्छब्दोऽत्र स्वामिपरः। एवञ्च यत्र शितथ्यस्य स्वामिविशेषसम्बन्धोऽभिधित्सितस्तत्र स्वामिवाचकात्सातिर्भवति। राजाधीनङ्करोति राजसात्करोति राष्ट्रमित्यादावोशितव्यराष्ट्रस्य स्वामिराजसम्बन्धः प्रतिपाद्यते स च न दानविधिना क्रियत इति भवत्ययम्प्रत्ययः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। देये त्रा च। तदधीनवचन इत्यनुवर्त्तते। देयमित्यत्राहार्थे कृत्यः। एवञ्च तदधीनस्य देयस्य यत्र वचनन्तत्र त्राप्रत्ययः स्याच्चकारात्सातिः। तदधीनेतिलुप्तकर्मषष्ठ्यन्तम्। विप्रत्रा करोति ग्राममित्यत्र स्वामिविप्रोद्देश्यक दानकर्मणो ग्रामस्य देयस्य विप्रसम्बन्धः प्रतीयत इतिभवति त्राप्रत्ययः। एवञ्च दानविधिना दानविवक्षायामयं योगः प्रवर्त्तते यथा कथञ्चिद्दानविवक्षायान्तु पूर्वस्येति विशेषः। स्वरादेराकृतिगणत्वात्स्यास्याव्ययत्वम्। देवमनुष्यपुरु। इति च निवृत्तमिति। पूर्वसूत्रे चकारेण

सातेः सम्बन्धाद्यानुकृष्टत्वोत्तरत्रे ति परिभाषया तस्यासम्बन्धः। एवञ्च तदेकवाक्यतापन्नक्रुभ्वस्तियोग इत्यपि निवर्त्तते। चाग्रहणन्त्वनुवर्त्तते। स्वरितत्वात्। एवञ्च क्रियावाचकधातुसामान्ययोगेऽयम्प्रत्ययो भवति। देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः द्वितीया सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः स्यादिति फलितम्। जायते त्वयद्वितीयान्तात्सप्तम्यन्तात्। त्रान्तार्थस्य निरूपकतया क्रियायामन्वयः। देवत्रा गच्छति नमस्कारः। तण्डुलत्रा पचति। ग्रामत्रा वसतीत्यादौ गमनाद्यन्वयात्। अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच्। पटपटाकरोपि। दमदमाकरोति। खरटखरटाभवति। खरटखरटास्यादित्युदाहरणपराकरप्रामाण्यात्। डाचः प्रत्ययादुदात्तत्वं नैवोदात्तत्वं सिद्धे चित्वं व्यर्थमत आह। डाचश्चित्वमिति। कपौत्वत इतिसूत्रभाष्ये ति। तत्र हि किमर्थं कपेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न कपात्वत इत्येवोच्येत। यस्य कपेर्विकारे एतद्रूपन्तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। हलस्य कर्षे इति। यस्य कपेर्विकरण इत्यनेन विकरणान्तस्येदमनुकरणन्निर्दिष्टमित्युक्तम्। सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः। कृषावित्यनुवर्त्तनादनेनापि कृषावभिधेयायाम्प्रत्ययः। अत्र सङ्ख्याशब्दः संख्यावाचकशब्दपरः। गुणशब्दःस्वस्वरूपपरः। अर्थगतस्त्रीत्वस्य शब्दे आरोपः। एवञ्च संख्यायागुणान्तत्वन्न सम्भवतीत्यतोऽन्तशब्दः परसमीपवाची। एवञ्च संख्यावाचकशब्दपूर्वपदकगुणशब्दोत्तरपदकात्प्रातिपदिकादिति फलितम्। समयाच्च यापनायाम्। कर्तुं योग्यस्यार्थस्य कालप्राप्तिः समयः। तस्यातिक्रमणं यापना। समयशब्दाद्यापनायाङ्गम्यमानायां डाच्प्रत्ययः स्यात्। तथा च समया करोतीत्यनेन यस्य पाकादेर्यः कालस्तमतिक्रम्य यस्तिष्ठति स एव उच्यते। सपत्रनिष्पत्रात्। अतिव्यथने गम्यमाने सपत्रनिष्पत्रादयम्प्रत्ययः। अतिव्यथनमतिपीडनम्। सत्यादशपथे। सत्यशब्दादशपथेऽर्थे डाच्। अनृतप्रतिपक्षवचनसत्यशब्दादयम्प्रत्ययो भवति। तथैव विप्रणोति। सत्सु साधुसत्यमिति॥

इति प्रतिकृत्याद्यर्थकाः।

इति तद्धितविवरणम्।

श्रीगणेशायनमः ।

सवस्य द्वे । इदं सूत्रमधिकारसूत्रन्न तु विधिसूत्रम् । विधेयविशेषानिर्द्देशात् । अधिकारत्वेऽपि न शब्दस्याधिकारः । नित्यवीप्सयोरित्युत्तरसूत्रेषु प्रवृत्तेषु द्विशब्दस्य कार्यस्यादर्शनात् । किन्त्वर्थाधिकारः । एवञ्च संख्येयस्योपस्थितिर्भवति । अत एव तस्य परमाम्रेडितमिति सङ्गच्छते । अधिक्रियमाणः सर्वशब्दः सर्वावयवकसमुदायपरः । स च वाक्यधातुरूपोऽपि सम्भवतीति तद्वारणायेत्यर्थम्पदस्येत्यस्यापकर्ष आवश्यक इति सर्वस्येति किमर्थमित्यभिप्रायेण शङ्कते । न चेति । समाधत्ते । द्वितीयेति । पदस्येत्यस्यैकस्य सत्त्वेऽपि सर्वस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वङ्कल्प्यतेति भावः । अन्यथा । सर्वस्येत्यस्याभावे । तेन । सर्वस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वे न यद्वातेन । सर्वस्य पदस्य स्थानीत्यर्थस्वीकारेण । ननु पुनःपुनः शब्दस्य कालवाचकतया ततः ष्ठञि कथम्पुनः कृत्यत्तिप्रतीतिरत आह । तत्र हीति । भवितरि वर्त्तमानादिति । वृत्तिविषये लक्षणया तत्र वर्त्तमानादित्यर्थः । ठञ् तु कालवाचकादेव । अन्तरङ्गत्वात्सुपीति । प्रातिपदिकार्थमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । लुक्त्वाचेति । चेनान्तरङ्गत्वादित्याकृष्यते । अव्ययात्सुपो लुकीति । अनेन समासग्रहणकृतनियमस्य प्रवृत्तियोग्यता सूचिता। स्वोक्तनियमस्यापि प्रवृत्तिन्दर्शयति । स्वातन्त्र्येणापीति । ननु कार्यकालपक्षे स्थानिन एव कथम्प्रातिपदिकत्वमप्रत्यय इतिनिषेधस्य सत्त्वादत आह । निषेधाप्रवृत्त्येति । न ङिसम्बुद्ध्योरिति सूत्रेण तथा ज्ञापनादिति भावः । सर्वस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वेऽपि पूर्वोक्तरूपस्य कथं सिद्धिः । पुनरित्यस्य सुबन्तस्य स्थानितया तस्य स्थाने य आदेशस्तस्मिन्सुबन्तत्वसत्त्वेऽपि प्रातिपदिकत्वस्य दुर्लभत्वात् । पुनःशब्दप्रकृतिकत्वविशिष्टसुबन्तत्वस्याशास्त्रीयतया तस्यातिदेशासम्भवाच्चेत्याशयेन शङ्कते । न चैवमिति । समाधत्ते पुनरिति । आदेशोत्तरम्पुनःपुनरितिसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाम्पुनः सुबुत्पत्त्या प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वं सुलभमिति भावः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां यस्मादित्यस्यसत्त्वेन प्रकृतेरुपादानात्प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वस्यापि शास्त्रीयतयाऽतिदेशेनैतल्लाभाच्च तद्विनिर्धा सुवित्यस्य विशिष्यानिर्द्देशात्प्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तादित्यर्थस्य शब्दमर्यादया न लाभ इत्याशयेनाह । यद्वेति । ननु पुनर्पुनरिति

समुदायस्यादेशत्वे वत्ससादाविव प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्मोहेन पुनर्पुनरित्यस्य सुबन्तत्वालाभ इति पदत्वन्न स्यादितिपदान्तकार्यालाभ इत्याशङ्कावारणायाह। तत्र द्विरावृत्तेति। अनस्तमितेति। अनस्तमितोऽवयवभेदो यत्र तस्येत्यर्थः। पचे पचे इत्यादाविति। आदिना पुनःपुनरित्यस्योपग्रहः। पूर्वेकृणात्तीति। आदिना विसर्गसङ्ग्रहः। एतेन। अनस्तमितावयवभेदसमुदायस्यादेशत्वकल्पनेन। अत एव। तादृशस्यादेशत्वादेव। अखण्डपदं। अस्तमितावयवभेदसमुदाये। एतादृशादेशस्य स्वीकारेऽवयवविषयकापेक्षा बुद्धिसम्भवेन तया द्वित्वस्य जननाद्वित्वस्यैकत्वबाधकतयाऽऽमएकान्तरमितिसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह। समुदायस्यापीति। द्विःप्रयोगपक्षेऽप्युक्तदोषम्परिहरति। कस्कादिष्विति। न च द्विःप्रयोगपक्षे वृत्तमिति मान्तस्य द्विरुच्चारणेऽपि स्थान्यादेशभावाभावात्सु प उभयत्र श्रवणप्रसङ्ग इति वाच्यम्। पूर्वोच्चारणसहितद्विरुच्चारणस्य विधेयत्वात्। तत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकेन समुदायोच्चारणे तात्पर्येण समुदायस्य प्रातिपदिकत्वात्तदवयवसुपो लुक् सिद्धः। अन्ये इति। द्वे इत्यस्यानन्तरमुच्चारणे इत्यस्य शब्दस्याध्याहारेण सर्वस्य पदस्येत्यनयोः कर्मषष्ठीत्ववादिनः। न च द्विःप्रयोगपक्षेऽप्याम् पचसि पचसि देवदत्ता३ इत्यत्रैकपदान्तरितत्वस्य कथं सिद्धिरिति वाच्यम्। तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव प्रकृतिराद्या समुदायपदत्वमेतेनेति भाष्योक्तरीत्या समाधानात्। समुदाये वाक्यसमाप्तिस्वीकारात्। द्विःप्रयोगादेव नृभिर्नृभिरिति समुदायस्याखण्डपदत्वाभावाण्णत्वन्न भवति। स्थानेद्विर्वचनत्वपक्षे तु अनस्तमितादेशत्वकल्पनयैव सा वारणीयेति गौरवम्। तथा च द्विःप्रयोगपक्ष एव लघुत्वादुचितः। ननु पदस्येत्यस्यापकर्षे प्रपचतीत्यस्य द्विर्वचनं न स्यादत आह। प्रपचतीति। सर्वस्य ग्रहणस्य कर्तव्यमिति हि प्रकृतसूत्रे वार्त्तिकम्। नित्यवीप्सयोः। व्याख्यानादिति। प्रकृतसूत्रे इह कस्मान्न भवति हिमवान्वाडवः। नैष दोषः। अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्वविचालिषु वर्तते। तद्यथा। नित्या पृथिवी। नित्यमाकाशमिति। नित्या पृथ्वीति तु पृथ्वीविकाराणां घटपटादीनामनित्यत्वेऽपि पृथ्वीतिव्यवहारस्य नित्यत्वात्पृथिव्या नित्यत्वं न। आभीक्ष्ण्ये वर्तते। नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति। तस्य आभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्य ग्रहणमिति भाष्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। ननु नित्यशब्दस्या-

भोष्यगार्यकत्वे कैयटविरोध इत्याशङ्कते। नन्विति। मानाभावादिति। तादृ-
शभेदे मानाभावादित्यर्थः। शब्दशक्तिस्वभावादिति। तथा च येषामाधान्ये न
क्रियाप्रतिपादकता तेषान्निर्वचनम्भवतीति सिद्धम्। तत्र शङ्कानिवारणायाह।
द्विरुगादीनामिति। वीप्सापदार्थश्च द्रव्याणां गुणक्रियाद्रव्यैः सम्बन्धेच्छा व्या-
प्तुमिच्छा वीप्सेति व्युत्पत्तेः। ग्रामो ग्रामो रमणीयः। वृक्षं वृक्षं सिञ्चति।
वृक्षो वृक्षः पर्णवान्। जलस्थलबोलमित्युदाहरणानि। सा च वीप्सोद्देश्यनिष्ठा
विधेयव्याप्यता यथा यथर्ष्वपु द्रष्टव्या। अत्र दम्भोध्यम्। यत्र द्रव्यस्य व्यापक-
त्वविवक्षा तत्रोक्तोदाहरणे भवति। क्रियावाचकशब्दाध्याहारेण तत्कर्तृकभ-
वनक्रियायामेव व्यापकत्वम्पर्यवस्यति। अभावस्य च व्यापकता यत्र तत्र गज-
नेन मौक्तिकमित्यादौ मौक्तिकसत्ताभावे गजव्यापकत्वम्बाधितमिति गजव्या-
पकाधिकरणतावत्कमौक्तिकसत्ताभाव इति बोधो बौद्धप्रतियोगिप्रसिद्ध्योपपा-
दनीयः। स चाभावोऽधिकरणतायां गजव्यापकत्वरूपविशेषणाभावकृतः। व-
क्त्रौ वक्त्रौ न शैत्यमित्यादौ तु विशेष्याभावकृत एव। यत्र तु ब्राह्मणो ब्राह्मणो
विद्वानित्यादि प्रयुज्यते तत्र ब्राह्मणत्वव्यापकत्वम्बाधितमत एतेषु ब्राह्मणादिप-
दानाम्बुद्धिस्थ ब्राह्मणादिषु लक्षणा। यत्र यत्पदार्थवीप्सया यत्र यत्र धूमस्त-
त्राग्निरिति प्रयुज्यते तत्र तत्पदे वीप्सां विनाऽपि तत्पदेन तेषाम्पर्वतादीनाम्प-
रामर्शात्तत्तद्धर्मिव्यापकतायाः पर्यवसानम्। कारकत्वे द्विजानीपाद्यां यामन्येत
सा भवेदित्यकथितत्वेति सूत्रभाष्यात्। क्वचित्तु स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थन्तत्पदेऽपि व्या-
पकत्वविवक्षया द्विर्वचनं क्रियत एव यां यामियः प्रेक्षतकातराक्षी सा सा
क्रिया नम्रमुखी बभूवेत्यादौ यथा। परिवर्जन इतिसूत्रं व्याचष्टे। वर्जनद्यो-
तकस्येत्यर्थः। तस्यासम्भव इति। वर्जनद्योतकत्वस्यासम्भव इत्यर्थः। अत एव।
समासवाच्यस्यार्थस्य प्रकाशने द्योतकापेक्षाभावादेव। यत्तु परिवर्जन इति सू-
त्रस्य वर्जनमात्रार्थकस्य परेर्द्वे भवत इत्यर्थं व्याख्याय समासे ह्यर्थत्वान्न परेर्द्वि-
वचनमर्थाधिकस्य समासे क्लृप्तत्वादिति तन्न। तादृशार्थस्य सूत्राक्षरमर्याद-
याऽलाभात्। वाक्यादेरामन्त्रितस्य। असूयादिविषये वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे
भवतः। असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्च कार्यत्वात्तयोस्तु ग्रहणे उपादानं व्यर्थ-
मित्याशङ्कावारणायाह। विनापीति। तदुक्तम्भाष्ये। सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति

गुरवो न विशेषितैः । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणा इति । एकस्य बहुव्रीहिवत् । एक इत्यत्राऽपि बहुव्रीहिवद्भावः स्यादतः प्रकरणप्राप्तस्य द्वे इत्यस्य प्रकृतसूत्रेऽपि सम्बन्धस्तेन द्विरुक्त इत्यर्थलाभेऽपि कस्मिन्नर्थे द्विर्वचनमित्याकाङ्क्षायामाह । वीप्साविषय इति । नित्यवीप्सयोरित्यस्य सम्बन्धात् । तत्राभीक्ष्ण्यस्यासम्भवाद्वीप्सायामित्यस्य परिशेषाल्लाभ इति भावः । एवञ्च द्विर्वचनं नित्यवीप्सयोरित्यनेनैव । अनेन सूत्रेण तु बहुव्रीहिवद्भावमात्रस्य विधानमिति तत्त्वम् । परोक्तं खण्डयति । अनेनैवेति । एतदपवादत्वानापत्त्येति । एतस्यैव सूत्रस्य द्विर्वचनविधायकत्वे पूर्वसूत्रप्राप्तिविषय एवास्मिन् द्विर्वचनं भवेत् तथा चावीप्सायां द्विर्वचनं शस्प्रत्ययविषये त्वनेनाद्विर्वचनमिति विषयभेदादेतदपवादः शस् न स्यात् । नित्यवीप्सयोरितिसूत्रसिद्धद्विर्वचनविषय एव बहुव्रीहिवद्भावेऽपि विशेषमाह । अत्रेदमिति । वस्तुतस्तु एकाच्च प्राचामितिनिर्देशेन यत्र द्विर्वचनं तत्रैव बहुव्रीहिवद्भाव इति हेत्वनुवृत्तिसूत्रार्थैव । ननु बहुव्रीहिवद्भावफलनिरूपणावसरे सुब्लोप एवोक्तस्तथा च समुदायस्य कथम्प्रातिपदिकत्वमत आह । अत्रेति । ननु बहुव्रीहिसमासे यथा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो भवति तथात्रापि स्यादित्येकैकमित्याकाङ्क्षायामाह । गोस्त्रियोरितीति । उपसर्जनार्थनिमित्तत्वादिति । बहुव्रीहिवदित्यनेन समस्यन्ताहतिना निष्पन्नेन कार्यस्यैवातिदेशादिति भावः । उक्तार्थानामिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते । न चात्रेति । कटोऽपि कर्मभीष्मादयोऽपीति पक्षे यथा कटत्वविशिष्टनिष्ठकर्मत्वस्य कटपदोत्तरद्वितीययोक्तत्वेऽपि भीष्मत्वविशिष्टनिष्ठकर्मत्वस्यानुक्तत्वाद्भीष्मपदाद्द्वितीया भवति तथात्राऽपि व्याप्तिविशिष्टनिष्ठविभक्त्यर्थस्यानुक्ते र्भवति मा विभक्तिरित्याशयेनाह । व्याप्तीति । न चैकैकस्येत्यत्रोत्तरपदेऽपि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इत्यनेन पुंवद्भावः स्यादिति वाच्यम् भस्याढे तद्धित इति लिङ्गेन पूर्वस्यैवेट्सिम्युक्तत्वात् । आबाधे च । नन्वनेन यत्र द्विर्वचनं तत्राऽपि बहुव्रीहिवद्भावातिदेशेन न करोति । सुप्तजागर्त्तीत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वापत्तिः । तथा कतरत् कतरत् पू पूरित्यत्र कतरत्पूरितिसमासान्तस्य चापत्तिरिति चेन्न । नञ्सुभ्यामित्यत्र वर्णसमास इत्यतः सिंहावलोकनन्यायेन समासग्रहणं सम्बध्यते तेन बहुव्रीहिर्विशेषणात् स्वरो न भवति ।

समासान्तविषयेऽपि न दोषः । समासाच्च तद्विषयादित्यतः समासग्रहणं बहुव्रीहौ संख्येय इतिसूत्राद्बहुव्रीहिग्रहणञ्च ऋक्पूरिति सूत्रे सम्बध्य तयोश्च विशेषणविशेष्यभावेन ऋगाद्यन्तबहुव्रीहिस्तु समासादकारप्रत्ययो भवतीति वादर्शादिना व्याख्यानात् । न चननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नलोपः स्यादिति वाच्यम् । नलोपो नञ इतिसूत्रे वनं समास इत्यतः समासग्रहणस्य सम्बन्धानुवृत्त्या सम्बन्धाभावेनादोषात् । यदि च द्विर्वचननिष्पन्नसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावेऽपि समासचरमावयवत्वावच्छिन्नरूढत्वोत्तरपदस्य मुख्यसमासचरमावयवत्वावच्छिन्नबोधकत्वमेवेति नोत्तरपदनिमित्तककार्यप्रवृत्तिरित्युच्यते तदा न दोष इति केचित्तन्न गतगतेत्यत्र पुंवत्त्वापत्तेः । कर्मधारयवदुत्तरेषु । भाष्यप्रामाण्यादिति । कर्मधारयत्वे कानि प्रयोजनानि । कर्मधारयत्वे प्रयोजनानि सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । पटुपटुः । पटुपट्वी । पटुपट्वीरिति हि भाष्ये उक्तम् । अत एव । अनुदात्तञ्चेत्यस्यानुपस्थितेरेव । प्रियादिष्विति । प्रियप्रिया । मनोज्ञमनोज्ञा । चपलचपलेत्यादौ । अत्र प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्वचनम् । एवञ्च आबाधायां प्रियादीनां यत्र द्विर्वचनन्तत्र पुंवद्भावस्याप्रवृत्तिरेव । भाष्यप्रामाण्यादिति । नन । सुसु । इत्यत्र स्वरातिप्रसङ्गशङ्कासमाधानयोः कारणपरभाष्यप्रामाण्यात् । अत एव । बहुव्रीहिप्रयुक्तस्वरस्य तत्रानिष्टत्वादेव । प्रकारे गुणवचनस्य । प्रकारे वर्त्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः । व्याख्यानादिति । प्रकृतसूत्रभाष्ये अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीक इत्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य गुणवचनग्रहणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन समाधाय सादृश्यमूलाभेदेन वर्त्तमानानां सर्वेषामेव गुणवचनत्वमिति शङ्कायांगुणवचनग्रहणसामर्थ्यादिदं विज्ञास्यामः प्राक् प्रकारादौ गुणवचन इत्युक्तत्वात्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः । स्वमतमाह । प्रकार इति । वार्त्तिकेषु । आनुपूर्व्य इत्यादिषु । न चैतद्वार्त्तिकोदाहरणेषु मूले मूल इत्यादिषु वीप्सायामेव द्विर्वचनं सिद्धे वार्त्तिकवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । एकमेव हि मूलं भवति अन्ये पान्तःपरितनभागापेक्षया गौणो मूलव्यपदेश इति तुल्यरूपाणां यत्र व्याप्यत्वविवक्षा तत्रैव तेन द्विर्वचनविधानात् । अग्रे अग्रे सूक्ष्मा इत्यादावेवमेव बोध्यम् । यत्र तु तुल्यरूपाणामेव विवक्षा तत्र तेनैव द्विर्वचनम् । यथा मूले मूले स्थूलं विटपिनां स्वैरिणीनामिवाम इत्यत्र । सम्भ्रमेणेति

वचनषट्कं संभ्रमपदार्थमाह । संभ्रम इत्यादि । अत्र भाष्ये चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्वेति प्रतिपादितम् । भाष्यप्रतिपादनस्यापलत्वच संभ्रमस्थले भवतीत्याशयेन संभ्रमेणेत्याद्युक्तम् । अत एव । लोके वेति नियमस्वीकारादेव । अत एव । उक्तनियमादेव । तद्योतने । क्रियासमभिहारद्योतने । विशेषमाह । भृशार्थ इति । न शास्त्रीयन्द्वित्वमिति । यदि तु चापलविवक्षा तदा शास्त्रीयमपि सम्भवत्येवेति बोध्यम् । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्य इति पृथग्वाक्यम् । अत्र कर्मशब्दः क्रियापरः । तेन यदुक्तस्य तदाह । क्रियाविनिमय इति । क्रियाविनिमयश्च परस्परकरणरूपः । यद्यप्यत्र सर्वनाम्न इति सामान्यत एवोक्तम् । तथापि प्रकृतवार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्येऽन्यतरशब्दयोरुदाहरणत्वेन प्रदर्शनात्परस्परापरेति प्रयोगदर्शनाच्चान्यपरेतरशब्दविषय एवेदङ्क्रियाविनिमयविवक्षायां नित्यन्द्विर्वचनविधायकम् । एतदभिप्रायेण वक्ष्यति । अन्यपर इत्यादि । समासवद्भावस्येवेति । समासवच्च बहुलमिति वाक्यान्तरेण तस्यैव बहुलप्रवृत्तिबोधनात् । तत्रापि वेतिवक्तव्ये बहुलशब्दोपादानेन यल्लभ्यते तदाह । अत एवेति । अत एव । बहुलग्रहणादेव । परशब्दस्य द्विर्वचने तत्र समासवद्भावाभावे च प्रमाणमाह । परस्परशब्द इति । कर्मव्यतिहारः स्फुट एवेति । अन्योन्यादिपदानां समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नमर्थः । एवं चान्योन्यं विप्रान् मन्त्रीत्यादौ समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकं विप्रत्वन्तदवच्छिन्नमन्योन्यशब्दार्थः । द्वितीयार्थः कर्मत्वन्तस्मिन् प्रकृत्यर्थस्याधेयतयाऽन्वयः । तस्य निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थफलेऽन्वयः । फलञ्च प्रकृते स्वविशेष्यकायत्नेष्टत्वप्रकारकबोधात्मकम् । फलस्य चापरधात्वर्थव्यापारे अनुकूलत्वस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनान्वयस्तदन्वितस्य व्यापारस्य च विप्रान्विताख्यातार्थकर्तृविशेष्यतया भानमिति विप्रवृत्तिकर्मत्वनिरूपकापकृष्टत्वप्रकारकबोधानुकूलस्तादृशबोधावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरणो विप्रकर्तृको व्यापार इति शाब्दबोधः । फलनिष्ठाऽवच्छेदकता च फलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । स च प्रकृते तत्तद्व्यापारानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसमवाय इति सर्वसामञ्जस्यम् । यत्र तु समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्य द्वित्वन्देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यमाघ्न-

तुरित्यादौ तत्रान्योन्यपदाद्देवदत्तत्वावच्छिन्नस्य यज्ञदत्तत्वावच्छिन्नस्योपस्थितिः । फलम्प्राणवियोगः । फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च तत्तद्व्यापारानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाश्रयत्वमिति देवदत्तवृत्तिकर्मतानिरूपकप्राणवियोगनिष्ठफलतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकभेदसमानाधिकरणस्तादृशप्राणवियोगानुकूलो यज्ञदत्तवृत्तिकर्मतानिरूपकप्राणवियोगानुकूलस्तादृशप्राणवियोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसमानाधिकरणो व्यापारो द्वित्ववद्देवदत्तयज्ञदत्तकर्तृको भूतानद्यतनकालिक इतिशाब्दबोधः । एवमेवान्योन्यादिशब्दप्रकृतिकविभक्त्यन्तरस्थलेऽप्यूह्यम् । यत्र तु क्षत्रिया अन्योन्यस्य धनमलुण्ठन्निति प्रयोगस्तत्रान्योन्यशब्दप्रकृतिकषष्ठ्यर्थस्वत्वेऽन्योन्यपदार्थस्य समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्षत्रियत्वावच्छिन्नस्य क्षत्रियत्वव्यापकवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेनान्वयः । यत्र तु समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्य नानात्वन्तत्र समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकावृत्तिपदार्थाभावावच्छिन्नव्यापकवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदविशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टाधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य स्वत्वेऽन्वयः । स्वव्यापकवृत्तित्वञ्च स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसमानाधिकरणत्वमेव तादृशस्वत्वस्य च नाशार्थं दृतिरीत्यामपि । इतरेतरपरस्परशब्दस्य यत्र प्रयोगस्तत्राप्येतयोरन्योन्यशब्दसमानार्थत्वादेवमेव शाब्दबोध इति दिक् । नन्वितरशब्दे चेत्समासवद्भावस्तदा कथं स्वभावादिकार्यमत आह । इतरेतरेषामित्यादाविति । उक्तरीत्येति । द्वयोरपि सुपोर्लुकि परमेतरशब्दस्य सर्वादिपठितत्वेन तदन्तस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामकार्यमिति । अन्तोदात्तार्थौ । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वप्रवृत्त्यर्थौ : अन्यपरयोस्तु समासवद्भावाभावादाम्रेडितानुदात्तत्वम्भवत्येव । न चेतरशब्दस्य समासवद्भावविधानाद्द्वयोरपि सुपोर्लुकि विशिष्टादुत्पन्नस्य सुपः समुदायप्रकृतिकतयोत्तरपदस्थत्वाभावेन कथमितरेतरमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । इतरेतराभोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतराभोजयत इत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यम् । उत्तरपदस्थाया इत्यस्योत्तरपदोत्तरं श्रूयमाणाया इत्यर्थमादोषात् । मूले अन्योन्यमित्यत्राऽडुतरादिभ्य इदङ्प्राप्त इत्युक्तम् तच्चेदम्बोध्यम् । उतरादिभ्यः पञ्चभ्यः परयोरित्यर्थे तस्य प्राप्तिः यदि तु डतरादिभ्यो विहि-

विशिष्टयोरित्यर्थं प्राप्नोयते तदा तु तस्यामाप्तिरेवेति । वार्त्तिकेषु कर्मधारयवदित्यस्य सम्बन्धेन सिद्धे समासवद्भावविधानं व्यर्थमिति तु न शङ्क्यम् । चापले द्वे वाच्ये इतिवार्त्तिकेनान्यामन्याम्परस्परामित्यादौ प्रियम्प्रतिसखीनामाशुप्रतिपादनविवक्षायां द्वित्वे कर्मधारयवद्भावे पुंवद्भावापत्तेः । दलद्वय इत्यस्य समासवद्भाव एव प्रवृत्तिरिति भ्रमनिवारणायाह । तदभावे चेति । सर्वनाम्न इतीति । समासवद्भावविधानेन वृत्तित्वसत्त्वादिति शेषः । ननु पूर्ववाक्यपरयोर्न समासवदित्युक्तमिति समासे सोरलुगित्यनुपपन्नमत आह । कृतद्वित्वस्येति। एतादृशान्येवोदाहरणानि मूले प्रदर्शितानि । इदमिति । मूलोक्तबहुलग्रहणप्रयोजनमित्यर्थः । भाष्यकारसम्मतपक्षाभिप्रायेणाह । उत्तरादिसूत्र इति । ननु स्वादेशविधानसामर्थ्यादेव लुङ् भविष्यतीत्यत आह । स्वादेशेति । ननु यद्यन्योन्यशब्दे पूर्वपदे सुभावस्तदाऽन्यान्यप्रादुर्भावादिति प्रयोगानुपपत्तिरत आह । अन्यान्येति । स्पष्ट एवेति । अन्यस्यान्यस्य प्रादुर्भावादिति तस्यार्थात् । अकृच्छ्रे प्रियसुखयोः । तदर्थकयोरिति । अकृच्छ्रार्थकयोरित्यर्थः । अनयोरकृच्छ्रार्थकत्वं लक्षणया । यस्य दाने कृच्छ्रसम्भावना तत्रैव तदभावप्रतिपादनमेवद्वयमस्य फलम् । यथा स्वे यथायथमिति रूपं साधु भवति । मूलेऽव्ययीभावः। यथा शब्दो वीप्सायाम् । स्वशब्दस्तु प्रकृते आत्मात्मीयान्यतरवाची । एवञ्च देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रेषु यथायथमत य आत्मीय स्वमिति यत्र प्रयोगस्तत्रात्मीयवाची स्वशब्दो ग्राह्यः । यो य आत्मीयस्तत्रेत्यर्थः स्वस्मिन् स्वस्मिन्निति यथा स्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः । नाव्ययीभावादित्यम् । यथायथं ज्ञाता इत्यत्र यथा शब्द आत्मवाची । स्वस्य स्वस्य आत्मनो ज्ञाता यथा स्वं ज्ञातेत्यर्थः । अत्र यथा शब्दस्य वीप्साबोधकतयाऽनेनैव वीप्साप्रतिपादनान्नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनाप्राप्तेः प्रकृतसूत्रेण तन्निपात्यते । वृक्षं वृक्षं सिञ्चतीत्यत्र वीप्सायां विवक्षायां वृक्षशब्दस्य द्विर्वचनेन वीप्साप्रतीतिस्तथा प्रकृते न सम्भवति। वृक्षत्वविशिष्टो यथा वृक्षशब्दार्थस्तथात्र वीप्सा यथा शब्दस्यार्थः वीप्सायाश्च वीप्सा न प्रतीयते तदेतदुक्तं वीप्सायां यथा शब्दस्याप्तेरिति । क्लीबत्वञ्चेतीति । अत्र क्लीबत्वं समुदायस्य निपात्यते न तु यथाशब्दस्यैव तेन समुदायस्य क्लीबत्वञ्च तु पूर्वस्य । अव्ययत्वाभाव इति । यथायथशब्दस्येति शेषः । यथायथ-

शब्दार्थस्य ज्ञातेत्यत्र या ज्ञानक्रिया तन्निरूपितकर्मत्वात्कर्तृकर्मणोरिति ष-ष्ठीप्राप्तिशङ्कावारणायाह। ज्ञातेत्यस्येति। अव्ययत्वाभावफलमाह। त्वचीति। यथा स्वरूपमिति। एतेनैतादृशार्थविवक्षायामात्मवाचकस्वशब्देन यथा स्वश-ब्दे समास इति बोधितम्। वृत्तिकारोक्तमनुवदति। ज्ञाता इति। द्वन्द्वं रहस्य-मर्यादावचन। एतेष्वर्थेषु विषयभूतेषु द्वन्द्वमिति निपात्यते। एतेषामर्थानां विषयता च स्वघटितवाक्यजन्यशाब्दबोधविषयतया। तत्र रहस्यार्थस्य वाच-त्वेन विषयत्वं स्पष्टमेव। अन्येषान्तु वाक्यप्रयोज्यज्ञानविषयत्वं ज्ञेयम्। ननु नपुंसकत्वस्य निपातनमस्तु अत्वन्तु त्यदादित्वेन भविष्यतीत्यत आह। संज्ञात्वादिति। अत्वस्य प्रत्यासत्त्या त्यदादिप्रकृतिकविभक्तिनिमित्तकतया प्र-कृतस्य समुदायस्य सर्वादिपठितद्विशब्दान्तत्वेन सर्वनामत्वे सति तद्घटकत्यदादित्वं वाच्यन्तच न सम्भवति संज्ञात्वादिति भावः। द्विशब्दस्य नित्यन्द्विवच-नान्तत्वेऽपि निपातितस्यास्य तथात्वाभावमाह। चैनेति। वृत्तौ स्पष्टमिति। रहस्यस्य द्वन्द्वशब्दवाच्यत्वन्तत्र स्पष्टमित्यर्थः। अभिव्यक्तिरप्येवमिति। द्वन्द्वेति-समुदायस्य वाच्येत्यर्थः। शरत्प्रभृतित्वात्। चतुश्शब्दस्य शरदादिषु पाठात्। अत्र चतुश्शब्दश्चतुर्णाम्पूरणे वर्त्तते। तेनाचतुर्थादिति सिद्धम्। अभिविध्यर्थ-काङ्समभिव्याहारेण यल्लभ्यन्तदाह। चतुर्थान्तमिति। ननु मिथुनीयन्तीत्यनेन मिथुनकर्मकेच्छाया एव प्रतीतिर्न तु मिथुनत्वप्राप्तेरिति मिथुनङ्गच्छतीति विवरणमयुक्तमत आह। फलितार्थेति। ननु प्रपौत्रपर्यन्तं सङ्गमतेऽपि चतुर्थ-पर्यन्तङ्गमनस्य वृत्तमत आह। स्वसाहित्येनेति। द्वन्द्वन्ते पात्राणि प्रयुनक्ती-त्यस्य न्यञ्चि न्युब्जीकृतानि पात्राणि द्वन्द्वम्प्रयुनक्तीत्यर्थः। अभिव्यक्तिपदार्थं व्याचष्टे। अत्यन्तसहचरितत्वेनेति। तेनेति। अत्यन्तसहचरितत्वोपादानेनेत्य-र्थः। युधिष्ठिरार्जुनयोर्लोकविज्ञातत्वेऽप्यत्यन्तसहचरितत्वाभाव इति भावः। सूत्रोक्तातिरिक्तविषयेऽपि द्वन्द्वमितीष्यते तत्सिध्यर्थं योगविभागादित्युक्तम्मूले। योगविभागस्य चेष्टसिध्यर्थत्वादतिप्रसङ्गो नाशङ्कनीयः किन्तु यत्र यत्र घटते ता-न्युदाहरणानि स्पष्टप्रतिपत्तये प्रदर्श्यन्ते। द्वन्द्वं युद्धान्यवर्त्तन्तेति। एकशे-षादिति। द्वन्द्वशब्दस्यैकशेषादित्यर्थः। नपुंसकत्वन्तु विशेष्यानुरोधात्। क्वचित्तु स्वार्थे द्विवचनेऽपि पुंस्त्वम्। तदाह यथा चार्थे द्वन्द्व इति। योगविभा-

गाभावे उक्तप्रयोगाणां कथं साधुत्वमत आह। एवं हि युद्धमर्यादेति। द्वयोर्द्वयोरेव युद्धधर्म्यंभवति। ग्रन्थप्रयोग इति। पुरुषस्य सहनशीलता यत्र प्रतिपाद्यते तत्र शीतोष्णयोः सहप्रयोग एव दृश्यत इति। त्वव्युत्पन्न इति। सौत्र इति शेषः। तदाशयः। सूत्रकारस्याशयः। द्वन्द्वं रहस्येति सूत्रे कतिपयानामेवार्थानामुपादानादिति भावः॥

इति द्विरुक्तिप्रक्रिया।

शब्देन्दुशेखरव्याख्या तद्धितान्तस्य या कृता।
सा वै शम्भुतिथौ वर्षे खाष्टभूतीन्दुसम्मिते॥
आश्विनस्यासिते पक्षे भैरवेण समापिता।
अस्ति दौलतरायाख्यो राजराजोपरः कृती॥
तल्लब्धजीविकेनैषाऽवन्तिकायाः प्रभुर्महान्।
यस्य प्रतापसिंहेन निरस्ताः शत्रुवारणाः॥
विदुषान्तु प्रमोदाय तेन तुष्यतु शङ्करः।

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलप्रसारिविमलतरानवद्यसद्यशः पार्वणपीयूषभान्वगस्त्यकुलावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायाञ्चन्द्रकलायान्द्विरुक्तिप्रक्रियान्तशब्देन्दुशेखरव्याख्यानं सम्पूर्णम्।